

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي آتَانَا هَذَا وَقَدَّرَ لَهُ الْوَسْعَ وَالْكَوْنُ

СХІД і ДІАЛОГ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

ДО ЮВІЛЕЮ
Ю.М. КОЧУБЕЯ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А.Ю. КРИМСЬКОГО

СХІД І ДІАЛОГ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

До ювілею Ю.М. Кочубея

Збірник наукових статей

УДК 94(5)(082)
ББК 63.3(5)я43
С92

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України
(протокол № 2 від 27 березня 2012 року)

Упорядники:
О.Д. Василюк, Н.М. Зуб

*Упорядники висловлюють вдячність
Посольству Азербайджанської Республіки
за допомогу у виданні цього збірника*

Статті друкуються в мовній та стилістичній редакції авторів

С92 Схід і діалог цивілізацій / Упорядники: О.Д. Василюк, Н.М. Зуб. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2012. – 436 с.

ISBN 978-966-02-6446-5

Видання присвячено Юрію Миколайовичу Кочубею, одному з найважливіших співробітників Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, відомому вченому-сходознавцю та досвідченому дипломату в ранзі Надзвичайного і Повноважного Посла з нагоди його ювілею. У книзі вміщено статті його колег-науковців, у яких розглядаються важливі аспекти вивчення історичних, філологічних, культурологічних і політичних питань в царині сходознавчої тематики. Ці студії є виявом вдячності та поваги до одного з найвідданіших та найенергійніших науковців сучасності, якому притаманне почуття відповідальності та любові до своєї багатовекторної професійної діяльності.

Збірник розрахований на науковців, дипломатів, політологів, викладачів, студентів та широкий загал зацікавлених осіб.

УДК 94(5)(082)
ББК 63.3(5)я43

ISBN 978-966-02-6446-5

© Інститут сходознавства
ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2012

ЗМІСТ

Матвеева Л.В.

Ю.М. Кочубей як сходознавець (До 80-річчя від дня народження)	7
---	---

Черніков І.Ф.

Тюркологія в наукових працях Юрія Кочубея	23
--	----

Бібліографічний покажчик

Ю.М. Кочубея (2008–2012)	45
---------------------------------------	----

Бубенок О.Б., Хамрай О.О.

Альтернативна гіпотеза А.Ю. Кримського про час і обставини іудаїзації хозарів	51
--	----

Бушаков В.А.

Беззмістовні повтори у фольклорних піснях	58
--	----

Василюк О.Д.

Азербайджан у наукових працях Агатангела Кримського	64
--	----

Віднянський С.В., Мартинов А.Ю.

Трансформація “Великого Близького Сходу” як виклик інтересам Європейського Союзу	81
---	----

Журавська Н.В.

Діалоги Сейфа ар-Рахбі “Гімн сліпого”: екзистенційний характер твору (до питання філософської концепції нової арабської літератури)	93
--	----

Зелинский А.Л.

О Лисандре из вифинского царского дома (Примечание к FrGrH. 156. F 29)	106
---	-----

Зуб Н.М.

**Питання просвітництва “інородців” Російської імперії
в епістолярній спадщині релігійних
та громадських діячів II пол. XIX ст.** 114

Капранов С.В.

**Специфіка інтелектуальної діяльності давньокитайських
філософів-чжуцзи (за деякими ранніми джерелами)** 125

Кіктенко В.О.

**Крайній орієнтоцентризм Джона Хобсона:
східні витoki західної науки і цивілізації** 134

Кульчинський О.Б.

**Конотопська баталія в описі османського хроніста
Мустафи Наїми (1655–1716)** 141

Мавріна О.С.

**“Труднощі перекладу” або деякі
невідомі факти великих відкриттів** 148

Маленька Т.Ф.

**Рецепція перської класичної поезії у Франції
(на матеріалі “Гулістану” Сааді)** 160

Могоддам Мегйар Аляві, Мазенова О.В.

**Використання засад герменевтики
та деконструктивізму у процесі аналізу
й інтерпретації перської суфійської поезії
(на матеріалі газелей Моуляві та Гафеза)** 173

Мусійчук В.А.

**Французькі впливи на В’єтнам
в контексті культурно-цивілізаційного діалогу** 188

Непомнящий А.А.

**Николай Эрнст в Таврическом обществе
истории, археологии и этнографии** 198

<i>Огнева Е.Д.</i>	
Горы в системе координат паломничества	219
<i>Отрощенко І.В.</i>	
Місце “політики третього сусіда” у суспільно-політичному житті Монголії	231
<i>Пилипчук Я.В.</i>	
Історична географія Дашт-і Кипчак (соціально-економічний аспект),.....	248
<i>Прицак Л.Д.</i>	
До історії книги “Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу”	264
<i>Пупурс І.В.</i>	
Романтизовані єгиптяни: до проблем “етнічного характеру” й “етнотипу”	279
<i>Пучков А.А.</i>	
“Люблю преподавание и живу собственно этим”: навколокар’єрні плітки про Юліана Кулаковського у 1901–1902 роках	290
<i>Радівілов Д.А.</i>	
Сифат насаб ал-‘улама’ як джерело з історії ібадитів	305
<i>Рибалкін В.С.</i>	
Специфіка рецепції та інтерпретації коранічного тексту	317
<i>Романова О.О.</i>	
Єгиптологічні студії Марка Антоновича	327
<i>Тарасенко Н.А.</i>	
Белые парики и головные уборы <i>h3.t</i> в египетской изобразительности Нового царства (проблема семантики)	342

Туранли Ф.Г.

**Джерельні матеріали тюркського походження
про козацько-кримськотатарський політичний союз
першої половини XVII ст. 370**

Урсу Д.П., Сейдаметов Э.Х.

**Крымскотатарская диаспора в Добрудже:
формирование, социальная и культурная эволюция 381**

Циганкова Е.Г.

Орієнталістика України в контексті історії науки 414

Landowski Zbigniew

**A Bibliography of Multicultural Scientific Literature
related to Ukraine. Рец. на: Кочубей Ю.М. Україна і Схід.
Культурні взаємозв'язки України з народами
Близького і Середнього Сходу 1917–1992.
Підручний бібліографічний покажчик 431**

Л.В. Матвєєва

Ю.М. КОЧУБЕЙ ЯК СХОДОЗНАВЕЦЬ

(До 80-річчя від дня народження)

Виповнюється 80 років одному з найбільш досвідчених і шанованих українських сходознавців, який з юних років залишався вірним такій, за словами акад. Омеляна Пріцака, “аристократичній науці”, як орієнталістика.

Почалося все зі знайомства з невеликою книжечкою, що називалася “Над арабськими рукописами”. Належала вона перу відомого на весь світ вченого-арабіста акад. І.Ю. Крачковського. Це був скорочений варіант його відомої мемуарної праці, що вийшов у серії “Бібліотека “Правди” в Москві і розповсюджувався через кіоски “Союздруку”. Прочитав Юрій Кочубей ту книжечку, і в його душі поселився інтерес до Сходу, і, як виявилось, на все життя. Сприяло цьому, мабуть, і незвичайне звучання прізвища, і те, що виростав він на півдні Полтавщини, де вже за обрієм був, як казали на селі, Степ. З того часу читання книг про подорожі на Схід стали улюбленою лектурою.

Ставши студентом факультету міжнародних відносин Київського університету, одного разу побачив біля деканату історичного факультету оголошення про те, що студенти запрошуються до гуртка з вивчення арабської мови. Рішення було прийнято негайно. Так відбулося знайомство з Тауфіком Гавриловичем Кезмою – одним із останніх представників старої київської інтелігенції, викладачем східних мов ще з дореволюційних часів, близьким співробітником А.Ю. Кримського. Але про цей факт тоді говорити було не прийнято, бо й сам акад. А. Кримський був проскрибований і доля його на той час (початок 50-х років ХХ ст.) була невідома.

Зацікавлення Сходом в період навчання виявлялося в тому, що перші курсові і дипломна робота стосувалися регіону Близького і Середнього Сходу. Природно, для студента-міжнародника вони були присвячені питанням міжнародних відносин і зовнішньої політики країн регіону, де саме в першій половині 50-х розгорталися важливі події, які похитнули будівлю колоніальної системи. Тож і дипломна робота була підготовлена на тему: “Англо-єгипетські відносини і боротьба єгипетського народу за свободу і незалежність після Другої світової війни”, яка й була успішно захищена у 1955 році. Ясно, що дипломна робота мала актуальний характер,

бо саме на початку 50-х рр. відбулася антиколоніальна революція під проводом Гамалая Абд-ель-Насера в Єгипті, яка й досі впливає на хід подій в арабському світі. Але не менш важливим було і те, що дипломант написав її на “первісному” матеріалі, для чого довелося добре попрацювати в газетному архіві ЦНБ АН УРСР на київському Подолі. Мабуть, це, як і активна участь у семінарських заняттях та науковому гуртку, спричинило те, що після закінчення університету Ю.М. Кочубей одержав призначення для навчання в аспірантурі Академії наук. Та Радянський Союз переживав черговий зигзаг реформаторства і без трудового стажу вступити до аспірантури стало неможливо. Таким чином, Юрій Миколайович став практиком міжнародних зносин, яким і присвятив більш як піввіку свого життя. З 1957 р. він працював і, можна сказати, працює й досі в системі Міністерства закордонних справ України, бо й зараз є викладачем у Дипломатичній академії України при МЗС України, де читає, між іншим, і спецкурс “Близький і Середній Схід”. Але, перебуваючи на дипломатичній службі, Ю.М. Кочубей не полишив сходознавства і з 1957 року і донині активно виступає з розвідками, статтями, інформаційними матеріалами в наукових збірниках, газетах і журналах.

Курси арабської мови в університеті були брутально скасовані, тож довелося продовжувати навчання у Т.Г. Кезми вдома, який, як свідчить Юрій Миколайович, дуже важко переживав своє звільнення з університету з мінімальною пенсією і невдовзі помер, якраз тоді, коли його досвід і знання стали дуже необхідними: Арабський Схід пробудився. Сам він займав активну позицію: переписувався з патріархом Антіохійським, президентом Єгипту Насером, класиком арабської літератури Міхаїлом Нуайме та ін. Юрій Миколайович виступив консультантом документального фільму про свого вчителя “Християнин з Дамаска” (реж. Імад Заза).

Треба зазначити, що в ті часи в Україні нелегко було знайти місце, щоб там погодилися надрукувати який-небудь матеріал з арабістики. Справи поліпшилися з відновленням публікації відомого у 20-ті рр. громадсько-політичного і літературного журналу “Всесвіт”, спеціально призначеного для ознайомлення українського читача із зарубіжними літературами. Юрій Миколайович став постійним автором цього журналу, а потім і членом редколегії. Перед собою він поставив нібито просте, але насправді нелегке завдання – знайомити українських читачів з духовною спадщиною і сучасними досягненнями в галузі культури народів Близького і Середнього Сходу. Це було важким завданням: наукове сходознавство в Україні було знищене на початку 30-х рр., перекладачів з усіх східних мов нараховувалося одиниці, не надходили ні наукові праці, ні художні тексти, ні арабська (перська і турецька теж) періодика. Тут у пригоді стала практична діяльність, що була пов’язана з роботою за кордоном. Це давало можливість під час службових відряджень запасатися необхідними публікаціями, щоб потім працювати над ними, досліджувати і писати щось своє.

Поле дослідницької діяльності Ю.М. Кочубея стала сучасна арабська література, маловивчена на той час галузь арабістики: арабісти продовжували вивчати, власне, не літературу, а праці І.Ю. Крачковського, який, на жаль, рано помер, а крім того, не мав у своєму розпорядженні достатньо необхідної літератури, бо у повоєнні роки міжнародні культурні зв'язки і наукові обміни між Радянським Союзом і країнами Заходу і Сходу тільки почали налагоджуватися.

Розпочав Юрій Миколайович свій шлях у арабістиці з публікації в газетах і журналах рецензій і коротких статей, присвячених літературам Єгипту й Іраку. Такі праці, хоч і малі за обсягом, вимагали від автора залучення значного матеріалу з різних джерел. Орієнтальне літературознавство мало і ще досі має ту особливість, що вимагає при викладенні тих чи інших положень відразу ж наводити відповідний контекст, щоб читач, малообізнаний з історією і специфічними рисами літератур народів Сходу, міг адекватно сприйняти пропоновану автором статті чи рецензії інформацію.

Першою літературознавчою працею була рецензія на книгу “Стихи поетів Єгипта”, що з'явилася у Москві 1956 року. Пророблений аналіз дав змогу цього ж 1957 року опублікувати більшу розвідку про єгипетську поезію нового часу, тобто XIX–XX ст., у якій було простежено еволюцію розвитку цієї поезії, її особливості, подано відомості про найяскравіших її представників. Таким чином, український читач одержав змогу ознайомитися з поетичним доробком поетів найбільшої і найважливішої країни Арабського світу – Єгипту. Далі щороку з'являлися рецензії на твори видатних революційних арабських поетів Мухаммеда Магді аль-Джавагірі, М.С. Бахр-аль-Ульюма, Мішеля Сулеймана, Нізара Каббані.

У 60-ті рр. Ю. Кочубей активно працював як рецензент щойно виданих книг з арабістики, що з'явилися на Заході: в провідному в Радянському Союзі сходознавчому журналі “Народи Азії і Африки” (Москва) були опубліковані рецензії на видані в Парижі книги “Арабська поезія” й “Арабські новели” та на підготовлену Дж. Крітцеком “Антологію ісламської літератури”, що побачила світ у Нью-Йорку. Крім того, він прорецензував три томи “Антології сучасної арабської літератури”, що виходила в Парижі. Кожен том супроводжувався важливим науковим апаратом: біографічними довідками на представлених у книзі авторів, списками літератури, примітками. Один із томів присвячувався роману і новелі, другий – поезії, третій – есеїстиці. Таким чином, відкривалася панорама арабської літератури нового і новітнього часу: українські читачі познайомилися з багатьма авторами з різних арабських країн і їхньою творчістю.

З'явилися у цей час і дві статті про іракську літературу. Одна в “Літературній Україні”, друга – в журналі “Всесвіт”. Остання мала фундаментальний характер: вона ґрунтувалася на великому матеріалі та охоплювала всі напрямки і жанри літератури Іраку. За необхідністю вона не могла бути аж надто розлогою, але все ж це був перший узагальнюючий нарис історії

арабської літератури в Іраку, який саме рішуче виходив на авансцену політичного життя регіону Близького і Середнього Сходу. Це, на наш погляд, був перший камінь для майбутнього дисертаційного дослідження.

1970 рік був “ленінським”, і без статті “На арабській землі. В.І. Ленін і арабська література” (“Всесвіт”, № 4, 1970) ніяк не можна було обійтися, тим більше що ліві ідеї знаходили все більше прихильників серед творчої арабської молоді, і творів, присвячених вождеві російської революції, справді не бракувало. Разом з тим цього року була написана оглядова стаття “Поетія Арабського світу” і стаття-портрет про улюбленця молоді, сирійського поета-лірика Нізара Каббані. Цей “співець молодості і кохання”, “сучасний Омар Ібн Абі-Рабі’а”, як його називали араби, став відомим в Україні саме завдяки дослідницьким пошукам Юрія Миколайовича Кочубея.

Результатом наполегливої праці дослідника в галузі арабського літературознавства стала невеличка книжечка “Голос гніву і боротьби. Сучасна арабська поезія” (Київ, 1971). У ній Ю.М. Кочубей розглянув загальні питання розвитку сучасної поезії арабських народів, відзначив основні тенденції, що з’явилися у ній в ХХ ст. не без впливу європейської поезії, показав тематичне розмаїття творчості поетів. Книжка не залишилася непоміченою, на неї було опубліковано п’ять рецензій, в тому числі в чехословацькому сходознавчому журналі “Nový Orient”. До того в українському літературознавстві не було публікацій, які б висвітлювали сучасний літературний процес в Арабському світі.

Спостерігаючи за літературним життям в арабських країнах, український орієнталіст звернув увагу на розмаїття поетичних шкіл і протиставлення двох великих тенденцій – традиціоналістів і прихильників новаторства. Ставало очевидним, що перемагають новатори, але класична школа не була викреслена з літератури, вона продовжувала користуватися любов’ю значної кількості читачів. Ю. Кочубей вирішив дослідити найбільш активну і популярну школу нової поезії – школу “вільного вірша”, щоб з’ясувати її особливості і побачити, в чому полягає відмінність між нею та тими школами, які продовжували користуватися традиційною поетикою. Найбільша різниця була у системі віршування: від строгих законів і норм класичної поезії поети-новатори поступово виробили свою, значно вільнішу систему, яка відповідала сучасному ритмові життя.

Перші результати своїх пошуків він доповів на засіданні під час ХХІХ Міжнародного конгресу орієнталістів (Париж, 1973). Повідомлення називалося “Деякі спостереження щодо строфічної структури та схеми римування в сучасній арабській поезії (до проблеми традицій і новаторства)”. Воно викликало зацікавлення присутніх спеціалістів, але було опубліковано тільки англійською мовою в збірнику матеріалів конгресу.

Незважаючи на завантаженість своїми прямими обов’язками, Ю.М. Кочубей продовжував вивчати арабську поезію. Сконцентрувався він на поезії Іраку, бо саме в цій країні школа “вільного вірша” (ши’р хурр) виявила

себе найбільш потужно і зуміла завоювати міцні позиції в суспільстві, хоч мала конкурувати з теж сильною школою традиціоналістів. Значну допомогу у вигляді оригінальних видань текстів (книг, журналів) надавали йому іракські колеги-дипломати. Крім того, працюючи в ЮНЕСКО, Юрій Миколайович поновив заняття з удосконалення арабської мови на курсах при цій міжнародній організації.

Долаючи труднощі бюрократично-організаційного плану, він підготував і подав на захист до Інституту сходознавства АН СРСР дисертаційну працю – “Виникнення поезії “вільного вірша” в Іраку і її художні особливості у світлі традицій арабської поезії”. Захист відбувся у 1977 році, і, таким чином, Ю. Кочубей здобув науковий ступінь кандидата філологічних наук за спеціальністю “літератури народів Азії”. Та цього факту за тодішніх умов він не афішував.

Після захисту дисертації Ю.М. Кочубей своєї дослідницької роботи не припиняв: одна за одною друкуються у “Всесвіті” статті про іракських поетів Абдель-Ваггаба аль-Баяті, Назік аль-Малаяіка, Бадра Шакера ас-Сайяба, у яких розвивалися і доповнювалися новими матеріалами розробки попередніх років. До цього переліку можна віднести і надруковану в “Радянському літературознавстві” (1982, № 3) статтю “До історії виникнення поезії “вільного вірша” в арабській літературі”.

Він не обмежується Іраком, а долучає до своїх досліджень матеріали, що стосуються авторів з інших арабських країн. Так, він пише статті про Ахмада Сулеймана аль-Ахмада (Сирія), Абдуррахмана аль-Хамісі (Єгипет), Махмуда Дервіша (Палестина). Значним досягненням Ю. Кочубея можна вважати статтю про видатного ліванського письменника і філософа Міхаїла Нуайме, біографія якого тісно пов’язана з Україною. М. Нуайме був давнім другом вчителя Юрія Миколайовича Т.Г. Кезми і зберіг багато теплих почуттів до України, що не раз засвідчив письмово, в тому числі й у листах до Ю. Кочубея. У 2002 році Юрій Миколайович присвятив творчості М. Нуайме-критика розвідку “Два «Решета» Міхаїла Нуайме”, в якій зумів передати основні характерні риси цього зачинателя справді повноцінної літературної критики в арабській літературі.

Популярністю користується розвідка Ю. Кочубея про арабські казки “1001 ніч”, що була опублікована 1991 року в книзі перекладів знаменитих казок українською мовою. Вона перевидана як навчальний матеріал для студентів університету. Насиченою багатим фактичним матеріалом, переконливо аргументованою є розвідка “Антиімперіалістичні мотиви в сучасній арабській поезії”. Хоч вона має заідеологізований заголовок, зміст її несе сильний антиколоніальний заряд і думки, висловлені в ній, можна легко було екстраполювати на ситуацію в радянській Україні.

Ю.М. Кочубей вважав, що європейські науковці повинні більше уваги приділяти літературам арабських країн, які стоять дещо осторонь головної магістралі розвитку літератури, бо досі в полі зору вчених були Єгипет,

Сирія, Ліван, Ірак і Магриб (в основному франкомовні автори). Тому серед його доробку бачимо статті про кувейтську, мавританську, мальтійську, палестинську літератури, піонерську на теренах СРСР статтю в “Народах Азії і Африки” “Арабомовна література Сенегалу” чи інформацію про видані у Франції середньовічні арабські джерела до історії Африки.

Може здатися, що захоплення Ю.М. Кочубея сучасною арабською літературою виключило його інтерес до літератури класичної, але це не так. Ще в молоді роки він писав про великого класика арабської поезії Абу-ль-Ала аль-Ма’аррі, Ібн Туфейля, а в останні роки опублікував глибокий аналіз визначної пам’ятки класичної літератури “Аль-Хамаса аль-басрійя”, а також маловивченої збірки давньої мавританської поезії “Аль-Васіт” Аламіна аш-Шинкиті, про яку зробив доповідь на VII Загальнопольській арабістичній конференції в Лодзі (2005).

Значним підсумковим внеском Юрія Миколайовича у вивчення сучасної арабської поезії став вихід його монографії “Поезія “вільного вірша” в Іраку (40-ві – 70-ті рр. ХХ ст.)”, де вперше на професійному віршознавчому рівні вчений дослідив художні особливості поезії “вільного вірша”, яка на сьогодні є провідною поетичною школою в Арабському світі, аргументовано показав причини такого явища. Цінність має також солідна бібліографія, в якій зафіксовані перші, тепер призабуті, невеликі збірочки віршів молодих тоді поетів Іраку, Сирії, Лівану і Єгипту, котрі здійснили свого роду революцію в арабській поезії.

Проголошення Україною незалежності змінило до певної міри напрямки наукової праці Ю.М. Кочубея. Набули актуальності відносини з нашими південними сусідами. Особливої уваги з боку українських сходознавців потребували наші співгромадяни – корінні народи Криму, доля яких в умовах радянського тоталітарного режиму склалася трагічно. Їхня культура була затоптана, і потрібні були великі зусилля, щоб її відродити і поставити на шлях розвитку. Для цього насамперед треба було зберегти культурну спадщину, повернути цим народам їхню історичну пам’ять. Як сходознавець широкого кругозору, Юрій Миколайович повернувся обличчям до проблем тюркології.

Значне місце в науковому доробку Ю. Кочубея займають праці з караїмознавства. Завдяки йому вперше в Україні з’явилася інформативна публікація про відомого караїмського вченого, археолога й археографа Абрахама Фірковича (1787–1874), з іменем якого пов’язані не завжди однозначно оцінювані археологічні відкриття і багаті колекції рукописів східними мовами, які нині зберігаються у Санкт-Петербурзі. Це була стаття “Пристрасний збирач спадщини. До 200-річчя від дня народження Абрахама Фірковича” (Всесвіт, 1989, № 12). І пізніше Ю. Кочубей не раз звертався до цієї постаті, зокрема внескові А. Фірковича в скарбницю культурної спадщини його малочисельного тюркського народу присвячена велика

стаття “Абрахам Фіркович і доля караїмського народу” (2000). Юрій Миколайович всіляко сприяв публікації матеріалів про історію, фольклор і народні звичаї караїмів. “Безсмертя народу”, “Караї – кримські караїми крокують у ХХІ століття” – такі заголовки мали його публікації. Юрій Миколайович був запрошений до участі в Міжнародному семінарі з караїмознавства, організованому (5 – 8.04.2010) університетом в м. Білечік (Туреччина), де виступив з двома доповідями.

Відав належне Ю. Кочубей і сучасному діячеві культури караїмського народу Михайлові Семеновичу Сарачу (1909–2000), авторові релігійно-навчих праць і щедрому меценатові, завдяки якому караїмська громада Криму змогла вистояти у тяжкі роки початку 90-х. За його фінансової підтримки побачили світ шість томів “Караїмської народної енциклопедії”. У 2005 році Ю.М. Кочубей взяв участь у “круглому столі” “Тюркомовні народи України (мови та культури татар, гагаузів, урумів, караїмів і кримчаків”, де виступив зі змістовною доповіддю “Караїмська словесність”, в якій подано загальний нарис історії літератури караїмською мовою, незалежно від місцевості, де вона створювалася. Дослідження показало, що літературна діяльність відбувалася як у Криму і Литві, так і в Галичині та на Волині і що між різними громадами караїмів постійно відбувалися культурні обміни. Наукові дослідження Ю.М. Кочубея сприяють збереженню культурної спадщини караїмського народу, що належить до малочисельних дисперсних народів, мова яких згідно з відомою Хартією потребує захисту з боку уряду України.

Значне місце серед тюркологічних праць Юрія Миколайовича займають публікації, присвячені культурі кримськотатарського народу, нашого давнього сусіди. Перша стаття побачила світ у зв’язку з 140-річчям від дня народження видатного громадського діяча, письменника, журналіста й освітянина, просвітителя мусульманських народів Ісмаїл-бея Гаспринського (1851–1914) (1991). У ній висвітлювалася біографія та основні напрямки багатогранної діяльності цього великого сина кримськотатарського народу, якого високо цінував наш видатний орієталіст акад. А.Ю. Кримський, про що не раз згадував у своїх працях. Їхньому співробітництву і внеску в розвиток національної культури татар Криму Ю. Кочубей присвятив велику розвідку “Ісмаїл-бей Гаспринський і Агатангел Кримський в історії кримськотатарської культури” (2000). Не менше значення має і його праця “Просвітницька діяльність І. Гаспринського в контексті тогочасних процесів у мусульманському світі”, у якій вчений показав міжнародне значення прогресивних реформ кримськотатарського діяча культури в галузі освіти, наголошуючи, що вони знайшли відгук у найвіддаленіших куточках світу ісламу; тому його слід ставити в один ряд з такими постатями мусульманських реформаторів тієї епохи, як Дж. аль-Афгані та шейх Мухаммед Абдо. Юрій Миколайович продовжує стежити за відродженням культурного життя, і зокрема літератури кримських татар,

відгукуючись рецензіями на появу цінних публікацій з цієї галузі. Він дав високу оцінку книгам проф. Д.П. Урсу, що з'явилися в 1999 р. в Криму російською мовою: “Нариси культури кримськотатарського народу” (1921–1941 рр.) і “Діячі кримськотатарської культури (1921–1944 рр.). Біобібліографічний словник”. Рецензент вдало, на наш погляд, назвав ці книги “першими цеглинами відродження”, бо саме з обліку всієї тієї спадщини, яку мали кримські татари до депортації, і слід було розпочинати відродження національної духовності.

Привітав Юрій Миколайович кваліфікованою рецензією і появу тримовного видання класичної праці А. Кримського “Література кримських татар”, яка довгі роки перебувала серед приречених на забуття книг українських вчених, а тепер побачила світ не тільки українською, а й кримськотатарською і російською мовами. Уважно розглянув він і високопрофесійну монографію (російською мовою) проф. Д.П. Урсу “Бекір Чобан-заде. Життя. Доля. Епоха”, присвячену життю і діяльності тюрколога світового рівня, кримського татарина, який став жертвою сталінського режиму. Не залишив без уваги й появу у Сімферополі перекладу спогадів кримського інтелігента Шевкія Бекторе про його поневіряння в таборах ГУЛАГу (2006) та книгу “Останній рукопис Сабрі Айвазова. Справа партії «Міллі Фірка»” із серії “Розсекречена пам'ять” (2009).

Крім згаданих тут публікацій були ще й відгуки на дисертації та автореферати дисертацій на кримськотатарську тематику.

Тюркологічні інтереси сходознавця Ю.М. Кочубея охоплюють весь обшир тюркського світу, переплітаючись із його пошуками в галузі історії українського сходознавства. Так, він розробляє тему внеску українських науковців у вивчення азербайджанської культури: про це була зроблена доповідь на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 10-й річниці відновлення незалежності України та Азербайджану (2001). На конференції на відзначення 140-річчя від дня народження видатного азербайджанського педагога і вченого Мухаммеда Садик-бея Агабек-заде Юрій Миколайович зробив повідомлення про участь проф. Василя Дубровського у висвітленні історії Азербайджану з об'єктивних, справді наукових позицій у повоєнні роки, коли український вчений перебував на еміграції.

Що стосується нашого сусіда Туреччини, то значний внесок зробив Ю. Кочубей і у вивчення турецької культури, насамперед це стосується дослідження культурних взаємозв'язків та питань геополітики. Тут на перше місце слід поставити статтю “В.В. Дубровський (1897–1966) і його внесок в українське сходознавство”, де дається загальний огляд тюркологічних досліджень несправедливо замовчуваного вченого, в тому числі й створених на еміграції. Якби не стався погром українського сходознавства на початку 30-х рр. ХХ ст., то в особі В.В. Дубровського ми мали б першокласного тюрколога й умілого перекладача творів турецьких письменників з оригіналу. Дослідження життя і творчості видатного вченого завершилося

виданням солідної монографічної праці “В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець” (К., 2011. – 544 с.) в серії “Наукова спадщина сходознавців”.

Характерною рисою Кочубея-дослідника є його увага до нібито дургорядних фактів, які насправді з точки зору перспективи майбутнього стають вагомим свідченням не тільки минулого, а й освітлюють шлях для майбутнього співробітництва між Туреччиною і незалежною Україною. Такими є його розвідки з історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин “Два роки в Константинополі Олекси Грищенка” та “Спеціальний номер українського журналу «Червоний шлях». 1930, № 2”. Відгукнувся він і на вихід підручників з історії турецької літератури Г. Халимоненка, брав активну участь в обговоренні дисертаційних робіт з тюркології. Виступив з доповіддю на українсько-турецькій конференції “Григорій Сковорода та Фетхулла Гюлен: своєчасність традицій гуманізму” (Київ, 2010).

Питання іраністики були завжди присутні у працях Ю. Кочубея, присвячених А.Ю. Кримському, зокрема він широко розглядає іраністичні проблеми у таких розвідках, як “Елементи компаративізму в літературознавчих працях А.Ю. Кримського” та “Освоєння східних форм в українській поезії ХХ ст.”, а також у рецензії на книгу О. Сьомочкіної “Рубаї в українській поезії”. Юрій Миколайович активно працював над реалізацією проекту Інституту сходознавства з публікації недрукованих і малодоступних сходознавчих праць А.Ю. Кримського, займаючись підготовкою до друку спадщини вченого. З його передмовою у 2008 р. вийшов перший, а у 2011 р. – другий том “Іраністики”, в якому подані значні невідомі праці вченого з цієї проблематики.

У наш час будь-який молодий сходознавець з перших кроків своєї наукової діяльності стикається з іменем Агатангела Кримського. Так було не завжди, тільки в 60-ті роки, після реабілітації, А. Кримський почав повертатися в українську науку і літературу. Насамперед стали відомі його оригінальні художні твори, переклади і доробок ученого як славіста й україніста. Його велика сходознавча спадщина залишалася ніби в тіні, оскільки в Україні в той час не було відповідного середовища: спроби відродити сходознавство наштовхувалися на нерозуміння і відсутність інтересу з боку властей; були лише окремі науковці, котрі намагалися продовжувати славні традиції української орієнталістики. Ю.М. Кочубей був серед тих, хто доводив необхідність створення в Україні сходознавчої установи. Але особливих успіхів не було: створені на нетривкому ґрунті підрозділи в Академії наук швидко припиняли свою діяльність.

Ю.М. Кочубей знав про великого сходознавця А. Кримського ще від свого вчителя Т.Г. Кезми і пізніше намагався всіма можливими засобами популяризувати його ім'я в Україні і у світі. Можна сказати, що і сьогодні він серед тих, хто активно досліджує і пропагує творчу спадщину академіка.

А першою “публікацією” про А. Кримського була коротенька скромна замітка в “Літературній газеті” від 31 січня 1961 р. про книжкову виставку, присвячену його ювілеєві, що відбулася в ЦНБ АН УРСР.

Вже потім з’явилися насичені інформацією, якої так бракувало, рецензії на перші повоєнні видання творів А. Кримського. Кожна рецензія містила біографічні дані про автора й оцінку його не тільки художніх творів, а й доробку як вченого-орієнталіста. Так, були прорецензовані книги “Вибрані твори”, “Поезія” А. Кримського, пізніше перший том п’ятитомника, а також дослідження О. Бабишкіна “Агатангел Кримський. Літературний портрет”. На ювілейній науковій сесії, присвяченій 100-річчю з дня народження акад. А.Ю. Кримського, 14 січня 1971 р. він зробив два повідомлення: “Акад. А.Ю. Кримський у світовому сходознавстві” та “Внесок А.Ю. Кримського у вивчення нової арабської літератури”. Досить широке відзначення на державному рівні 100-річчя від дня народження вченого у 1971 році створило умови для появи багатьох популяризаторських публікацій у літературній періодиці України. Серед них і стаття Ю. Кочубея “Агатангел Кримський” у “Всесвіті”, а також наукова розвідка “Матеріали про А. Кримського в арабському журналі “Братерство” (1971). Йдеться про спеціальний номер (червень 1929 р.) єгипетського журналу “аль-Іха’а” (“Братерство”), підготовлений за допомогою Т.Г. Кезми, в якому була вміщена біографія вченого, характеристика його наукової діяльності, бібліографія творів і портрет.

Ювілей нашого вченого Ю.М. Кочубей використав і для ознайомлення з його науковим подвигом міжнародної громадськості через канали ЮНЕСКО, до діяльності якої він мав причетність як дипломат. За його посередництвом повідомлення про ювілей вченого з’явилися в таких публікаціях ЮНЕСКО, як “Chronique de l’UNESCO”, “Informations de l’UNESCO” та “Bulletin de la Commission de la RSS d’Ukraine pour l’UNESCO”.

І у наступні роки тема “А. Кримський” продовжувала залишатися у творчих планах Ю. Кочубея. Особливим завданням він ставив беззаперечно довести тезу про те, що наукова діяльність А. Кримського має міжнародне значення і є гідним внеском у світову орієнталістику. Для цього Юрій Миколайович мав наполегливо попрацювати в закордонних бібліотеках, вивчити всі бібліографічні праці і покажчики, аби конкретно з’ясувати, який резонанс мала наукова спадщина українського вченого в світовій орієнталістиці. В результаті таких зусиль у 1975 році в московському журналі “Народи Азії и Африки” було надруковано дослідження “А.Ю. Кримський у зарубіжному сходознавстві”. Протягом наступних років Ю.М. Кочубей продовжував збирати матеріал про міжнародне значення наукової спадщини акад. А. Кримського і в 2002 р. на ювілейній сесії, присвяченій 130-річчю від дня народження вченого, виголосив наукову доповідь “Міжнародне значення наукової діяльності акад. А.Ю. Кримського”, яка пізніше була опублікована в матеріалах цієї сесії, поряд з бібліографічним досліджен-

ням про наукову рецепцію творчого доробку академіка за рубежем. Ці публікації переконливо доводять, що ми маємо повне право називати нашого великого орієнталіста всесвітньо відомим.

Непересічне значення має стаття Ю. Кочубея “Внесок А.Ю. Кримського у вивчення нової арабської літератури” (1976), в якій вчений довів, що саме А.Ю. Кримського слід вважати піонером у вивченні нової арабської літератури в Росії, та й, за великим рахунком, у світі. До цього існувала інша думка. Тільки після недавньої публікації листування А.Ю. Кримського з акад. І.Ю. Крачковським пріоритет українського вченого став непохитним.

Не менш важливою є публікація “Присутній “відсутній” А. Кримський. Наукова діяльність А.Ю. Кримського в 30-ті роки”, в якій показана титанічна праця вченого в роки, коли він перебував “у немилості” і був усунутий від роботи в академії і в університеті. В цей період, як тепер відомо, він створив ряд капітальних монографій: з історії нової арабської літератури, з історії перської поезії Азербайджану (дослідження “Нізамі і його сучасники”), з історії хозар і Давнього Ірану.

І в останні роки Юрій Миколайович продовжує працювати над дослідженням спадщини А. Кримського, присвячуючи свої розвідки різним аспектам наукового доробку видатного вченого. Так, у фахових виданнях надруковано статті: “Християнський Схід в науковій спадщині А. Кримського” та “Ісламознавчі студії в науковій спадщині академіка А. Кримського”, “Внесок А.Ю. Кримського в світове сходознавство”. Сьогодні Ю. Кочубей разом із колективом інституту продовжує брати участь в упорядкуванні і виданні наукової спадщини акад. А. Кримського.

Історія сходознавства, зокрема українського, завжди залишалася у центрі уваги Юрія Миколайовича. Він вважає, що без знання історичних підвалин тієї чи іншої науки просуватися вперед неможливо. Цю загальновідому істину він сприймає цілком конкретно. Тому серед його доробку бачимо публікації про представників сходознавчої науки минулого: В. Григоровича-Барського, І.Ю. Крачковського, угорського вченого Д. Германуса, Т.Г. Кезму, В.В. Дубровського, А.П. Ковалівського, Л.У. Биковського. Писав він і про наших сучасників О.З. Дуна і В.М. Бейліса, В. Марченка. Особливо варто відзначити розвідку про міжнародний резонанс наукової діяльності Андрія Петровича Ковалівського, написану із залученням багатьох джерел іноземними мовами. У світ сибірських тюрків, етнографічне дослідження яких здійснював пов’язаний з Україною вчений-поляк, вводить доповідь “Внесок Ф.Я. Кона у вивчення етнографії народів Сибіру і його збірка творів «За п’ятдесят років» (Харків, 1933–1935)”, опублікована у збірці наукових статей “Цирендоржиевські читання – 2006”.

Ю.М. Кочубей велику увагу приділив також науковому осмисленню ролі і доробку нашого видатного сучасника, першого директора відродженого ним Інституту сходознавства акад. Омеляна Пріцака, з яким познайо-

мився ще у 60-ті роки у США. Вперше він сказав про це у “Слові про Омеляна Пріцака”, статті, надрукованій у спеціальному номері журналу “Східний світ”, що вийшов під назвою “Etymon” (1999), на відзначення 80-річчя видатного вченого. Ряд публікацій з’явилося вже після смерті академіка, в тому числі в Туреччині.

Кілька об’ємніших праць Ю.М. Кочубей присвятив загальним питанням історії українського сходознавства. До них належать опубліковані в колективних збірках нариси “Востоковедение на Украине” (Москва, 1988), “Зв’язки української літератури з літературами Близького і Середнього Сходу” (Київ, 1988), “Мовні та літературні зв’язки України з країнами Сходу” (Київ, 2010), статті в різних журналах, зокрема “Брама до Орієнту” (про історію ВУНАС; 1986), “Радянський Схід як один з напрямів діяльності ВУНАС”, “Християнський Схід і Україна”. У всіх цих працях так чи інакше висвітлювалися різні аспекти історії сходознавства в Україні, всі вони побудовані на багатому фактичному матеріалі, насамперед бібліографічному.

Якість досліджень Юрія Миколайовича, переконливість його висновків пояснюються чи не в першу чергу тим, що протягом кількох десятків років він методично збирав бібліографічні дані, фіксував і аналізував їх, вбачаючи саме в них основоположний матеріал для майбутньої історії українського сходознавства. Результатом творчих зусиль у цій галузі стала публікація у 1998 році бібліографічного покажчика “Україна і Схід. Культурні взаємозв’язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917–1992”, з оригінальною практичною рубрикацією. Ця книжка стала в пригоді багатьом науковцям і слугуватиме корисним інструментом для роботи ще протягом довгого часу. Нині вчений завершує другий випуск покажчика.

Останнім часом Ю. Кочубей звернувся до майже не дослідженої у нас теми з історії сходознавчих студій – вивчення в Україні мистецтва Сходу. На Сьомих сходознавчих читаннях А. Кримського він виступив із доповіддю “Орієнтальне мистецтвознавство в Україні (Близький і Середній Схід)”, потім опублікував статтю “Орієнтальні мотиви в українському образотворчому мистецтві”, а у 2005 році в серії “Наукова спадщина сходознавців” з’явилася книга “Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970)”, до якої Юрій Миколайович написав загальний історичний нарис, а Е.Г. Циганкова була автором детально розробленої на основі архівних даних біографії видатного українського орієнталіста-мистецтвознавця Всеволода Михайловича Зуммера, теж однієї із жертв тоталітарного режиму. Ця книга переконливо доводить, що в Україні у 20–30-ті роки існувала потужна мистецтвознавча школа Шмідта – Гордєєва – Зуммера, яка зробила дуже багато для дослідження і популяризації мистецьких надбань народів Кавказу, Середньої Азії і Близького Сходу. На жаль, її було розгромлено на початку 30-х років.

Розробляв Ю. Кочубей і питання загального плану, в цілому ряді статей він ставив проблеми, які вимагають розв'язання сходознавчою наукою. Серед них слід назвати такі: “Арабо-мусульманська культура”, “До питання про взаємодію і взаємозв'язки літератур”, “Українсько-турецько-кримські відносини (до проблеми літературних стереотипів)”, “Українська історична наука і сходознавство”, “До специфіки українського орієнталізму”, “Сучасна цивілізація, глобалізація і регіональне співробітництво”, “Едвард В. Саїд (1935–2003): гуманізм проти “орієнталізму”.

Людина, яка фахово займається регіоном Близького і Середнього Сходу, не може не бути ісламознавцем – так вважає Юрій Миколайович, особливо тепер, коли проблеми взаємовідносин мусульманського світу із Заходом вийшли на міжнародній арені на перший план. Наплив іммігрантів з країн мусульманського Сходу в Європу з усією гостротою поставив питання про налагодження співжиття великих громад мусульман у переважно християнському середовищі, так щоб не допустити порушення принципів демократії та прав людини. Певною мірою ці проблеми проявляються в Україні. Юрій Миколайович бере активну участь у різного роду конференціях і “круглих столах”, на яких обговорюється проблематика “ісламу в Європі” та християнсько-мусульманського діалогу. Останнім часом ним опубліковано статті “Європейський іслам” чи “іслам в Європі”: дві концепції в контексті євроінтеграції”, “Проблеми “ісламу в Європі” і Україна”, ще не опублікована доповідь “Іслам в Європі: виклики і пошуки відповіді”.

Все життя Ю. Кочубей приділяв значну увагу вивченню культурних взаємозв'язків між Україною і Сходом. Ним опрацьовані теми “Тарас Шевченко і Схід” (зокрема, цікава розвідка про переклади “Заповіту” арабською мовою), “Іван Франко і Схід”, “Філософія Заходу і Сходу в Києво-Могилянській Академії”, “Східні елементи в культурі і побуті українського козацтва”, “Казки “Тисячі і однієї ночі” в українській літературі”. В мемуарних замітках писав про орієнтальні зацікавлення Павла Тичини і Миколи Бажана. Важливе місце в його творчому доробку посідає насичена багатим фактичним матеріалом стаття “Доля, образ, символ. Роксолана в літературах Європи” (2001). Захопившись темою, вчений навіть переклав роман французького автора Алена Паріса “Останній сон Сулеймана”. Системно і в хронологічному порядку взаємозв'язки української літератури з літературами Близького і Середнього Сходу викладено у згаданому вище нарисі.

Не раз Ю.М. Кочубей публікував свої праці у закордонних виданнях. Як правило, вони служили справі популяризації української сходознавчої науки. На це ж були спрямовані і його усні виступи на різних міжнародних форумах. Так було в Гарвардському університеті (США), де його виступ організував проф. Омелян Прицак, в Інституті східних мов і цивілізацій у Парижі, на черговому Всесвітньому конгресі орієнталістів у Будапешті (1997).

Ю.М. Кочубей бере активну участь у різного роду наукових конференціях, коли йдеться про теми Сходу. Він виступив із доповідями на чотирьох світових конгресах орієнталістів (Париж, Будапешт, Москва, Анкара), на міжнародних конференціях у Стамбулі, Болоньї, Монпельє і Лодзі, на конференціях у Львові, Полтаві, Острозі і Луцьку і, звичайно, в Києві. У листопаді 2011 р. разом з професором В.С. Рибалкіним за підтримки Посольства України в Лівані організував у Американському університеті науки і технології (м. Бейрут) конференцію, присвячену українсько-арабським гуманітарним зв'язкам, де виступив з доповідями про А.Ю. Кримського та Михаїла Нуайме.

Особливого відзначення потребує його активна, починаючи з 1961 року, участь у підготовці матеріалів для енциклопедій, що видавалися в Україні. Це – перше і друге видання УРЕ, Політичний словник (2-ге вид.), УЛЕ, ЕСУ, Шевченківський словник і Шевченківська енциклопедія. Ю. Кочубей брав участь у здійсненні проекту Інституту сходознавства з підготовки словника діячів орієнталістики в Україні, який вийшов 2011 р. під назвою “Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліографічний словник”, в якому вміщено багато статей, написаних ним. Доводилося йому робити і деякі переклади і підрядники з арабської, готувати короткі замітки й повідомлення для журналу – він ніколи не вважав це надто “технічною” роботою.

Розпад Радянського Союзу відродив у Росії такий напрямок політичної думки, як євразійство, який, здавалося, був уже забутий з 30-х років, після остаточної перемоги комуністів і фактичного відновлення ними Російської імперії, про що якраз і мріяли так звані “євразійці”. Виник цей напрямок у середовищі білогвардійської еміграції, хоч коріння його йде вглиб, у ХІХ століття. Ідеологи євразійства, нехтуючи правами десятків народів, проголошували, що на велетенській території Євразії має існувати лише російська держава. Їхня “теорія” і на сьогодні багато в чому визначає зовнішню політику РФ, але особливу активність вони почали виявляти в 90-ті рр. Знаходилися прихильники євразійства і серед наївних українських політиків, є вони й сьогодні.

Заманлива теорія євразійства виявляє свою неспроможність і фальш при зіставленні її з науковим аналізом вчених-сходознавців, які вивчали історію народів колоніальних і залежних країн. Факти свідчать, що ніякого “щасливого” співжиття колонізаторів і колонізованих ніколи не було, свобода народів подавлялася, самотність руйнувалася, природні ресурси нищилися, людність експлуатувалася.

Саме до таких висновків прийшов Ю. Кочубей, досліджуючи історію і культуру народів арабських та інших країн регіону Близького і Середнього Сходу. І вже 7 травня 1992 року в “Літературній Україні” надрукував статтю під назвою “Що таке євразійство”, де на неспростовних фактах з російських джерел показав істинну суть євразійської доктрини. Потім

виходили дослідження, які глибше освітлювали різні аспекти проблеми євразійства. Свіжий погляд на цілий ряд проблем дають такі праці, як “Євразійство” і “азіатський ренесанс”: еволюція і доля двох концепцій”, “Євразійство”: історична школа і геополітична доктрина”, згадана стаття про внесок Ф.Я. Кона у вивчення етнографії народів Сибіру. У працях про євразійство він розглядав це явище в основному з культурологічної точки зору, але значна увага приділялася і політичним аспектам. Можна сказати, що дипломатичний фах, у якому Юрій Миколайович досягнув найвищих посад та рангу Надзвичайного та Повноважного Посла, міцно тримає його у своєму магнітному полі. Тому значна частина його наукових зусиль спрямована на дослідження проблем геополітики і міжнародних відносин переважно в регіоні Близького і Середнього Сходу в його сучасному розумінні, тобто з включенням до нього Північної Африки, Кавказу і Центральної Азії.

Увагу вченого привернула така субрегіональна організація, як ГУАМ, участь у якій має, на думку Юрія Миколайовича, дуже важливе значення для реалізації зовнішньополітичного курсу України. Він проаналізував ряд аспектів діяльності цієї організації, які виклав у низці статей: “Європа і ГУУАМ”, “ГУУАМ: культурно-цивілізаційний вимір”, “ГУУАМ і рівноправне регіональне співробітництво”, а також у своїх виступах на міжнародних конференціях і “круглих столах”.

Цілий ряд праць присвячено питанням геополітики регіону, в яких Ю. Кочубей намагався об’єктивно дослідити і висвітлити складні проблеми, що вже довгі роки тримають у напрузі весь світ. Його аналіз базується на вивченні багатьох джерел – від історичних хронік до свіжих номерів газет. Глибоким проникненням у суть процесів, що відбуваються на Близькому і Середньому Сході, позначені праці вченого “Геополітичне значення регіону Близького і Середнього Сходу в контексті національних інтересів України”, “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність”, “Близькосхідне урегулювання в світлі глобалізаційних процесів”. Взяв участь в науково-практичній конференції “Близькосхідна головоломка: безпека і демократія” (Баку, НАТО, 2011).

Не менше значення мають і дослідження Юрія Миколайовича, присвячені зовнішній політиці окремих країн регіону: “Україна – Азербайджан: геополітичне становище і зовнішня політика”, “Зовнішня політика Туркменистану як один з чинників стабільності в Центральній Азії”, “Відповідно до “Чорноморської орієнтації” – про українсько-турецькі відносини, “Україна – Узбекистан: з історії контактів у галузі культури”.

Ю.М. Кочубей у своїх статтях наполегливо доводить важливість активізації зовнішньої політики Української держави на Близькому і Середньому Сході, в Азії, Африці та АТР, для чого, за його словами, треба бути готовими вивчати терени і культуру та ментальність населення цих регіонів. Робота в неєвропейських умовах потребує спеціальних (і не тільки

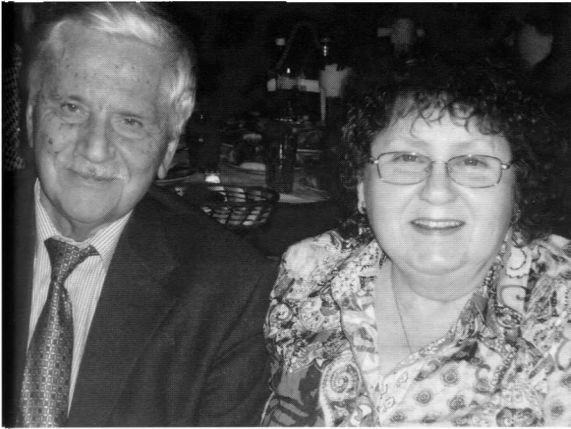
лінгвістичних) знань, здійснення спеціальних сходознавчих досліджень. Це вимагає пильної уваги з боку суспільства та урядових чинників – вважає Юрій Миколайович. Тому він взяв участь у засіданні “круглого столу” в Комісії ВР з питань зовнішньої політики 12 листопада 2003 р. і виступив із доповіддю “Південний напрямок зовнішньої політики України”, яка публікувалася декілька разів.

Цікавила вченого й історія української геополітичної думки. Серйозним внеском у вивчення цієї маловідомої ділянки історії України є його розвідка, що вийшла у 2004 році під заголовком “Мужність думки. Геополітичні візії Юрія Липи в контексті сучасності”. У ній він розглядає праці з питань геополітики, що з’явилися у 30–40-ві рр. в середовищі української політичної еліти на еміграції, найбільше уваги приділяючи “Чорноморській доктрині” Ю. Липи, вважаючи її продовженням осмислення практичної зовнішньої політики Української держави у різні історичні періоди – від княжої доби до УНР, а також різного роду теоретичних геополітичних побудов часів бездержавності. Це дослідження заслуговує на те, щоб автор продовжив роботу над ним і зробив доступним ширшому колу всіх тих, хто цікавиться питаннями зовнішньої політики.

Ю.М. Кочубей ніколи не був кабінетною людиною, брав участь у багатьох зібраннях сходознавців, намагаючись відновити чи започаткувати фахове співробітництво сходознавців і тих, хто цікавиться Сходом. Сам він був і є членом цілого ряду наукових товариств, таких як Всесоюзна асоціація сходознавців, Російське Палестинське товариство, Наукове товариство Шевченка (Європа), Історико-культурна асоціація “Україна – Туреччина”, Український центр ісламознавства. Не відривався вчений від наукового життя і перебуваючи за кордоном: у Франції був прийнятий до престижної асоціації орієталістів – *Société asiatique* (Париж), взяв участь у розбудові і роботі міжнародної організації наукового співробітництва Європейсько-арабський пересувний університет, був обраний членом його Опікунської ради. Ця організація проводила почергово в університетах різних країн конференції за участю арабських і західних вчених, на яких обговорювалися питання, поєднані спільним інтересом.

Ю. Кочубей багато років був головним редактором журналу “Східний світ”, який і тепер успішно розвивається, подолавши кризу кінця 1990-х, а крім того, веде науковий семінар Інституту сходознавства, де відбувається обмін думками і здобувають необхідний досвід молоді науковці.

Побажаймо ж Юрію Миколайовичу довгих років життя і творчого натхнення.

Ю.М. з дружиною
Раїсою Михайлівною.

Сімейство: син Богдан,
Юрій Миколайович,
дружина Раїса Михайлівна
та донька Наталя.

Ю.М. на “тихому полюванні”.

На 18-й сесії
Генеральної конференції
ЮНЕСКО
(Париж, 1974).

Виступ
на Міжнародній конференції.

Підписання Міжнародної Конвенції
про ліквідацію всіх форм расової
дискримінації (Нью-Йорк, 1966).

Керівник делегації
України на сесії ГАООН
П.Т. Тронько
вручає ювілейне
видання “Кобзаря”
Генеральному
секретарю ООН У Тану.

Делегація України 15 сесії Генасамблеї ООН, вересень 1960 р.
з керівником делегації СРСР М.С. Хрущовим.

Ю.М. на прийомі у короля Іспанії Хуана Карлоса I (1981).

На Міжнародній конференції “Франція, Німеччина, Польща, Україна” (Познань, 1998). Зліва направо: Г. Немиря, В. Огризко, З. Бжезінський, Ю. Кочубей, В. Василенко, І. Долгов).

Ю.М. з дружиною та представниками
вірменської діаспори у США. 1960-і роки.

Під час вручення ратифікаційної грамоти Віденської конвенції з дипломатичних зносин (Нью-Йорк, 1964).

Ю.М. при врученні вірчих грамот
президентові Франції Франсуа Міттерану (Париж, 1933).

Прибуття на корабель ВМС України "Гетьман Сагайдачний".
Зліва – віце-адмірал Володимир Безкоровайний.
З нагоди 50-річчя висадки союзних військ в Нормандії. (Руан, 1994).

І.Ф. Черніков

ТЮРКОЛОГІЯ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ЮРІЯ КОЧУБЕЯ

Юрія Миколайовича Кочубея цілком справедливо можна вважати сходознавцем, як кажуть, від Бога. Симптоматично: ще в далекі студентські роки він, навчаючись (1950–1955) на факультеті міжнародних відносин Київського державного університету імені Тараса Шевченка, настільки захопився орієнталістикою, що паралельно відвідував, а потім і закінчив курси східних мов (здебільшого арабської) під керівництвом професора Тауфіка Кезми. І вже набагато пізніше, у 1992 р., коли відзначалися 110-ті роковини від дня народження цього видатного українського сходознавця, автору цих рядків пощастило бачити фотографію з “Музею однієї вулиці” (Андріївського узвозу, де у будинку за номером 34, кв. 32¹ довгі роки жив Т. Кезма), на якій серед найбільш старанних його учнів був і юний Юрій.

Значним і незаперечним є внесок Ю.М. Кочубея у справу становлення й розвитку вітчизняної арабістики. І не випадково, що світлої пам’яті академік Омелян Пріцак (1919–2006) ще у 1969 р. зазначив, що Юрій Миколайович “знавець арабської літератури”, підкресливши при цьому, що він водночас працює “на дипломатичній службі”².

Поруч зі своєю першою науковою “любов’ю” – арабістикою Юрію Миколайовичу довелось протягом понад піввікового творчого шляху розробляти різноманітні проблеми, щільно пов’язані зі Сходом. І в цьому контексті тюркологія посідає досить помітне місце. У зв’язку з цим потрібно зазначити, що ерудиція Юрія Миколайовича з конкретних питань міжнародних відносин, історії та культури Туреччини справді вражає. Перебуваючи протягом 80-х років минулого століття на посадах заступника міністра закордонних справ України й голови її Національної комісії у справах ЮНЕСКО, він неодноразово відвідував цю країну, де на власні очі мав можливість спостерігати ті чи інші події, що там відбувались.

Якщо дотримуватись тематичного підходу, то насамперед, без усякого сумніву, слід назвати такі його статті: “Відповідно до “Чорноморської орієнтації” та “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність”³.

Як зазначає Ю.М. Кочубей, Київська Русь з її природним прагненням отримати вихід до Чорного моря та Дунаю, Козацька держава Богдана Хмельницького (роки гетьманства: 1648–1657) та його тюркофільство, що було успадковане наступними гетьманами, події, пов'язані з Першою світовою війною 1914–1918 рр., революціями в Росії та крахом царату, – такі етапи пройшла доленосна ідея Чорноморської геополітичної орієнтації України. У статті підкреслюється особлива роль Михайла Грушевського (1866–1934) – першого Президента незалежної України, видатного вченого-історика та громадського діяча – у розробці (його праці: “Орієнтація Чорноморська”, “Нові перспективи”) зазначеної геополітичної доктрини для України з урахуванням такого чинника, як Чорне море⁴.

Зрозумілий інтерес викликає аргументований аналіз основних положень Чорноморської геополітичної концепції М.С. Грушевського, сутність якої зводиться до того, що Чорне море міцно пов'язує Українське узбережжя з Малоазійським, а через нього – із витоками стародавніх цивілізацій (Егейської, Месопотамської, Єгипетської); географічні особливості України значною мірою сприяють економічному та культурному співробітництву з народами Причорномор'я, причому «...Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї»; нарешті, Чорне море завжди відкривало “великі транзитні дороги на Схід”⁵.

Цінною й повчальною є інформація, наведена Юрієм Миколайовичем, про тих українських політиків, політологів, істориків, культурологів, економістів, що зробили свій відчутний внесок у розробку доктрини “Чорноморська орієнтація”. Серед них Юліан Бачинський (1870–1940), Микола Міхновський (1873–1924), Степан Рудницький (1877–1937), В'ячеслав Липинський (1882–1931), Антон Сінявський (1866–бл. 1949), Василь Дубровський (1897–1966), Юрій Липа (1900–1944), Олександр Лотоцький (1870–1939), Левко Биковський (1895–1992), Олександр Шульгін (1889–1960), Іван Крип'якевич (1886–1967) та ін.

Дуже цінним є й висновок, яким завершується ця публікація: “Чорноморська орієнтація” для нашої країни залишається актуальною і не вступає в суперечність ні з нашою європейськістю, ні з членством Туреччини в НАТО, бо, врешті, Туреччина теж є частиною Європи... Разом з Туреччиною ми можемо забезпечувати стабільність в Чорноморському регіоні, впливаючи на весь Близький Схід”⁶.

У фундаментальному дослідженні, присвяченому виникненню й утвердженню у сучасній арабській поезії принципово нового напрямку – “поезії вільного вірша”⁷, Ю.М. Кочубей на прикладі аналізу літературної спадщини одного з основоположників цього напрямку Абдель-Ваххаба аль-Баяті (1926–1999) простежує масштабність і благодійність впливу на його творчість найвидатнішого турецького поета Назима Хікмета (1902–1963). Називаючи його з любов'ю “мій друг Назим”⁸, “орел Анатолії”⁹, Абдель-Ваххаб Аль-Баяті у циклах віршів “19 листів Назиму Хікмету” та

“Елегії Назиму Хікмету” у формі бесіди з таким же вигнанцем, як і він самий, щиро ділиться з ним найпотаємнішими думками, надіями, сподіваннями на кращу долю їхніх рідних батьківщин та майбутнє всього людства¹⁰.

Цілком справедливим є твердження Ю.М. Кочубея, що Назим Хікмет, так само, як й інші видатні майстри поетичного слова: Поль Елюар, Луї Арагон, Пабло Неруда, Володимир Маяковський, Микола Вапцаров, Гарсія Лорка, стояв “біля колиски сучасної оновленої арабської поезії...”¹¹

Безперечна заслуга Юрія Миколайовича як дослідника полягає в тому, що він, можливо, перший, хто так сміливо й водночас аргументовано виступив проти застарілих стереотипів при відображенні українсько-турецько-кримськотатарських взаємин у літературних творах та наукових працях¹².

На численних конкретних прикладах учений демонструє, до якого безглуздя приводило іноді захоплення зазначеними стереотипами. Так, “кримськотатарській орді” приписувалось часто-густо те, що в неї ніколи й на думці не було, кажучи: “Ех, пісня! Не взяла її орда”¹³ і т. ін. Або як часом перекручують поняття, коли вживають слово “яничари” у розумінні “манкурти”¹⁴. При цьому абсолютно ігнорується такий важливий феномен турецької історії, як утворення у 1360 р. султаном Мурадом I (роки правління: 1359–1389) широковідомого корпусу яничарів. Яничари (турецькою мовою – “уені сері” – “ені чері”, тобто “нове військо”), у порівнянні з діючою раніше турецькою піхотою (“яя”), були вже регулярним професійним військом, що розміщувалось у казармах та отримувало платню. Представникам цього війська заборонялось одружуватись і займатися господарською діяльністю. Суворі дисципліна, найсучасніше тоді озброєння та зручна екіпіровка перетворили яничарський корпус на дуже боєздатну військову організацію, яка часто наводила жах на супротивника¹⁵. І, нарешті, добре знайомий комплекс у такій послідовності: “полон” – “ясир” – “бранці” (бранки) – “галери” – “неволя” – “гарем”, що неодмінно стосувався татар і турків, буквально заповонив українську поезію¹⁶.

На думку Ю.М. Кочубея, “спрощений чорно-білий підхід притаманний переважній більшості історичних романів пожовтневої, особливої повоєнної доби, де татари – завжди жорстокі вороги, потвори без людської подоби”¹⁷.

Водночас автор наводить приклади широкого прагнення якомога об’єктивніше зобразити наших південних сусідів, які продемонстрували, зокрема, відомі письменники Павло Загребельний та Роман Іваничук. У статті підкреслюється: “Особливо хотілося б вирізнити роман Зінаїди Тулуб “Людолови”, який продовжив благородну традицію М. Коцюбинського у ставленні до кримськотатарського народу”. Вона “зуміла правдиво показати непросте життя в Криму, долю українських бранців, знайти належні підходи для створення образів кримців”¹⁸.

Цілком доречно згадати тут не тільки про Михайла Коцюбинського (1864–1913). Неабиякий інтерес до сусідніх держав – османської Туреччини та Кримського ханства виявляли геніальні класики української літератури Тарас Шевченко (1814–1861) та Іван Франко (1856–1916), український композитор і співак Семен Гулак-Артемівський (1813–1873), автор широкої опери “Запорожець за Дунаєм” (1863). Так, Т.Г. Шевченко присвятив свій поетичний твір “Заступила чорна хмара” (1848 р., Кос-Арал) гетьману Правобережної України Петру Дорошенку (1627–1698). Як відомо, цей гетьман розглядав Османську імперію як свого стратегічного союзника у протиставленні з Польщею, уклавши з нею 1669 року відповідний договір. У 1676 р. П. Дорошенко капітулював перед об’єднаними військами царського боярина Г. Ромодановського та гетьмана Лівобережної України І. Самойловича, зрікся гетьманства, а незабаром опинився у “почесному” засланні у селі Ярополче під Москвою, де скінчився його життєвий шлях. А ось і Шевченкові рядки:

І досі ще що рік Божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі^{18а}.

Тюркські мотиви у позитивному плані представлені і в ряді творів Тараса Шевченка, як поетичних, так і образотворчого мистецтва, зокрема “Дари в Чигирині”, “Богдан Хмельницький перед Кримським ханом”¹⁹. Отже, пером і пензлем геніальний Кобзар відтворив правдиві картини минулого, у тому числі й тенденції до доброзичливих, добросусідських взаємин з турецьким і татарським народами.

Відомо, що наш великий Каменярь Іван Франко виступив у січні 1915 р. зі статтею “Кримський хан Газі Гірей (1588–1607) і дещо з його віршів”. Прочитуємо уривки з однієї із трьох газелей у перекладі І.Я. Франка, де він з очевидною гіркотою змушений констатувати:

Проста душа для нас ліпша,
Як простий ріст.
Від чорних брів миліший кінський хвіст.

Тут наводиться пояснення Івана Яковича, що “кінський хвіст” (бунчук) служив туркам і татарам як військовий прапор. І далі – продовження вірша:

До луків тужимо ми все й до гострих стріл.
Більш, ніж до гарних лиць та до жіночих тіл.
Товариш наш – меч гострий та твердий.
Байдуже до пухких та білих нам грудей...
Ми серце до коня в’яжем, що бистро ніс.
Не до маленьких ніг та золотистих кіс...
Ми присвятилися війні й боям святим.
Рум’яне личко й стан дівочий –

менше з тим!..²⁰

Сюжети з татарсько-турецької дійсності тієї доби зі знаком “плюс” відображені також в інших поезіях І.Я. Франка, а саме: “Задунайська пісня”, “Уривки пісень про татар і турків”²¹.

“Як спробу висвітлити українсько-татарські взаємини з гуманістичних позицій, – зазначає Ю.М. Кочубей, – можна назвати твір донецького автора Л. Губіна “Мінкаш і Уляна”. Сюди ж можна долучити й опублікування у “Літературній Україні” циклу віршів Ореста Корсовецького “Дружимося, татарине!”²². Додамо, що і сьогодні яскравим прикладом плідної праці на ниві українсько-кримськотатарського єднання та тісної співпраці може служити діяльність добре знаного українського поета й перекладача Миколи Мірошніченка. Вивчивши азербайджанську мову в Баку, а турецьку – в Стамбулі, він захопився перекладами з тюркських літератур, здебільшого поетичних творів. Так, у вступній статті “Слово долі і доля слова. Вісім століть кримськотатарської поезії” (Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть, Київ, 2003, 792 с.) він зазначає, що більшість ханів правлячої кримськотатарської династії Гіреїв “відомі також як діячі культури – поети, письменники, історики. Певно, жодна з європейських монархій не може похвалитися подібним феноменом”²³.

Завершуючи зазначену наукову працю, Юрій Миколайович наголошує: “Ми не закликаємо переписувати історію, подавати складні моменти в рожевому світлі, ні! Але твердо переконані: українська історична наука мусть повернутися обличчям до Сходу, взятися за джерела з османських архівів. Та й ті, що лежать у глибинах наших сховищ. Аби створити справжню рельєфну історію нашої країни, аби розбивати застарілі стереотипи...”²⁴

Особливістю творчої лабораторії Ю.М. Кочубея є те, що він майстерно використовує поданий ним самим словесний портрет того чи іншого українського сходознавця для ознайомлення читача з різноманітними сторонами розвитку вітчизняної орієнталістики, включаючи тюркологію. Так, у своїй докладній статті, присвяченій 100-річчю від дня народження академіка Агатангела Кримського (1871–1942), він зазначає: “Широке море тюркомовних народів, яке розкинулося на обширі від холодних вод Єнісею до Босфору, теж знайшло свого дослідника в особі українського орієнталіста. Він зробив значний внесок у вивчення тюркських мов, особливо мов малих народностей. Капітальний характер має його праця “Тюрки та їх мови”, де він науково описує цілий ряд мов тюркської мовної родини”²⁵. Підкреслюючи непересічне значення іншої наукової праці цього велетня української і світової орієнталістики – “Історія Туреччини та її письменства”, Кочубей зауважує, що в ній простежуються “основні етапи розвитку турецької літератури”²⁶.

Торкаючись виходу у світ у Києві (1924 р.) монографії Агатангела Кримського “Історія Туреччини з 13 малюнками, що їх узято побільше із стародруків XVI–XVIII вв. Звідки почалася Османська Держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності”,

Юрій Кочубей пише: “Видання цієї книги поклато початок цілій низці монографій; деякі А.Ю. Кримський, прагнучи створити повну історію Туреччини, опублікував в наступні роки українською мовою. У своїх історичних дослідженнях учений завжди скрупульозно відзначав моменти, що мали відношення до історії України”²⁷. Акцентує увагу Ю.М. Кочубей і на численних перекладах творів турецьких класиків, якими постійно займався Агатангел Юхимович, зокрема першої турецької поетеси Мігрі Хатун та сучасного поета Халіда Зію²⁸.

Цікавою та насиченою свіжими й маловідомими фактами є стаття Юрія Кочубея, присвячена Андрію Петровичу Ковалівському, видатному українському сходознавцю-арабісту й тюркологу, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки України²⁹.

Говорячи про перші кроки А.П. Ковалівського у науку, автор статті підкреслює: “Вражає різнобічність інтересів молодого вченого... Ковалівський виступає як популяризатор науки і бібліограф, як історик, філолог, етнограф і краєзнавець, він редагує й рецензує різні видання українських і зарубіжних авторів”³⁰. Від себе додамо, що на початку 30-х років минулого століття А.П. Ковалівський був редактором творів таких турецьких письменників, як Омер Сейфеддін (“Оповідання”. – Харків, 1932, 164 с.) та Якуб Кадрі (“Нур Баба”. – Харків, 1932, 283 с.)³¹.

Інформуючи про складні перипетії видання у 1939 р. тексту рукопису про подорож арабського мандрівника X ст. Ібн-Фадлана на Волгу³², Ю.М. Кочубей вказує при цьому на дуже важливий факт: “Того ж 1939 року вийшов у світ переклад твору Ібн-Фадлана, здійснений турецьким ученим А.З. Валіді Тоганом, котрий виявив пантюркістські і пангерманські тенденції, ігноруючи, всупереч історичній правді, роль слов’янства в Східній Європі...”³³ Не менш важливий і повчальний факт наводиться у статті про те, що відомий німецький арабіст Хельмут Ріттер, який порівняв праці українського вченого та названого турецького, “в більшості складних випадків схилився до варіанта, запропонованого А.П. Ковалівським”³⁴.

З особливою пошаною й сердечністю ставиться Ю.М. Кочубей до Тауфіка Гавриловича Кезми (1882–1958), свого вчителя й наставника в опануванні арабської мови. У своїх публікаціях про нього³⁵ Кочубей із властивою йому ерудицією наводить низку фактів, які стосувались Туреччини і тією або іншою мірою були пов’язані з діяльністю цього визначного українського орієнталіста. А саме: Тауфік Кезма народився у столиці Сирії Дамаску, що входила тоді до складу Османської імперії, навчався у київських духовних семінарії то академії, до 1907 р. зберігав турецьке підданство, аж поки дозволили наприкінці 1907 р. прийняти російське підданство; з 1913 р. викладав арабську і турецьку мови у вищих навчальних закладах Києва, у 1918 р. підготував та опублікував у співавторстві з В.С. Щербиною посібник для студентів – “Збірник турецьких оповідань та приказок зі спеціальним до них словником” (російською мовою)³⁶. Високо оцінюючи

знання Кезмою турецької мови, А.Ю. Кримський зазначав: "...говорить по-турецьки вільно, але з типовою арабською вимовою"³⁷.

У зв'язку зі знаменними датами – 140-ю та 150-ю річницями від дня народження видатного кримськотатарського просвітителя Ісмаїл-бея Гаспринського (1851–1914) Ю.М. Кочубей присвятив йому ґрунтовні статті³⁸. Адже Юрій Миколайович – один із перших, хто після тривалого часу забуття згадав добрим словом цю найколеритнішу постать, справжнього глашатая національного відродження багатостраждального народу.

Поява на світ 1851 року в селі Авчіхой поблизу Бахчисарая у родині старшого офіцера Мустафи-аги, який отримав від російської влади титул дворянина; навчання в ісламській школі, потім у військових училищах Воронежа та Москви, перебування в молоді роки у Стамбулі й Парижі, що спричинилося до посиленого опанування турецької, російської й французької мов та прилучення до культури країн Сходу і Заходу; зацікавленість газетною справою та поступово перетворення на професійного журналіста і як апофеоз – заснування 10 квітня 1883 р. вперше в Росії загально кримськотатарської тюркомовної газети "Терджиман" ("Перекладач") – такі основні віхи яскравої біографії Ісмаїл-бея Гаспринського, що скрупульозно наводяться у статті. "Ісмаїл-бею Гаспринському та його газеті, – підкреслює Ю.М. Кочубей, – судилося відіграти визначну роль у духовному пробудженні татарського населення Криму і всіх російських мусульман, тобто кавказьких, волзьких, туркестанських (середньоазіатських) тюрків, які сповідували іслам. Чимало інтелігенції в Казані, Баку, Оренбурзі і навіть у далекій тоді Бухарі сприймали "Терджиман" як свою газету, що стала для них дороговказом на тернистому шляху національно-визвольної боротьби..."³⁹

Зі статті читач докладно дізнається і про реформаторську діяльність Гаспринського в галузі педагогіки. Всупереч традиціям ісламської схоластики, він виступив з ініціативою про запровадження в школах тюркомовних районів Росії нових методів викладання мови, за що такі навчальні заклади потім отримали назву "новометодні школи"⁴⁰.

Заслуговує також на увагу його точка зору, яка полягала в тому, що турецька, а також інші тюркські мови повинні бути захищеними від надмірних запозичень з інших мов (як східних, так і західноєвропейських)⁴¹. Становить інтерес і згадка про те, що ідеї Гаспринського "підтримав у Туреччині Мустафа Ататюрк"⁴². У зв'язку з цим слід зазначити, що великою подією у культурному житті Турецької Республіки, засновником і першим президентом якої був М.К. Ататюрк (1881–1938), була реформа абетки турецької літературної мови. Адже арабська в'язь, яка використовувалася ще у давнину, не зовсім відповідала особливостям турецької фонетики та словотворення. Виявилось, що з цієї метою краще використати саме латинську абетку, не кажучи вже про її очевидну легкість у процесі вивчення та засвоєння. Так, в одній із своїх промов Ататюрк зазначав: "Тромадяни, ми

мусимо прийняти нові літери для нашої прекрасної турецької мови, мусимо позбавитись цих незрозумілих значків... Навчайтесь, не гаючи часу, нових турецьких літер. Навчіть їх увесь народ: селян, чабанів, вантажників, човнярів. Розглядайте це як патріотичний і національний обов'язок"⁴³. А під час проведення мовної реформи турецький президент сам їздив по країні та за допомогою учнівської дошки й крейди власноручно показував, як треба записувати літери нової абетки⁴⁴. Англійський політолог Д. Джексон у зв'язку з цим резонно зауважував, що Ататюрк досягнув своєї мети. "Усунувши арабські слова та арабський алфавіт, замінивши грецькі назви міст турецькими (Константинополь перетворився на Стамбул, Смірна – на Ізмір, Ангора – на Анкару), він дав Туреччині мову, яка була безперечно турецькою..."⁴⁵

Багато уваги приділяє Юрій Миколайович І. Гаспринському як предтечі активного літературного процесу в Криму. Це ж завдяки його сприянню на шлях професійного письменства стали Осман Акчокракли, Абдула Озенбашли, Хасан С. Айвазов, Ісмаїл Леманов, численні представники талановитої молоді⁴⁶.

Палкий прихильник безкомпромісної боротьби проти колоніалізму, Ісмаїл-бей на шпальтах газети "Терджиман" пишався такими ватажками національно-визвольного руху, як Махді Мухаммед Ахмед (1844–1885) (в Судані), Абд аль-Кадер (1808–1883) (в Алжирі). Водночас, як великий гуманіст, він під час азербайджансько-вірменського конфлікту 1905 року звернувся до обох сторін із пристрасним закликком до примирення. А коли відзначалося 1500-річчя писемності у Вірменії (1913 р.), Ісмаїл-бей щиро привітав народ цієї країни. У 1910 р. вельми поважний французький часопис "Revue du Monde Musulmane" запропонував висунути кандидатуру Ісмаїл-бея Гаспринського на здобуття Нобелівської премії. А на думку відомого кримськотатарського письменника Джафера Сейдамета, "Крим також має свого Шевченка в особі Ісмаїл-бея Гаспринського"⁴⁷.

Честь і хвала Ю.М. Кочубею, що він не тільки повернув із забуття цього великого кримського татарина, а й, по суті, відкрив для українського читача таких визначних орієнталістів, як угорець Дюла Германус (1884–1979)⁴⁸ та караїм Абрахам Фіркович (1786 або 1787–1874)⁴⁹.

Як зазначає Юрій Миколайович, Дюла Германус за своє майже столітнє земне життя по праву досягнув, можна сказати, вершин вселенського визнання і як мандрівник, вчений, письменник, й водночас як арабіст, ісламознавець, індолог. І це не завадило йому стати ще й визначним тюркологом. Навчання у Стамбульському університеті, дослідження про турецького історика та географа Евлію Челебі та про торговельні гільдії в Османській імперії, опубліковані праці: "Турецька мова і культура в наші дні" (1918), "Турецька революція" (1928), "Лекції про народну турецьку літературу" (1931), "Пробудження турецької літератури" (1933), "Турецька граматика" (1925)⁵⁰ та ін. – переконливе тому свідчення.

Становить інтерес і той факт, що його наукові праці видавалися, крім рідної угорської, всіма основними західноєвропейськими мовами, а зі східних – турецькою, арабською та хінді⁵¹. Відзначаючи неабиякі здібності Дюли Германуса як поліглота, Юрій Миколайович зауважує: “Автор цих рядків мав нагоду певний час спілкуватися з видатним ученим... У бесіді, що велась звичайно навколо сходознавчих тем, Д. Германус виявив обізнаність із здобутками радянських орієнталістів, високо оцінив науковий доробок І.Ю. Крачковського, розпитував про К.В. Оде-Васильєву та А. Султанова. Знав ім’я А.Ю. Кримського... У розмові він переходив з однієї мови на іншу і запевняв, що немає “важких мов”, що всі – можна легко вивчити”⁵².

Велике наукове та водночас громадсько-культурологічне значення має стаття Ю.М. Кочубея про вказаного вище Абрахама Фірковича. Він є яскравим представником караїмів, які становлять окрему етнічну групу “тюркського походження, що зберегла, попри свою малочисленність, рідну мову, яка належить до великої родини тюркських мов”⁵³.

Народившись у кінці 80-х років XVIII ст. у місті Луцьку, А. Фіркович завдяки своїм природним здібностям і потягу до знань швидко вивчив караїмську й гебраїську (давньоєврейську) мови, Біблію та невдовзі став учителем (“меламедом”) у караїмській школі. Потім був Крим – містечко Чуфут-кале, Євпаторія, подорож до Палестини, внаслідок чого А. Фіркович пристрасно захопився збиранням старовинних рукописів. Саме це заняття стало головною справою його досить тривалого життя.

Протягом двох років, на початку 30-х років XIX ст., він перебував у столиці Османської імперії – Стамбулі, викладаючи там у місцевій караїмській школі; у Туреччині йому також вдалося видати караїмський переклад П’ятикнижжя (1832 р.)⁵⁴.

Повернувшись до Криму, Фіркович розгорнув на всю широчінь свою просвітницьку діяльність, хоча офіційно рахувався лише купцем 1-ї гільдії міста Севастополя. Заснувавши у 1834 р. у Євпаторії власне видавництво, він докладав чимало енергійних зусиль для того, щоб виходило з друку якомога більше літератури рідною караїмською мовою, тоді ж були опубліковані Караїмська енциклопедія, низка теологічних та юридичних книг, караїмський переклад Біблії, а також кілька власних творів, у тому числі трактат “Випробування і полеміка” (1834)⁵⁵.

Новим етапом у подвижницькій діяльності А. Фірковича стало його спілкування та співробітництво з Одеським товариством історії та старожитностей, яке звернулося до нього з проханням ознайомити громадськість з необхідними матеріалами, в тому числі унікальними рукописами, про походження, історію, релігію та культуру караїмського народу.

Вже на початку 40-х рр. XIX ст. в Одесі відбулася виставка рідкісних матеріалів, зібраних А. Фірковичем. Її успіх був настільки вражаючий й настільки зацікавив фахівців, що незабаром Імператорська публічна

бібліотека за рекомендацією Петербурзької академії наук придбала зазначену колекцію⁵⁶.

Особливий інтерес становить те, що серед документів із колекції Абрахама Фірковича є багато таких, які стосуються України. Адже це доведений факт, що в епоху Київської Русі на її території існували вже караїмські громади⁵⁷.

Можна бути тільки солідарним із висновком, запропонованим Юрієм Миколайовичем: “Писемні пам’ятки, зібрані й збережені Фірковичем, значною мірою збагатили базу вітчизняного сходознавства й стали скарбницею знань про духовне життя народів Близького Сходу”⁵⁸.

Ю.М. Кочубей – загально визнаний та прискіпливий історик української орієнталістики. Досить помітне місце в його наукових працях займають тюркологічні сюжети.

Вказуючи на те, що тема боротьби українського народу проти османсько-татарських завойовників (XV–XVII ст.) знайшла найбільш повне втілення в історичних думках, піснях та хроніках (козацьких літописах), Юрій Кочубей водночас зазначає, що, наприклад, у творах професора Києво-Могилянської академії Іоанікія Галятовського (помер у 1688 р.) вже спостерігалися спроби осмислити причини перемог східних чужинців, збагнути таємниці їхньої військової майстерності тощо⁵⁹.

Приділяючи пильну увагу діяльності Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства (ВУНАС), яка інтенсивно функціонувала в 1926–1931 рр. із центром у Харкові (тодішня столиця України) та філіалами у Києві й Одесі⁶⁰, Юрій Кочубей зазначає, що “грунтом для співробітництва радянських і турецьких науковців були події, пов’язані з національно-визвольним рухом, що розгорнувся в Туреччині... Після окупації Анатолії військами Великобританії, Франції, Італії і Греції молода Радянська держава... перша визнала новостворений кемалістський уряд і надала турецькому народові фінансову та військову допомогу”⁶¹. Далі у публікації говориться: “Для налагодження зв’язків з діячами науки і культури Туреччини 1928 р. туди виїхала делегація ВУНАС на чолі з професором О.М. Гладстерном. Серед делегованих членів асоціації був і П.Г. Тичина. Як зазначалося в хроніці тих днів, “група мала завдання познайомитися з роботою турецьких наукових, літературних і культурних організацій, зокрема поставити питання про співробітництво турецьких та українських істориків у справі вивчення взаємин Туреччини та України у XVII та XVIII сторіччях”. Під час переговорів було вирішено створити в Туреччині й на Україні відповідні Комісії”⁶². Детально зупиняючись на відвіданні Туреччини (листопад 1928 – січень 1929 р.) делегацією ВУНАС, Юрій Миколайович особливо підкреслює підсумки в галузі літератури. Йдеться передовсім про зустрічі з відомим турецьким письменником Якубом Кадрі Караосманоглу, домовленість про переклад творів турецьких літераторів українською мовою, а українських – турецькою. Сторони також висловили задоволення, що в

Харкові вже опубліковані переклади творів турецьких майстрів слова – Халіде Едіб Адивар, Омера Сейфеддіна, Я.К. Караосманоглу. Декілька турецьких поезій на той час переклав П.Г. Тичина⁶³.

Вчений наводить низку цікавих фактів: зокрема, про участь відомого турецького історика Фуада Кьопрюлю-заде в роботі Другого Всеукраїнського з'їзду сходознавців (1–6 листопада 1929 р.); про видання в Харкові (1930 р.) підручників: Т.І. Груніна – “Турецька мова. Елементарна грамати́ка і новий алфавіт” (українською мовою), Я. Авдалова – “Практичний підручник турецької мови. Частина 1” (російською мовою); про наукові доповіді, що були прочитані тюркологами ВУНАС на теми: “Економіка сучасної Туреччини”, “Новий турецький алфавіт” та ін.⁶⁴

Розглядаючи повоєнний етап (з 1946 р.) відродження та подальшого розвитку української орієнталістики, зокрема тюркології, Ю.М. Кочубей виділяє у зв'язку з цим принаймні три головних проблеми, а саме: 1) протиборство з османською агресією; 2) історія балканських країн, вивчення яких неможливе без знання історії Туреччини, та 3) українсько-турецькі взаємини новітнього часу⁶⁵.

Крім традиційних тоді відділів в Інституті історії АН УРСР (феодалізму, загальної історії і міжнародних відносин та ін.), дослідженню вищезазначених проблем сприяли утворені в подальший час певні організаційні структури, як-от: відділ історії країн Близького та Середнього Сходу (1964–1965), відділ історії країн зарубіжного Сходу (1970–1978) – в Інституті історії АН УРСР; відділ країн, що розвиваються, та сектор країн Близького Сходу – в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР; кафедри міжнародних відносин, нової та новітньої історії, країн Азії, Африки і Латинської Америки у Київському державному університеті імені Т.Г. Шевченка.

Як відзначає Юрій Миколайович, дослідниками першої проблеми були В.О. Голобуцький (монографії “Черноморское казачество” – Київ, 1956; “Запорожское казачество”, Київ, 1957; “Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775)” – Київ, 1961), М.А. Алекберлі, Я.Р. Дашкевич (“Українсько-іранські переговори напередодні Хотинської війни. Про дипломатичну підготовку вказаної війни”, “Турецькі дипломатичні документи українською мовою в середині XVI ст. про походження українських козаків”), Н.С. Рашба, В.В. Панашенко, Д.С. Наливайко (“Західно-європейські автори кінця XVI – початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі проти турецької агресії”), Г. Нудьга (“Листування запорожців з турецьким султаном”), Ф.О. Редько (“Ліквідація турецького панування у Буковині у XVIII ст.”)⁶⁶.

Питання історії Туреччини знайшли своє відображення в наукових працях В.А. Жебокрицького, А.К. Мартиненка, Ю.О. Боєва, В.М. Зайцева, присвячених міжнародним відносинам на Балканах⁶⁷. “Визначне місце в роботі істориків-сходознавців займають проблеми радянсько-турецьких

відносин. У 1957 р. вийшла з друку книга П.П. Удовиченка “З історії зовнішньої політики УРСР (1919–1922)”⁶⁸; у ній автор дослідив історію підготовки та підписання Анкарського договору про дружбу й братерство між Українською РСР і Туреччиною, зокрема детально висвітлив питання про допомогу радянської України турецькому народові... Декілька праць з питань зовнішньої політики Туреччини опублікували Д.М. Філіпенко й О.І. Ганусець⁶⁸.

У галузі мовознавства, наприклад, Р.В. Болдирев був одним з авторів “Проекту інструкції для складання національних словників тюркізмів”. А науковці А.О. Білецький, О.М. Гаркавець, Т.М. Чернишова досліджували культуру тюркомовних маріупольських греків-урумів⁶⁹.

Новим етапом у багаторічній і багатогранній діяльності Юрія Миколайовича стала його робота (з 1998 р.) в Інституті сходознавства імені А. Кримського НАН України на посаді провідного наукового співробітника. Звільнившись від офіційної дипломатичної служби, він нарешті зміг буквально поринути в улюблену творчу роботу. Вже майже п'ятнадцять років його щедre перо систематично дарує читачам наукові твори різноманітних жанрів: статті, повідомлення, дискусії, рецензії, хронікальні та інформаційні матеріали тощо. Можна цілком погодитися з Ю.М. Кочубеєм, який у розмові з автором цих рядків нещодавно сказав, що коли б він безпосередньо після закінчення університету вступив до аспірантури (а у нього була для цього відповідна рекомендація кафедри історії міжнародних відносин), то, безперечно, обрав би шлях наукового працівника.

Спробуємо ж тут розглянути деякі з його найсвіжіших публікацій. Підкреслимо, що, приділяючи постійну увагу насамперед тюркологічній спадщині академіка Агатангела Кримського, Ю.М. Кочубей дуже оперативно відгукнувся, зокрема, на вихід у 2003 р. з друку трьома мовами – українською, кримськотатарською і російською – порівняно невеликої за обсягом, але надзвичайно важливої за своїм значенням наукової праці цього нашого найвидатнішого вченого – “Література кримських татар”⁷⁰.

Як відомо, перше видання цього твору було здійснено у 1930 р. у збірнику “Студії з Криму”, що вже давно стало бібліографічною рідкістю⁷¹. Відзначивши, що “А.Ю. Кримського можна по праву вважати піонером вивчення кримськотатарської літератури”⁷², і назвавши її найбільш плідних дослідників в особі угорця Г. Вамбері (1832–1913), вітчизняних авторів – Джафера Сейдамета, Абдулли Лятифа-заде (1890–1938), Бекіра Чабан-заде (1893–1937)⁷³ та ін., Юрій Кочубей зауважує: “Тримовне видання праці А.Ю. Кримського аж ніяк не можна вважати публікацією “літературної пам’ятки” минулого. Книжка ця не тільки збагачує наші знання про літературу братнього народу, а й сьогодні потрібна, бо доносить до нас думки й оцінки видатного вченого, одного зі світових авторитетів сходознавства, які... можуть служити основою для написання повноцінної історії літератури кримськотатарського народу”⁷⁴.

Із ґрунтовної статті про Василя Дубровського (1897–1966)⁷⁵ читач дізнається про цього визнаного фахівця з проблем українсько-турецьких взаємин, так само як і відносин України з народами Близького Сходу, знавця й перекладача на українську мову творів відомих турецьких письменників – Омера Сейфеддіна, Якуба Кадрі Караосманоглу, Рафіка Халіда Карая. І в наші дні викликають жвавий інтерес деякі міркування та висновки В. Дубровського. Йдеться, зокрема, про значення тюркофільства Богдана Хмельницького для захисту національних інтересів України, про особливо приязні стосунки гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка (1669–1676) з Османською імперією під кутом зору “спільної українсько-турецької дипломатії й стратегії”⁷⁶. Незаперечною заслугою В. Дубровського була також його ініціатива щодо розробки турецьких державних архівів, у фондах яких і понині зберігаються унікальні матеріали з історії України XVI–XVIII ст. “Справа використання архівного фонду Туреччини, – наголошував цей вчений, – дуже важлива як для нас, так і для турків. І ми, і вони зацікавлені у науковому вивченні спільного минулого двох народів на підставі автентичного матеріалу”⁷⁷.

Як слушно підкреслює Ю.М. Кочубей, цю пропозицію підтримав 1-й з’їзд українських сходознавців (Харків, 22–24 травня 1927 р.)⁷⁸. Далі він наводить маловідомі факти про зовнішньополітичне становище Туреччини у перші повоєнні роки, коли Сталін, крім вимоги переглянути положення Конвенції в Монтре (1936 р.) про режим проток Босфору й Дарданелл, відверто виступив також з територіальними претензіями щодо Турецької Республіки. І в цьому контексті, як зазначає Ю.М. Кочубей, актуальною виявилася праця В. Дубровського “Туреччина між молотом і ковадлом” (1947 р.), яка була надрукована в Західній Німеччині. “...З погляду життєвих інтересів української нації, – акцентував у статті Дубровський, – зрозуміло, що в разі, коли б Совети замкнули своїми військами і спорудами чорноморсько-егейські протоки, то це означало б закриття останньої віддушину з України до зовнішнього світу... В разі ж, коли б протоки залишилися одвертими, а Туреччина – незалежною від советського впливу, – порятунок Україні може найлегше прийти з чорноморського півдня, а не з балтійської півночі”⁷⁹. Висновок Юрія Кочубея такий: “Багато праць дослідника зберегли своє значення до наших днів. На нашу думку, їх варто було б перевидати”⁸⁰. Тож логічним продовженням став вихід монографії Ю.М. Кочубея “В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець” (Київ, 2011), в якій подана детальна біографія вченого, бібліографія його праць із сходознавства. Крім того, цінність книги полягає в її додатку, де зібрані всі відомі на сьогодні тексти тюркологічних праць Василя Дубровського, серед яких і публікації турецькою мовою.

Як цінною і вкрай потрібною допомогою та підтримкою українському студентству слід розглядати рецензію Ю.М. Кочубея на підготовлений і вперше виданий у незалежній Україні підручник з історії турецької літера-

тури, який належить перу відомого вітчизняного тюрколога, доктора філологічних наук, професора Григорія Халимоненка⁸¹.

Ставлячи собі за мету створити повний систематичний курс історії турецької літератури, автор підручника, на думку рецензента, цілком слушно зосередив увагу на початковому етапі виникнення елементів так званої первісної літератури тюркомовних народів раннього Середньовіччя у вигляді різного роду фольклорних пам'яток.

Саме тоді у тюркських народів з'являються народні епоси: у турків – “Кер-огли”, у туркменів – “Гьорогли”, в узбеків – “Алпамиш”, у казахів – “Кобланди-батир”, у киргизів – “Манас”.

У другій книзі, присвяченій історії турецької літератури в XIV–XVI сторіччях, наводиться багато фактів, які переконливо свідчать про величезні зрушення у становленні та розвитку літератури цього західноазійського народу. Адже не викликає сумнівів те, що XVI століття увійшло в історію як “золотий вік турецької літератури”. І справді, великомасштабні завоювання султанів Селіма I (роки правління: 1512–1520) та Сулеймана I Пишного (1520–1566) спричинилися до того, що під турецьке володіння потрапила сила-силенна різних народів, а турецько-османська мова стала звучати на величезній території від Багдада на сході і до Гібралтара – на заході та від Угорщини на півночі й до Єгипту – на півдні. У тих умовах, зрозуміло, зріс інтерес до турецької писемності й турецької літератури, не в останню чергу за рахунок всілякої підтримки з боку султанського двору. І як результат – відчутне збільшення не тільки кількості самих письменників, а насамперед високоякісних досить зрілих художніх творів. А утворення в середині XVI ст. такої посади при султанському дворі, як “шах-намеджі” (“головний спостерігач усього знаменного”), в обов'язки якого входила підготовка поезій на честь воєнних перемог та інших визначних подій Османської імперії, – яскраво свідчить само за себе.

Докладний аналіз стану турецької літератури в XIV–XVI ст., характеристика її найяскравіших представників, – а при цьому, підкреслює Юрій Миколайович, – автор підручника “використовує спадщину нашого великого сходознавця акад. А. Кримського”⁸². Ось імена цих непересічних літературних постатей: основоположник класичної поезії Малої Азії Джелаледдін Румі (1207–1273), його син Султан Велед Мухаммед Бахаеддін (1226–1312) (автор поеми “Книга лютні” турецькою мовою), перша турецька поетеса Мігрі Хатун (1456–1514) й учитель (“устанд”) літературної школи епохи “Лале девре” (“Вік тюльпанів”) Баки (1527–1600), поетилірики Неджаті (помер 1509 р.) і Хіялі (помер 1557 р.) та ін.

Лише одна подія в історії взаємин України і Туреччини, але яка яскрава! Так сприймається цікава й повчальна інформація Юрія Кочубея про дворічне перебування українського художника Олекси Грищенка (1883–1977) у Стамбулі на початку 20-х років XX ст.⁸³ Українець за походженням, професійний живописець й мистецтвознавець, автор таких досліджень, як

“Про зв’язки російського живопису з Візантією і Заходом” та “Російська ікона як мистецтво живопису”, О. Грищенко, як і тисячі інших політичних емігрантів, опинився у кінці 1919 р. в окупованому на той час військами держав Антанти Стамбулі. Два роки, проведені ним у “місті на двох континентах”, в умовах нелюдських злиднів і нестатків, були сповнені винятково напруженою творчою працею – малюванням та спостереженням усього навколишнього, і як результат – книга⁸⁴ й акварелі та гуаші, написані в Стамбулі, а продемонстровані на виставці, розгорнутій у Парижі в лютому 1922 р. На вернісажі, розповідає Ю.М. Кочубей, “французи, а за ними й інші європейці побачили зовсім інший Стамбул: сонячний, простий і гостинний, порівнюючи з тим, який описували газети і журнали”⁸⁵. Відзначаючи достоїнства книги О. Грищенко, в якій зображено побачене на власні очі “вічне місто на Босфорі”, Ю.М. Кочубей підкреслює, що її автора “цікавили не лише пам’ятки архітектури, мозаїки і розписи, притому як християнські, так і мусульманські, а й життя країни, в якій він знайшов притулок. У розмовах майстра з турецькими друзями... відчувається і політична ситуація: турки не люблять бундючних представників військової адміністрації держав Антанти, симпатизують колишнім союзникам німцям, добре в цілому ставляться до “русів”. Шириться слава про Кемалю-пашу, майбутнього Ататюрка...”⁸⁶

Висновок публікації Юрія Миколайовича однозначно схвальний: “Культурні зв’язки між Україною і Туреччиною минулих часів мають досліджуватися і популяризуватися – вони є фундаментом нашого нинішнього і майбутнього співробітництва”⁸⁷.

А ось дуже вдалі приклади жанру критики і бібліографії. Йдеться про рецензії Ю.М. Кочубея на мемуари Бекторе Шевкій “Волги червона течія...” – Спогади. Художній переклад з турецької Валерія Басирова. – Симферополь: Доля, 2003, 183 с. // Всесвіт, 2006, № 1–2, с. 169–171 – та на книгу Д.П. Урсу “Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха” – Симферополь: Крымчупедгиз, 2004, 276 с. // Східний світ, 2005, № 3, с. 128–130.

Розглядати зазначені твори одночасно, на наш погляд, цілком логічно: адже як у першому, так і у другому випадках читач знайомиться з життєвим шляхом двох яскравих особистостей – представників культури багатостраждального кримськотатарського народу – Бекіра Чобан-заде (1893–1937) й Шевкія Бекторе (1888–1961), літераторів, яких спіткала одна й та ж сама доля: вони стали жертвами людиноненависницької сталінської політики. Глибоко справедливою є думка Юрія Миколайовича про те, що “радянська тоталітарна система ударила насамперед по інтелігенції і взагалі мислячій еліті народів СРСР. Крим, в силу специфічних і досі до кінця не висвітлених причин, опинився серед перших, потім настала черга України”⁸⁸. А звідси ще один висновок автора рецензії, який полягає в тому, що розправа з видатними синами кримськотатарського народу “разом з тим нанесла важкий удар по тюркологічній науці у світі”⁸⁹.

Як важливу подію у сфері культурних зв'язків між Україною й тюркомовною Азербайджанською Республікою слід розглядати доповідь Ю.М. Кочубея на тему “Внесок українських учених у вивчення азербайджанської культури”⁹⁰, яка була виголошена на Міжнародній науковій конференції, присвяченій 10-й річниці відновлення незалежності України та Азербайджану (Баку, 8 червня 2001 р.).

У доповіді наводяться майже невідомі факти: про перші контакти пращурів українців та азербайджанців в ранньому Середньовіччі, про перших українців, які через різні обставини опинилися в Азербайджані і сприяли розвитку культури цієї країни. Благотворною була подвижницька діяльність колишніх членів Кирило-Мефодіївського братства Миколи Гулака (1822–1899), Олекси Навроцького (1823–1892), Левка Лопатинського (1842–1922)⁹¹. М. Гулак, зокрема, свої літературні праці присвятив видатним діячам азербайджанської культури: філософу, просвітителю та письменнику Мірзі Фатх-Алі Ахундову (Ахунд-заде) (1812–1878) й легендарній народній поетесі Ашик Пері, підготував статті “Дві турецькі комедії Мірзи Фатх-Алі Ахундова і становище мусульманської жінки” та “Про народну творчість тюркських народів”, здійснив переклад на російську мову ліричного твору славетного азербайджанського поета XVI ст. Фізулі “Лейла і Меджнун”⁹².

Відзначаючи неоціненний внесок великого українського сходознавця Агатангела Кримського, доповідач подає його визначення щодо азербайджанської мови “азері” з відомого наукового твору вченого “Тюрки, їх мови та літератури” (Київ, 1930). У цьому творі зазначається: “Азербайджанську мову звать коротше “азері”. В російському Закавказзі встановилася для неї аж надто неточна назва: “татарська” (а османську мову звать “турецька”). Чується “азері” на великій території “од Тебриза до Тифліса і од границь Вірменії до Каспійського моря”, тобто геть далеко поза межами Азербайджану”⁹³. Великої уваги з боку А.Ю. Кримського, – підкреслює Ю.М. Кочубей, – удостоївся інший славетний азербайджанський поет та вчений XII ст. – Нізамі Гянджеві⁹⁴.

Юрій Миколайович згадує і про величезний внесок, який зробив у Львівську школу сходознавства видатний азербайджанець і патріот України, людина-легенда, професор Мугаммед Садик-бей Агабек-заде⁹⁵.

Зі зрозумілим інтересом та задоволенням сприймаються рядки зазначеної доповіді Ю.М. Кочубея про українця О.В. Багрія (1874–1949), який, працюючи у Баку, став автором цікавої праці “Т.Г. Шевченко і Схід”; про відомого українського мистецтвознавства В.М. Зуммера (1885–1970), котрий був професором Бакинського університету; про сучасних українських літературознавців – Валерія Марченка (автора статті “Давня азербайджанська література в дослідженнях Агатангела Кримського”) та Миколу Мірошніченка, який досконало вивчив азербайджанську мову саме в Баку...⁹⁶

Найсвіжішою з усіх згаданих вище публікацій Ю.М. Кочубея на тему про українсько-турецькі взаємовідносини є стаття, присвячена спеціальному номеру часопису “Червоний шлях” (Харків, 1930, № 2)⁹⁷.

Докладно й обґрунтовано, з огляду на інтенсивний, справді відчутний розвиток українського сходознавства, зокрема тюркології, протягом 20-х років минулого століття, подає інформацію Юрій Миколайович у зазначеній статті, підводячи читача до розуміння вкрай неординарної на той час події. Йдеться насамперед про вихід у світ (лютий 1930 р.) у тодішній столиці України – Харкові – спеціального номера найпрестижнішого на той час суспільно-політичного й науково-літературного часопису “Червоний шлях”. “Слід відзначити, – підкреслюється у публікації, – що номер був підготовлений цілком професійно: переважну кількість матеріалів було присвячено Туреччині, навіть у хронікальних замітках і бібліографіях, що публікуються традиційно в кінці журналу, дані по Туреччині були подані досить широко”⁹⁸.

Серед авторського колективу спецвипуску був, що називається цвіт української та російської тюркології – вчені, письменники перекладачі, а саме: А.П. Ковалівський (1895–1969), О.М. Самойлович (1880–1938), В.М. Зуммер (1885–1970), Л.І. Величко (1879–1937)⁹⁹, П.Г. Тичина (1891–1967), Л.С. Первомайський (1908–1973), О. Полторацький, В.О. Броун (псевдонім – В. Стамбулов) та ін. Причому Андрій Петрович Ковалівський взяв найактивнішу участь у написанні, формуванні та упорядкуванні цього спеціального випуску журналу. Так, у часопису було вміщено його статті “З історії тюрко-українських відносин” та “Ахмед Хашим, сучасний турецький лірик”; рецензії: на твір турецького поета Неджіба Фазила “Бруки” та на дослідження німецького історика Ганса Альбрехта Бурські (Hans-Albrecht Burski) про засновника турецького військово-морського флоту, першого турецького адмірала (кінець XV – початок XVI ст.) Кемаля Реїса (Kemal Re’is. Ein Beitrag zur Geschichte der Turkishen Flotte. Bonn, 1928).

Приділяючи велику увагу міжнародному становищу Османської імперії та її дипломатичним відносинам з найближчим сусідом – Україною упродовж багатого на події XVII ст., Андрій Ковалівський у праці “З історії тюрко-українських відносин” робить надзвичайно важливий висновок, що “Туреччина не перестає грати першорядну роль в історії України, намагаючись затягти Запоріжжя й Гетьманщину у васальну залежність від себе...”¹⁰⁰ Торкаючись дуже широкого спектра українсько-турецьких взаємин, учений справедливо вважає, що лише добрі й щирі стосунки відповідатимуть інтересам двох сусідніх народів¹⁰¹.

Не підлягає сумніву, наскільки цінним є висновок Ю.М. Кочубея про те, що “досвід такого видання, як спецномер журналу “Червоний шлях”, – широкого за обсягом матеріалу, диверсифікованого тематично, політично зваженого й наближеного, звичайно, до сучасності, – міг би бути

корисним у справі обміну духовними цінностями в нашому глобалізованому світі”¹⁰².

Отже, напрацьований потенціал Юрія Кочубея у сфері тюркології, так само й всієї орієнталістики, є справді солідним, вражаючим і незаперечним. І якщо враховувати, що він творив, головним чином, у вільний від основної дипломатичної служби час, то однозначно можна стверджувати: ми маємо справу зі справжнім науковим подвигом.

Побажаймо ж від щирого серця нашому дорогому ювіляру міцного козацького здоров'я та нових творчих звершень в ім'я процвітання української науки, вітчизняного сходовознавства.

ПРИМІТКИ

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, фонд X, № 22032.

² Прицак О. Орієнталістика // Енциклопедія українознавства. Т. 5. Париж – Нью-Йорк, 1969, с. 1872.

³ Кочубей Юрій. Відповідно до “Чорноморської орієнтації” // “Політика і час”, 2003, № 1, с. 44–51; “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна – Туреччина: минуле сучасне та майбутнє. Збірник наукових праць. Упорядник Ф.Г. Туранли. – Київ: Денеб, 2004, с. 494–501.

⁴ Кочубей Юрій. “Чорноморська орієнтація” – геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє... с. 496.

⁵ Там само, с. 496–497.

⁶ Там само, с. 501.

⁷ Див.: Кочубей Ю.Н. Поэзия “свободного стиха” в Ираке (40-е – 70-е гг. XX ст.). – Киев, 2003, 274 с.

⁸ Там само, с. 148.

⁹ Там само, с. 224.

¹⁰ Там само, с. 108–109.

¹¹ Там само, с. 240.

¹² Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // “Східний світ”. – Київ, 1993, № 1, с. 102–107.

¹³ Там само, с. 105.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Див.: Миллер А.Ф. Краткая история Турции. – Москва, 1948, с. 17; Ranks in the Ottoman Military // “Newspot”, Turkey. Ankara. Directorate General of Press and Information. 2000. № 19, January–February, p. 36–38.

¹⁶ Див.: Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // “Східний світ”, 1993, № 1, с. 105.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

^{18a} Шевченко Тарас. Заступила чорна хмара... // Кобзар. – Київ: Видавництво художньої літератури “Дніпро”, 1982, с. 458.

¹⁹ Шевченко Т. Повне зібрання творів в десяти томах. Т.Т. 8, 10. Живопис. Графіка. 1857–1861. – Київ, 1963.

- ²⁰ Див.: Окрушина сонця. Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть. – Київ, 2003, с. 67.
- ²¹ Франко Іван. Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т. 3. – Київ, 1976, с. 299–302. Т. 42, 1984, с. 162–189, 190–193.
- ²² Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // “Східний світ”. 1993, № 1, с. 107.
- ²³ Мірошниченко Микола. Слово долі і доля слова. Вісім століть кримськотатарської поезії // Окрушина сонця. Антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть. Упорядники – Микола Мірошниченко, Юнус Кандим. – Київ, 2003, с. 9.
- ²⁴ Кочубей Юрій. Українсько-турецько-кримські відносини у творах українських письменників (До проблеми літературних стереотипів) // “Східний світ”, 1993, № 1, с. 107.
- ²⁵ Кочубей Юрій. Агатангел Кримський // “Всесвіт”, 1971, № 1, с. 96.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР. Выпуск I (Азербайджан, Армения, Грузия, Украина). Москва: Наука. Глав. редакция восточной литературы, 1988, с. 97.
- ²⁸ Кочубей Ю. Слово Орієнту. До виходу в світ “Поезій” Агатангела Кримського // “Всесвіт”, 1969, № 1, с. 123.
- ²⁹ Див.: Кочубей Юрій. Відданість обраному шляху. До 90-річчя з дня народження А.П. Ковалевського // “Всесвіт”, 1985, № 12, с. 148–151.
- ³⁰ Там само, с. 148.
- ³¹ Див.: Черніков Ігор. Туреччина й українсько-турецькі відносини в науково-педагогічній діяльності А.П. Ковалевського // “Східний світ”, 1995, № 2. – 1996, № 1, с. 132.
- ³² Головна складність полягала в тому, що перекладач й автор коментарів вказаної книги А.П. Ковалівський у 1938 р. став жертвою сталінських репресій, був засланий на п'ять років до Мордовії, тому книга, видана у 1939 р., не містить навіть згадки про прізвище автора.
- ³³ Кочубей Юрій. Відданість обраному шляху... // “Всесвіт”, 1985, № 12, с. 149.
- ³⁴ Там само, с. 150.
- ³⁵ Див.: Кочубей Юрій. Він прокладав мости дружби. Виповнилось 100 років з дня народження видатного вченого-арабіста Тауфіка Гавриловича Кезми // “Всесвіт”, 1982, № 12, с. 162–165; Кочубей Юрій, Матвєєва Леся. Забуті імена. Тауфік Гаврилович Керма // “Близькосхідний кур'єр”. – Київ, 1998, № 2, с. 37–40.
- ³⁶ Кочубей Юрій. Він прокладав мости дружби... // “Всесвіт”, 1982, № 12, с. 162–163; Кочубей Юрій, Матвєєва Леся. Забуті імена... // “Близькосхідний кур'єр”, 1998, № 2, с. 37–38.
- ³⁷ Кочубей Юрій. Він прокладав мости дружби... // “Всесвіт”, 1982, № 12, с. 162.
- ³⁸ Кочубей Юрій. Будівничий відродження (До 140-річчя від дня народження Ісмаїл-бея Гаспринського) // “Всесвіт”, 1991 № 12, с. 181–185; Кочубей Юрій. Просвітницька діяльність І. Гаспринського в контексті тогочасних процесів у мусульманському світі // “Східний світ”, 2001, № 2, с. 92–96.
- ³⁹ Кочубей Юрій. Будівничий відродження... // “Всесвіт”, 1991, № 12, с. 182.

- ⁴⁰ Там само, с. 183; Кочубей Юрій. Просвітницька діяльність І. Гаспринського... // "Східний світ", 2001, № 2, с. 94.
- ⁴¹ Кочубей Юрій. Будівничий відродження... // "Всесвіт", 1991, № 12, с. 184.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Quotations from Mustafa Kemal Ataturk-Ankara, 1982, p. 66.
- ⁴⁴ İkbâlî Şâh. Kemal: Maker of Modern Turkey. London, 1934, p. 253.
- ⁴⁵ Джексон Д. Послевоенный мир / Пер. с англ. Москва, 1937, с. 97.
- ⁴⁶ Кочубей Юрій. Будівничий відродження... // "Всесвіт", 1991, № 12, с. 184.
- ⁴⁷ Там само, с. 184–185.
- ⁴⁸ Див.: Кочубей Юрій. Прокладач мостів між народами (До 100-річчя з дня народження Дюлі Германуса) // "Всесвіт", 1984, № 12, с. 151–154.
- ⁴⁹ Див.: Кочубей Юрій. Пристрасний збирач спадщини. До 200-річчя від дня народження Абрахама Фірсовича // "Всесвіт", 1989, № 12, с. 133–136.
- ⁵⁰ Кочубей Юрій. Прокладач мостів між народами... с. 151, 153.
- ⁵¹ Там само, с. 154.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Кочубей Юрій. Пристрасний збирач спадщини... // "Всесвіт", 1989, № 12, с. 133.
- ⁵⁴ Там само, с. 133–134.
- ⁵⁵ Там само, с. 134.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ Там само, с. 135.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР... с. 89.
- ⁶⁰ Кочубей Юрій. Брама для Орієнту. До 60-річчя Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства // "Всесвіт", 1986, № 11, с. 160.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само, с. 160–161.
- ⁶³ Там само, с. 162.
- ⁶⁴ Там само, с. 161–162.
- ⁶⁵ Кочубей Ю.Н. Востоковедение на Украине // Востоковедные центры в СССР... с. 103–104.
- ⁶⁶ Там само, с. 103.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Там само, с. 103–104.
- ⁶⁹ Там само, с. 107–108.
- ⁷⁰ Див.: Кримський А. Література кримських татар // Республіканська кримськотатарська бібліотека імені І. Гаспринського; упорядник, автор вступної статті, перекладач з української мови на російську О.І. Губар; автор приміток І.А. Керімов; перекладач на кримськотатарську мову Н.С. Сейтяг'яев. Сімферополь: Доля, 2003.
- ⁷¹ Акад. Кримський А.Є. Література кримських татар // "Студії з Криму", I–IX. Записки історико-філологічного відділу. У Києві, 1930, с. 165–191.
- ⁷² Кочубей Юрій. Визначна подія // "Слово і час", 2004, № 6, с. 69.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само, с. 71.

⁷⁵ Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) та його внесок в українське сходознавство // “Східний світ”, 2005, № 3, с. 24–32.

⁷⁶ Див., наприклад, Дубровський В. Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст. // “Східний світ”, Харків, 1928, № 5, с. 173–175.

⁷⁷ Там само, с. 181–182.

⁷⁸ Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966)... // “Східний світ”, 2005, № 3, с. 26.

⁷⁹ Там само, с. 31.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Кочубей Юрій. Перший підручник з історії турецької літератури. Рецензія на: Халимоненко Григорій. “Історія турецької літератури”. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2000, 379 с.; Халимоненко Григорій. “Історія турецької літератури (XIV–XVI століття)”. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2001, 209 с. // “Слово і час”, 2002, № 6, с. 83–85.

⁸² Кочубей Юрій. Перший підручник з історії турецької літератури... с. 84.

⁸³ Кочубей Ю.М. До історії українсько-турецьких культурних зв’язків (“Два роки в Константинополі” Олекси Грищенка) // “Східний світ”, 2006, № 2, с. 49–52.

⁸⁴ Gritchenko, Alexis. Deux ans à Constantinople. 1919–1921. Journal d’un peintre. Paris, 1930; Грищенко Олекса. Мої роки в Царгороді. 1919–1920–1921. Мюнхен – Париж, 1961.

⁸⁵ Кочубей Ю.М. До історії українсько-турецьких культурних зв’язків... // Там само, с. 49.

⁸⁶ Там само, с. 51.

⁸⁷ Там само, с. 52.

⁸⁸ Кочубей Ю.М. Трагедія людини, трагедія народу. Рец. на: Урсу Д.П. “Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха”. Симферополь: Крымчупедгиз, 2004, 276 с. // “Східний світ”, 2005, № 3, с. 129.

⁸⁹ Там само, с. 130.

⁹⁰ Кочубей Юрій. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // “Україна – Азербайджан. Минуле, сучасне, майбутнє”. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 10-річчю відновлення незалежності України та Азербайджану – Київ, 2004, с. 38–51.

⁹¹ Кочубей Юрій. Там само, с. 40–41.

⁹² Там само.

⁹³ Там само, с. 42; Кримський А.Ю. Твори в п’яти томах. Т. IV. Сходознавство. Київ, 1974, с. 490–491.

⁹⁴ Кочубей Юрій. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // Україна – Азербайджан. Минуле, сучасне, майбутнє... с. 44.

⁹⁵ Там само, с. 49; див. докладно: Полотнюк Я.Є. Мугаммед Садик-бей Агабек-заде. До 140-річчя від дня народження // “Східний світ”, 2005, № 4, с. 97–98.

⁹⁶ Кочубей Юрій. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // Україна – Азербайджан. Минуле, сучасне, майбутнє... с. 39, 45–46, 48.

⁹⁷ Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу “Червоний шлях”, 1930, № 2) // Проб-

леми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин: Збірник наукових праць пам'яті доктора історичних наук, професора Пархомчука Станіслава Максимовича. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007, с. 253–257.

⁹⁸ Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу “Червоний шлях”, 1930, № 2) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин... с. 255.

⁹⁹ Енциклопедія сучасної України. Т. 4. – Київ, 2005, с. 226–227.

¹⁰⁰ Ковалівський А.П. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях другого Українського сходознавчого з'їзду (1–5.XI.1929) // “Червоний шлях”, 1930, № 2, с. 161.

¹⁰¹ Там само, с. 163.

¹⁰² Кочубей Ю.М. З історії українсько-турецьких культурних взаємовідносин (Спеціальний номер українського журналу “Червоний шлях”, 1930, № 2) // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин... с. 256.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК Ю.М. КОЧУБЕЯ (2008–2012)*

2008

1. Каравани пригод: реальність життя і чудодійні сили. Рец. на: Перські оповідки. У 2 т. / Перекл., упоряд. Р. Гамада. – Т. I. – Львів: Піраміда, 2007. – 424 с. // Всесвіт. – 2008. – № 3–4. – С. 212–214.
2. В.В. Дубровський і турецька література // Україна – Туреччина: історія культурних зв'язків і співробітництво на сучасному етапі. Тези доповідей Всеукр. наукової конференції. – К.: НАНУ, 2008. – С. 11.
3. “Альянс цивілізацій” і роль сходознавства // XII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнарод. наукової конференції. – К.: НАНУ, 2008. – С. 5–6.
4. Движение “сибирских областников” как проявление кризиса империи // Цирендоржиевські читання – 2008 (IV). Тибетська цивілізація та кочові народи Євразії: кроскультурні контакти. – К.: МП “Леся”, 2008. – С. 293–304.
5. “Східні мотиви” Ханенківських читань // Східний світ. – 2008. – № 2. – С. 167.
6. Академік Омелян Пріцак і відродження українського сходознавства // Східний світ. – 2008. – № 3. – С. 13–21.
7. Академік Омелян Пріцак і польська орієнталістика // Східний світ. – 2008. – № 4. – С. 27–29.
8. Розтин художнього світу п'єси. Рец. на: Zbigniew Landowski. Chronotopy w utworach dramatycznych Sa'd Allaha Wannusa. – Łódź: Ibidem, 2008. – 274+VI str. (Хронотопи в драматичних творах Са'даллага Ваннуса) // Східний світ. – 2008. – № 4. – С. 131–133.
9. Ісмаїл-бей Гаспринський як політик і організатор. Рец. на: Ганкевич В.Ю., Шендрикова С.П. Исмаил Гаспринский и возникновение либерально-мусульманского политического движения. – Симферополь: Доля, 2008. – 192 с. // Східний світ. – 2008. – № 4. – С. 134–136.
10. Питання методології сходознавчих досліджень у працях В.В. Дубровського (1897–1966) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в

* Показчик сходознавчих праць Ю.М. Кочубея за 1955–2007 рр. опубліковані у 2007 р. Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ окремим виданням.

Україні. Збірка наукових статей. – Випуск 17. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2008. – С. 389–395.

11. Сходознавство в Україні: сучасний стан і проблеми розвитку // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Випуск 45. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2008. – С. 5–9.

12. Дубінський Александр // ЕСУ. – Т. 8 “Дл-Дя”. – К.: НАНУ, 2008. – С. 471.

13. Іраністика в науковій та літературній спадщині А.Ю. Кримського. Передмова // Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці в п'яти томах / Упор. Ю.М. Кочубей, Т.Ф. Маленька. – Т. IV. Іраністика. – К., 2008. – С. 7–44 (співавт. Т.Ф. Маленька).

2009

1. Іслам на Заході: сучасні проблеми // Спадщина Омеляна Прицака. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Київ: ТОВ “Видавництво Аратта”, 2009. – С. 131–138.

2. “Альянс цивілізацій” і роль сходознавства // Східний світ. – 2009. – № 1. – С. 58–62.

3. Судьба караимского народа // Къырымкъарайлар. – 2009. – № 5 (55). – 23.05.2009.

4. Щедрий ужинок. До ювілею Елли Григорівни Циганкової // Східний світ. – 2009. – № 2. – С. 199–200.

5. Путівник для дослідження Криму. Рец. на: Кангиева Э. Крымоведение на страницах тюркоязычных периодических изданий крымскотатарской диаспоры. Библиография крымоведения. – Вып. 6 / Под ред. проф. А.А. Непомнящего. – Киев–Симферополь: ОАО “СГУ”, 2007. – 424 с. // Східний світ. – 2009. – № 2. – С. 175–176.

6. Персоніфікована історія дослідження Криму. Рец. на: Непомнящий А.А. Подвижники крымоведения. II. Taurica orientalia. Библиография крымоведения. – Симферополь: ОАО Симферопольская городская типография (СГТ), 2008. – Вып. 12. – 600 с. // Народна творчість та етнографія. – 2009. – № 2. – С. 79–81.

7. Сибір – колонія Росії? Рух “сибірських обласників” як вияв кризи імперії // День. – 17 жовтня 2009.

8. Методологія дослідження сучасної історії у сходознавчих працях В.В. Дубровського (1897–1955) // XIII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К.: НАНУ, 2009. – С. 65–67.

9. Методологія дослідження сучасної історії у сходознавчих працях В.В. Дубровського (1897–1966) // Східний світ. – 2009. – № 4. – С. 88–91.

2010

1. Іслам у Європі: вдома чи в гостях // Український тиждень (Київ). – 2010. – № 3 (116). – С. 36–39. Те ж саме в газеті “Умма” (Київ). – лютий 2010 р. та газеті (рос. мовою) “Аррайд”. – март 2010. – № 3 (129). – С. 4–5.
2. Орієнтал із України // Український тиждень. – 2010. – № 13 (126). – С. 46–48 (про А.Ю. Кримського).
3. Рец. на: Сходознавчі студії. – Випуск I (208 с.) і II (260 с.) // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва. – 2008. – № 10 і 12. – Харків: ХДАДМ, 2008 // Східний світ. – 2010. – № 1. – С. 173–174.
4. Світлої пам’яті Ігоря Івановича Шевченка // Східний світ. – 2010. – № 1. – С. 194.
5. Сходознавча праця професора С. Наріжного // XIV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К.: ІС НАНУ, 2010. – С. 89–90.
6. Взаємовідносини української та арабської мов та літератур // Мовні та літературні зв’язки України з країнами Сходу / За ред. Бондаренка І.П. – К.: ВД Дмитра Бурого, 2010. – С. 210–233 (ІФ КНУ імені Тараса Шевченка, Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ).
7. Еще одно свидетельство неувядающей дружбы. Рец. на: Антологія азербайджанської поезії. В 2 тт. – К.: Етнос, 2006 // Birlık (Баку). – 2010. – № 1(06). – С. 26–27 і продовження в № 2(07).
8. Рец. на: Школьна О.В. Ритуальний фаянс Любичі Королівської кінця XIX – початку XX століття у світлі мистецьких рефлексій творчості юдеїв різних країн світу // (Східний світ . – 2009. – № 3) // Східний світ. – 2010. – № 2. – С. 211–212.
9. Академік І.Ю. Крачковський і українське сходознавство // Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої. Збірник наукових статей. – Київ: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2010. – С. 282–295.
10. Ізабелла Еберхардт (1877–1904) і її творчість у світлі постколоніальних студій // Наукові записки. Київський університет “Східний світ”. – 2010. – № 1. – С. 35–42.
11. Сходознавча праця професора С. Наріжного // Східний світ. – 2010. – № 3. – С. 10–14.
12. Важлива сторінка в історії кримськотатарського народу. Огляд книги “Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии «Милли Фирка»”. – Из серии “Рассекреченная память”. I том. – Симферополь: ДОЛЯ, 2009. – 352 с., ил. // Східний світ. – 2010. – № 4. – С. 208–212.

1. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – 544 с.
2. Сходознавство та візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник / Упор., перед. Ю.М. Кочубей та ін. – К., 2011. – 260 с.
3. Агабек-заде Садик-бей // Сходознавство та візантологія в Україні в іменах. Біобібліографічний словник / Упор., перед. Ю.М. Кочубей та ін. – К., 2011. – С. 25.
 - Берладіна К. // Там само. – С. 44.
 - Білецький П. // Там само. – С. 46.
 - Бобровський М. // Там само. – С. 47.
 - Веніамін // Там само. – С. 60.
 - Гаркавець О. // Там само. – С. 67–68.
 - Григорович-Барський В. // Там само. – С. 73.
 - Дубровський В. // Там само. – С. 88–89.
 - Дун О. // Там само. – С. 89–90.
 - Йоаннікій // Там само. – С. 105.
 - Кезма Т. // Там само. – С. 109.
 - Кокенай Б. // Там само. – С. 119.
 - Кримський А. // Там само. – С. 125–126.
 - Лопатинський Л. // Там само. – С. 138.
 - Лучкай М. // Там само. – С. 140.
 - Марченко В. // Там само. – С. 148–149.
 - Мірошніченко М. // Там само. – С. 153.
 - Нікольська О. // Там само. – С. 162–163.
 - Новицька М. // Там само. – С. 163.
 - Прицак О. // Там само. – С. 180–181.
 - Рибалкін В. // Там само. – С. 189–191.
 - Сарач М. // Там само. – С. 201.
 - Сас-Залозецький В. // Там само. – С. 201–202.
 - Симон (Тодорський) // Там само. – С. 204.
 - Синявський А. // Там само. – С. 204–205.
 - Спаська Є. // Там само. – С. 209.
 - Фіркович А. // Там само. – С. 228.
 - Чепуріна П. // Там само. – С. 235.
 - Шапшал С. // Там само. – С. 243.
 - Шумовський Ю. // Там само. – С. 247–248.
 - Щербина Ф. // Там само. – С. 249–250.
 - Ялпачик Г. // Там само. – С. 252–253.
 - Ястремський С. // Там само. – С. 253.
4. Спільність стратегічних інтересів України і Туреччини // Східний світ. – 2011. – № 1 – С. 61–65.

5. Міжцивілізаційний діалог в світлі поглядів Фетхуллі Гюлена // Східний світ. – 2011. – № 3 – С. 86–89.
6. Л.У. Биковський (1895–1992) і його внесок в українське сходознавство // Східний світ. – 2011. – № 4. – С. 25–28.
7. А.Ю. Кримський на Кавказькому фронті (1917) // Східний світ. – 2011. – № 3. – С. 90–93.
8. Чарівна сила слова: переконливість дивовижного і життєвість казкового // Тисяча й одна ніч. Вибрані оповідки й казки. – Тернопіль: Богдан, 2011. – С. 5–18.
9. За “Двойной национализм”. Памяти Валерия Марченко // Слово Азербайджана. – июнь 2011.
10. Луцьк в історії українських караїмів // International Symposium on Karaite Studies. – Bilecik (Туреччина), 2011. – С. 223–230.
11. Караїмознавчі студії в Україні // International Symposium on Karaite Studies. – Bilecik (Туреччина), 2011 – С. 533–538.
12. В.В. Дубровський і турецька література. Тези // Україна – Туреччина: історія культурних зв'язків та співробітництва на сучасному етапі. – 36. наук. праць. – Київ: ТІКА, НБВ, 2011. – С. 177–178.
13. Міжнародний симпозіум з караїмознавства // Східний світ. – 2011. – № 1. – С. 219 (інф.).
14. Л.У. Биковський (1895–1992) і його внесок в українське сходознавство // XV Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. – К.: ІС НАНУ, 2011. – С. 174–176.
15. Ісламська релігійна думка і проблеми сучасності: Мардінська декларація // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Вип. 53. – Львів, 2011. – С. 122–126.

2012

1. Василь Дубровський і турецька література // СіЧ. – 2012. – № 3. – С. 83–87.
2. Бессмертие народа (фрагмент) // Къырымкъарайлар. – 2012. – № 5 (93) / Qırım. 12.05. 2012.
3. Франция загнала себя в тупик (Интервью, провела Татьяна Сертап) // Арраид. – 2012. – № 4(152) апрель 2012. – С. 5.
4. Внесок Я.Р. Дашкевича в караїмознавство // Східний світ. – 2012. – № 1. – С. 21–23.
5. Українсько-ліванське наукове співробітництво // Східний світ. – 2012. – № 1. – С. 176 (інф.).
6. Джерело до історії науки про Крим // Східний світ. – 2012. – № 2. – С. 116–119.

О.Б. Бубенок, О.О. Хамрай

АЛЬТЕРНАТИВНА ГІПОТЕЗА А.Ю. КРИМСЬКОГО ПРО ЧАС І ОБСТАВИНИ ІУДАЇЗАЦІЇ ХОЗАРІВ

До числа маловідомих праць академіка А.Ю. Кримського належить його велика монографія “Історія хазарів”, першу частину якої нам вдалося надрукувати у 2008 р. [Кримський 2008]. Проте найбільший інтерес може становити основна, ще ненадрукована частина “Історії хазарів”, де викладено дуже оригінальний погляд А.Ю. Кримського на обставини іудаїзації хозарів.

На сьогодні відомо кілька гіпотез з цього приводу. Так, на початку ХХ ст. Й. Маркварт висловив думку, згідно з якою не більше, як за сто років до хозарської місії Костянтина в 861 р., хозарська верхівка сповідала іудаїзм [Marqart 1903, 5–27]. Ще більш ранню дату запропонував 50 років тому Д.М. Данлоп. Дослідник, керуючись даними Іегуди Галеві, не знайшов нічого кращого, як датувати цю подію близько 740 р. [Dunlop 1954, 170]. Проте більшість орієнталістів сучасності відносять іудаїзацію хозарів до межі VIII–IX ст. [Артамонов 1962, 26–282; Заходер 1962, 165–170; Новосельцев 1990, 148–153; Pritsak 1978]. Насамперед, вони керуються повідомленням ал-Мас‘уді про те, що “цар хозарський” на вернувся до іудейської віри за часів халіфа Гарун ар-Рашида, який був при владі з 786 по 814 рр. [Минорский 1963, 193]. І ця думка тривалий час залишалася панівною серед хозарознавців. Проте десять років тому французький дослідник К. Цукерман запропонував більш пізню дату: 861–865 рр. Він керувався даними як деяких мусульманських, так і християнських текстів кінця IX ст., серед яких було “Паннонське житіє Костянтина Філософа” [Цукерман 2002, 521–534]. Треба зазначити, що наукова аудиторія досить стримано зустріла цю гіпотезу: одні дослідники намагалися промовчати з цього приводу, а інші навіть почали критикувати її, вважаючи аргументи К. Цукермана досить сумнівними. Наприклад, у 2010 р. О.О. Тортіка у ювілейному збірнику на честь Л.В. Матвеевої надрукував навіть спеціальну статтю “Проблемные аспекты определения даты обращения хазарской знати в иудаизм...”, де висловився на користь того, що на момент місії Костянтина в 861 р. до хозар, хозарська верхівка вже сповідувала іудаїзм [Тортіка 2010, 482–493]. Сталося так, що до недавнього часу версія про

пізню іудаїзацію хозарів сприймалася лише як гіпотеза К. Цукермана, що ставило під великий сумнів його спостереження.

Проте ще у 2008 р., під час роботи над так званою “Передісторією хазарів” А.Ю. Кримського, ми звернули увагу на те, що схожі погляди висловив український академік ще у довоєнні роки. Про це також свідчили деякі чорнетки до ненадрукованої “Історії хазарів”. Але у відомих нам тоді варіантах рукопису цієї великої роботи А.Ю. Кримського бракувало багатьох сторінок і тому ми не могли скласти уявлення про погляди А.Ю. Кримського щодо природи хозарського іудаїзму. Проте ситуація змінилась після того, як у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського було знайдено аркуші №№282–489 із рукопису “Історії хазарів”, що зберігались у Ф. І під № 25500. Вони являють собою машинописні аркуші різного формату, деякі з них містять виправлення й доповнення, зроблені рукою самого А.Ю. Кримського. Хоча цей варіант рукопису “Історії хазарів” виявився також незакінченим, але нам пощастило, бо там було викладено у майже повному обсязі погляди А.Ю. Кримського на обставини іудаїзації хозарської верхівки. Цей фрагмент викликав у нас такий великий інтерес, що ми вирішили надрукувати його окремо в журналі “Східний світ” – № 3, 2011 [Кримський 2011, 246–270]. Як виявилось, обґрунтування гіпотези про пізню іудаїзацію хозарів у А.Ю. Кримського з’ясувалося більш змістовним, ніж у К. Цукермана – кілька десятків сторінок монографії українського академіка висвітлюють цю проблему.

А.Ю. Кримський, на відміну від інших науковців, опис подій починає прямо з місії Костянтина: «Минуло після хазарської усабиці 854 р. якихсь п’ятеро років – і от, бл. 859–860 рр., поїхало з Хазарщини офіційне посольство до Царгороду, до імператора Михайла III, та й попрохало надіслати до Хазарщини книжну людину, яка дала б хазарам пораду в справі релігії, в справі релігійної пропаганди юдейської та ісламської, що саме тоді, видно, й розгорнулася в хакановій столиці ширше, ніж звичайно... Тоді імператор Михайло III (842–867), вирядив до Хазарщини християнську місію на чолі з Костантином (св. Кирилом) Філософом, тією людиною, що їй потім судилося вкупі із своїм братом св. Методієм статися первоучителем для слов’ян. Про хазарську місію св. Костянтин докладно оповідає, так зветься “паннонське” його “Житіє”» [Кримський 2011, 247–248].

В монографії А.Ю. Кримського, як і в роботах його колег на цю тему, відзначено позиції поганства, ісламу, християнства та іудаїзму, але до місії Костянтина. Український вчений відзначає не лише рівнозначність цих релігій, але й першим доводить релігійну терпимість хозарів ще до офіційного прийняття іудаїзму. На підставі цього А.Ю. Кримський зробив наступний висновок: “Серед отакого співжиття різних релігій у Хазарщині з перевагою ненастирливого поганства в головній масі хазарського

народу вироблялася не тільки обопільна релігійна терпимість, ба навіть синкретизм, нахил зливати всі релігії в одну” [Кримський 2011, 248–256].

Особливо А.Ю. Кримський зосереджується на змістові текста “Паннонського житія Костянтина”. В монографії аналізується також процес релігійного диспуту при дворі кагана між Костянтином і іудеями та мусульманами. Найбільшу увагу приділяє А.Ю. Кримський іудеям, до числа яких належав, за його спостереженнями, “пръвий съвѣтъникъ” (воевода – бег) кагана. Проте подальші висновки А.Ю. Кримського виглядають досить несподівано: «“Житіє” не приховує того факту, що практичні наслідки од Костянтинової хазарської місії вийшли зовсім невеликі, не такі, як була б надія. Воно точно зазначає, що після Костянтинової проповіді охрестилося поганських хазарів не більше, як двісті чоловік, “до дѣвою сътоу ч ди”; а щоб охрестилися давні вперті юдаїсти – на те в “Житії” ми навіть натяку не знайдемо. Найважливішим придбанням для христової віри був сам хакан хазарський. Він, це вже не з “Житія”, а з джерел арабських видко, не на вітер писав імператорові свої слова про охрещення – що й він сподівається “доспѣти того жде”. Справді бо, хазарського хакана з його близькими людьми, інакше сказати – імениту тюркську династію Хазарщини, араби мали за християн більш-менш до 880-их рр., або ще й трохи пізніш» [Кримський 2011, 257–258].

У своїх пошуках істини А.Ю. Кримський, насамперед, керувався даними християнських текстів, серед яких було “Паннонське житіє Костянтина Філософа”. В результаті, він прийшов до зовсім нетрадиційного погляду щодо часу і обставин іудаїзації хазарського суспільства: «Християнством, по части й юдейством що довгенько (гадаємо, принаймні до 880-их рр.) все ж серед іншої верстки хазарських верховодів, певне опозиційних хаканові, взяло гору юдейство зараз таки по Костянтиновому од’їзді. Видко, що ті самі євреї в Ітілі, не богослови, а світові купці-комісіонери, які проти Костянтина Філософа біблійними цитатами по вченому не змогли, держали в кишені свої доводи, – доводи геть інакші, не книжні, але для певних хазарських міродатних кіл значно реальніші й сильніші од біблійного цитування. Несподівану таку новину про таку раптову зміну настроїв у Хазарщині ми читаємо в одного тодішнього латинського письменника-богослова, який, кажучи про занепад віри поганської, констатує, що “в землі Гога та Магога найсильніший народ газари перейшов на юдейську віру і обрізавсь”. Із слів того західньо-європейського письменника виразно виходить, що він, справедливо чи не справедливо – це річ інша, вважав перехід “газарського” народу на юдейську віру навіть за масовий. Писав він безперечно бл. 865 р. Це можна висувати з того факту, що він тут таки згадав і за охрещення болгарів, а воно сталося саме 865 р., принаймні тоді охрестивсь болгарський хан Борис» [Кримський 2011, 258–259].

Для підтвердження своєї гіпотези А.Ю. Кримський залучив дані мусульманських джерел саме кінця IX – початку X ст.: «Все ж деякі арабські

вказівки на дату знайдуться: сталося це або на прикінці IX в., або, коли передше, то десь-так у 880-их рр. Тут нам пособляє порівняння між текстом географа ибн-Хардадбега IX в. і позичиним з нього текстом географа ибн-аль-Факига Гамаданського бл. 903 р. Те, що ми читаємо у ибн-Хардадбега (пис. 846) про хазарську столицю над Волгою (ст. 154), слов-в-слово збігається з такою самою заміткою у ибн-аль-Факига (ст. 298), але у ибн-Хардадбега нічого про хазарське юдейство нема, а у ибн-аль-Факига після уступу, дословно взятого з ибн-Хардадбега, є д о д а т о к: “Хазари – всі вони юдеї, а зробилися юдеями н е д а в н о, – ва инна-мд говвидом мин карібін”. “Недавно перед 903 роками” – це значити може або бл. 900 р., або в 890-их рр. Але справу ускладняє ось яке міркування. Тая редакція, в якій ми знаємо географію ибн-Хардадбега (с 846 р.) то є I-ша редакція його писання; а була щеї друга редакція, яка до нас не дійшла, а її дописав ибн-Хардадбег уже бл. 885-го року. Постає підозріння, що фразу “хазари зробилися юдеями недавно” міг ибн-аль-Факиг не сам од себе дописати в 903 р., а взяти її готову вже, з повної II-ї редакції ибн-Хардадбега, де вона, хто знає, чи не була вже написана. Коли б це підозріння можна було чимось довести (бо поки що, воно безпорадно висить у повітрі), то довелось б думати, що перехід великого хакана на юдейство отбувсь не “недавно перед 903-им р.”, а “недавно перед 885-им роком”» [Кримський 2011, 262].

Як вже зазначалося, схожих поглядів на дану проблему, незалежно від А.Ю. Кримського, дотримується К. Цукерман. Проте він схильний залучати більшу кількість джерел до вирішення проблеми – окрім християнських, також повідомлення ал-Мас’уді, а також хозарсько-єврейські документи. У наслідок цього дослідник зробив досить цікавий висновок: «... обращение хазар в начале 60-х гг. IX в. вскоре после миссии Константина объясняет кампанию по насильственному крещению византийских иудеев, организованную в начале правления Василия I (867–886 гг.). Наиболее раннее указание на иудаизм хазар находится в комментарии Христиана из Ставело к Евангелию от Матфея, в котором перечислены два события, являющиеся предвестниками близящегося конца света: обрезание и соблюдение “полного иудаизма” у хазар и тот факт, что болгары “ныне крестятся”. Последняя ссылка определенно датирует это свидетельство серединой – концом 60-х гг. IX в. Самое раннее отражение хазарского иудаизма в еврейском источнике появляется у Эллада га-Дани (ок. 880 г.), а самое раннее арабское свидетельство – у Ибн ал-Факиха (ок. 903 г.), который описывает обращение как недавнее событие. Такое состояние источников приводит нас к выводу о том, что если хазары были обращены ок. 800 г., они успешно хранили это в тайне не только от иудеев, весьма заинтересованных в упомянутом событии, но также и от своих ближайших торговых партнеров – арабов» [Цукерман 2002, 531–532]. Проте супротивники гіпотези А.Ю. Кримського – К. Цукермана мають певні контраргументи.

Так, О.О. Тортіка схильний у зовсім протилежному ракурсі трактувати повідомлення джерел, що дало йому підстави дотримуватись традиційно-го підходу: “Хазары приняли иудаизм на рубеже VIII–IX вв., и нет достаточных оснований для того, чтобы переносить это событие на 860-е годы. Также и текст Жития св. Константина/Кирилла свидетельствует о том, что хазары (правящая верхушка каганата) ко времени описываемой миссии уже исповедовали иудаизм, были знакомы с его основными постулатами и имели в своем близком окружении ученых советников-евреев, пользовались их книгами (или знали, что они есть и что ими можно воспользоваться) и т. д.” [Тортіка 2010, 482–493].

Необхідно зазначити, що основним джерелом для прибічників ранньої дати іудаїзації хозарів є наступне повідомлення ал-Мас‘уді: “Жители столицы – мусульмане, христиане, иудеи и язычники. Иудеями являются: царь, его окружение и хазары его рода (джинс). Царь принял иудейство во время правления халифа Харун ар-Рашида (170–98 г. х. / 786–814)” [Минорский 1963, 193]. З огляду на це варто звернути увагу на те, що “царем (маліком)” хозарів ал-Мас‘уді назвав, як вважають багато дослідників, бека (шада), а не кагана. І це при тому, що “Житіє Костянтина” сповіщає, що в 860 р. каган хозарів ще не був іудеєм. А.Ю. Кримський одним із перших звернув увагу на цей пасаж і пояснив це наступним чином: «Якщо в цьому Масудієвому оповіданні є хоч зерно історичної правди для IX в., то, беручи на увагу хитке значіння арабського слова “малик” (воно може значити і “цар”, і “васальний царик, чи князь”, і попросту вельможа феодал), ми, це найбільше, ще якось сміли б гадати, що за Гарун-ар-Рашідових часів перейшов на юдейство якийсь провінціальний хазарський васал – “малик”, скажемо в Надкавказчині коло Семендера, чи що, а Масудій притулив звістку про цю подію VIII–IX в. до хазарського царя (= воеводи) в Ітілі» [Кримський 2011, 253]. Але якщо цим “маліком” був шад, резиденція якого знаходилась саме в Дагестані, то маємо підстави вести розмову лише про поетапну іудаїзацію певних прошарків хозарської верхівки: межа VIII–IX ст. – іудаїзація роду шادا, майбутнього маліка хозарів; 60-ті рр. IX ст. – іудаїзація роду самого кагана. Отже питання в тому: кого наприкінці IX ст. вважали головою хозарів і кого в середині X ст.? На жаль, крім А.Ю. Кримського, ніхто із дослідників так і не звернув на це уваги.

Дивує те, що А.Ю. Кримський зовсім не користувався даними так званого “хозарсько-єврейського листування”, до якого постійно продовжують звертатись дослідники проблеми. Варто нагадати, що в 1932 р. в Ленінграді було видано “Єврейско-хазарскую переписку...” П.К. Коковцова, про що знав А.Ю. Кримський. Ця монографія містить лист Хасдая Ібн Шафрута до хозарського царя Йосипа, Стислу і Розлогу редакції листа Йосипа, Кембріджський анонімний документ, витяги з творів єврейських авторів (напр. Іегуди Галеві, тощо) [Коковцов 1932]. Проте А.Ю. Кримський дуже песимістично поставився до цих текстів, пояснюючи це наступним чином:

«При нагоді можемо тут згадати, для курйоза, про єврейське апокрифічне “Листування хазарського хакана Йосифа з еспанським євреєм-везіром Хосдаєм” ніби-то 960 р., невдало підроблене бл. 1100 р., між XI–XII в., коли хазарське царство вже занепало. Мета цієї підробки була напевне патріотично-націоналістична, бажалося нагадати сумовитому єврейству, що колись існувало в юдеїв своє власне могутнє царство Хазарщина. Фальсифікатор, для кращої слави хазарського царства, не спинявся перед казково-фантастичними рисами. Столиця Ітіль, і то тільки тая частина, де живе хазарська цариця, а не цар, має вкупі з своїми залюдненими околицями, за тим апокрифічним оповіданням, колосальну просторонь: завдовжки 50 фарсахів (понад 250 верстов) і завширшки 50 фарсахів (250 верстов), тобто площа цього харемного міста виходить 62500 квадратних верстов (!!), а окружність – 1000 верстов; щоб об’їхати конем навкруги цієї харемної столиці, верхівцеві треба було б, як бачимо, скакати конем тижнів чи не півтора. Анахронізми в цім підробленім “Хазарським листуванні” аж дикі. От, іще бл. 620 р., – каже фальсифікація, – навернувсь на юдейську віру хазарський цар Булан (а ми з докладного візантійського опису дружнього хазарсько-візантійського воювання проти шаха Хосрова II Первіза і не знали, що союзник імператора Гераклія звався “Булан”; в присутності того “Булана” відбувсь, – каже підробник, релігійний диспут у якому окрім християнського делегата брав участь і мусульманський кадий (це в 620-их р.!), надісланий од царя ісмаїльтян-арабів (а ми знаємо, що тоді в 620-их рр. допіро йшла проповідь пророка Мохаммеда). Найкраще, наукове видання цієї курйозної “Єврейско-хазарской переписки” дав акад. П.К. Коковцев (Лнгр. 1932): вступ, критично перевірений гебрейський текст, коментований переклад» [Кримський 2011, 266, прим. 85].

Варто зазначити, що не всі сучасні дослідники вірять в історичність цих хазарсько-єврейських документів. Так, кілька років тому український дослідник В.А. Бушаков у своїй спеціальній публікації звинуватив А. Фірковича у підробці “Розлогої редакції листа царя Йосипа”, мотивуючи це тим, що укладач цього тексту багато чого «запозичив із трактату Костянтина Порфірогенета “Про управління імперією»» [Бушаков 2005, 122–123]. Що стосується автентичності інших документів, то В.А. Бушаков висловився не менш категорично, ніж А.Ю. Кримський: “Крім докладної редакції листа царя Йосифа, до фальсифікованих єврейсько-хазарських документів, на мій погляд, слід також віднести так звані Київський лист хазарських євреїв... та Кембриджський документ Соломона Шехтера... Обидва документи були знайдені, кожен свого часу, в генізі караїмської кенаси в Каїрі, куди вони явно потрапили з рук Фірковичів...” [Бушаков 2005, 125].

Отже, немає нічого дивного в тому, що ідеї А.Ю. Кримського, висловлені вченим більше півстоліття тому, але не опубліковані, дублюють, не

здогадуючись про це, сучасні вчені. Важливо зазначити, що після А.Ю. Кримського до ідеї про іудаїзацію хозарів лише в 60-ті рр. IX ст. зовсім недавно знов прийшов К. Цукерман [Цукерман 2002, 521–534], який зазвичай не міг бути знайомий з рукописом монографії А.Ю. Кримського.

ЛІТЕРАТУРА

- Артамонов М.И. Очерки древнейшей истории хазар.* Ленинград, 1937.
- Артамонов М.И. История хазар.* Ленинград, 1962.
- Бушаков В.А.* Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа // *Хазарский альманах.* Т. 4. Киев–Харьков, 2005.
- Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе.* Горган и Поволжье в IX–X вв. Т. I. Москва, 1962.
- Коковцов П.К. Еврейско-хазарская переписка в X в.* Ленинград, 1932.
- Кримський А.Ю.* Історія хазарів з найдавніших часів до X віку. Частина перша // *Хазарский альманах.* Т. 7. Киев–Харьков–Іерусалим, 2008.
- Кримський А.Ю.* Про обставини іудаїзації хозарів (фрагмент із другої частини монографії “Історія хазарів з найдавніших часів до X віку”) // *Східний світ,* 2011, № 3.
- Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента.* Москва, 1963.
- Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* Москва, 1990.
- Тортика А.А.* Проблемные аспекты определения даты обращения хазарской знати в иудаизм (в связи с интерпретацией сведений о хазарской миссии Константина Философа) // *Орієнтальні студії в Україні. До ювілею Л.В. Матвєєвої.* Збірник наукових статей. Київ, 2010.
- Федоров Я.А., Федоров Г.С. Ранние тюрки на Северном Кавказе.* Москва, 1978.
- Цукерман К.* Венгры в стране Леvedии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. // *МАИЭТ.* Вып. VI. Симферополь, 1998.
- Цукерман К.* О происхождении двоевластия у хазар обстоятельствах обращения их в иудаизм // *МАИЭТ.* Вып. IX. Симферополь, 2002.
- Dunlop D.M. The history of the Jewish Khazars.* 2 ed. New York: Princeton Univer. Press, 1954.
- Marquart J. Osteuropäische und Ostasiatische Strelzüge.* Leipzig, 1903.
- Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism* // *Harvard Ukrainian studies,* 1978, vol. II, N 3.

В.А. Бушаков

БЕЗЗМІСТОВНІ ПОВТОРИ У ФОЛЬКЛОРНИХ ПІСНЯХ

*Із-за гори вітер віє,
Там удова гречку сіє,
Ойле, вон да люле,
Там удова гречку сіє.*

На написання цієї статті спонукала праця А.К. Шагірова [Шагіров 1973]. А.К. Шагіров заперечує етимологізацію М.С. Трубецьким кабардинського рефрену у-э-э редэ весільних пісень із кабард. уерэд ‘пісня’ і робить висновок, що перша частина уэ є підсилювальним вигуком, а редэ – алітераційним звукосполученням. Спочатку автор шукав етимологію кавказьких приспівів, а через багато років зрозумів, що це марно, що А.К. Шагіров мав рацію у своєму висновку. Повтори у піснях народів Кавказу вражають схожі на повтори в українських коломийках, напр., *Гей, шіді-ріді-дам, шіді-ріді-дана-дана, // Гей, шіді-ріді-дам, шіді-ріді-дана!*”, та в інших українських піснях. Більшість місця у пісні Руслани, яка перемогла на “Євробаченні”, займає повтор “*шіді-ріді-дай*”.

Як зазначав А.К. Шагіров, схожі з пісенними повторами слова у різних мовах мають звукообразжальне походження: “вигукові утвори, як і звуконаслідувальні і т.п. слова, нерідко є співзвучними у різних, територіально віддалених одна від одної мовах” [Шагіров 1973, 371]. До таких звукообразжальних слів можна віднести прагерм. *wurdan і давньопрус. wīrds ‘слово’, лит. vārdas ‘ім’я’, лат. verbum ‘слово, вираз’, рос. врать ‘брехати’, давньогрец. φερέω ‘скажу’ < індоєвр. *wer- ‘говорити’; давньогрец. βάρβαρος ‘варвар, тобто не грек, чужоземець’ і араб. brbr ‘шуміти, кричати’, ‘бурмотіти, бурчати’, barbar ‘варвари, бербери, нубійці’, латис. vervelēt ‘бубоніти, торохтіти’, перс. verver ‘мурмотіння, базікання’; лит. dainà ‘пісня’ [Вольтер 1893], румун. dǎinǎ ‘дойна (народна лірична пісня)’, давньоірл. duan ‘пісня, вірш’, маляр. dal ‘пісня’; перс. tārane ‘мелодія, наспів, пісня’; давньосканд. ljōð, нім. Lied, давньоангл. leoð ‘пісня, вірш’, готськ. liuþon ‘оспівувати’ < герм. *leuthan; давньогрец. ῥόθος ‘шум, гам’, араб. r‘d ‘гріміти’, перс. rudederaz ‘торохтій, базіка’, ‘багатослів’я’, розмовне франц. ratatouille ‘юшка, щерба, бурда’, ім’я мангуста Ріккі-Тіккі-Таві в оповіданні Редьярда Кіплінга; давньогрец. ἄλαλά –

крик воїнів при сутичці або приступі, *λαλέω* ‘белькочу, базікаю, теревеню’, перс. *välval* ‘крик, плач’, араб. *hlll* ‘кричати, вітати криками, славити’, *l'l* ‘греміти’, ‘мерехтити, світитися’ тощо (див. [Газов-Гинзберг 1965, 48–49, 59, 82])¹.

У народів Північного Кавказу традиційно побутують такі приспиви: *рари-урайда* в абазинів, *ей-охри-ей* у плачах в адигів, *орайда*, *орайда-ра*, *хойра*, *ой-ой-ой*, *о-ри*, *о-ри*, *о-ри-ра* у балкарців та карачаївців, *яр-яр* у ногайській весільній пісні, *ой-онай*, *ой-алай*, *ой*, *алай*, *орайда*, *урайда*, *уарира*, *рирасса*, *урайда*, *ой*, *гуд-гуды-гудала*, *ой*, *урайда*, *уайра*, *уайтау* в осетин, *вай-лай-ла*, *я-ла-лай-и-и* у чеченців [Песни народов, 45–47, 82–83, 137–138, 140–141, 169–170, 297–298, 320–321, 334–335, 368–369, 371, 390–391, 399–400, 424–426]. Приспів балкарської весільної пісні “*Уарайда*” повторюється у весільних піснях багатьох кавказьких народів [Народы Кавказа, 291]. Із приспіву походить назва *варайда* ногайської обрядової пісні, що виконується при супроводі нареченої в дім нареченого [Темирова 1983]. Від кавказців цей приспів потрапив у російські пісні у Сибіру та у пісні, що виконувались на купецьких весіллях у Санкт-Петербурзі, складніше щодо походження приспіву *ойрыд* в алтайських весільних піснях [Шагиров 1973], але алтайцям могли передати кавказький приспів ногайці.

В “Етимологічному словнику української мови” бракує слів *ріди* та *діди*, а повтор у піснях *дана* тощо не має ймовірної етимології, його зіставлення з рум. *doină* ‘дойна (румунська народна лірична пісня)’ та лит. *dainà* ‘пісня’ не є переконливим [Етимологічний словник. Т. 2, 11]. Дойна розповсюджена також у південних слов’ян та західних українців. У словнику М.Й. Онишкевича знаходимо приспів у бойківських піснях *дана* ~ *дайна* (*Дана ж моя дана, не піду за Йвана...*) та *ріди* (*Ой, ріди, ріди, ріди, ріди, дайна, ходи з нами за волами, білявино файна.*) [Онишкевич, 1984. Ч. 1, 203. Ч. 2, 176]. У словнику І. Керчи знаходимо повтори без певного значення у русинських піснях *дана* (*Ой, дана, каже, дана, // Побив Бог Івана*) та *шіді-ріди* або *шіді-ріди-дана* [Керча 2007, Т. I, 202. Т. II, 586].

Укр. *лелé* – вигук, що вживається як приспів у дитячий пісеньці, тощо є звуконаслідувальним вигуком, що походить з дитячої мови, а вигук *леле*, що вживається для вираження жалю, нарікання, страху або здивування, порівнюється з грецьким вигуком скорботи *ἐλελεῦ* ~ *ἐλελελεῦ*. Приспів у коліскових та інших піснях *люлі-люлі* тощо та дієслово *леліяти* ‘пестити, голубити, плекати’, ‘колихати, хитати’ того ж походження, що й вигук *лелé* [Етимологічний словник. Т. 3, 216–218, 325]. Про інші українські та іншомовні слова з двома л див. [Етимологічний словник. Т. 3, 217–219]. До них можна додати перс. *lal* ‘німий’ та *lala* ~ *laj-laj* ‘люлі-люлі, бай-бай’.

Мати чи старші сестри з перших днів життя дитини співали тій заколисуючих пісень, заспокоюючи, присипаючи своїм голосом, ритмом,

¹ Наведено значимі слова, співзвучні з розглядуваними приспівками.

повторенням одних й тих музичних ходів, звуків, слів, розміреним покачуванням люльки. Колискова пісня у різних народів складалася в основному з повторення вигуків ‘люлі-люлі, бай-бай’. Х. Сампілдендев зіставляє монг. бүүвэй бүүвэй ~ бүүвээ бүүвээ ‘баю-бай’ з рос. баю-бай [Кульганек 2010, 132]. Монг. бүүвэй бүүвэй ~ бүүвээ бүүвээ, рос. бай-бай ~ баю-бай та англ. *bye-bye* тощо є звуконаслідуваннями.

Повтор *Лило!* є у російській семицькій пісні у Чебоксарському повіті [Аничков 1903, 143–144]. У болгарській лазарській пісні знаходимо приспів *леле* “*Леле моми, леле дружки...*”, у Росії на Трійцю дівчата й молоді жінки співають пісень, в яких є приспів, що повторюється після кожного вірша, “*Да лилё, лилё-лилё!*”, у Сербії у пісні, яку співають при обряді дружичало, після кожного вірша повторюється “*Лель Лельу, / Мили Боже!*” [Аничков 1905, 52, 200–201].

На думку О.М. Веселовського, приспів *лель-люли* у російських весняних обрядових піснях походить із церковного приспіву *аллилуйя*. Із приспіву *лель* ділетанти-фольклористи ще у XVIII ст. створили образ слов’янського бога кохання й поезії – *Леля* [Соколов 1934; Скляренко 1992, 13–14].

У російських фольклорних (весняних, літніх та весільних) піснях вживаються приспиви *ай дид, ой ладо, ой, ладо, ой, дид ладо, ой дид ладу, ой дид ладо, ладо, ладо, ладо мое, диди-лади, диди ладой, диди-ладушки, ладу-ладу, люли, люли, ой ли, ой люли, ай люли, ой люли, ой лелю, о лелю, вали-вали* тощо, – із яких академік Б.О. Рибаків, його попередники та послідовники виводять імена ніколи не існуючих слов’янських бога *Лада*, богині *Лади* та її сина *Леля* [Русская народная лирика, 13–14, 19–20, 23–24, 26–27, 28–31, 75–76; Русский фольклор, 96, 100, 102, 177–178, 185; Рыбаков 1981, 395–397, 400, 402–403]. Найпоширенішу серед східних слов’ян пісню-веснянку “Просо” із приспівом *ой, лелі, ладо або ой, дід, ладо* по черзі співають два хори (антифонний переспів) [Воропай 1991, 30, 329–330].

Приспів *ладола* супроводжує кожную хоровадну пісню у Болгарії [Весенние праздники, 286], від якого може походити назва *ладино хорд* обрядового хороваду у західній Болгарії, що дав у свою чергу назву *ladaiță* румунському звичаю напередодні великого посту, перед паскою, палити в одному чи кількох місцях села багаття, навкруги якого танцювали й співали всі мешканці села. Схожий на слов’янські ми зустрічаємо приспів у марійській мові: діалектне мар. *далай* – наслідування весільної, радісної, веселої пісні (с. Яльдчик – *айдала-сайдала*; с. Пекшик – *далай-далай*; с. Сабактур – *дари-дала-дала*; с. Ірмучаш – *талай-талай*) [Гордеев 1983, 254].

У польських піснях знаходимо приспів *tuma*: “*Oj tuma, tuma, oj tuma, tuma*” [Słownik gwar polskich, 440], а у кримськотатарських піснях – *юрю*: “*Арслан яврум, юрю, юрю, айрум, юрю*” ‘Ти подібний леву, юрю, юрю,

сину мій, юрю»; “*Къудрет юрюнъни ким къыстан яргъа тыкъты?*” ‘Хто принизив твою колишню міць і кинув у прірву?’ – Ш. Бекторе [Крымско-татарско-руско-украинский словарь, 805]. Південне кирг. **яр-яр** є приспівом до весільної пісні та значить ‘весільна пісня’ (пор. перс. **jār** ‘коханий, кохана’)¹.

У старовинній французькій травневій пісні, що належить пікарському труверові XIII ст. Віллему ді Віньєру, цитується *lai* ‘ле’ двох дівчат: ‘*dorenlot deus or haes j’amerai*’, – в якій вжито ритмічне слово **dorenlot** [Аничков 1903, 124–126]. У Пфальці у неділю на четвертий тиждень Великого посту молодь ходила по дворах і співала пісню, у якій був приспів **tra-ri-ro**: “*Tra-ri-ro / Der sommer ist des do*”, – а у багатьох місцях Німеччини хлопчики на 22 лютого у день св. Петра, стукаючи молотком у двері, співали обрядову пісню, в якій є повтори **ruit, ruit** та **riut, riut** [Аничков 1903, 182–183, 271].

Автори “Історичної граматики української мови” слушно відносять позбавлені семантичного значення приспиви до вигуків: укр. **дайна-дана, дуйну-дана, дану-дану, дана-дану, діні-дана, да нуда нудейку** тощо, пол. **dana, dana moja dana, danaż dana, ta dana, ojże ina dana, dyna dada dana, dyjny moje dyjny, dajno дано** тощо, словац. **diny, danom, dinom-danom**, сербохорв. **танананана** [Бевзенко та ін. 1978, 510–511]. Назва ріки *Дунай* у приспіві “*Ти, Дунай, мой Дунай, / Сын Иванович Дунай!*” [Русская народная лирика, 15–16] могла замінити відповідний беззмістовний приспів.

В енциклопедичній статті Н. Комовської² так пояснюється походження і розвиток приспіву: “У танцювальних піснях та іграх приспів був первинно не чим іншим, як вигуком, який видавався у момент сильного афекту, викликаного надзвичайним напруженням мускулів, і який давав вихід накопиченій енергії. Такими є крики “асса”³ (Кавказ), що видаються під час танцю і супроводжуються ритмічними ударами в долоні. Потім ці односкладові вигуки поступаються, як і в трудових піснях, словам і складним фразам, зв’язаним чи не зв’язаним з текстом пісні. Ті ж стадії розвитку проходить приспів військових (бойових та похідних) пісень, що ведуть свій початок від військового кличу та від робочого приспіву, що регулює крок. З давніх ритуальних танців приспів проникає в обрядову пісню” [Комовская 1935].

У різних народів у приспівах, позбавлених семантичного значення, знаходимо, як правило, зубні **d/t** і сонорні **l/r/m/n** приголосні та передні голосні: у циган **ай нэ нэ нэ нэ нэ, ай нэ нэ**, грузинів **о га ні на ніна-а-а**, росіян **на-на-ни-на-ри-на-на-на-ри-на** у відомій пісні “Кадриль” (при-

¹ Див. вище такий самий приспів у ногайській весільній пісні.

² До статті подано бібліографію німецькою й російською мовами.

³ Вважаємо, що цей кавказький вигук може походити від перс. **āhsān** ~ **āhsānt** ‘чудово!’, ‘браво!’.

клади дивись також вище). Приспівам можуть передувати вигуки **гей, ай, ой** тощо.

Таким чином, повтори у піснях, що розглядаються у статті, мають ритмічний характер, їх неможна етимологізувати з повнозначних слів, як і вважав А.К. Шагіров, але через них можна дослідити зв'язок між культурами та мовами різних народів. Ритм¹ є основою віршування, на ритмі у всіх народів основані пісні й вірші, тільки ритм відділяє їх від прози.

ЛІТЕРАТУРА

Аничков Е.В. Весенняя обрядовая песня на Западе и у славян. СПб., 1903. Часть 1 (От обряда к песне). ХХІХ+392 с. 1905. Часть 2 (От песни к поэзии). V+404 с.

Бевзенко С.П., Грищенко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П. Історія української мови. Морфологія. К.: Наук. думка, 1979. 539 с.

Вольтер Э. Дайна (daina) // Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз и Ефрон. СПб., 1893. Т. X, кн. 19. С. 36–37.

Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис. Т. І. К.: Оберіг, 1991. 455 с.

Газов-Гинзберг А.М. Был ли язык изобразителен в своих истоках? (Свидетельство прасемитского запаса корней). М.: Наука, ГРВЛ, 1965. 183 с.

Гордеев Ф.И. Этимологический словарь марийского языка. Т. 2 (В-Д). Йошкар-Ола: Марийское кн. изд-во, 1983. 287 с.

Етимологічний словник української мови. У семи томах. Київ: Наук. думка. 1985. Т. 2. 570 с.

Етимологічний словник української мови. У семи томах. Київ: Наук. думка. 1989. Т. 3. 549 с.

Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX – начало XX в.). Весенние праздники / АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Макалая. М.: Наука, 1997. 358 с.

Керча І. Словник русинсько-руський. У двох томах, верьх 58000 слов. Ужгород: ПоліПрінт, 2007. Т. I (А-Н). 608 с. Т. II (О-Я). 608 с.

Комовская Н. Припев // Литературная энциклопедия. М., 1935. Т. 9. С. 257–258.

Крымскотатарско-русско-украинский словарь / Сост. С.М. Усеинов. Симферополь: Изд. дом “Тезис”, 2008. 835 с.

Кульганек И.В. Монгольский поэтический фольклор: Проблемы изучения, коллекции, поэтика. СПб.: Петербургское Востоковедение, 2010. 229 с.

Народы Кавказа. Т. I / Народы мира. Этнографические очерки. М.: Изд-во АН СССР, 1960. 612 с.

¹ Ритмові присвячено дисертацію Паоло Маїрано [Mairano 2011].

Песни народов Северного Кавказа. Л.: Сов. писатель, 1976. 127 с. (Б-ка поэта. Большая серия. 2-е изд.).

Русская народная лирика / Русская книжная библиотека, издаваемая под редакцией А.Н. Чудинова, пособие при изучении русской литературы. Выпуск XVIII-ый. СПб., 1894. 110 с.

Русский фольклор (Песни, сказки, былины, прибаутки, загадки, игры, гадания, сценки, причитания, пословицы и присловья). М.: Худож. лит., 1986. 367 с. (Классики и современники).

Соколов Ю. Обрядовая поэзия // Литературная энциклопедия. М., 1934. Т. 4. С. 201.

Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. Частина перша (А-Н). 495 с.; Частина друга (О-Я). 515 с. К.: Наук. думка, 1984.

Пучков А.О. “Люблю преподавание и живу собственно этим”: навколокар’єрні плітки про Юліана Кулаковського у 1901–1902 роках.

Скляренко В.Г. Етимологічні розвідки. I // Мовознавство. 1992. № 5. С. 11–17.

Темирова Р.Х. Об адыгизмах в лексике ногайского языка // Проблемы историко-сравнительного изучения народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1983. С. 50–54.

Шагиров А.К. Этимологический разбор кабардинской песенной фразы УЭРЕЙДЭ РЕЙДЭ (или У-Э-Э) РЕДЭДЭ МАХУЭ // Этимология. 1971. М.: Наука, 1973. С. 368-371.

Mairano P. Rhythm Typology: Acoustic and Perception Studies. Torino, 2011. 208 p.

Słownik gwar polskich / Ułożył J. Karłowicz. Kraków, 1907. T. IV (RSŚT). 907 s.

О.Д. Василюк

АЗЕРБАЙДЖАН У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО

В наш час, коли братні республіки колись єдиної країни стали суверенними державами, їхні народи не втратили зацікавлення до історії, літератури, мови один одного. Як пише в своїй статті “Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури” Ю.М. Кочубей: “знайомство предків азербайджанців з предками українців відбулося у ранньому Середньовіччі” [Кочубей 2004, 39]. Значний інтерес до цієї теми простежується ще з досліджень знаного українського сходознавця, академіка Агатангела Юхимовича Кримського (1871–1942), наукові праці якого протягом багатьох років тим чи іншим чином торкалися Азербайджану, бо ця територія довгий час була плавильним казаном, в якому різні народи створювали самобутню державу, що була не схожа на сусідів, і в той же час багато взяла від них.

Період першої половини 30-х рр. ХХ ст. був дуже непростим в житті славетного академіка. Його – неодмінного секретаря ВУАН, керівника її Першого відділу та багатьох наукових установ, поступово почали знімати майже з усіх посад, відстороняти від роботи, виключати зі звичного середовища. Заарештували багатьох його колег та близьких. Агатангел Юхимович переїздить до Звенигородки, де нарешті має можливість плідно працювати, завершуючи наукові праці. Як пише Кримський в своїй автобіографії: “Віддалившись од усякої адміністративної діяльності і одпочивши, я зміг оддатися, в міру своїх старечих сил і своєї півсліпоти самій одній науковій праці” [I 22404, 8]. Хоча не все так просто. Як пише він академіку І. Крачковському 3 січня 1935 р.: “...прибавилось особое нелюдимое настроение, вызванное, по-видимому в особенности систематическим полуголодным или вовсе голодным состоянием” [Переписка... 1997, 212]. На щастя, у Звенигородці Кримський мав дублікати великої частини своєї бібліотеки, тож не відчував браку літератури для роботи. І це дуже відчувається коли читаєш його статті “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]” та “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки”, що були опубліковані відповідно у збірниках на пошану

С.Ф. Ольденбурга (1934) та М.Я. Марра (1938). Взагалі ці дві статті єдині, які вдалося тоді опублікувати з великої праці “История кавказского Азербайджана, начиная эпохой клинописных времен и кончая эпохой иранских шахов Сефевидов”. На жаль, нам невідомо, чи закінчив він над нею працювати (хоча в одній з автобіографій зазначає, що рукопис дописано), бо збереглися лише окремі фрагменти, що знаходяться в ІР НБУВ. Вірогідно, що машинопис “Історія кавказького Азербайджану” це частина тієї ж праці, тільки українською мовою (в той час Кримський часто писав свої роботи двома мовами). А початок статті про Кабалу чомусь знаходимо в справі “Азербайджанская литература”. Тож можна сподіватися, що якщо праця була завершена, вона буде знайдена, досліджена, оприлюднена. А наразі, ми спочатку докладно розберемо дві існуючі публікації, а потім рукописи.

Так “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]” починаються географічним описом. Кримський пише: “Если мы с Северного Кавказа, через Дербендский проход (по старинному Чорский, или Каспийские ворота) перевалим в прикаспийское Закавказье, то мы попадаем в тот богатый природными дарами край, который раскинулся в нижнем бассейне р. Куры по обоим ее берегам и разделяется рекою на две половины: левобережную и правобережную... Этот закавказский край, лежащий между Грузией и Каспием, левобережье – с границами до бурных морских волн, правобережье – до русла р. Аракса... назывался в греко-римские времена Албания” [Страницы... 1934, 289–291]. Агатангел Юхимович перелічує з короткою характеристикою найважливіші міста Албанії – Кабала, Шекі (Нуха), Шемаха, Ширван, Куба, Дербенд, Баку, Партав (Барда), Гянджа, Шуша, Пайтакаран (Бейлекан). І додає “Проследить хотя бы в самых общих чертах или вехах историю названного десятка городов – это значит вкратце дать все существенное из общей истории обоих берегов Албании, или, по-нынешнему, кавказского Азербайджана”. Далі він пише, що обмежений обсягом ювілейної статті, зупиниться тільки на історії Кабали та Шекі, звідки почалася найдавніша історія Албанії, бо вважає, що дослідженню Кабали не було приділено належної уваги істориками. І навіть в славнозвісній “*Encyclopédie des Islām*” відсутня стаття про Кабалу. Принагідно зазначимо, що стаття в збірнику на пошану академіка Ольденбурга обмежується тільки дослідженням Кабали, а опис міста Шекі надруковано вже в більш пізньому збірнику на пошану відомого кавказознавця академіка Марра. Вірогідно, обсяг першого видання не дозволив опублікувати весь матеріал, бо в ньому подані статті аж 48 авторів. Про те, що розвідки про міста Кабалу та Шекі були одним цілим вказує не тільки значна кількість посилань на першу публікацію в другій, а й те, що перша стаття ніби просто обривається, а загальний висновок зроблено вже в кінці другої.

Свою розвідку Агатангел Юхимович продовжує дослідженням приблизно місця знаходження Кабали, оскільки де вона точно розташовува-

лася наразі відомо не було. Він аналізує античні джерела, в яких згадується назва “Cabalasa”. Це, насамперед, праці істориків які описували похід Помпея 66–65 рр. до н.е. – грека Теофана Мітиленського та римлянина Варрона (про першого згадує Страбон у своїй “Географії”). Але вперше “Cabalasa” зустрічається вже у Плінія, який посилається на Варрона. Пліній пише, що Кабала – це найважливіше місто Албанії. Птолемей (спираючись на більш раннього Марина Тирського) згадує столичне місто Хабала (Qabala). Тобто, зазначає Кримський, на I ст. Кабала була великим столичним містом для династії албанських аршакидів. Заміна аршакидів сасанідами на престолі не призвела до зміни статусу Кабали, навпаки – збільшилися її володіння. а в IV ст. при шаху Урнаїрі тут було засновано кафедру єпископа, бо населення було християнами. І тільки в V ст., при перському шаху Фірузі, Кабала припинила бути столицею, не позбавившись, однак, значення важливого оборонного міста. Тут оселилися східні хозари – сабіри, які вважалися хоробрими воїнами і захищали цей регіон від нападів візантійців, аварів та інших загарбників. Кримський пише, що хоча документальних підтверджень цьому немає, околиці Кабали були місцем зосередження шахської албанської Хозарії. На доказ цього він наводить такий аргумент – коли в 625–628 рр. сталася навала на Албанію предкавказських хозарів, що діяли на підтримку візантійського імператора Гераклія проти шаха Хосрова II Первіза, предкавказькі хозари оселилися саме в Кабалі, де вже були поселення їх земляків-сабірів. На час завоювання цих земель арабами місто вже було відоме під подвійною назвою “Кабала-Хозари”. Агатангел Юхимович вважає, що при цих хозарах, союзниках Візантії, християнство в Кабалі відірвалося від догматів албано-вірменських і стало православно-візантійським. Далі Кримський пише, що біля 737 р. Кабала була завойована арабами і віднесена ними до вірменського намісництва, через що втратила своє адміністративне значення. Він простежує історію міста в наступні століття, в які Кабала залишилася багатою та квітучою, незважаючи на періодичні напади сельджуків, грузинів царя Давида II, полчищ монголо-татар Чингіз-хана. Трагічним для Кабали став кінець XIV ст., коли на ці землі прийшли війська Тимура. Після цієї навали Кабала вже не змогла піднятися і нині, як зазначає Кримський, “трудно определить в точности даже самое место где некогда стояла славная старейшая первопрестольная столица Албании” [Страницы... 1934, 303]. Далі Агатангел Юхимович робить докладний аналіз версій щодо місцезнаходження Кабали. Він критично ставиться до припущень Г. Лестренджа, Є. Такайшвілі, М. Караулова, і навіть Б. Дорна. Хоча в дечому погоджується з висловлюваннями останнього в книзі “Каспій”, зважаючи на ті джерела, якими користувався Б. Дорн. До речі, в наші дні її місцезнаходження відоме, бо археологи знайши залишки міста в Габалинському районі Азербайджану.

“Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки” теж починаються географічним описом.

Кримський вказує, що місто Шекі межує на сході із землями Кабали, а на заході – з Кахетією, і нині називається Нуха (з 1968 – знов Шекі). Вірогідно, історія поселення розпочалася зі стародавнього албанського святилища Місяця. Страбон зазначає, що це було досить велелюдне місто, в якому головою був жрець. І хоча Страбон назву міста не вказує, з великою долею впевненості можна припустити, що це і було Шекі.

Вже у IV ст., коли при династії албанських аркашидів в цій місцевості розповсюдилося християнство, в Шекі теж було засновано єпископську кафедру. Після переходу управління до шахів-сасанідів, які багато уваги приділяли укріпленню міст лівобережної Албанії, місто теж значно посилило свою обороноздатність. Для захисту від вторгнення хозар Хосров I Ануширван навіть укріпив сусідній прохід в горах, створивши так звану “Шекінську браму”. Але місто все ж постраждало від хозарів у кінці 620-х рр. В VIII ст. сюди прийшли арабські халіфи, але населення залишалося християнським.

Кримський зазначає, що новий етап почався в історії міста на початку IX ст., коли всі чоловіки династії місцевих правителів міхрідів (нащадків Джеваншира) були вбиті сусіднім правителем Сахлем (Пилипом) та його сином Адером-Несре. Останні підтримали ватажка повстанців Бабека в боротьбі проти халіфату, але потім підступно зрадили його. Хоча це не вберегло їх від полону на довгі роки. Таким чином існування албанського царства припинилося на три десятиліття. Тільки онук Сахля Григор Хаммам знов поновив його біля 885 р., приєднавши навіть сусідню Санарію. При нащадках Григора Хаммама аран-шахство кілька разів розпадається та знов об’єднується. Тут знаходять притулок позбавлені арабами престолу правителі Ширвану, Хосрану та Лірану. Кримський робить припущення, що це дозволило їм зберегтися, і коли в XI ст. з’явилася нагода звільнитися від арабів на престолі поновилася стара перська династія (хоча сучасні дослідники це не підтверджують).

Коли імперія сельджуків підкорила Закавказзя, становище Шекі, як і Кабали майже не змінилося, вони просто платили данину, не змінюючи форму управління. В XII ст. сусідня Грузія відібрала Шекі і Кабалу у сельджуків. Потім був короткий період влади над містами Харезм-шаха. І почалося двохсотлітнє панування монголів. Оскільки правитель Шекі майже не чинив спротив військам Тимура, місто не зазнало таких руйнувань як сусідня Кабала. Далі Кримський зазначає, що “задача... нашей статьи состояла в сильном установлении фактов лишь того периода в истории Шекы, который даже с чисто внешней стороны часто является совсем темным” [Страницы... 1938, 384]. І додає, що про подальшу долю Шекі написати статтю вже не так важко з огляду на значну кількість документального фактичного матеріалу.

Взагалі вражає та кількість джерел, якими користувався Агатангел Юхимович. Найцінніші відомості він здобув з “Географій”, “Історій”,

“Біографій” Страбона, Птолемея, Істахрія, ібн-Хаукаля, Якута, Плінія, Плутарха, Хамдаллаха Мостофія Казвинського, Мойсея Каганкатваці, Мойсея Хоренського, Табарія, Лжебальхія Мокаддасія, Прокопія, Балазорія, Масудія, ібн-аль-Факиха Хамаданського, Фавста Візантійського, Феофана Візантійського, Гefonда, ібн-Арабшаха, Якубія, ібн-Хордадбаха, Кіракоса Гандзакеці, Товми Арцруні, Нізама ад-Діна Шамі, а також літопису “Картліс Цховреба”. Тільки людина масштабу Кримського, його ерудиції та знань могла опанувати такий масив відомостей й виокремити з нього головне.

По тих рукописах, що зберігаються в ІР НБУВ, ми можемо простежити “творчу кухню” науковця. З його чернеток ясно видно, скільки разів він перечитував, доповнював та правив вже написане (бо користувався різними чорнилами). Уточнював дати, імена, події, порівнював відомості різних джерел. Є кілька досить завершених фрагментів, вірогідно підготовлених для передруку машиністкою, в яких досліджується історія й інших міст, хоча часто в них немає початку й кінця. Але з цих даних можна більш-менш чітко виокремити відомості та описи ще деяких міст, зокрема Ширвана, Барди, Лірана, Гянджи, Баку. Вони дуже цікаві для нас, бо теж мають багато посилань на джерела.

Так, Кримський пише, що релігія в Ширвані в X ст., хоча самі ширваншахи були мусульманами, залишалася в значній мірі ще християнська, а мусульмани склали значну меншість населення. І приводить свідчення арабського джерела, що коли руси у 944 р. захопили арранську Барду, то заспокоювали місцевих жителів словами: “нема в нас з вами суперечності про віру”. Разом з давньою вірою легше заховувалась й давня місцева мова “арранська”, як каже про це приміром ібн-Хаукаль (бл. 976 р.). До речі, в своїй невеликій рукописній нотатці “Албанський язык” Агатангел Юхимович зазначає, що в одному вірменському рукописі 1535 р. наведено 21 літеру албанського алфавіту, і додає “чи точно? Хто може сказати! Вони своїми обрисами сильно скидаються на вірменське й грузинське письмо,.. – річ природна, коли автор усіх трьох альфаветів був один і той самий св. Маштоц” [І 25656, 1]. Згадує статтю Карамянца, де подано й факсиміле тих літер, й дані про історію всіх трьох алфаветів. А в описі про Ширван далі пише, що діловою письмовою мовою правителів була вже спільно мусульманська – арабська. Література, писана арабською, яка в цей час досягла свого розквіту, теж не могла не справляти тут свого культурного мусульманського впливу. В сусідніх перських країнах процвітала вже й новоперська література, чисто мусульманська, і дивно було б якби вона вже й тоді не заходила і до Ширвану.

Др. пол. XI ст. для всієї Передньої Азії була часом великої імперії тюрків-сельджуків. Закавказзя теж підкорилося їм. Спочатку Арран з Гянджою залишалися під владою шедуадідів, а Ширван – за ширваншахами. Але султан Мелікшах (1072–1092), захопивши Гянджу (1088), віддав її в

управління своєму синові Мохаммеду й, таким чином, приєднав Арран до сельджукської імперії, а Ширван зберіг деяку самостійність. Взагалі ширваншахи продовжували носити старонаціональні перські імена, позичені з “Шах-наме” – Феріборз, Менучехр, Аферідун, Ехситан та ін.

У XII ст., хоча Ширван зі своєю столицею Шемахою не переставав вважатися васальною землею сельджуків, фактичним сюзереном була Грузія. Цар Давид II Відбудовник навіть віддав свою дочку заміж за Менучехра II. А грузинські царі називали себе ширваншахами. Менучехр ж носив почесний титул “хакан”. Тому його придворний поет називав себе Хаканій (1106–1199). Двір був осередком красного письменства і при наступнику Ехситані I (бл. 1149–1194), окрім Хаканія у Ширвані жив відомий “віршопис-астролог” Фелекій. А гянджинець Нізамі присвятив Ехситану свою поему “Лейла та Меджнун” (1188). Творчість ж Хаканія є для нас цінним історичним матеріалом, бо в його одах містяться згадки про ті чи інші політичні події, вторгнення хозар 1170 р. з боку Дербенду та ін.

Якщо стосунки з іракськими сельджуками були досить приязні, то з їх наступниками, азербайджанськими атабеками, вони погіршилися, останні навіть захопили Шемаху. Тоді Ехситан I почав розбудовувати Баку як нову столицю. Взагалі Баку, з його нафтовими джерелами, згадується ще в ранніх арабських джерелах IX–X ст. А що Ехситан будував більше – розкішні шахські палати чи дбав про обороноздатність міста, нам невідомо, зазначає Кримський, але з тих часів ще зберіглася “Киз каласи” (“Дівоча вежа”). Коли атабек Кизил-Арслан загинув, Шемаху повернули ширваншахам. В подальші роки в містах велися великі будівництва, зокрема мечетей, шахських палат в бакинському кремлі. Ні війська Чингіз-хана, ні Тохтамиша, ні Тимура не змогли зруйнувати цю державу, хоча й підкорювали її. Мандрівники XV ст. Амвросій Кантаріні та Афанасій Нікітін описували Ширван як дуже багатий край. Це був час відносного спокою та торговельно-економічного розквіту. І тільки війська володарів нової Персії зайняли Ширван у 1538 р. і поклали край ширванській династії. Він став перською провінцією під управлінням намісників.

Кримський пише, що ще з одного великого міста – Барди через Шемаху йшов торговий шлях до каспійського Дербенду, а був ще й шлях із Барди до Чорного моря крізь Вірменію до малоазійського Трапезунту. Агатагел Юхимович описує набіги русів на це місто. Найдавніший грабіжницький похід норманів-русів на край Надкаспійщини відбувся ще в IX ст. (після 880 р.). Наступний (з відомих) у 912–914 рр., але він був не дуже вдалий, бо хоча Барду захопили та пограбували, на зворотному шляху спочатку хозари забрали половину здобичі, а потім мордвини та волзькі булгари її залишки. У 943–944 рр. пірати-руси знов з’явилися з човнами на Каспії. Барда тоді в очах Мокаддасія була “кавказьким Багдадом”, а ібн-Хаукаль називав її “матір’ю міст аранських”. Там процвітали шовкове виробництво, виноградарство, вирощування волоських горіхів та каштанів і

був вузловий пункт торгових шляхів. Місто було захищено чотирикутними стінами, посередині – замок-фортеця. Руси знов пограбували місто, і засіли в ньому на півроку. Проти них зібрали 30-ти тисячне військо, але русів не вигнали. І тільки дизентерія їх пододала. Руси сіли на човни та й одпливли геть. На жаль, після цього почалися внутрішні заколоти і роль економічного осередку перейшла від Барди до Гянджи, яка знаходилася в 9-ти милях від неї. Напевно саме цей похід русів описував через кілька століть після подій Нізамі в своїй поемі.

Досить значний за обсягом машинопис містить працю А. Кримського “Історія кавказького Азербайджану”. Це 324 сторінки, практично вже без правок, вірогідно підготовлені для публікації. Вгорі на титулі від руки написано: “Копія Б”. Робота складається з 21 розділу без назв, але кожен починається підзаголовком. Кінець не зберігся, бо останній розділ обривається.

А починається робота з повідомлення, що ім’я “албани” в початкових ахеменідських документах часів VI–V ст. до н.е. відсутнє і описуються політичні відносини ближчих кавказьких народів до Ірану. В асирійський період про “албанів” теж нічого не відомо. Тобто у VI–V ст. до н.е. немає ні однієї документальної згадки про них. Не згадує про них і Геродот. Хоча у V ст. до н. е., каспії платили регулярний податок персам та брали участь у військових походах Ксеркса (486–465 рр. до н. е.). Кримський дає опис воїна-каспія за Геродотом. А далі зазначає, що за якийсь сторіччя після Геродота виринає ім’я “албани”, і перші звістки про них. Цей народ жив в глибині Кавказа, далеко на північ. Що робили вони в цей [час]? Землю обробляли, чи худобу пасли, чи звірів полювали, рибу ловили, для нас залишається невідомим. Напевно обов’язково мала місце торгівля, вважає Агатангел Юхимович.

Олександр Македонський в 330 р. до н.е. пішов на персів. Кримський зазначає, що вже в бою 1 жовтня 331 р. до н.е. під Гавгамелами албани воювали поруч сакасинців та північних кадусійців у війську Дарія III. Тодішня територія Албанії (IV ст. до н.е.) була на лівому березі р. Кури, а сакасинців – на правому. Кадусійці-гели – сусіди на сході, каспії аж коло моря. Описує скотарство у албанців та торгову роль Албанії на міжнародному водному індійсько-чорноморському шляху через Каспійське море та р. Куру. З творів грецьких істориків Олександрових походів дізнаємося про племена війська Дарія III Кодомана, серед яких названі кавказькі народи – албани, сакасинці, кадусійці, але без подробиць. Діодор Сицилійський, Квінт Курцій теж дають детальний опис походу Олександра, де згадують албанів.

Кримський пише про неминучий культурний зв’язок Албанії з елліністичним світом періоду наступників Олександра Македонського. Завоювання Олександра Македонського наблизили Албанію до культурного світу. Далі Агатангел Юхимович робить аналіз численних антиісторичних переказів, ніби і сам Олександр Македонський побував на Кавказі. В

Албанії та Іберії він особисто не був. Прокопій Кесарійський помиляється, хоча цю тезу підхопили пізніші грузинські книжники та історики. Думка про Олександрове перебування на Кавказі в свідомості місцевих народів свідчить, що Кавказ визнав на собі політичну зверхність Олександра Македонського, вважає Кримський.

Агатангел Юхимович зазначає, що коли у 225 р. до н.е. Іран під парфянами-аршакидами поновив свою незалежність, римляни теж перебували в Азії. Велике понтійське царство Мітрідата Євпатора (123–63 рр. до н.е.) та не менш велике вірменське царство Тиграна Великого (95–56 рр. до н.е.) були головними противниками римських претензій захопити Азію виключно в свої руки. Культурно всі чотири держави-суперниці були однаково еллінізовані. Наступники Олександра “діадохи” не втримали Персію. В Мідії сформувалося самостійне перське володіння Антропотена, тобто Азербайджан. До арени політичної боротьби проти Рима в 69 р. до н.е. втягуються й Албанія (і Іберія). Вперше після згадок битви під Гавгамелами бачимо згадку про албанців як про супротивників Лукулла, а потім Помпея. Лукулл в 69 р. до н.е. осадив вірменську столицю Тигранокерт. Цар Тигран привів на допомогу до столиці різноплеменні полчища з Мідійських гір і Кавказу; серед них – і ібери, і албанці, і незалежні кочовики з-над Аракса (удійці?). Лукулл розбиває і розганяє Тигранові полчища, з албанами в тому гурті, але мусить припинити війну та передати римське командування Помпею (66 р. до н.е.). Супутники-дієписи Помпеевого походу в Малу Азію та на Кавказ 66–65 рр. до н.е. – Теофан Мітиленський, Варрон, Посейдоній. Відомості з тих джерел брали історики Плутарх, Аппіян, Діон Кассій, географи Страбон, Пліній. З описів походу Помпея, ми точно бачимо, що було вже оформлене монархічне Албанське царство. Албанія зустрічала Помпея як певна політична одиниця, чого не було триста років тому, коли албани не фігурували як держава.

Помпей, від якого Мітрідат Понтійський утік зимувати в Колхиду-Мінгрелію, сам став на зимівлю 66–65 рр. до н.е. на правому березі нижньої Кури в удійській частині Сакаسانی, навпроти території самостійного Албанського царства, цар якого Оройз та його брат Косіс пообіцяли пропустити римські війська крізь свою територію. Але 17 грудня 66 р. до н.е. албани, яким допомагали санарійці, віроломно напали на правий берег і атакували римлян. Їх одбили. Весною Помпей сам перейшов річку і пішов крізь Албанію та Іберію (зі столицею Гармозд-ціхе) до Колхиди. Але потім повернув назад коло берега Чорного моря, а тоді на схід скрізь дикі Мосхійські гори. Подальший маршрут – через зневоднену Камбісену (долину р. Йори); перехід через р. Алазань, вступ до священної західної території Албанського царства. Там відбулася битва з загонами царя Оройза. Це була кривава помста албанцям за торішні сатурналії. Албанське царство, так як уже Іберія, обіцяли Помпею надалі свою васальну залежність від Римської імперії.

Агатангел Юхимович зазначає, що підкоривши для Рима Албанію поблизу Каспія (65 р. до н.е.), Помпей старанно розвідав про етапи старовинного міжнародного шляху для індійсько-чорноморського торгу через Аму-Дар'ю, Каспійське море, р. Куру. Як не дивно, сам дістатися до берегів Каспійського моря Помпей не спромігся через важкі природні умови (волога низина Кури була дуже нездорова та й ще “сила гадюк на дорозі”). Гучний тріумф Помпея був з величними гаслами, але скромнішою дійсністю. Албанське царство з відходом Помпея відчуло себе знову вільним від далекого Рима, бо було під сильним політичним впливом близьких аршакидських шахів Ірану. Фактично, для албанського царства не було реальних політичних змін від походу Помпея.

Кримський пише, що після нещасливого походу Красса (53 р. до н.е.) проти іранського царя Орода, Цезар марно намагався завоювати для Рима Іран і торговий шлях до Середньої Азії через Албанію і каспійське узбережжя. Навпаки, Ород II з царевичем Пакором в 40–39 рр. до н.е. відібрали на якийсь час у Рима Малу Азію, Сирію, Палестину і це дало аршакидському Ірану вихід до Середземного моря. Але потім Рим знову відібрав Сирію в Ірану (38 р. до н.е.) та розбив іберійського царя Фарнабаса, після чого вони разом вдерлися до Албанії і перемогли війська албанського царя Дзобера. Антоній зі 100 тисячним військом хотів розбити Парфію, але спочатку повернув до Антропотени (Азербайджану), де зазнав поразки (36 р. до н.е.). Для нової римської імперії Августа царства іберійське і албанське були чужі навіть титульно, а відомості про них – переважно лише ті, які записані були ще в поході Помпея. Фактично, Албанія не підкорялася римлянам, хоча залишалася в їхній юрисдикції і була в реєстрі римських володінь.

Далі Агатангел Юхимович кілька розділів присвячує аналізу “Географії” Страбона, яка підсумовує ті реальні відомості про Кавказ, зокрема про Албанію, які колись здобула експедиція Помпея. Страбон повідомляє, що окрім скотарства у албанів були розвинуті хліборобство та виноградарство, ловецтво, виготовлення зброї. Торг над р. Курою був більше мінновий, ніж грошовий. В Албанії було 26 мов. Тут жили рештки народу каспіїв. Велику вагу мала мова уїтїїв (удійців, лезгіно-чеченського типу), розповсюджена й поза межами албанського царства; уїтїї більше піддалися елліністичному впливу (мм. Аїніяна, Анаріяка). Мабуть албанська мова була тісно споріднена з удійською мовою. Описує об'єднання 26 народів, колись самостійних під владою албанського царя. Згадує про значний політичний вплив старшого жерця і про святилище богині Місяця на іберійському кордоні.

Разом з тим, Агатангел Юхимович згадує побутові риси з життя Албанії, які Страбон проминув – це куринсько-каспійська риболовля, нафтовий промисел, металургія, торгівля з іншими землями. Описує два міжнародні торгові шляхи, що проходили крізь Албанію – це старовинна індійсько-

чорноморська водна дорога з Бактрії р. Аму-Дар'єю, Каспієм та албанською Курою й грузинським Ріоном (Фасисом), порти Фасис (Поті) та Діоскурія (Сухум) та шлях з далеко індійсько-океанського півдня на сарматську північ, з Вавилонії, крізь Вірменію та азербайджанську Мідію на верблюдах до надкавказьких аланів – сіраків та аорсів. Вірменський торговий напрям на іберійський Мцхет та Даріал і далі на північ, та другий вірмено-мідійський напрям через нижню течію ріки Кури надкаспійською територією Албанії. Тут же дається опис царства сіраків і царства аорсів, їх побутові риси і караванна діяльність їхнього багатого купецтва. Повідомляє, що Танеїс коло устя ріки Дон, був як збірний вузол для караванів. Й риторично запитує: “чи могла Албанія, оточена міжнародним купецьким рухом залишатися осторонь того року?”.

Окремий розділ присвячено міському життю в Албанії, бо ще один дивний пропуск в “Географії” Страбона – не згадування албанських міст на контрасті з описом міст в Іберії (Мцхет та ін.). Вже відомі були Анаріяка та Аїніяна на удійсько-албанській окраїні коло Каспія та устя р. Кури та, від Варрона, царська столиця внутрішньої Албанії Кабала й велике священне поселення десь поблизу Шекі.

Кримський пише про встановлення півстолітнього перемир'я між Римом та Іраном з 66 р. до н.е. Нова римо-парфянська війна почалася в кінці правління Траяна (98–117 рр.). Через вірменські заколоти, Траян на якийсь час усунув аршакидського “аран-шаха” (115 р.) але сам помер в поході. Вже наступний імператор Гадріан повертає status quo. Почався спокійніший період кавказо-римських відносин, як про це пишуть історики Арріль та Аппіан. Відчувається вже краща обізнаність греків і римлян про Албанію. Кримський аналізує опис Албанії у географа Птолемея першої половини II ст. і вказує на великий контраст його твору зі Страбоновим. У Птолемея вже показано значний розвиток міського життя в Албанії, яке він пов'язує з пануванням аршакидських аран-шахів.

Далі подається становище Албанії в епоху перших римських цезарів при добрих стосунках Рима та Ірану і як наслідок цього – затвердження аршакидської династії (від шаха Вологеза I) на албанському престолі біля 78 р. В перше п'ятидесятиріччя аршакидського аран-шахства, Албанія багатіла і це притягало хажацькі бажання сарматів-аланів із Передкавказзя. Але напевно тим грабіжницьким зазіханням араншахи вміли протиставити непогану військову перепопу, а з частиною тих аланів, вони напевно непогано ладнали. Кінець-кінцем протягом II ст. знаходимо тільки дві історичні звістки про аланські грабіжницькі наскоки – 132–133 рр. та 199–200 рр.

В передостанньому розділі описується Албанія за останнє сторіччя парфянсько-аршакидського Ірану, II–III ст. (до 220 рр.), згадуються римо-парфянські війни, які ослабили Іран. З підзаголовку останнього розділу, ми дізнаємося, що А. Кримський хотів подати матеріал про те, що арша-

кидські аран-шахи, господарі обох боків р. Кури стали васалами в III–V ст. нових іранських “царів над царями” сасанідської династії. На жаль, робота на цьому обривається, але, оскільки “рукописи не горять”, будемо сподіватися, що кінець буде знайдено, й ця цікава праця дочекається на свою публікацію.

Як дочекалося його інше велике дослідження А. Кримського про азербайджанського поета Нізамі. Над дослідженням життєпису Нізамі Агатангел Юхимович почав працювати в 1939 р., коли отримав замовлення від бакинської філії Академії наук за підписом Хусейнова. Хоча й раніше поета не залишалася поза його увагою, наприклад в статтях до енциклопедій, в інших працях, зокрема в різних виданнях “Історії Персії”. А 5 липня 1939 р. він пише Ігнатію Крачковському: “Ко мне явилась депутация из Азербайджана: Микаэль Рафили, Расул Риза и Сулейман Рустам, с убедительной просьбой составит книгу «Низамий и его современники», листов в десять печатных, чтобы она была издана к торжественному юбилею Низамия... После долгих отнекиваний я имел малодушие согласиться” [Переписка... 1997, 306]. Далі Кримський повідомляє, що умови угоди на написання книги його не задовольнили, бо закінчити треба було до 20 жовтня 1939 р. й продовжує “я немедленно послал в Баку твердое заявление, что срок для меня физически невозможен... Довольно грубовато прибавил я, что шарлатански спешить я не способен. Прибавил им и еще пару «кислых» слов. К моему счастью, отказ мой был принят, и я от заказа освобожден” [Переписка... 1997, 307]. Але на наше щастя, замовники зрозуміли, що таку книгу написати зможе не кожен науковець і термін було подовжено до одного року. Вже в листі від 5 жовтня 1939 р. А. Кримський ділиться з І. Крачковським, що “отказаться было нельзя, я взялся за эту работу и, как и следовало ожидать, увлекся... Один только... первый отдел занял у меня 160 страниц, переписанных на машинке”. Він докладно описує зміст своєї роботи, додаючи, що “объем моей работы разросся... очень сильно. Хочу верить, что за два-три месяца я все завершу” [Переписка... 1997, 311].

Книжка “Низами и его современники” була закінчена на початку 1941 р. та відправлена до Баку кількома частинами. Але, на жаль, надрукована вона була лише у 1981 р. Складається це дослідження з п’яти розділів: “Изучение Низами”, “Разложение Великой Сельджукской империи”, “Усиление набожных религиозных течений в литературе Ирана в XII веке”, “Скептическая и разнuzданная литература”, “Панегиризм меценатских феодальных дворов – характернейшая отрасль персоязычной литературы XII века”. На жаль не зберігся заключний розділ про самого Нізамі, який загубився в архівах за ці роки, але будемо сподіватися, що його теж обов’язково буде знайдено.

Перший розділ Агатангел Юхимович починає так: “Низами, с полным именем шейх Низамаддин Абу Мухаммад Ильяс ибн Юсуф ибн Заки ибн

Му'айяд Гянджави (1141–ум. после 1203), лучший романтический азербайджанский поэт, непрекращающийся источник подражаний для последующей персидской романтики, в высшей степени любимый первообраз и для представителей тюркоязычных литератур, гениальный поэт мирового значения...” [Крымский 1981, 21]. Тим самим одразу показавши своє ставлення до об'єкта дослідження.

В цьому розділі вчений докладно аналізує джерела до біографії Нізамі, зазначаючи, що таких дуже обмаль. Першим він розглядає звід біографій поетів Даулат-шаха 1487 р. В ньому вбачає як безсумнівно цінні дані (бо, можливо, автор бачив джерела, що до нас не дійшли), так і багато неточностей, які спотворюють образ поета, оскільки в подальшому на цей твір посилалося багато дослідників. Далі Кримський зазначає, що популярність Нізамі зіграла з ним злий жарт, бо практично немає точних біографічних відомостей про нього, оскільки в ті часи вважали, що про поета мають говорити його поеми, а не його життєпис. Тому в багатьох творах авторів, сучасників Нізамі, він не згадується. По крихтах Агатангел Юхимович намагається з'ясувати, яким же відомостям можна вірити. Порівнює дані антологій, хронік, зводів з даними, які подавав Нізамі про себе в своїх поемах.

Вчений аналізує європейську літературу XVII – першої половини XIX ст., зазначаючи, що такої теж недостатньо. Він досліджує записи мандрівників, що подорожували Іраном і згадували Нізамі – Педро Тейхейри, Адама Олеарія, Шардена. Але в цих нотатках теж міститься багато неточностей, як і в подальших працях д'Ербло, Уільяма Джонсона, барона Руссо-старшого, Сильвестра де Сассі, Скотта Уорінга, Ам. Журдена, Джона Малькольма. Їхні розвідки не дають справжнього уявлення про Нізамі, бо про нього згадується в них досить побіжно. І тільки Йозеф фон Хаммер відводить Нізамі значне місце в своїй праці “Geschichte der schönen Redekünste Persiens” (“Історія перського красивого письменства”), яка теж не оминула помилок, але вже містить огляд його поем, їх частковий переклад, хоча іноді в прозаїчній формі. Але ця праця Хаммера вже дала можливість європейцям ознайомитися з творчістю великого поета. І вже інший великий поет – Йоганн Гьоте, зазначав, що у поем Нізамі “нежный, высокоодаренный дух” [Крымский 1981, 40].

В подальші десятиліття творчістю Нізамі побіжно займалися російські професори Ф. Ердман та Ф. Шармуа, англійці Дж. Аткинсон та Г. Аузли, французи Ж. Моль та барон Руссо-молодший, німці Й. Шерр та М. Карьер. Але всі вони не могли вийти з полону неправдивих джерел, що гуляли Європою в той час. Навіть тим з них, хто володів східними мовами, нелегко було знайти зерно істини в великій кількості помилкових відомостей, хоча такі спроби вже простежуються в їхніх працях. А робота Алоїса Шпренгера, де вже містився досить достовірний нарис про поета, пройшла майже не поміченою, бо була надрукована в Калькутті.

Справжнім прогресом в вивченні творчості Нізамі стала розвідка 1871 року молодого дослідника Вільгельма Бахера, який спробував здобути автобіографічний матеріал з творів самого поета. І це йому вдалося, хоча користувався він лише одним варіантом рукопису поем Нізамі. Написана ним біографія теж не без помилок та огріхів, але вже близька до істини. Хоча цю думку не поділяли інші дослідники, зокрема Барб'є де Мейнар, який вважав життєпис Нізамі не більш ніж легендою. А дослідники Ш. Р'ю, Е. Захау, Г. Ете та І. Піцці в подальшому виправили багато з неточностей Бахера. На початку ХХ століття в своїх працях англієць Е. Браун та німець П. Хорн просто плутають дані про перських поетів, а Нізамі приписують те, чого він не писав. На жаль, ці книги мали вплив і на подальших європейських науковців.

Далі Агатангел Юхимович подає дані про власні розвідки про Нізамі. Він пише, що у 1897 р. статтю “Нізамі” до “Енциклопедичного словника” Брокгауза–Єфрона теж писав, спираючись на дослідження Бахера, Р'ю та Ете. А у 1900 р. ця стаття була покладена в основу розділу “Истории Персии и ее литературы”. Це видання виходило й пізніше, зокрема в 1912 р. Кримський доповнив його своїми перекладами творів Нізамі. Він докладно аналізує російськомовні дослідження та переклади – Е. Бертельса, Ю. Марра, О. Грузинського, Є. Дунаєвського, О. Болдирева, К. Чайкіна, згадує Я. Рипку, М. Рафілі та ін.

Агатангел Юхимович зазначає, що можливо існують публікації, які йому невідомі. Не сумнівається і в тому, що творчість Нізамі не залишиться без уважного вивчення і в подальшому. І додає, що на час написання книги він використав всі доступні йому джерела та літературу.

В подальших розділах всю увагу Кримський приділяє загальному огляду політичного і духовного життя атабекського Ірану XII ст., й пов'язаного з ним Азербайджану. Він зазначає, що пишатися Нізамі можуть і його батьківщина Азербайджан, й Іран, мовою якого він творив. Старанне вивчення всіх доступних Кримському джерел і літератури з історії Азербайджану, робить це дослідження дуже цінним для нас і до сьогодні. А сучасним критикам його розвідки можна навести його ж слова: “Задача моя – давати не широкі обобщення, а фиксировать те историко-литературные факты, которые документально неоспоримы и представляют достоверный материал для заключений. К гипотезам, хотя бы и очень заманчивым, я, старый эрудит, после полувековой работы над изучением культурно-литературной истории Ирана (в широком смысле этого понятия) лично питаю опасение: слишком многое фактическое остается для нас все еще неясным и нуждается в дальнейшей подборке точного материала. Конечно, даже в простой группировке фактов обойтись совершенно без предположений нельзя... Но в таких случаях я соблюдаю правило – ни одной личной догадки не сообщать иначе, как с осторожными оговорками: «кажется», «возможно, что», «по-видимому»... Пусть читатель усма-

триває в подібних моїх оговорках іскренне зроблене попередження, що я вважаю себе спроможним не менше, ніж інші, дуже суб'єктивно помилятися в своїх побудовах і що я, тим самим дуже прошу читача перевіряти мої погляди самою старанною самостійною критикою” [Кримський 1981, 98–99]. Не кожен науковець зі світовим ім'ям, яким, безперечно, був академік Агатангел Юхимович Кримський на той час, міг наважитися так сказати. І без сумніву, тільки вчений, який рівною мірою володів перською, арабською, тюркськими та європейськими мовами міг підняти таку працю.

Не дивно, що поза увагою А. Кримського не залишилися й мова, література, народна творчість Азербайджану. Цьому присвячено як окремі праці вченого, так і розділи в великих роботах. На жаль, деякі окремі дослідження так і залишилися неопублікованими.

А спершу в Інституті рукопису НБУВ звертає на себе увагу учнівський зошит, який названий “Азербайджанський мовний”. Вірогідно, це зошит ще з часів навчання в Лазаревському інституті східних мов. В ньому студентською рукою сумлінно переписані оповідання повчального характеру, такі як “Поет та багатій”, “Падишах та каг”, “Дві жінки та суддя”. Це оповідання азербайджанською мовою, але подані арабською графікою. Кілька листків поділено навпіл, і написані слова з перекладом, тобто зроблено маленький словничок. І додається вже переклад тих самих оповідань. Оповідання повні повчальних сентенцій, наприклад: “Никто кроме тебя не в состоянии хранить твою тайну”, “Бездеятельный ученый носит фонарь подобно слепому” [I 25513]. Цей студентський зошит показує нам, що азербайджанська мова цікавила Агатангела Юхимовича ще в студентські роки. А вже досліджувати її він починає пізніше в працях “Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки”, “Тюрки, їх мови та літератури” та в інших статтях, в тому числі залишившихся в рукописах, де азербайджанській мові присвячено окремі розділи. Кримський пише, що тюркські мови – це фактично одна мова, яка розпадається на багато мов. Різні дослідники відносили азербайджанську мову до різних груп. Зокрема Авг. Мюллер до західно-тюркських, а у Радлова вона в південній групі, у Корша – в західній, у Самойловича – в південно-західній. В своїх працях він перелічує різні видання вітчизняних та західних дослідників про азербайджанську мову, словників, аналізує їх. Робить висновок, що арабський алфавіт не придатний для азербайджанської мови, і його дуже важко викладати в школі. Латинські літери, які використовували ще європейські мандрівники, а у ХІХ ст. в практичних підручниках турецької мови та науково-діалектичних записках, і які офіційно вживалися поруч з арабською транскрипцією в радянському Азербайджані, теж не зовсім точно передають мову. Зокрема у латинську транслітерацію довелося додати літеру “з”. І хоча Всесоюзний тюркологічний з'їзд 1926 р. рекомендував вводити латиницю і в інших тюркологічних регіонах СРСР, Агатангел Юхимович

вважав, що саме кириличний алфавіт зручно прилаштований для передачі тюркських мов.

Треба сказати, що Агатангел Юхимович взагалі зазначав, що оскільки класична Албанія (Арран. Ширван) ніколи в історії не звалися “Азербайджаном”, то “нинішня назва має своє повне виправдання – в тім факті, що головна мова місцевої людности це ж те саме тюркське наріччя, яке чується і в персько-підданому Азербайджані (там де столиця Тебріз). Добре потюрчилися своєю мовою і перська Азія, і басейн долишньої Кури у Закавказчині вже років, щонайменше, 500–600, в результаті тих великих етнічно-територіальних змін, що принесла з собою монгольська епоха” [I 25512, 3].

Свою рукописну статтю “Азербайджанская литература” Агатангел Юхимович починає з тези, що азербайджанська література тісно сплітається з османською. І що поет пантеїст “хуруфі” Несімі поч. XV ст. по мові може бути однаково віднесений і до азербайджанських і до османських письменників. Але по-справжньому розвиватися азербайджанська література почала в межах не османської, а перської держави, коли у Персії до влади прийшла шийтська династія Сефевидів, при дворі якої розмовляли тюркською азербайджанською мовою, а засновник династії – шах Ісмаїл (1499–1524) написав цілий диван азербайджанських віршів під псевдонімом Хатаї. Далі Кримський послідовно описує творчість Фузулі, Месіхі, Кавсі Тебризького, Касим-бека Закіра, Велі Відаді, Панаха Вакифа (зазначає, що двох останніх самі азербайджанці вважають засновниками своєї літератури). Пише, що більше розкритися і розвинути азербайджанська літератури мала можливість в межах російської держави ніж перської. Творчість Мірзи Джан Мададова, Фетха-Алі Ахундова, Неджефа-бека Везірова, Мірва Шафі Гянджинського, поетеси Ашик-пері залишила помітний слід. Трагічною була доля шемахинського поета Хадджи-Сеїда Азіма, девізом якого були слова: “Будь не шиит, не соннит, не мусульманин, не християнин: просто, не будь жуликом и пройдохой” [I 25512, 8] і який був вбитий фанатичним натовпом біля мечеті. Згадує Кримський і видання сатиричного журналу “Молла Насреддин”, одному з авторів якого, Сабіру Тагірову, стоїть пам’ятник в Баку. І хоча ці літератори не написали великих романів, їхня творчість була важливим етапом в розвитку азербайджанської і світової літератури.

В той же час азербайджанська література в перській частині Азербайджану (головним чином в Тебрізі) була менш помітна. Навіть азербайджанець Расульзаде Мехеммед Емін в своїй статті в журналі “Тюрк юрду” у 1912 р. пише, що в перському Азербайджані тюркська література не самостійна – у неї перський дух і перські засоби. Хоча в Тебрізі й виходили газети, вони були двомовні – азербайджанською і перською.

І тільки в радянському Азербайджані, де тюркська мова почала застосовуватися офіційно, виникли нові перспективи для азербайджанської

літератури, з'явилася учбова та наукова література. Плідно працювали – Салман Мумтаз Аскеров, Фридунбек Кочарлінський, Юсіф Везіров, Ісмаїл Хікмет. Огляд їх праць робить Кримський.

Знов-таки в ненадрукованій статті “Народная словесность [о тюркских племенах]” Агатангел Юхимович досліджує творчість азербайджанських ашиків, які становили собою ще до недавніх часів окремий цех. Він пише, що щоб мати право на ашикську професію, співець повинен був здати спеціальний іспит, після чого його з особливими пошануваннями церемоніями (реван) приймали до цеху ашиків. Кримський зазначає, що бібліографію османських пісень можна подивитися у його передньому слові до “Турецких народных песен” (М., 1903).

Будемо сподіватися, що ці дуже змістовні дослідження Агатангела Юхимовича невдовзі будуть опубліковані, як і інші рукописні праці Кримського, які він не зміг видати за життя в силу обставин. Бо та глибина знань, та ерудиція, які він демонструє в своїх наукових працях про Азербайджан ще довго не втратять актуальності і будуть цікавими й нашим сучасникам.

І, можливо, його доля склалася б по-іншому і він не загинув би в неволі, якби як писав І. Крачковському: “у меня... неотвязно вертится в голове назойливая мысль: куда мне убежать из Киева?.. Подумывал я и о том, чтобы остаться в Баку” [Переписка... 1997, 182]. Бо прекрасне місто Баку, в якому навіть в ті непрості часи вдалося зберегти університет, і де панував дух свободи і особистої, і наукової, дало прихисток вченим, які відчуваючи шалений тиск з боку влади в рідній Україні переїжджали до Азербайджану.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

ІР НБУВ. – Ф. І, спр. 22404. Автобіографія. – 10 арк.

ІР НБУВ. – Ф. І, спр. 25512. Азербайджанская литература. – 21 арк.

ІР НБУВ. – Ф. І, спр. 25513. Азербайджанский язык. Рассказы в переводе со словарем. – 16 арк.

ІР НБУВ. – Ф. І, спр. 25341. Народная словесность [о тюркских племенах]. – 30 арк.

ІР НБУВ. – Ф. І, спр. 25656. Албанские буквы. – 1 арк.

ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 10. [Історія Азербайджану]. – 154 арк.

ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 13. [Історія кавказького Азербайджану]. – 98 арк.

ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 14. [Історія кавказького Азербайджану]. – 324 арк. – Машинопис.

ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 669. [Історія Албанії]. – Арк. 181–190.

ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 675. Тюркские языки [варианты статьи]. – 47 арк.

Веркалець М. Азербайджанська словесність у дослідженнях А. Кримського // Україна – Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 2004. – С. 59–80.

Гурницький К.И. Агатангел Ефимович Крымский. – М., 1980. – 192 с.
Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). – К., 2005. – Т. II (1918–1941 рр.). – 360 с.

Кочубей Ю. Внесок українських вчених у вивчення азербайджанської культури // Україна – Азербайджан: минуле, сучасне, майбутнє. – К., 2004. – С. 38–51.

Крымский А. Низами // Энциклопедический словарь / Изд. Брокгауз–Ефрон. – 1897. – П/т 41. – С. 58; Новый энциклопедический словарь. – Пг, 1916. – Т. 28. – Стлб. 489–490.

Крымский А.Е. Низами и его современники. – Баку, 1981. – 488 с.

Крымский А. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала] // Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882–1932. Сб. статей. – Л., 1934. – С. 280–305.

Крымский А. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // Памяти академика Н.Я. Марра (1864–1934). – М.–Л., 1938. – С. 369–384.

Кримський А. Тюрки, їх мови і літератури // Вибрані сходинки праці. – К., 2010. – Т. III. – С. 205–267.

Кримський А. Тюрки. Тюркские литературы. Тюркские языки // Вибрані сходинки праці. – К., 2010. – Т. III. – С. 89–203.

Марченко В. Давня азербайджанська література в дослідженнях А. Кримського // Радянське літературознавство. – 1971. – № 1. – С. 59–66.

Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – 328 с.

Переписка академиков А.Е. Крымского и И.Г. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И.М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 155–368.

Тамазишвили А.О. Из истории изучения в СССР творчества Низами Гянджеви: вокруг юбилея – Е.Э. Бертельс, И.В. Сталин и другие // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 2004. – Вып. II. – С. 173–198.

С.В. Віднянський, А.Ю. Мартинов

ТРАНСФОРМАЦІЯ “ВЕЛИКОГО БЛИЗЬКОГО СХОДУ” ЯК ВИКЛИК ІНТЕРЕСАМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Походження геополітичного поняття “Близький Схід” історично пов’язано із західноєвропейською історією. Саме таку етимологію поняттю “Близький Схід” дали хрестоносці під час своїх походів, які радикально змінили зміст і напрямок європейської історії, та зробили “Схід” дійсно “близьким” до Європи¹. Причому більша частина середньовічної історії змістовно була наповнена цивілізаційним протистоянням Західної Європи та Османської імперії, яка увібрала в себе значну територію Близького Сходу. Загальновідомим останнім символом цього “конфлікту цивілізацій” була спроба османів 1683 р. взяти Відень. Ця подія стала поворотним моментом історії Османської імперії. Після цього починається криза османського воєнно-експансіоністського “режиму”, наслідком чого стає загроза територіальній цілісності Османської імперії². Відтоді європейці понад два століття домінують у близькосхідній регіональній політиці, перетворивши її на колоніальну політику.

Загалом історичні трансформації на Близькому Сході традиційно є “індикатором” для тлумачення важливих процесів змін епох у розвитку міжнародних відносин. Отже, предметом статті є висвітлення взаємовпливів Європи і Близького Сходу головним чином у “нульові” роки ХХІ століття. Але у разі необхідності ми свідомо виходимо за ці хронологічні межі, аби ретроспективно та стисло показати глибокий історичний контекст цього предмету.

Колоніальний період близькосхідної історії став часом перманентної геополітичної боротьби великих європейських держав – Великої Британії, Франції та Німеччини за переділ територіального “османського спадку”. Апогей цього процесу припадає на період Першої та Другої світових війн. Молодотурецька революція не лише покінчила з Османською імперією, а й започаткувала непросту історію модернізації нової близькосхідної

¹ Рид Пирс Пол. Тамплиеры. – М., 2007. – С. 386.

² Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки. Постсередньовічний Схід. – К., 2007. – С. 297.

держави – Туреччини¹. Після кемалістських реформ Туреччина продовжила шукати свою нову ідентичність, балансуючи між Європою та ісламським світом.

Новий етап взаємовпливів Європи та Близького Сходу розпочався після Другої світової війни. Змістовно з'явилися якісно відмінні визначальні фактори, пов'язані з деколонізацією та створенням 1948 р. Держави Ізраїль².

Останній фактор став потужним стимулом для формування арабського націоналізму, який одночасно був зорієнтований проти Ізраїлю та проти “європейських неоколонізаторів”. Зазначені тенденції були властиві взаєминам між західноєвропейськими країнами та близькосхідними країнами впродовж усього періоду “холодної війни”. В цей час західноєвропейські країни у зазначеному регіоні мали потужних геополітичних конкурентів – США та СРСР. На перше місце вийшов чинник боротьби за контроль над нафтовими ресурсами. Причому пріоритетність впливів здобули Сполучені Штати. Символом цього стала поразка Великої Британії та Франції під час Суецької кризи 1956 року.

Водночас це сприяло переорієнтації Франції на європейські справи. 27 березня 1957 р. було підписано Римський договір про створення Європейських Економічних Співтовариств, який вивів на геополітичну арену “об'єднану Європу”. Утім, цей чинник на Близькому Сході став особливо помітним лише після розпаду СРСР. Хоча США почали готуватися до жорсткої конкуренції за вплив у регіоні ще 1983 р., коли створили Об'єднане центральне командування (СЕНТКОМ), в зону відповідальності якого увійшли 19 країн Близького та Середнього Сходу, а також Північної та Східної Африки. Цей регіон був визнаний критично важливим для боротьби за контроль над стратегічними ресурсами. Особливо потреба у цьому стала нагальною після ісламської революції 1979 р. у Ірані, який зайняв “антизахідну позицію” на міжнародній арені.

Ірансько-іракська війна 1980–1988 рр. тимчасово “заморозила” динамічні зміни у регіоні. СРСР, США та країни Західної Європи головним чином підтримували Ірак проти фундаменталістського Ірану. Але Сполучені Штати не нехтували й продажем зброї Ірану, коли це було потрібно для фінансування в обхід рішенням конгресу США нікарагуанських антимарксистських повстанців. Після завершення війни з Іраном знекровлений Ірак, аби поправити своє економічне становище, 2 серпня 1990 р. тимчасово анексував Кувейт.

Ця подія стала потужним стимулом для США зробити свій вплив на Близькому Сході максимальним, тим паче, що СРСР доживав останні

¹ Головченко В.І., Рубель В.А. Нова історія Азії та Африки. Колоніальний Схід. – К., 2010. – С. 177.

² Штереншис М. История Государства Израиль (1896–2005). – Ашкелон, 2005. – С. 42.

роки, а Європейське Економічне Співтовариство було заклопотано проблемами поглиблення своєї інтеграції. Об’єктивно ініціатива у регіональній політиці, таким чином, належала єдиній наддержаві – США. Звільнення у лютому 1991 р. з-під іракської окупації Кувейту започаткувало історичний період максимального американського домінування на Близькому Сході.

Натомість Європейське Економічне Співтовариство в цей час опікувалося власними проблемами, пов’язаними з адаптацією до норм ЄЕС об’єднаної Німеччини та поглибленням європейської інтеграції. Одним із її завдань було визначено активізацію спільної зовнішньої політики. Зокрема, ЄЕС став одним із “колективних спонсорів” арабсько-ізраїльського переговорного процесу. Утім, перша скрипка та головна координаційна роль все одно залишилася за США. Під їхнім впливом ЄЕС стимулював тодішнього палестинського лідера Я. Арафата до пошуку компромісів із Ізраїлем.

Правда, після досягнення 1993 р. у Осло домовленостей між Ізраїлем та Палестиною про поетапне вирішення палестинського питання, Європейський Союз також намагався повернути собі провідну роль на Близькому Сході. Вирішення цього завдання було непростю справою, адже традиційні національні інтереси великих держав Євросоюзу на Близькому Сході конкурують між собою. Франція намагається закріпити свої позиції у регіоні Перської затоки, який є важливим постачальником нафти для французів. Не відстають у цьому від Франції – Німеччина та Велика Британія. Тож спільний знаменник було знайдено лише у питанні фінансового спонсорування створення Палестинської автономії. Це стало приводом для Ізраїлю поприкати Євросоюз за “проарабську” позицію. Насправді, це було перебільшенням, адже у сфері інвестицій, дипломатії, торгівлі зброєю та високими технологіями Ізраїль залишився найважливішим близькосхідним партнером ЄС.

Водночас Вашингтон після історичної перемоги над комунізмом зайнявся іншим титанічним завданням – демократизацією ісламських держав. Зазначений процес з самого початку був суперечливим. Адже більшість арабських авторитарних політичних режимів, або монархічних режимів нафтоносних еміратів Перської затоки, були надійними союзниками США. Однак, реалізації стратегії демократизації сприяла, на перший погляд суперечлива, але досить ефективна орієнтація США на союз з Ізраїлем, який класифікувався як “єдина повністю прозахідна демократична держава на Близькому Сході”, та з головним постачальником нафти Саудівською Аравією. Але підтримка такого геополітичного балансу була дуже непростю справою.

Тож не випадково, що серед терористів, які виявилися причетними до атаки на США 11 вересня 2001 р., було чимало саудівських громадян. А сумнозвісний Усама Бін Ладен до самого свого фізичного знищення 1 травня 2011 р. був символом “зла”, з яким не лише на Близькому Сході, а й у глобальному масштабі боролися США.

Зокрема, вторгнення у жовтні 2001 р. США до Афганістану започаткувало процес демократизації “Великого Близького Сходу”¹. Однак це автоматично не вирішили усіх проблем цієї країни, але стимулювало появу нових, зокрема, пов’язаних з нестабільністю у зоні пуштунських племен та загалом у Пакистані.

Утім, адміністрація президента Джорджа Буша молодшого ці проблеми особливо не лякали. Вона керувалася військовою доктриною, яка передбачала можливість для Пентагону ведення відразу двох локальних війн. Слідом за першою (афганською) не забарилася й друга. 23 березня 2003 р. Сполучені Штати Америки вторглися до Іраку. Вашингтон був категорично проти самого наміру Іраку перейти на євро замість долара в якості розрахункової валюти в торгівлі нафтою².

Оскільки Ірак навіть за часів Саддама Хусейна був важливим діловим партнером провідних країн Євросоюзу – Франції та Німеччини, лише особливо близька до Сполучених Штатів Велика Британія підтримала це рішення та взяла безпосередню участь у його реалізації. Як відомо, іракська кампанія поділила Європейський Союз на країни, які, на думку США за критерієм вірності атлантичному союзу, належать до “нової Європи”, та країни “старої Європи”, які намагаються вибудувати “Сполучені Штати Європи”.

На відміну від США, Євросоюз офіційно не розглядав “демократичну трансформацію” Іраку та Афганістану як передумову для формування “демократичного Великого Близького Сходу”. Натомість частина російських експертів, налаштованих на ментальні цінності “російської євразійської імперії”, вбачає у проекті “Великого Близького Сходу” ідею зміцнення “Великого Ізраїлю”³. Але ефект доміно масових заворушень у більшості арабських країн, навпаки, поставив безпеку Ізраїлю перед додатковими викликами. Це, зокрема, стимулювало Німеччину до продажу Ізраїлю наприкінці 2011 р. підводних човнів типу “Дельфін”. Тож Європейський Союз, так само як і США, продовжує вважати безпеку Ізраїлю важливою передумовою збереження свого впливу на Близькому Сході. Фактичне визнання Євросоюзом доцільності американської концепції “Великого Близького Сходу”, яка консолідувала у рамках однієї геополітичної стратегії країн “золотого мільярду” величезний регіон від Марокко до Пакистану та від Туреччини до Саудівської Аравії, мало своїм символом згоду європейських країн НАТО на військово-політичне залучення до афганської війни.

Політика “військового кейнсіанства”, яку проводила адміністрація Дж. Буша молодшого, стимулювала бюджетні витрати в США та на певний

¹ Таннер Стивен. Афганістан: история войн от Александра Македонского до падения “Талибана”. – М., 2004. – С. 391.

² Панарин И. Крах доллара и распад США. – М., 2009. – С. 145.

³ Четверикова О. “Большой Ближний Восток” и “Великий Израиль” // <http://www.fondsk.ru/pview/2011/09/19/bolshoj-blizhniy-vostok-i-velikij-izrail-i.html>

час призупинила процес економічної рецесії. Однак, астрономічні цифри витрат на афганську та іракську війни коштували США збільшення бюджетного та зовнішньоторговельного дефіциту. Масоване залучення США до двох локальних війн розв’язало руки Ірану, який активізував свою ядерну програму. Це стало додатковим приводом для розміщення в Європі під приводом її захисту від іранської загрози американської системи протиракетної оборони.

Росія виступила категорично проти цієї ідеї. Зокрема, на думку російського арабіста О. Малашенка, небезпека іранської ядерної програми перебільшена. Цей автор переконаний, що будь-який владний режим володіє інстинктом самозбереження, тому не піде на національне самогубство з використанням ядерної зброї. Тож “іранське керівництво вбачає у оволодінні ядерною зброєю можливість підняти свій міжнародний статус, авторитет в очах мусульманського світу...Іран можна порівняти з Росією, для якої ядерний потенціал є гарантом її геополітичного впливу. Без дражливої для світу перспективи створення ядерної зброї Іран буде понижений до рівня зарядної нафтовидобувної країни”¹.

Отже, в умовах загострення становища в Афганістані, Іраку та навколо іранської ядерної програми Євросоюз вирішив активізувати свою участь у близькосхідному мирному процесі. Зокрема, восени 2006 р. країни ЄС прийняли рішення направити до складу миротворчих сил ООН в Лівані до 7 тис. військових². Але Ізраїль відкинув нові мирні ініціативи з урегулювання на Близькому Сході, з якими виступили Іспанія, Франція та Італія. Керівництво Ізраїлю заявило, що віддає перевагу безпосередньому діалогу із палестинськими діячами а не якимось черговим міжнародним конференціям³.

Однак, Європейський Союз був налаштований на багатосторонні дипломатичні зусилля. 25 січня 2007 р. в Парижі відбулась конференція країн-донорів Лівану. Водночас під час візиту до Об’єднаних Арабських Еміратів бундесканцлер А. Меркель від імені ЄС висловилася за активізацію близькосхідного мирного процесу⁴. Це було особливо важко зробити з огляду на іракський провал політики США, напруження навколо Ірану та фактичну громадянську війну в Палестині.

В середині лютого 2007 р. міністри закордонних справ 27 країн Європейського Союзу вирішили запровадити заборону на постачання в Іран матеріалів, що можуть сприяти розвитку його ядерної програми. Однак

¹ Малашенко А. Исламская альтернатива и исламский проект. – М., 2006. – С. 113.

² Красная звезда. – 2006. – 16 октября. – С. 3.

³ Мирні ініціативи відкинуто // Голос України. – 18 листопада. – 2006. – С. 5.

⁴ Rede von Bundeskanzlerin Angela Merkel im “Emirates Centre for Strategic Studies and Research”. 5.02.07 // <http://www.bundestkanzlerin.de/webs/BK/DG/Aktuelles/Reden.html>

ЄС на тому етапі ще не приєднався до американських фінансових санкцій проти Ірану і вирішив продовжити переговори з Тегераном¹.

Водночас Європейська комісія оголосила про надання 10,2 млн. євро для допомоги іракським біженцям і переміщеним особам. За даними Верховного комісаріату ООН з питань біженців, починаючи з 2003 р. Ірак залишили близько 2 млн. іракців. Держави ЄС надати притулок 20 тис. іракців². З іншого боку, таким чином у більшості “старих” країнах-членах Євросоюзу збільшувався прошарок “власних” мусульман. Чимало з них почувалося маргіналами та, захищаючи свою релігійну ідентичність, орієнтувалися на традиційні форми сповідання ісламу. Відкритим залишається питання, “чи стане головним двигуном реформаторства європейське мусульманство? З одного боку, саме на старому континенті усвідомлюють розбіжності між напівтрадиційним і сучасним устроєм життя, отримують доступ до сучасної освіти, можливість генерувати нові ідеї. Але, з іншого боку, їхній потенціал лишається річчю у собі і мало впливає на ситуацію на залишеній ними батьківщині”³.

Важливим доповненням близькосхідних ініціатив Євросоюзу став проект створення Середземноморського союзу. 20 грудня 2007 р. у Римі тодішні прем’єр-міністр Італії Р. Проді, прем’єр-міністр Іспанії Х. Сапосто та французький президент Н. Саркозі обговорили перспективи цього інтеграційного об’єднання. Воно за задумом середземноморських країн ЄС мало сприяти взаємодії у сфері безпеки та торгівлі між країнами Півдня Європи, Півночі Африки та Близького Сходу. Франція наголошувала, що інтегруючи трудові ресурси східноєвропейських країн-членів ЄС, Євросоюзу для стабільного економічного розвитку потрібні ресурси Півдня. До 2015 р. навіть планували створити Середземноморську зону вільної торгівлі.

Серед головних задач нового союзу слід виділити економічний розвиток, боротьбу з тероризмом та контроль за міграційними потоками. Аби вмотивувати арабські країни до співпраці у цьому форматі, Н. Саркозі пропонував поділитися досвідом розвитку атомної енергетики в обмін на доступ до арабських нафтових та газових родовищ. Також Франція ініціювала розвиток колективної безпеки у середземноморському регіоні. Але Німеччина побачила у новому союзі можливу альтернативу ЄС, а Туреччина виступила проти, оскільки вбачає у середземноморському інтеграційному проекті спосіб не допустити турків до Європейського Союзу. Ще менше ідея Середземноморського союзу влаштовує арабські країни. Внутрішньополітичні кризи роблять некерованими Ірак та Ліван. Більш прихильно до цієї ідеї поставилася Лівія, хоча вже тоді М. Каддафі працював над ідеєю запровадження “золотого динара” як інструменту африканської

¹ Голос України – 14 лютого 2007. – С. 4.

² Голос України – 20 квітня 2007. – С. 5.

³ Малашенко А. Згадана праця. – С. 157.

інтеграції під протекторатом Лівії. Зрештою, 14 липня 2008 року у Парижі, під час головування Франції в ЄС, Середземноморський союз офіційно було створено. Було також реалізовано пропозицію Німеччини про участь у цьому проекті усіх нинішніх 27 країн-членів Євросоюзу.

Ситуація докорінно змінилася вже восени 2008 р., коли криза американського ринку нерухомості спровокувала ефект доміно банкрутств та стимулювала глобальну фінансово-економічну кризу. Ресурси країн Близького Сходу стали критично важливими для виживання усієї світової економіки. Тому у велику геополітичну гру в цьому регіоні активніше втручаються інші полюси сили – Китай, Індія, Росія. Причому усі вони відкрито або опосередковано підтримують Іран.

Впродовж 2009–2010 рр. близькосхідна регіональна система міжнародних відносин залишалася у стані динамічної напруги. Зусилля країн “великої двадцятки”, неофіційним представником Близького Сходу у якій є Туреччина, спрямовані на накачування світової економіки додатковими фінансовими ресурсами стимулювали глобальне збільшення рівня інфляції. Неприятливі кліматичні умови, які спостерігалися в цей час, спровокували подорожчання продуктів харчування. З цього часу “арабська вулиця” все більш активно демонструє своє невдоволення ситуацією, яка складається.

14 січня 2011 р. у Тунісі розпочався фактично голодний бунт, який переріс у зміну правлячого режиму президента Бен Алі. Наступною “жертвою” заворушень став Єгипет. Навесні 2011 р. радикальні політичні процеси охопили вже більшість арабських країн.

У підсумку Палестина 2011 року зробила ще один крок до проголошення незалежності. Вона стала членом Міжнародної організації з питань науки, освіти і культури (ЮНЕСКО). Завершилися п’ятирічні переговори про обмін ізраїльського капрала Гілада Шаліта на палестинських ув’язнених. До речі, одним із посередників під час цих важких переговорів була Німеччина¹.

У самому Ізраїлі також відбувалися соціальні протести, які змусили уряд змінити свій курс на користь середнього класу. Після спроби “Флотилії свободи” на чолі з турецькими човнами прорвати ізраїльську блокаду сектора Газа та її зіткнення з спеціальними підрозділами Ізраїлю погіршилися турецько-ізраїльські відносини. Також посилюються розбіжності між Туреччиною та сирійським керівництвом. Наприкінці 2011 року Туреччина ще й посварилася з грецьким урядом Кіпру щодо зон буріння на потенційно газоносному шельфі Середземного моря. Суттєвими перешкодами на шляху Туреччини до Євросоюзу залишаються курдське та вірменське питання.

Але безперечно головною подією на Близькому Сході стали зміни більшості арабських режимів. Одночасно навесні 2011 року розпочалися

¹ Берг И.С. Участие ФРГ в освобождении Гилада Шалита // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/20-10-11.htm>

внутрішньополітичні кризи в Лівії та Сирії. Восени 2011 року показово було вбито Муамара Каддафі. Але перспективи стабілізації становища в Лівії видаються примарними. Наразі Франція, Велика Британія та Італія конкурують зі США за поділ сфер контролю лівійських енергетичних ресурсів.

Триває гостра стадія кризи в Сирії. Місцева опозиція оптимістично вважає, що усунення Башара Асада від влади лише питання часу. Євросоюз солідаризувався з Лігою арабських держав у зусиллях з ліквідації режиму Башара Асада в Сирії¹. В свою чергу президент США Барак Обама у січні 2012 р. пообіцяв зробити все можливе, аби усунути сирійського президента Башара Асада від влади.

Нагадаємо, 11 лютого 2011 року президент Єгипту Хосні Мубарак передав владу військовим. Але ситуація у Єгипті далека від стабільності. Наприкінці 2011 року перемогу на виборах до парламенту здобули єгипетські ісламісти, які відразу вступили у боротьбу за владу з військовими. Аналогічна ситуація складається у Тунісі, з якого арабські революції й розпочалися. При владі утрималися лише королі Йорданії та Марокко.

17 квітня 2011 р. голова Федеральної розвідувальної служби Німеччини (БНД) Ернст Урлау публічно визнав, що внаслідок арабських революцій у країнах Магрибу можуть посилитися позиції “Аль-Каїди”². Але більшість німецьких експертів бачила за заворушеннями на арабських вулицях не лише втрати, а й нові можливості для німецьких інвесторів³. Найбільше німецький бізнес був стурбований ризиками недостатніх компенсацій своїх втрат внаслідок громадянської війни у Лівії⁴. Аби забезпечити захист німецьких інтересів, спецназ бундесверу “напівлегально” брав участь у взятті лівійськими повстанцями 23–24 серпня 2011 р. Тріполі⁵. Водночас Німеччину, так само як і Францію, влаштовував один із опосередкованих результатів “арабської весни”, який полягає у віддалені турецького ентузіазму щодо можливості відносно швидкого вступу до ЄС⁶.

Продовжує балансувати між США та своєю опозицією саудівська правляча династія. 18 грудня 2011 року США завершили виведення своїх військ із Іраку. Впродовж 2011 року напруженим залишалося становище навколо Ірану. Іранська ядерна програма під впливом нестабільності на Близькому Сході помітно загострилася. У 2012 рік Іран вступив, зробивши

¹ Берг І.С. Формирование антиасадовской оси “ЕС-ЛАГ” // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/18-11-11b.htm>

² <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,14995558,00.html>

³ Берг І.С. Обретения и потери немецких инвесторов в Тунисе // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/06-08-11c.htm>

⁴ Берг І.С. Вероятность компенсаций потерь немецкой экономики в Ливии // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/29-08-11b.htm>

⁵ Берг І.С. Участие бундесвера в событиях в Ливии // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/26-08-11.htm>

⁶ Берг І.С. Визит президента Турции А. Гюля в ФРГ // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2011/22-09-11a.htm>

заяву про створення власного паливного стрижня для атомного реактору. Одночасно Тегеран вирішив продемонструвати й свої “звичайні” військово-технічні можливості та провів масштабні навчання. Вони стали своєрідною репетицією блокування Ормузької протоки на випадок війни зі США та Ізраїлем. Крім того, було проведено вдале випробування ракети, здатної долетіти до території Ізраїлю.

У відповідь США направили до регіону Перської затоки додаткову авіаносну групу. Велика Британія також спрямувала до Перської затоки есмінець-невидимку. Ці дії стали лише відлунням гострої реакції Євросоюзу, який ще наприкінці 2011 року запропонував Ірану відновити на території Туреччини переговори щодо його ядерної програми. Але замість конструктивної відповіді європейці отримали серйозну демонстрацію військової потуги Ірану. Утім, треба зазначити, що іранські маневри не знайшли одностайного засудження у світі. Постійний член Ради Безпеки ООН Китай вкотре виступив проти рішень США та Євросоюзу щодо введення додаткових обмежень на купівлю іранської нафти.

Іранська тема стала однією з головних зовнішньополітичних проблем передвиборчої президентської кампанії 2012 року у США. Зокрема, один із претендентів на висунення від республіканців на листопадових президентських виборах Рон Пол закликав негайно бомбувати Іран. У самому Ірані також йшла передвиборча кампанія. Іранські реформаторські партії збиралися бойкотувати у березні 2012 року парламентські вибори. Останнім акордом іранської виборчої кампанії на початку лютого став другий етап військово-морських навчань з відпрацювання навичок блокади Ормузької протоки, яка є головною артерією постачання на світовий ринок нафти з країн Перської затоки. Зважаючи на ці тенденції, напруження у регіоні лише посилюватиметься з усіма негативними ризиками війни.

В свою чергу Європейський Союз провів 2011 рік у спробах подолання економічних негараздів, пов'язаних з рекордними борговими зобов'язаннями низки країн. У підсумку Франція та Німеччина запропонували прийняти жорсткіші правила контролю за кредитуванням, скоротити соціальні зобов'язання, підняти пенсійний вік та збільшити податки. Ці рішення спровокували високу хвилю соціальних протестів у більшості країн-членів Євросоюзу.

Водночас ЄС підтримав радикальні зміни політичних режимів у країнах Магрибу. Навіть попри той факт, що нестабільність у регіоні посилила тиск нелегальних емігрантів передусім на Італію, ЄС має обмежені можливості для того, аби змінити ситуацію у більш вигідному для себе напрямку. Цікаво, що відомий американський політолог Ф. Фукуяма ще 2004 р. визнавав можливість перетворення держав близькосхідного регіону на “слабкі” держави, або “держави-невдахи”¹.

¹ Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. – М., 2010. – С. 159.

На початку січня 2012 р. президент Ірану Махмуд Ахмедінеджад здійснив турне країнами Латинської Америки. За тиждень він побував у Венесуелі, на Кубі, в Еквадорі, та у Нікарагуа. Кожна зі згаданих країн консолідується навколо венесуельського президента Уго Чавеса. Саме він висловив найбільш рішучу підтримку Ірану у його протистоянні США. Венесуела та Іран домовилися про обмеження використання американського долара у двосторонній торгівлі. Вони разом намагаються перекопати інші країни експортери нафти перейти на євро у розрахунках за цю стратегічну сировину.

За результатами переговорів у Гавані стало відомо, що Іран розширив для Куби кредитну лінію. Куба також висловила підтримку Ірану у його протистоянні “американському імперіалізму”. В свою чергу Еквадор та Нікарагуа також намагаються максимально скористатися з бажання Ірану вийти з міжнародної ізоляції та здобути собі нових союзників. Тим паче, що ситуація навколо Ірану залишається невизначеною.

Свого піку досягнула диверсійна війна американських та ізраїльських спеціальних служб проти провідних іранських фізиків-ядерників. Утім, Тегеран запевняє, що це не завадить прогресу його ядерної програми. Тому США намагаються ще більше обмежити іранські фінансові можливості. Зокрема, Японія погодилася на вимогу США скоротити обсяги закупівлі іранської нафти, навіть якщо заради цього доведеться більше платити Саудівській Аравії. Натомість Китай та Індія, які є головними споживачами іранської нафти, відмовили у такому “самообмеженні”. Це означає, що валютний потік до Ірану навряд чи буде можливо перекрити повністю. Але Ірану доведеться обирати між реалізацією своїх різних пріоритетів. Зокрема, скоріше за все, доведеться скоротити фінансування шіїтів у Іраку та Бахреїні. Під сумнівом, якщо Іран зосередиться на фінансуванні своєї ядерної програми, буде й його фінансова допомога Сирії.

Становище у Дамаску також залишається напруженим. Сирійські сили безпеки продовжують регулярно вбивати опозиціонерів. Періодично це змушує Велику Британію та Францію робити гучні заяви протесту. Але лише близький політично та економічно до США Катар закликав ввести війська арабських країн до Сирії. У відповідь Башар Асад оголосив загальну амністію, що так і не замирило його з опозицією. Про високий ступінь напруження становища у регіоні свідчать рішення США та Ізраїлю не грати з вогнем. Стало відомо, що з фінансових причин США та Ізраїль відклали заплановані на березень спільні військові навчання, які могли викликати бурхливу реакцію у Ірані та Сирії. Але навіть це рішення навряд чи додає оптимізму щодо остаточного мирного врегулювання іранської та сирійської проблем. На жаль, задля цього немає достатніх передумов. Навесні у обох країнах мають відбутися вибори, які тільки ще більше загострять ситуацію. Скоріше за все, іранські та сирійські опозиційні сили не матимуть нагоди шляхом виборів прийти до влади. Але сил влади у

Тегерані та Дамаску вже також недостатньо для того, аби силою перемогти опозицію. За цих обставин можливим є варіант заглиблення іранців та сирійців у тривалі та криваві громадянські війни, які означатимуть продовження страждань народів як Ірану, так і Сирії.

Європейський Союз продовжує відслідковувати перебіг подій у регіоні. 7–9 січня 2012 р. міністр закордонних справ ФРН Г. Вестервелле відвідав Алжир, Лівію, Туніс¹. Показово, що Німеччина виступала не лише на захист власних інтересів, а й презентувала загальні інтереси ЄС. Головним викликом для них залишається загальна нестабільність у регіоні Північної Африки та на Близькому Сході в цілому. Причому тенденції до нестабільності залишаються домінуючими. Вони негативно впливають на ситуацію в самому ЄС.

Найбільші ризики зберігаються у питаннях збільшення кількості нелегальних мігрантів до Євросоюзу, посилення у арабських країнах внутрішньополітичної нестабільності із можливими нахилами до збройного поділу влади у формі громадянських війн, поява вірогідності приходу до влади у країнах “арабської весни” радикальних ісламістів, можливість загострення міждержавних протиріч між арабськими країнами з ризиком війн, поширення у регіоні зброї масового ураження. Помітною “жертвою” трансформації “Великого Близького Сходу”, яка відбулася 2011 р., стало заглиблення в летаргічний сон Середземноморського союзу.

9 січня 2012 року відбулася перша у поточному році зустріч бундесканцлера Ангели Меркель та президента Франції Ніколя Саркозі. Предметом обговорення стали проблеми погодження тексту фінансово-бюджетної угоди, яка має суттєво обмежити національний економічний суверенітет країн Єврозони, але покликана забезпечити скорочення бюджетних дефіцитів, проведення жорсткої кредитної політики, скорочення соціальних витрат, підвищення пенсійного віку, “заморожування” заробітних плат державних службовців.

Граючи на спекуляціях з курсом євро, американський фінансист Джордж Сорос вже прогнозує крах спільної європейської валюти та розпад Євросоюзу. Також символічно, що рятувати Євросоюз доведеться країні, налаштованій щодо його перспектив скептично. Адже у першому півріччі поточного року в Європейському Союзі головувала Данія. Своїми пріоритетами данці визначили відновлення довіри до європейської інтеграції та до фінансового оптимізму. Однак новорічні 2012 року поздоровлення більшості провідних європейських політиків своїм народам були досить песимістичними щодо найближчих перспектив. Представники влади визнають не тимчасовість проблем, з якими стикаються економіки країн зони євро.

Взагалі увесь 2012 рік обіцяє бути особливо напруженим для Євросоюзу. Адже у другому півріччі в Євросоюзі головуватиме Кіпр, що гарантує

¹ Берг І.С. Итоги рабочей поездки Г. Вестервелле в страны Северной Африки // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2012/11-01-12a.htm>

чимало дипломатичних проблем у відносинах із Туреччиною. Фінансова криза в зоні євро супроводжується й кризою правлячої еліти. Зокрема, міністри закордонних справ країн Євросоюзу висловили невдоволення низькою ефективністю роботи Високого представника у зовнішніх справах Євросоюзу Катрін Ештон та усього її апарату. Тож не можна виключати, що ця критика закінчиться її відставкою та адміністративною кризою Європейської Комісії.

Самих лише німецько-французьких зусиль для подолання нинішньої європейської інтеграційної кризи може виявитися замало. Адже на Францію навесні 2012 року також чекали парламентські та президентські вибори, які перетворилися на запеклу дискусію між прихильниками та супротивниками європейської інтеграції. Така політична невизначеність стала додатковим негативним фактором для курсу євро. Тож європейцям доведеться дуже швидко дати доленосну відповідь щодо найближчих перспектив не лише спільної європейської грошової одиниці, а й Євросоюзу загалом.

Це означає, що близькосхідний вектор спільної зовнішньої політики Євросоюзу тимчасово відходить на другий план. Так само уповільнюється темп розвитку співпраці у форматі Середземноморського союзу. Натомість основний тягар оперативного захисту європейських інтересів на Близькому Сході лягає на національні дипломатичні апарати провідних країн Євросоюзу. Від їхніх зусиль залежить перспектива стабілізації становища у країнах регіону, передусім у Сирії та Ірані.

Н.В. Журавська

ДІАЛОГИ СЕЙФА АР-РАХБІ “ГІМН СЛІПОГО”: ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ХАРАКТЕР ТВОРУ

(до питання філософської концепції нової арабської літератури)

Діалоги “Гімн сліпого” побачили світ в Бейруті у 2008 р. Сам автор визначив форму свого твору як “الحوارية”, що означає літературний твір, написаний у формі діалогу. Одним словом це звучало б як “діалоги”. Справді, твір написаний у формі діалогу двох сліпих. Проте цікавим є факт, що списку дійових немає. Кожного з них так і звать – “Сліпий” (“الأعمى”). Їх імена не згадуються. Для автора і читача неважливо, як їх звали раніше. Тепер для всіх вони будуть лише сліпими. Тим не менш відкритим лишається питання монологічної природи твору. На нашу думку, сценічна інтерпретація могла б мати форму як діалогу, так і монологу. З іншого боку, композиція твору дозволяє сприймати його як моновиставку, хоча написаний він у формі діалогу. Адже не виключено, що весь твір – внутрішній монолог сліпого, хоча прямого підтвердження цього припущення немає. Якщо сам автор визначив його як діалог, значить, сприймати його належить з такої перспективи.

Діалоги “Гімн сліпого” витримані у стилі європейського постмодернізму, проте забарвлені елементами типово арабської філософії. Непідготованого європейського читача такий потік алегорії, алюзій та символів може на початку приголомшити, проте “занурюючись” далі у твір його філософська концепція стає зрозумілою навіть для тих, хто не знайомий з сучасною арабською реальністю.

Метою даної статті є аналіз філософської концепції твору в світлі розвитку сучасної арабської літератури та суспільства загалом.

Актуальність роботи продиктована фактом, що новітня арабська література попри свій суб’єктивний характер є одним найбільш об’єктивних джерел для дослідження проблематики сучасного арабського суспільства. Окрім того, діалоги “Гімн сліпого” заслуговують на увагу як твір абсолютного неординарного для арабської літератури.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що на теренах Східної Європи творчість Сейфа Ар-Рахбі не досліджувалась. Нами не було знайде-

но також опублікованих критичних матеріалів на тему “діалогів” у арабських країнах.

Результатом дослідження є аналіз “діалогів” з точки зору їх філософської концепції з метою розширення можливостей вивчення сучасної арабської літератури у широкому сенсі. *В перспективі* плануємо повністю перекласти твір українською мовою.

Діалоги “Гімн сліпого” – синтез арабської та західної філософських систем, що виражено у творі як експліцитно, так і імпліцитно. У тексті присутні посилання на стародавніх філософів чи просто наводяться думки невідомих авторів, за якими Сейф Ар-Рахбі, можливо, свідомо приховав конкретні імена. Так, у роздумах сліпих про походження світу згадується антична натурфілософія і уявлення давніх народів Сходу, ідеї яких сліпі інтерпретують на свій лад.

Форма, як і зміст, а точніше, таке їх поєднання (про це йтиметься далі), є нетрадиційними для арабської літератури. “Гімн сліпого” вирізняється також з-поміж доробку творів самого Сейфа Ар-Рахбі. Якщо більшість із них є філософсько-ліричними, хоч і експресивними (особливо у змалюванні реалій арабського світу), то діалоги “Гімн сліпого” мають виражений екзистенційний характер. На нашу думку, хибною є думка, що екзистенціалізм в літературі був запозичений арабами з європейської літератури модернізму. Екзистенційність як філософська концепція проходить через весь арабський літературний процес, хоча і в різних інтерпретаціях. Її витоків слід шукати у сліпій вірі в Аллаха.

Інтерпретація людської трагедії в дусі європейського екзистенціалізму в літературі Сходу зародилась в перській новелістиці 20–50 х рр. ХХ ст. Під “духом європейського екзистенціалізму” розуміємо перенесення акценту з духовного на соціальне. Тобто проблема вибору висвітлюється вже не стільки в контексті духовного пошуку, як з точки зору соціальної реалізації особистості. Трагедія ж полягає у неспроможності людини віднайти себе в навколишньому світі або ж змінити своє становище у ньому з огляду на його непоступливість і ворожість стосовно неї.

Відсутність конкретних фактів про героїв є знаковим моментом всього твору. В арабському етикеті не прийнято ігнорувати імені співрозмовника. Питання про ім’я буде одним із перших навіть при випадковому знайомстві. У Європі ж люди можуть спілкуватись протягом кількох годин, не поцікавившись, як звуть співрозмовника. Тому відсутність імен сліпих в даному арабському творі є ще більш промовистою ознакою їх відчуження від навколишнього світу.

Діалоги сповнені їдкою сарказму, що дає змогу автору в зрозумілий спосіб показати читачеві світ незрячих людей. Іронічні репліки сліпих та їх обмін розкривають перед читачем безодню, що пролягає між світом зрячих та позбавлених зору людей. Світ сліпих – темний, непередбачуваний, підступний, моторошний і, по суті, порожній. В ньому є лише спогади,

адже реальність стала суцільною темрявою. Все, що пов’язує сліпих з навколишньою дійсністю – це раптові звуки, пориви вітру та запахи. Їх очі не відчувають світла, тому їх світ – суцільний морок і порожнеча.

Незважаючи на відсутність конкретних імен персонажів, можна простежити, що їх світоглядна позиція і моральні принципи відрізняються. У “діалогах” показано, що навіть каліцтво не наклало глибокого відбитку на власне риси їх характеру, хоча змусило їх переглянути своє ставлення до світу і порядку речей у ньому. Із тексту ми бачимо, що один зі сліпців, маючи слабшу натуру, намагається претендувати на лідерство і часто заперечує твердження співрозмовника, ймовірно, аби просто не визнати, що той має рацію. Його тон більш різкий і категоричний, йому більш притаманний песимізм. Другий намагається дивитись на життя з кращого боку. Він уникає конфліктних ситуацій, просто не звертаючи уваги на аргументи і критику товариша. Часом він швидше вдає оптимізм, ніж справді його має. Результат самонавіювання – лише тимчасове полегшення, оскільки він не в змозі пояснити, навіщо потрібне існування, якщо не бачиш навіть сонячного саява. Обоє не можуть з’ясувати, чим вони заслужили на таку кару. Неспроможність проникнути в таємниці буття є одним з ключових мотивів “діалогу”:

“Зійшло сонце, що дарує чарівне, мов перли, саяво... і шкодує послати хоча б крапельку світла для маленьких ямок моїх і твоїх очей... Така собі справедливість.”

«لشمس طلعت بنورها اللألاء الجميل...ولا ترسل قطرة ضوء واحدة لحفرة صغيرة متممة مثل عيني وعينيك؟!...إنها العدالة بعينها ولتأها.»

[5, с. 43]

Час і простір твору перебувають на межі реальності та фантазії героїв. Межа їх уяви позначена їх суперечками на тему того, що кожен з них бачить і чує в темряві. Неясно, де саме перебувають герої і яким чином там разом опинилися. Чи це їх помешкання, чи лікарня – можна тільки здогадуватись.

Реальний часопростір детермінований автором у формі коротких ремарок. Ар-Рахбі не акцентує на ньому уваги, щоб підкреслити “загубленість” сліпих, що орієнтуються лише за звуками та дотиком, причому схильні по-різному їх тлумачити. Найреальніший час і простір вимальовуються у спогадах сліпих.

Ігнорування простору, часу та імен є характерною рисою середньовічної арабської писемності. Проте в класичних творах “забувають” здебільшого про імена авторів-попередників (“крадіжка” чужих думок не сприймалась тоді як відвертий плагіат) або ж свідомо приховувалось власне ім’я як автора твору. В творі ж Ар-Рахбі приховано імена героїв.

Реальний та уявний час і простір у “діалогах” перетинаються, створюючи контраст сприйняття одних і тих же речей двома Сліпими. Кожен з них намагається почути і розгледіти в мороці якісь образи (вітер, море тощо). Але обоє бачать і чують різні речі в тій самій темряві. При цьому

кожен спирається на пережите, свій набутий досвід. Це є елементи реального часопростору, які обоє намагаються віднайти. Натомість не можуть відділити витвори власної уяви від дійсності. Остання перебуває за завісою їх сліпоти. Цієї межі сліпі ніколи не переступлять і не дізнаються, наскільки співзвучний реальності внутрішній світ кожного з них. Наприклад, колишній моряк чує шум вітру, що навіває спогади про далекі мандри, його колега відчуває запах троянди та навіть холод від могили. Навряд чи згадані речі присутні безпосередньо в їх помешканні. Просто випадкові спогади чи звуки ззовні створюють ілюзію їх реальності. Це свідчить про підтвердження у п'єсі відомої істини: кожен з нас в одній і тій же ситуації бачить лише те, що хоче бачити.

Екзистенційність у творі виражена також як віра у неминучий кінець світу. Варто згадати, що ці мотиви навіяні не в останню чергу духом ісламу. В Корані досить детально змальовано момент апокаліпсису. Різниця лише в тому, що в Корані не йдеться про можливе існування інших цивілізацій. Апокаліптична картина у "Гімні сліпого" має циклічний характер: на одних планетах життя зникає, на інших – зароджується.

“Сліпий: – Поглянь на цю троянду! О, це не просто троянда. Вона – великий квітник, сповнений ніжних ароматів. Можна сказати, цілий ліс.

Сліпий: Яка ще квітка, о надокучливий сліпцю. Чи тобі здається, що ти вже за крок до раю?

Сліпий: Ходи-но, огидний ледарю, подивись зі мною на приховані скарби, на ці сади, підвішені в безмежному просторі.

Сліпий: І де ж ті райські скарби, яких окрім тебе ніхто не бачить?

Сліпий: Зосередься. Придивись уважно, як ті, що мають дар бачити.

Сліпий: Де саме?

Сліпий: Ось там.

Сліпий: Але я не бачу того, що тобі ввижається. Не бачу нічого, окрім темряви навколо.

Сліпий: Зосередься. Надай гостроти погляду. Впусти трохи світла до своїх зіниць.

Сліпий: Здається, починаю бачити... Чорні кола, що розпливаються, мов кільця диму.

Сліпий: Що ще?

Сліпий: Якась сіра маса, що зависла в повітрі, а інша піднімається з-поміж примарних істот. Це нагадує мені дитячу гру.

Сліпий: І ти не бачиш троянди й лісу?

Сліпий: Не бачу.

Сліпий: Ну ж-бо, зосередься на місці, звідки вилітають кольорові стрічки і здійснюються над стінами праведних душ.

Сліпий: Бачу дещо, але не те, що ти описав. Гори та стіни, космічні тіла й темний простір.

Сліпий: Можливо, залишки небесних караванів?

Сліпий: Або зірки, що палають. І піраміди, найбільші з них та їх уламки пливуть в цьому чорному дивному космосі.

Сліпий: А може, руїни галактик, де колись було життя й тривале процвітання. Їх час минув, і так само зникне колись сонце через п'ять мільйонів світлових років. Вибухнуть його гази, а радіоактивні промені спопелять Землю, так, як поранений розлючений слон розтоптує мурашку. Так і станеться, якщо діти сонця не зникнуть набагато-набагато раніше."

«الأعمى: انظر إلى تلك الوردة, آه, إنها ليست وردة, إنها شتلة ورود وزهور كبيرة مقعمة بالأريج, ويمكن لأن تقول عنها, غابة.

الأعمى: أي وردة, أي غابة أيها الأعمى المزعج, أعتقد أنك قاب قوسين من الجنة؟
الأعمى: فقط, تمش قليلا أيها الكسول المكرف, لتشاهد معي تلك الكنوز الخفية, تلك الحقائق المعلقة في الفضاء اللانهائي.

الأعمى: أين تلك الكنوز والجنائن التي لا يراها أحد غيرك؟

الأعمى: انظر جيدا, ركز, كما يليق بمن فقد نعمة البصر.

الأعمى: أين؟

الأعمى: هناك.

الأعمى: إنني لا أرى شيئا من ادعاءك. لا أرى غير أشلاء الظلام المحدق.

الأعمى: ركز, سرح النظر جيدا... اطلق قطيع الرؤيا على مدارته.

الأعمى: ربما بدأت أرى, دوائر تتناسل قطعانا سوداء تتبدد كالدخان.

الأعمى: و ماذا أيضا؟

الأعمى: شبيها وأخرى ترتفع وسط مخلوقات شبحية, تذكرني بلعب الأطفال في الأعوام المنقوضة.

الأعمى: ألا ترى والغابة؟

الأعمى: لا أرى.

الأعمى: ركز, على تلك الجهة التي تصدر منها بعض الخيوط اللونية, و ترتفع شأبيب فوق أسوار

الجنان الفسيحة المحصنة.

الأعمى: لأرى شيئا لكن ليس كما تصف, جبالا وأسوارا, هياكل الحجم متفحمة مظلمة.

الأعمى: ربما حطام قطارات سماوية.

الأعمى: وربما محرقة نجوم والأجرام تسبح عظيمها وشظاياها في هذا الفضاء المتلاطم الغريب.

الأعمى: ربما أطلال مجرات, كانت مأهولة ومزهرة, ذات دهر, انتهى زمنها كما سينتهي زمن

الشمس بعد جمسة ملايين سنة ضوئية. وستفجر غازاتها وأشعتها النووية التي ستهرس الأرض كما

يهرس فيل هائج جريح نمل. هذا إذا لم يتول أبناؤها إنجاز المهمة قبل ذلك الزمن بكثير, بكثير جدا.

[5, c. 20]

“Сліпий: Чуєш, як свистить вітер надворі?

Сліпий: Не чую нічого, крім цілковитої тиші.

Сліпий: А цей гуркіт, від якого гойдаються дерева, як під час бурі?

Сліпий: Може, то не вітер і не перші пориви шторму. Немає нічого, сама тиша, спокій і темрява...”

«الأعمى: أسمع هدير الريح في الخارج؟

الأعمى: لا أسمع شيئا عاى الإطلاق, إنه السكون المطلق.

الأعمى: وهذا الصوت الذي يقصف الأشجار كما يعصف بالأعماق.

الأعمى: ربما ليس الريح ولا حتى الهبوب الأول لمقدم العاصفة. ليس ثمة إلا السكون المطلق و

الظلام...»

[5, c. 30]

Внаслідок чого колись зрячі Сліпі втратили зір – невідомо. Разом їх звела спільна трагедія вже *post factum*. Вони часто називають один одного “другом темряви”, “надокучливим сліпцем”, “огидним ледарем”. В цих прізвиськах звучить іронія, але між Сліпими немає неприязні. Вони не соромляться робити взаємні зауваження щодо поведінки та висловлювань, жартувати з цього приводу. Їх спілкування відверте, без лестощів та компліментів, яких вимагає етикет за звичайних обставин.

На перших сторінках п’єси Сліпий повідомляє, що це “Не більш ніж бесіда двох нещасних сліпих, щоб розвіяти смуток та відчай і таким чином провести довгі години”. (ليست إلا محاولة عميان بسطاء للتخفيف من وطاء الضجر). والعزلة وتسليك عبور الساعات.»

[5, с. 5]

Розмірковуючи, сліпці звикають до своєї ролі. Нарікання на власне каліцтво впевнено змінюється філософськими роздумами, де власна сліпота як така відходить на другий план. Їх цікавить життя, від якого вони відрізані. Обоє переймаються долею всього людства, щоб збагнути механізми розвитку та занепаду цивілізацій, закони природи, добро і зло, правду й несправедливість. Вони намагаються зазирнути у простір і час, від якого їх відокремлює сліпота. Обоє часом повністю поринають у свій ілюзорний світ, але не бажають залишатись у ньому. Елементи світу реального повертають їх до дійсності.

Екзистенційність у “діалогах” іде пліч-о-пліч з ірраціоналізмом. Через образи Сліпих автор висловлює переконання, що споконвічні проблеми людства не здатен збагнути інтелект, їх можна лише відчувати. Осліпнувши обоє розвинули в собі таку здатність. Сліпі фізично, вони прозріли, дивлячись на світ “зсередини”. Так вважає один із сліпих:

“Сліпий: Можливо, Творець нагородив їх [сліпих від народження – прим. перекладача] інтуїцією та здатністю бачити майбутнє”.

«ربما وضع الخالق فيهم إحساسا مبكرا على الحدس بالقادم.»

[5, с. 74]

Попри сліпоту герої щоразу болісно переживають захід сонця, так ніби він у них перед очима. Один з них говорить, що “касида про сонце народжується тоді, коли воно вже сховалось за обрієм”

[5, с. 12]

Лише в той момент враження від побаченого оживають і виливаються в поезії. Так само, на думку Ар-Рахбі, сліпий починає цінувати сонячне світло, коли втрачає здатність на нього дивитись. Разом з тим поет звертає увагу на те, що в кожному з нас співіснують світи реальний та ілюзорний, причому в різних пропорціях. Саме такі, як його герої – сліпці – набувають здатності переосмислити та визначити пріоритети у поєднанні цих двох світів у людині. Не людина живе у якомусь світі (часі й просторі), натомість вони живуть в ній і перетинаються під різним кутом залежно від її індивідуальної концепції буття.

Внаслідок каліцтва, що їх спіткало, сліпці почали сприймати звичні їм речі через нову призму – власну сліпоту. Як би вони не намагались узагальнювати, в їх відповідях-роздумах простежується вплив трагедії, що їх спіткала: все зводиться до того, що яким би гарним та чарівним не був наш світ, все одно він несправедливий. Непрямими натяками вони докоряють Творцеві. Їм здається, що поклоніння вищим силам може здаватись кумедним для останніх, якщо такі існують. Так чи інакше таємниця створення світу лишається нерозгаданою, ми можемо лише здогадуватись або вибрати одну з версій наших пращурів. Сліпі – герої п'єси у вірять у існування Творця – якоїсь позаземної сили, але осмислити її не можуть. Для цього людський розум замалий.

«Сліпий: Ти вважаєш, що світ народився зі сльози?»

Сліпий: Деякі давні народи вірили, що зі сміху.

Сліпий: Є також версія, що зі слини.

Сліпий: Дощі, буревії та повені – так плаче небо та його жителі над земними істотами, що народжуються зі сльози, чи то зі сміху або слини (вибирай варіант, який тобі найбільше до вподоби) та вважають себе великими, хвалять Творця та його верховенство».

«الأعمى: هل تعتقد أن العالم ولدته، دمعة؟! »

الأعمى: بعض الأقوام القديمة يعتقدون، ضحكة.

الأعمى: و هناك معتقدات تقول، بصقة.

الأعمى: الأمطار ولأعاصير والظوفانات هي بكاء السماء ومخلوقاتنا على أها الأرض المولودين

من دمعة أو ضحكة أو بصقة (اختر ما شئت) ويحسبون أنفسهم عظاما وصفوة الخلق وسادته.»

[5, с. 75]

Ми нічого не знаємо про вік героїв. З їх суперечок розуміємо, що обоє вже старі, але один з них наполягає, що він досі молодий, бо таким почувається. Другий лише іронізує. Мовляв, молодість – це енергія і сила не лише уві сні. А навіть якщо ти ще не зовсім старий, але сліпий і нікому не потрібний – то про яку молодість можна говорити.

Якщо припустити, що як мінімум один зі Сліпих – людина не першої молодості, то стає зрозумілим його ставлення до жіночої статі, а саме нездорове захоплення нею. Сліпий бажає довести, що він ще не старий, адже тільки молоді, на його думку, так відчайдушно прагнуть протилежної статі. Навряд чи варто закидати Сліпому зверхнє ставлення до прекрасної статі: він переконаний, що жінка є єдиним критерієм його молодості. Він то стверджує, що саме так має бути (мовляв, його товариш зовсім постарів і нічого не тямить), то сам собі заперечує. Другий Сліпий лише кепкує зі свого колеги, нагадуючи йому, що жінка крім всього іншого ще й духовна істота. Перший погоджується, але говорить, що зараз для нього це не так важливо.

В їх спогадах часто виринають образи матері, коханої, подруги. Про матір Сліпий згадує з теплотою і ніжністю. Вона, можливо, єдина, чий почуття до нього не викликали сумнівів. Почуття ж інших жінок на таку

довіру не заслуговували. Нарікання на мінливих красунь для арабської літератури річ не нова, але тут вони мають інший підтекст: все у світі непростійне та відносне.

“Сліпий: Якби тільки пішов рясний дощ і омив ямки моїх очей... Тоді б обличчя і одяг налилися б кольорами перед тим як потраплять до спраглої землі...

Сліпий: Коли ти востаннє плакав щиро, як інші люди?

Сліпий: Це було в далекому минулому, коли я вперше попрощався з матір'ю. То була перша розлука з нею та рідною землею. Пам'ятаю, як вона стояла на краю глибокої ями – здається, то була криниця, – і сльози лилися з її очей... Це були єдині щирі сльози, які я спричинив...

Пам'ятаю також, як я прощався з коханою жінкою, від'їжджаючи у невідому далечинь... Вона сиділа на канапі й дивилась на мене своїми великими очима, а я збирався в дорогу... Та її сльози були тимчасові, бо плакала вона з приводу весільної процесії, що так і не відбулась”.

«الأعمى: لو كانت تنهمر في الخارج، من حفرة العين الصغيرة، وتخصّب الوجه والملابس حتى تصل إلى الأرض العطشى...

الأعمى: متى بكيت بشكل طبيعي كالآخرين؟

الأعمى: كان ذلك في الماضي السحيق، حين ودعت أمي لأول مرة، كان أول انفصال عنها وعن الأرض الأولى، أتذكرها، كانت واقفة على شفا حفرة عميقة، ربما بنر مهجورة والدموع تنهمر من عينيها.. كانت تلك هي الدموع الوحيدة الصادقة من أجلي.. أتذكر أيضا حين ودعت المرأة التي أحب متجها نحو المجهول.. كانت جالية على الكنية، تنظر إلي بعينيها الواسعتين وأنا إغادر المكان.. لكنها كانت دموع مؤقتة، لأنها كانت تبكي من أجل مشوار الزواج الذي لم يكتمل..»

[5, с. 68]

Говорячи про стосунки, автор торкається теми пріоритетів чоловіка та жінки у соціальному житті. Колишня кохана Сліпого “плакала з приводу весілля, яке не відбулось”, проводжаючи його в далеку дорогу. Він зруйнував її мрію про родинне щастя, а що виграв – не знає сам. Тут автор акцентує на цінностях, з якими асоціюється шлюб для сліпого та його коханої. Вочевидь, жінка схильна була огортати шлюб певною романтикою або ж для неї надто важливою була суспільна думка (беручи до уваги консервативні погляди арабів на позашлюбні стосунки). Весільна церемонія, що не відбулась, могла завдати серйозного удару по її репутації. Можливо, в силу свого віку (арабські наречені часто є значно молодшими від своїх чоловіків) не могла усвідомити сили почуттів чоловіка та оцінити власні.

Образ жінки-друга, що часто фігурує в творчості Сейфа Ар-Рахбі, присутній у даній п'єсі, хоч і є для неї епізодичним. Він повстає у пам'яті сліпого, втілений у дівчині-аптекаріці, яка жила по сусідству.

“Сліпий: Коли я був зрячим, то плакав лише для того, щоб зволожити очі. Пам'ятаю гарненьку дівчину-фармацевта з нашої вулиці. Вона завжди розмовляла усміхаючись, і це стало початком наших стосунків. (А в тебе вже немає сліз, ти пролив їх у горах, на тротуарах і шляхах. Вони висохли і не було від них жодної користі).

Сліпий: Щодо аптекарки забув сказати, що того дня я йшов до залізничної станції. Серед брудного натовпу, який уособлював для нас натовпи всього світу та його робітників, яких ми мріяли визволити від несправедливого, жорстокого ярма. В той момент я згадав про жінку, яку кохав. Вона хворіла, а я плакав біля її ліжка. Після того я не бачив її протягом добрих двадцяти років. Вдруге ми зустрілися випадково в одному з провінційних містечок”.

«الأعمى: في فترة حين ما كنت مبصرا, استخدمت الدموع الصطنائية لتلطيف جفاف العيون. أتذكر أيضا الصيدلانية الجميلة في الشارع الذي كنت أسكن فيه حين تقول ضاحكة و كان ذلك بداية علاقة معها. (لقد فقدت دموعك كلها, ذرفت على الجبال وفي الأرصفة والطرقات, أخشى أن أشياء أخرى جفت هي أيضا وغير نافعة). وسط تلك الحشود الرثة التي كانت بالنسبة لنا تلخيصا لحشود العالم وعماله الذين كنا نحام بتحريرهم من ربة الظلم و قسوة الأنظمة. في هذه الأثناء تذكرت المرأة التي أحب كانت مريضة وأنا على سريرها أبكي...بعد ذلك لم أرها بعد عشرون عاما صدفة, في إحدى المدن النائية.» [5, с. 72]

Новаторство автора полягає в тому, що він звертає увагу читача на жінку в ролі побратима, носія та поборника прогресивних ідей. Хоча, очевидно, Сейф Ар-Рахбі ставить під сумнів можливість тривалої дружби між чоловіком та жінкою. Короткочасна приязнь з сусідкою-аптекаркою стала для молодого і тоді ще зрячого Сліпця новою сходинкою у формуванні його як особистості.

Сусідка Сліпого розділила його юнацькі мрії про справедливість і добробут на Землі. Можна припустити, що молодість Сліпця припала на час бурхливої популярності соціалістичних ідей в арабському світі, тобто 60–70-ті роки ХХ ст. Разом з тим не обов'язково пов'язувати слова героя з певною історичною епохою, оскільки дещо утопічні ідеї про загальне благо притаманні молодому поколінню всіх часів. В такому контексті Сліпий повертається до колишньої своєї реальності, сповненої пошуку ідеалу.

“Сліпий: І як далеко зайшли ваші мрії про звільнення і кохання?”

Сліпий: Туди ж, куди і я.

Сліпий: Чи стали вільними бідні та знедолені?”

Сліпий: Здобули свободу завдяки тому, що вчасно об'єднались або не розділялись взагалі”.

الأعمى: وأين وصلت أحلامكم في تحرير والحب؟»

الأعمى: لإلى ما وصلت إليه.

الأعمى: هل تحرر الفقراء والمسحوقون؟

الأعمى: تحرروا بالاندماج في عصر أو من غير بعد على الإطلاق.»

[5, с. 72]

Не виключено, що автор вклав подвійний зміст у ці слова. Про перше можливе їх трактування йшлося вище. Та знаючи світоглядну позицію та біографію Сейфа Ар-Рахбі, можна пояснити їх як натяк на “звільнення” від консервативних норм суспільства, в якому минула юність автора: свобода слова, можливість вибору нареченого/нареченої, право будувати стосунки за власним бажанням тощо [5, с. 68].

Спогади становлять невід’ємну частину життя Сліпих. Вони не нарікають, що світ став гіршим, бо їх очі не здатні на нього дивитись. Все навколо нас відносне. Наприклад, для одного з Сліпих акула – втілення жорстокості, а другий доводить, що вона шаленіє лише тоді, коли її життя під загрозою. Так само можна судити про людей. Те, що одні вважають виявом жорстокості, для інших – вимушений крок для загального блага. Певні події можуть сприймати негативно їх учасниками, а в очах майбутніх поколінь вони вже будуть овіяні ореолом слави. Кожен оцінює явища відповідно до власного становища та досвіду, причому з часом оцінка може радикально змінитись.

“Сліпий: Знаєш, у далекому минулому я плавав між високими горами, між горами й морем, лісами й протоками. Пірнав і плавав з рибами, птахами, ніби на початку створення світу.

Сліпий: Ось чому в твоїх мріях і снах завжди вода (за винятком жінок, звичайно). Але вода у тебе чомусь страшна, чорна. Від цього ти прокидаєшся серед ночі і буркочеш, що тонеш серед вугрів та інших морських істот, але тобі ніколи не траплялась акула.

Сліпий: Тоді акула не здавалась мені такою страхітливою і злою, як її описують у легендах. Я уявляв її іншою: м’якшою, ніжнішою, а жорстокість прикидається в ній тільки тоді, коли на неї нападають... Акула попри своє видовжене тіло і грубу луску все одно неймовірно гарна, як воїн в пустелі”.

«الأعمى: تعرف أنني في الماضي السحيق، كنت أسبح بين الجبال العالية أو في البحر بين جبال أيضا وأحراش ومضائق. كنت أغوص وأطفو مع الأسماك والطيور كأنني في السديم الأول للخلق. الأعمى: لهذا أحلامك، ما زالت محورها المياه رغم ادعاءك النساء الكثير، لكنها على ما يبدو مياها كابوسية سوداء حيث تستسقط في أنصاف الليالي وأنت تهذي بالغرق والشعابين... لكنك لم تأت على القرش أبدا.

الأعمى: لأنني منذ ذلك الزمان الأول، لم أتخيل (القرش) مؤذيا ومفترسا، رغم كثرة الروايات والأساطير حوله. كنت أحتفظ نحوه بروية خيال مختلف، أقرب إلى الدواعة والألفة والحنان، إلا حين يتعرض إلى اعتداء وهجوم... القرش هو ذلك الجسد المستطيل الخشن بحراشفه، لكن الجميل الفاتن كزرد المحارب وسط عباب الصحراء.»

[5, с. 35]

Скільки б герої не розмірковували про світ, більшість речей у ньому лишається прихованою від людського ока – зовнішнього чи внутрішнього, через яке тепер Сліпці сприймають все, що відбувається навколо. Незаперечним є одне: народження і смерть неминучі та непідвладні нам, хоч ми й звикли вважати себе господарями. Персонажі п’еси не бояться смерті, вони ще не думають про неї. В їх ілюзорному світі межа між життям і смертю стирається. В світі ж реальному смерть буває різною – передчасною, шляхетною, негідною, жаданою. Але найбільший парадокс в тому, що люди часто гинуть від руки коханих людей та речей.

“Сліпий: Здається, ти захлинаєшся від щастя, коли говориш про воду та її мешканців.

Сліпий: Бо це є щастя і краса.

Сліпий: Знаєш, філософ Фалес стверджував, що вода – єдиний символ життя.

Сліпий: Той Фалес, що впав до колодязя і з нього сміялись всі слуги?

Сліпий: Парадоксально: він благословляв воду і звеличував її як основу життя, а потім впав у яму з тією ж водою.

Сліпий: Так воно і було, хоч легенда називає його божевільним, бо йому здавалось, що криниця – це небо, всіяне зірками.

Сліпий: Жорстокий парадокс полягає в іншому: чому саме колодязь? Чому він не впав в будь-яку суху яму, наприклад з якимось сміттям?

Сліпий: Людина у всі часи гинула від того, що любила. У даному випадку смерть від руки ворога була б менш жорстокою».

الأعمى: يبدو أنك تطفح بالسعادة حين تتحدث عن المياه وحيوانها.

الأعمى: أي سعادة, أي جمال.

الأعمى: أتعرف أن (طالس) الفيلسوف كان يعتبر الماء رمزا للوحدة الوجود؟

الأعمى: طالس الذي سقط في البئر وسخرت منه الخادمة؟

الأعمى: هذه مفارقة بالفعل, يقدس الماء, ويرفعه كأصل للوجود, ثم يسقط في حفرة مليئة بالمياه.

الأعمى: هي لذلك, رغم أن الرواية تتحدث حول سهوه عن البئر جراء السماء والنجوم.

الأعمى: لكن المفارقة الذي تكاد أن تكون قاتلة, وهي كذلك بالفعل... لماذا البئر, ولم يسقط في

حفرة أخرى جافة أو مليئة بالقمامة مثلا؟!

الأعمى: المرء في أحيان كثيرة, يقضي بسبب من يحب. وفي هذه الحالة يكون الماء أليما وقاسيا

أكثر من قضاء العدو والخصم.»

[5, с. 36]

На перетині реального та ілюзорного світів Сліпі схильні трактувати речі, які ми вважаємо точкою опори, як обмеження. Один зі Сліпих категорично відмовляється від допомоги палиці, щоб показати власну самодостатність. Напевно, йому набридло, що його вважають калікою. Або ж він настільки увійшов у світ фантазії, що не надає значення труднощам світу реального.

Зрячі, хоч і мають очі, не бачать головного: не так цінна сама мета (коло можливостей сліпих надто обмежене, щоб їх прагнення були здійсненними), як процес її досягнення, шлях до неї. Невідомо, чи сліпий дійде до кінця, на це не варто покладати великих надій. Власне бажання може змінюватись або взагалі бути нечіткою. Важливою є дорога до мрії. Саме вона наповнює життя змістом.

«Сліпий: Чому б тобі не взяти палицю, як це роблять інші сліпі. Вона – наш провідник, поводитир сліпого в пустелі його довгої ночі.

Сліпий: Вона нам не потрібна, обійдемося і так. Блукатимемо в морозі, доки не знайдемо шлях.

Сліпий: Хіба можна так, без палиці, котра є мапою сліпих у географії цілковитої темряви? Як можна без дороговказу і поводиря?

Сліпий: Все-таки можна, ласкаво просимо, поки є останні гроші для цієї подорожі.

Сліпий: Але треба добре обміркувати, яке знаряддя нас попроведить?
Єдиний варіант – палиця.

Сліпий: Спосіб досягнення мети.

Сліпий: Вершини чи лісу, що висить у повітрі, лісу зірок і галактик, уламків душ, безповоротно втрачених.

Сліпий: Яка наша мета?

Сліпий: Дорога.

Сліпий: А коли знайдемо дорогу?

Сліпий: Подумаємо, в якому напрямку йти”.

الأعمى: لماذا لا نجلب عصا مثل العميان الآخرين, تكون دليلنا, دليل الأعمى في صحراء ليله الطويل؟

الأعمى: لا نحتاجها, دعنا هكذا, نتخبط في الظلمة حتى نتبين الطريق.

الأعمى: أيمكن ذلك, من غير عصا, خارطة العمى في جغرافيا الظلام اللانهائية, أيمكن من غي دليل, من غير مرشد؟

الأعمى: إذا أمكن, فأهلا به, وإلا فلسنا الوحيدين في هذه الرحلة.

الأعمى: لكن علينا أن نتدبر الأداة التي توصلنا, والعصا هي تلك الأداة.

الأعمى: الوسيلة التي توصلت إلى الغاية.

الأعمى: الغاية أم الغاية المعلقة في الفضاء غابة النجوم والمجرات, غابة الحطام للجان الآفة من غير عودة.

الأعمى: وما هي الغاية؟

الأعمى: الطريق.

الأعمى: وبعد أن نجد الطريق؟

الأعمى: نفكر في أي الجهات نمضي.»

[5, c. 58]

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. الرحبي , سيف. رجل من ربع الخالي. – بيروت: دار الجديد, 1993. – 73 ص.
2. الرحبي , سيف. رأس المسافر. - دار البيضاء: المطبعة الشرقية, 1988. –
3. ص. 117.
4. الرحبي , سيف. حوار الأمكنة والوجوه. – مسقط: مؤسسة عمان للصحافة, 1999. – 287 ص.
5. الرحبي , سيف. تشيد الأعمى. – بيروت: دار النهضة العربية, 2008. – 80 ص.
6. الرحبي , سيف. قطارات بولاق الذكور. – كولونيا: منشورات الجمل, 2007. – 160 ص.
7. الرحبي , سيف. سألقي التحية على قراصنة ينتظرون الإعصار. – بيروت: دار النهضة العربية, 2007. – 134 ص.
8. الرحبي , سيف. الصيد في الظلام. – كولونيا: منشورات الجمل, 2004. – 125 ص.
9. الرحبي , سيف. الجندي الذي رأى الطائر في نومه. – كولونيا: 1999. – 92 ص.
10. حسام الدين محمد. حوار مع سيف الرحبي. – لندن: القدس العربي, 2008.
11. الحجري, حميد عامر. الصورة في شعر سيف الرحبي. - مسقط, 2007. – 235 ص.
12. الرحبي , سيف. نورسة الجنون. - دمشق: دار النشر, 1981. – 76 ص.
13. الرحبي , سيف. الجبال الأخضر. - دمشق: دار النشر, 1981. – 109 ص.
14. الرحبي , سيف. الأجراس القاطيعة. باريس, 1984. – 124 ص.

- الرحبي , سيف. منازل الخطوة الأولى. - مسقط: مؤسسة عمان للصحافة, 1993. - 173. ص 15.
- حسام الدين, محمد. حوار مع سيف الرحبي. - لننندن: القدس العربي, 2008. - 6 ص. ص 16.
- حسام الدين, محمد. الشاعر العماني سيف الرحبي عن سيرة الطفولة والشعر. - لننندن: القدس العربي, 2008. - 10 ص. ص 17.
- العجمي, فهد سالم. ترجمة سيف الرحبي الشعرية عبر ديوانه «رأس المسافر». - الرباط, 1991. - 42 ص. ص 18.
- بوهية إبراهيم. ديوان «رأس المسافر» لسيف الرحبي دراسة في عتبة العنوان. 1999. - 140. ص. ص 19.
- محمد زرقان الفراج. علم العروض والقافية. - دمشق 2006. - 95 ص. ص 20.
21. Michalak-Pikulska B. Modern poetry and prose of Oman. – Kraków, 2002.
22. Wiebke W. Historia literatury arabskiej. – Warszawa.:PWN, 2006. – 380 s.
23. Adamson P., Taylor R. The Cambridge companion to Arabic Philosophy. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
24. Al-Musawi M. Arabic poetry: trajectories of tradition and modernity. – London, 2006.
25. Bielawski J. Klasyczna literatura arabska. – Warszawa: Dialog, 2003.– 288 s.

А.Л. Зелинский

О ЛИСАНДРЕ ИЗ ВИФИНСКОГО ЦАРСКОГО ДОМА

*(Примечание к FrGrH. 156. F 29)**

Фрагмент “Вифиниаки” Арриана из Никомедии, дошедший до нас в пересказе византийского эрудита Иоанна Цеца, содержит следующую историю: “Сын Зипойта, тот Никомед, который основал Никомедию, отец Прусия – Прусия, имевшего одну кость <вместо> всех зубов... Указанный Никомед, отец этого однозубого Прусия, основателя города Прусы у Олимпа, имел огромного пса молосской породы, очень ему преданного. Однажды пес увидел, что супруга Никомеда по имени Дитизела, фригийка родом, мать Прусия, Зизла и Лисандры, играла с царем, и, подумав, что она враждебна ему, пес растерзал ей правое плечо, разорвав зубами мясо и кости. Она умерла на руках царя и была похоронена с величайшей пышностью в Никомедии в гробнице из позолоченного камня” (FrGrH. 156. F 29 = Arr. Bithyn. F 63 Roos = Tzetz. Chiliad. III. 950; ср. Plin. NH. VIII. 144)¹.

В этом трагическом рассказе наше внимание обратило на себя имя некоей Лисандры, названной здесь дочерью вифинского царя Никомеда I (ок. 280 – ок. 255 гг. до н.э.) и его первой жены – фригийки Дитизелы. Это имя, само по себе довольно редкое², не только является уникальным для представительниц вифинского царского дома, но и, по сути, не встречается и в других эллинистических династиях. Нам, пожалуй, известна лишь одна тезка вифинской царевны: современница Никомеда, дочь основателя

* В основе этой публикации лежит доклад “Можлива доля Лисандри: штрих до династичної історії Птолемеїв”, сделанный мной на XV востоковедческих чтениях А. Крымского: Зелінський 2011, 85–88. Во время дальнейшей работы по исследованию данной проблемы мне оказали неоценимую помощь д.и.н. О.Л. Габелко (Казань – Москва) и Ph.D. Г.М. Кантор (Оксфорд), за что я им искренне признателен. При этом всю ответственность за возможные ошибочные умозаключения, имеющие место на этих страницах, несу исключительно я.

¹ Перевод О.Л. Габелко; см. Габелко 2005, 198 и прим. 108; 425, 428.

² В письменных источниках, помимо персонажей, о которых идет речь в данной статье, упоминается лишь одна носительница означенного имени (Plut. Amator. 749 B; 762 F). В западной части Малой Азии (регионе, имеющем непосредственное отношение к рассматриваемым в данной работе событиям), в надписях эллинистического времени зафиксировано девять Лисандр (LGPN VA, 274).

династии Лагидов – Птолемея I Сотера (см. ниже). Данное обстоятельство, которое мы не склонны считать случайным совпадением, побудило нас более внимательно проследить жизненный путь этой царевны с целью установить возможные “точки соприкосновения” ее с вифинским царским домом¹.

К сожалению, о судьбе Лисандры – дочери Птолемея I от Эвридики (Paus. I. 9. 7) – нам известно очень мало. В частности, мы знаем, что в начале III в. до н.э. она дважды побывала замужем. Первым ее мужем стал один из сыновей Кассандра, Александр V, бывший на протяжении 297–294 гг. царем Македонии (Euseb. Ed. A. Schoene, 232, 241, 245)². После смерти последнего от руки Деметрия Полиоркета (Diod. XXI. 7; Plut. Demetr. 36; idem. Pyrrh. 7; Paus. I. 10. 1; 36. 6; IX. 7. 3; Trog. Prol. XVI; Just. XVI. 1; ср. Oros. III. 23. 51–52) Лисандра вновь была выдана замуж – на этот раз за старшего сына Лисимаха Фракийского, Агафокла (Paus. I. 9. 6; 10. 3–4; ср. Plut. Demetr. 31). Вслед за гибелью Агафокла из-за интриг последней жены Лисимаха – сводной сестры Лисандры, Арсиной (Strabo. XIII. 4. 1; App. Syr. 64; Trog. Prol. XVII; Just. XVII. 1; Paus. I. X. 3–4; Memn. FGrH 434 F 5, 6; Euseb. Ed. A. Schoene, 233; Oros. III. 23. 56–58; Lucian. Icar. 15), вдова убитого сбежала вместе со своими детьми и приближенными к Селевку I Никатору (Paus. I. X. 4–5). После того как Лисимах был убит, сражаясь против Никатора в битве при Корупедионе (нач. 281 г.)³, Лисандра после долгих уговоров позволила другому сыну погибшего царя, Александру, прижать останки отца погребению (Paus. I. 10. 3–5; ср. App. Syr. 62–64).

После убийства победителя при Корупедионе, совершенного родным братом Лисандры Птолемеем Керавном (август/сентябрь 281 г.)⁴, в античных источниках исчезают какие-либо упоминания об этой царевне из дома Лагидов. По мнению большинства исследователей, она, брошенная братом на произвол судьбы, погибла вместе с детьми от рук сторонников убитого Керавном Селевка⁵. Некоторые сомнения по этому поводу в свое время

¹ В пользу вероятности вышеупомянутого соприкосновения говорит хотя бы то обстоятельство, что имя самого Никомеда – единственное греческое в специфически вифинском ономастиконе династии вплоть до кон. II в. до н.э. – могло появиться как результат возможных ксенических связей между отцом Никомеда первым царем Вифинии Зипойтом и гражданином Коса Никомедом, сыном Аристандра (Glew 2005, 133–139).

² О датировке см., например: Huss 2001, 206.

³ Polyb. XVIII. 51; Nepos. XXI. 3; Liv. XXXIV. 58; Strabo. XIII. IV. 1; Memn. F. 5. 7; App. Syr. 62; 64; Paus. I. X. 5; Lucian. Macr. 11; Trog. Prol. XVII; Just. XVII. 2; Oros. III. 23. 60–62. О датировке см. Heinen 1972, 20–24; Huss 2001, 256.

⁴ Strabo. XIII. 4. 1; Trog. Prol. XVII; Just. XVII. 1; Memn. F. 8. 1–3; App. Syr. 62–65; Paus. I. 16. 1–2; X. 19. 7; Nepos XXI. 3; Oros. III. 23. 63–67; Euseb. Ed. A. Schoene 235, 241–245. О датировке см. Heinen 1972, 50–53; Huss 2001, 257.

⁵ Ср. Tarn 1913, 130; Heinen 1972, 52 Anm. 192; Hammond, Walbank 1988, 243–244; Huss 2001, 257 Anm. 23.

высказал только О. Буше-Леклерк: он допускал, что последние годы своей жизни Лисандра прожила как частное лицо в государстве Селевкидов¹.

С нашей точки зрения, ничто не позволяет обоим вышеприведенным предположениям выйти за рамки умозрительных гипотез. При этом, то обстоятельство, что убийство Селевка было спланировано Керавном заранее², дает право предположить, что последний располагал как временем, так и возможностью, чтобы обезопасить Лисандру и ее детей. При этом не исключено, что Керавн руководствовался отнюдь не родственными чувствами и филантропическими соображениями, а стремлением использовать сестру и племянников в планируемой им жестокой и циничной политической игре, связанной с борьбой за македонский престол³.

Причину же появления Лисандры при вифинском дворе можно попытаться объяснить при помощи одного пассажа из Юстиновой эпитомы произведения Помпея Трога «*Historiae Philippicae*», рассказывающего о некоторых действиях Птолемея Керавна после его воцарения в Македонии (Just. XVII. 2. 9–10). На основании различных рукописей эпитомы редакторы, неоднократно готовившие к изданию вышеупомянутое произведение, предложили три варианта прочтения интересующего нас фрагмента. Самый распространенный из них, в частности отображенный в двух последних изданиях данного текста в тойбнеровской серии⁴ выглядит следующим образом: “(9) *Fratris quoque, regis Aegypti, concordiam per epistulas deprecatur, professus deponere se offensam erepti paterni regni neque amplius a fratre quaesiturum quod honestius a paterno hoste perceperit.* (10) *Omniq[ue] arte adulat[ur] eum, ne Antigono Demetrii filio, Antiocho que, filio Seleuci, cum quibus bellum habiturus erat, tertius sibi hostis accederet*”⁵. При этом ключевое для трактовки данного эпизода слово “eum” (Just. XVII. 2. 10), если относить его к Птолемею II Филадельфу (см. ниже прим. 5), на наш взгляд выглядит весьма сомнительно.

¹ Bouche-Leclercq 1903, 149, not. 4.

² Ср. Hammond, Walbank 1988, 243–244.

³ На это указывает однозначно негативное представление образа Керавна в античной традиции (Strabo. XIII. 4. 1; App. Syr. 62–63; Plut. De Sera Num. Vind. 10; Paus. I. 16. 2; X. 19. 7; Trog. Prol. XXIV; Just. XVII. 2; XXIV. 2–5; Memn. Fr. 8; Oros. III. 23. 63–67; Euseb. ed. A. Schoene, 235), отчасти оспоренное Г. Хайненом (Heinen 1972, 93–94).

⁴ Justinus ed. F. Ruehl 1915; Justinus ed. F. Ruehl, O. Seel 1972; ср. Peterson 1926, 102–103.

⁵ “(9) Брата своего, египетского царя [Птолемея II Филадельфа], он [Керавн] просит письмом о примирении, говоря, что забыл обиду за похищенное им у него отцовское царство и не будет в дальнейшем стараться отнять у брата то, что с большей честью он уже получил от врага их отца. (10) Он [Керавн] всячески льстил ему [Филадельфу], чтобы к Антигону, сыну Деметрия, и к Антиоху, сыну Селевка, с которыми ему предстояло воевать, не прибавился еще третий враг”. За основу взят перевод А.А. Деконского и М.И. Рижского: (Юстин 2005).

Как известно, Филадельф, младший из сыновей Птолемея Сотера, во многом благодаря интригам своей матери, Береники, стал соправителем, а в последствии и приемником отца на александрийском престоле в обход Керавна – старшего из своих сводных братьев¹. При этом, по мнению ряда представителей александрийского придворного общества, во главе которых стоял известный политический эмигрант из Афин, Деметрий Фалерский, Керавн имел гораздо больше прав на Египетский престол чем его младший брат². Разумеется, старший сын Сотера не мог не разделять данную точку зрения. Таким образом, в его глазах Филадельф был узурпатором, похитившим трон, принадлежавший ему, Керавну, по праву первородства. Сам же Керавн был провозглашен царем Македонии в следствии убийства им Селевка Никатора (см. выше), чьи отношения с Птолемеем Сотером в последние два десятилетия жизни обоих диадохов были весьма натянутыми по причине спора за Келесирию³.

Следовательно, с нашей точки зрения, в своем письме к брату Керавн по сути заявил, что, отняв царство у отцовского врага, Селевка, он повел себя более достойно, чем Филадельф, отнявший трон у брата (Just. XVII. 2. 9). Данное же заявление при всем желании трудно назвать лестью в адрес египетского царя.

Иной вариант упомянутого фрагмента содержит отличие во второй половине интересующего нас пассажа: “(10) *Omni que arte adulatur Eumeni et Antigoni, Demetrii filii, Antiocho, filio Seleuci, cum quibus bellum habiturus erat, tertius sibi hostis accederet*” (Justinus ed. F. Duebner 1831).

Неясность вышеприведенного текста в совокупности с упоминанием в нем некоего Евмена (см. ниже), позволила голландскому филологу XVII века Я. Гроновию предложить третий вариант прочтения данного пассажа с учетом весьма интересной конъектуры: “*Omni que arte adulatur Nicomedi, ne cum Antigono Demetrii, Antiocho Seleuci filii bellum habituro, tertius sibi hostis accederet*”⁴. Как видим, голландский ученый, в отличие от Ф. Рюля и О. Зееля, заменивших упоминание Евмена на местоимение eum, относящееся к Филадельфу⁵, использовал имя собственное другого

¹ Theocr. XVII; P. Trog. Prol. XVI; Nepos, XXI, 3; App. Syr. 62; Just. XVI, 2; XVII, 2; Plut. De Fort. Alex. II, 9; Paus. I, VI, 8; IX, 6; X, 3; Lucian. Macrob. 12; Memn. (FGH, 434, Fr. 5); Diog. Laert. V, 78–79; Euseb. Chron. (ed. A. Schoene) 235; ср. Heinen 1972, 3–17; Бенгтсон 1882, 56; Bagnall 1976, 205f; Hoelbl 2001, 24–25; Huss 2001, 249, 253, 255–257; Зелінський 2010, 48.

² Диог. Лаерт. V. 78–79. О вероятности наличия придворной партии Керавна, стоящей за Деметрием Фалерским см. Hazzard 1987, 149; Huss 2001, 249–250, 253; Mueller 2009, 25, 29, 70, 105–107; см. Также: Зелінський 2010, 48.

³ Diod. XX, 113; XXI, 1; ср. Huss 2001, 198–200.

⁴ Justinus ed. A. Gronovius et al. 1719. Конъектура Гроновия была принята рядом последующих комментаторов и переводчиков Юстина (см., например: Justinus ed. A. Gronovius et al. 1719, 432–433; Justinus trans. J. Watson 1853, 151 not. 7).

⁵ Чтение парижской рукописи девятого века (Cod. Par. Lat. 4950).

правителя. Предлагая же заменить “Eumeni” на “Nicomedi”, Я. Гроновий руководствовался следующими, по нашему мнению, весьма логичными соображениями: 1) упомянутый во втором варианте Евмен, весьма вероятно, может быть тождествен порожденному фантазией Юстина вифинскому царю Евмену¹, в лице которого слились воедино Евмен I и Аттал I Пергамские, а также Зиел и Прусий I Вифинские (Just. XXVII. 3); 2) фигурирующий у Юстина собирательный образ правителя северо-западной области Малой Азии во время правления Керавна в Македонии (281–279 гг.) соответствовал именно Никомеду I Вифинскому (Justinus ed. A. Gronovius et al. 1719, 432–433)³.

Исходя из всего сказанного выше, нам представляется наиболее логичным следующее прочтение всего вышеприведенного фрагмента: “(9) *Fratris quoque, regis Aegypti, concordiam per epistulas deprecatur, professus deponere se offensam erepti paterni regni neque amplius a fratre quaesiturum quod honestius a paterno hoste perceperit.* (10) *Omni que arte adulatur Eumeni {читай, Nicomedi}, ne Antigono Demetrii, Antiocho que, Seleuci filiis, cum quibus bellum habiturus erat, tertius sibi hostis accederet*”. Таким образом, мы получаем возможность предположить, что Птолемей Керавн, став царем Македонии, старался установить дружеские отношения с Никомедом Вифинским в виду назревающего конфликта с сыном Деметрия Полиоркета Антигоном Гонатом и сыном Селевка Никатора Антиохом Сотером⁴. Именно в рамках этого сближения Керавн мог отправить к вифинскому двору свою сестру Лисандру с ее детьми, что, безусловно, не могло не польстить Никомеду.

¹ В соответственном месте сохранившихся прологов к самой истории Помпея Трога совершенно уместно упомянуты пергамский царь Аттал I и вифинский царь Зиел: “*utque Galli Pergamo victi ab Attalo Zielam Bithynum occiderint*” (Trog. Prol. XXVII).

² См.: Heinen 1972, 54–93; Huss 2001, 257–259.

³ О.Л. Габелко обратил наше внимание еще на одного современника Птолемея Керавна, могущего иметь отношение к собирательному образу Евмена Вифинского. Речь идет об одноименном наместнике вдовы Лисимаха Арсиное в Амастрии (Memn. F. 9. 4) – вероятно, родном брате основателя династии пергамских Атталидов Филетера (см. о нем: Габелко, Кузнецова 2010, 332 прим. 45). Возможная попытка Керавна установить контакт с вышеупомянутым Евменом могла быть вызванной интересом нового царя Македонии к владениям, сохранившимся за Арсиноей (ср. Just. XXIV. 2–3 – относительно желаний Керавна получить принадлежащий ей город Кассандрию). Впрочем, этот персонаж на тот момент едва ли был значительной фигурой в раскладе политических сил в Малой Азии.

⁴ Возможность заключения союза между Керавном и вифинскими властями допускал еще И. Дройзен (1995, 135); ср. Grainger 1990, 193. Правда, это предположение носило сугубо умозрительный характер: Габелко 2005, 161–162, прим. 219.

После гибели Керавна во время нашествия галатов на Македонию¹ Лисандра, вероятно, не утратила для вифинского царского дома ни политической, ни матримониальной ценности. В частности, не исключено, что именно она, имея близкие родственные связи с домом Антигона Гоната² – будущего царя Македонии – способствовала сближению последнего с Никомедом перед начавшейся вскоре войной против Антиоха I³, а в последствии и возобновлению их дружеских отношений⁴.

О возникновении же матримониальных связей между Лисандрой или кем-либо из ее детей с неким представителем местного царского дома красноречиво свидетельствует приведенный выше фрагмент «Вифиниаки» Арриана. Судя по всему, именно плодом такого брака и стала вифинская царица по имени Лисандра. При этом, совершенно не обязательно считать эту царицу дочерью самого Никомеда, как об этом говорится в дошедшем до нас фрагменте Арриана. Исходя из наличия грубой ошибки, допущенной автором данного пассажа (вероятнее всего, не Аррианом, а Иоанном Цецем⁵) – предполагаемый сын Никомеда спутан византийским автором сразу с двумя омонимами: Прусием I и Прусием «Однозубым», сыном Прусия II⁶ – мы склонны предположить, что упомянутая там же Лисандра могла быть ошибочно приписана браку Никомеда и Дитизелы. На наш взгляд, эта царица была плодом союза Лисандры-старшей (либо, скорее, даже ее дочери) и одного из братьев Никомеда, о наличии которых нам говорит Мемнон (Memn. F. 9, 5; 12, 5–6; 14, 1–2)⁷.

Таким образом, вышеприведенный фрагмент «Вифиниаки» Арриана, с нашей точки зрения, может служить определенным подспорьем для вос-

¹ Polyb. IX. 35; Diod. XXII. 3; Just. XXIV. 5; Plut. Pyrrh. 22; Paus. X. 19. 7; Memn. Fr. 8; ср. Heinen 1972. 88–90; Hammond, Walbank 1988, 252–255.

² Как дочь Эвридики и, соответственно, внучка Антипатра (Paus. I. 6. 8; 9. 7; App. Syr. 62; Euseb. Ed. A. Schoene, 235a), Лисандра доводилась двоюродной сестрой Гонату, чьей матерью была другая дочь Антипатра, Фила (Plut. Demetr. 14; 32; 53). Кроме того, родная сестра Лисандры Птолемаида была матерью Антигонова сводного брата, Деметрия Красивого (Plut. Demetr. 32; 46; 53).

³ Memn. F. 10; ср. например: Жигунин 1980, 65; Габелко 2005, 177–178.

⁴ Memn. F. 14, 1; ср. например: Жигунин 1980, 114; Габелко 2005, 198. При этом мы не склонны отводить Лисандре какую-либо значительную роль в процессе сближения Никомеда с Птолемеем Филадельфом (Memn. F. 14. 1) – сыном Птолемея I и Береники (Theocr. Idyl. XVII. 34–77; Plin. NH. XXXVII. 32; Paus. I. VI. 8). С нашей точки зрения, это сближение произошло исключительно на почве неприязни, питаемой египетским и вифинским царями по отношению к Селевкидам.

⁵ Габелко 2005, 425 прим. 32.

⁶ Там же, 433.

⁷ Следует отметить, что данный представитель вифинского царского дома, чье имя до нас не дошло, лишился своей предполагаемой супруги еще при жизни Никомеда, поскольку после смерти царя за него была выдана вдова последнего, Этасета (Memn. F. 14. 2).

создания истории династических связей, имевших место в первой половине III в. между эллинистическими царскими домами.

ЛИТЕРАТУРА

- Бенгтсон Г. 1982: Правители эпохи эллинизма: Пер. с нем. М.
 Габелко О.Л. 2005: История Вифинского царства. СПб.
 Габелко О.Л., Кузнецова Е.В. 2010: Синойкизм Амастрии и амфорное производство в полисах Южного Понта (2-я пол. IV – 1-я треть III в. до н. э.) // Античный мир и археология. Вып. 14. С. 320–338.
 Дройзен И. 1995: История эллинизма / Пер. с нем.: В 3 т. Т. 3. Ростов-на-Дону.
 Жигунин В.Д. 1980: Международные отношения эллинистических государств в 280–220 гг. до н.э. Казань.
 Зелінський А.Л. 2010: Грецькі міфи в Єгипті при перших Птолемах (три замальовки) // Східний світ. № 2. С. 46–54.
 Зелінський А.Л. 2011: Можлива доля Лісандри : штрих до династичної історії Птолемеїв // XV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції (м. Київ 20–21 жовтня 2011 р.). К.
 Юстин 2005: Марк Юниан Юстин. Эпитома сочинения Помпея Трога «Historiarum Philippicarum». / Пер. А. А. Деконского и М. И. Рижского. Комм. М. Ф. Высокого, О. Л. Габелко, А. В. Короленкова, Е. Ю. Лебедевой. М.
 Bagnall R. 1976: Archagathos Son of Agathocles, Epistates of Libya // *Philologus*. V. 120. # 2. P. 195–209.
 Bouche-Leclercq A. 1903: *Histoire des Lagides*: T. I–IV. T. I. Paris.
 Glew D. 2005: Nicomedes' Name // *Epigraphica Anatolica*. Ht. 38. P. 131–139.
 Grainger J.D. 1990: Seleukos Nikator. Constituting a Hellenistic Kingdom. L.
 Hammond N.G.L., Walbank F.W. 1988: A History of Macedonia: in III v. V. III. Oxf.
 Hazzard R. 1987: The Regnal Years of Ptolemy II Philadelphos // *Phoenix*. V. 41. # 2. P. 140–158.
 Heinen H. 1972: *Untersuchungen zur hellenistischen Geschichte des 3. Jahrhunderts V. Chr.* Wiesbaden.
 Hoelbl G. 2001: A History of the Ptolemaic Empire: Transl. from germ. L. – N.-Y.
 Huss W. 2001: *Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr.* München.
 Justinus Ed. F. Duebner 1831: *Iustini Historiae Philippicae*. Lipsiae.
 Justinus ed. A. Gronovius et al. 1719: *Justini Historiae Philippicae, cum integris Commentariis* Jac. Bongarsiii, Franc. Modii, Matth. Bernecceri, M.Z.

Boxhorni, Is. Vossi, J.Fr. Gronovii, J.G. Gronovii, T. Fabri, J. Vorstii, J. Schef-
feri, et excerptis aliorum / Curante Abrahamo Gronovio. In 2 v. V. 1. Lugduni.

Justinus ed. F.Ruehl. 1915: M. Iuniani Iustini epitoma Historiarum Philip-
picarum Pompei Trogi : accedunt prologi in Pompeium Trogum ab Alfredo de
Gutschmid recensiti. Lipsiae.

Justinus ed. F. Ruehl, O Seel. 1972: Epitoma historiarum Philippicarum
Pompei Trogi: Accedunt prologi in Pompeium Trogum. Post Franciscum Ruehl
iterum edidit Otto Seel. B.

Justinus trans. J. Watson 1853: Epitome of the Philippic History of Pom-
peius Trogus. L.

Mueller S. 2009: Das hellenistische Koenigspaar inder medialen Re-
praesentation: Ptolemaios II. und Arsinoe II. B. – N.-Y.

Peterson A. 1926: De epitoma Iustini quaestiones criticae. Uppsala.

Tarn W.W. 1913: Antigonus Gonatas. Oxf.

СОКРАЩЕНИЯ

FrGrH. – Die Fragmente der griechischen Historiker. B. – Leiden.

LGPN – Lexicon of Greek Personal Names. Oxf.

Н.М. Зуб (Руденко)

ПИТАННЯ ПРОСВІТНИЦТВА “ІНОРОДЦІВ” РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ РЕЛІГІЙНИХ ТА ГРОМАДСЬКИХ ДІЯЧІВ II пол. XIX ст.

Позаминуле століття позначилося на історичному шляху російської держави важливими політичними подіями, що сприяли її розстанню у географічних межах та зміцненню у політичних впливах, а разом з тим, й імперських амбіціях. Заходи, вживані у внутрішній та зовнішній політиці країни, були скеровані на процеси в середині та поза межами російських володінь, для зміцнення авторитету монарха та державної влади в очах як власних мешканців, так і близьких та далеких сусідів.

Одним із чільних, а разом з тим, і дещо характерних, аспектів внутрішньої політики Російської імперії XIX ст. виступало просвітництво. Складовою його була не лише освіта як процес навчання та оволодіння знаннями, а й відверто русифікаторські мотиви у вигляді поширення російської мови та впровадження законодавства, розповсюдження християнської релігії та хрещення населення. Саме тому на просвітництво покладалося важливе спрямування внутрішнього політичного аспекту державної політики як невід’ємної складової прагнень Російської імперії по відношенню до південних та східних “околиць” імперії – залучення в лоно єдиного російського народу через єдність віри та мови. У відповідності до цього вивчалися у школах та поширювалися основи християнської релігії, набула розвитку перекладацька та видавнича діяльність, в першу чергу, духовної, богослужбової та навчальної літератури покликаної нести просвітництво в народ.

Перші теоретичні засади питань просвітництва так званих російських “іногородців” були викладені в працях відомих педагогів¹ ще в останній чверті XIX ст. Фактично відтоді провідна громадськість і почала активно долучатися до розробки цього питання як в науковій, так і в публіцистичній літературі. Особливо ці пошуки вирішення проблемних питань про-

^{*} За матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ).

¹ Ильминский Н.И. О переводе христианских книг на инородческие языки. – Казань: Типография университета, 1875. – 45 с.

світницького спрямування², пошук нових педагогічних ідей, теорій та компромісів серед неросійського населення, що різнилося мовою, релігією³, етнічними особливостями⁴, відчутно стає помітним в останні десятиліття XIX – в перші роки XX ст.

Звернення до вивчення історії просвітництва та його ключових складових є надзвичайно актуальним у дослідницькому доробку плеяди науковців сьогодення⁵. І це не зважаючи на вже існуючі плідні досягнення у створенні наукових студій, що вже зроблені не одним поколінням вітчизняних дослідників у попередні десятиліття⁶. Зацікавленість до основоположних моментів питання у окремі історичні періоди набувала різноманітних ракурсів і відтінків⁷. На це впливали й ідеологія часу⁸, і рівень національної самосвідомості тощо.

Виявлення нових тенденцій, розроблення загальної картини становлення концепцій педагогічної системи Російської держави у минулому, висвітлення вкрапель політичних ідеологій чи чиновницьких великодержавних амбіцій, – все це продовжує перебувати під прискіпливою увагою з боку дослідників у царині наук гуманітарного циклу, перш за все, історії та педагогіки⁹.

Однією з особливостей сьогодення у вивченні окремих напрямків цієї проблематики є ознака регіональності. Виокремлення та “тематичне” роздроблення відбувається головним чином у відповідності до етнічно-тери-

² Миропиев М.А. О положении русских инородцев. – СПб., 1901.

³ Харлампович К. О христианском просвещении инородцев. – Казань, 1904. – 40 с.

⁴ Русова С. К национализации школы у вотяков, якутов и татар // Русская школа. – 1907. – № 12 (декабрь). – Отд. II. – С. 30–35; Казанцев Н. Принципы, на которых утверждалось русское просвещение и основы, на которых должно построить новую школу. – Александровск, 1910. – 46 с.

⁵ Беленчук Л.Н. О просвещении народов России во второй половине XIX – начале XX в. // Вестник ПСТГУ. IV: Педагогика. Психология. – 2006. – Вып. 2. – С. 22–36; Городенко Д.В. Образовательная политика России в отношении нерусского населения XVIII – начале XIX в. // Образование и общество. – 2010. – № 4 (63). – С. 110–112; Киржаева В.П. Просвещение нерусских народов Поволжья и Приуралья первой половины XVIII – начале XIX вв. // Педагогика. – 2005. – № 1. – С. 63–71.

⁶ Эфилов А.Ф. Нерусские школы Поволжья, Приуралья и Сибири (Исторические очерки). – М., 1948. – 280 с.; Слудковская И.А. Развитие народной школы на Урале в XIX веке: учеб. пособие. – Пермь, 1976. – 75 с.; Неустроев Н.Д. История развития начального образования в Якутии: учеб. пособие. – Якутск, 1999. – 63 с.

⁷ Каменев С.А. Церковь и просвещение в России. – М.: Изд-во “Безбожник”, 1930. – 201 с.

⁸ Ульянов Г. Царская педагогика среди нерусских народов // Просвещение национальностей. – 1931. – № 4–5. – С. 45–54.

⁹ Грачев С.В. Образование нерусских народов Российской империи в геополитическом контексте // Педагогика. – 2002. – № 2. – С. 72–80.

торіального розподілу чи проживання окремих народів та етносів. Тобто, це своєрідне “вивчення на місцях” власної історії та минулого краю при безпосередній зацікавленості, і що певним чином, дійсно, спричиняє до більш ретельного та поглибленого дослідження в цій галузі. Кожна сучасна територіальна одиниця Російської Федерації зосередила максимальні зусилля для вивчення тієї складової питання, що першочергово стосується власного минулого¹⁰.

Тут варто зауважити, що у відповідності до цього, сучасні українські доробки та студії у дослідженні феномену російського просвітництва серед неросійських етнічних спільнот ще не достатньо презентовані і ця тематика не набула активного розвитку у наукових інтересах вітчизняних істориків. Тому і такі регіони як Забайкалля, Західний Сибір та їхня історія майже не знайшли свого відображення у сучасній українській історіографії. Причинами цьому є як віддаленість етнокультурних регіонів так і відсутність широкої джерельної бази. Та втім, як показує наша розвідка, такі матеріали присутні в Україні. Переважно вони не є самостійними одиницями, тобто коли документ цілковито присвячено лише просвітництву в середовищі окремих етносів. Найчастіше відомості про “іногородців” чи “неросійські народи” є уривчастими вкрапленнями в контексті джерельних одиниць, що містять більш розлогий інформаційний характер. Зазвичай, це і спричиняє до утруднення у пошуку і знаходженні та виокремленні певних фактів з вищевказаної проблематики. Та однак, це не зменшує їхньої об’єктивності чи інформаційної вартості.

Дана розвідка викликана потребою оприлюднення та введення до наукового обігу віднайдених архівних матеріалів. Метою розширення пізнавальних можливостей у вивченні відповідної тематики, задля підтвердження як існуючих вже постулатів у конкретному напрямку досліджень, так і відкриття нових горизонтів для поглиблення розвитку наукових знань. Саме це спричинить, тим самим, можливість розгляду тематичних питань у більш глибокому контексті спираючись на джерельну базу, що містить матеріали різного походження як за предметним розподілом, так і за часом та місцем створення, чи обставинами виникнення і появи самого джерела.

Важливими у розгляді та дослідженні даної тематики є матеріали, що входять до складу фонду XIII (Архів синоду). Ці матеріали сповнені джерелами, що є переважно листами та іншими матеріалами епістолярію різної інформаційної насиченості. Наповненість змісту та форми листів

¹⁰ Ефимов Л.А. Системы просвещения нерусских народов и чувашские школы Поволжья и Приуралья последней трети XIX – начала XX веков. Автореф... канд. ист. наук. – Чебоксары, 1998.; Анохина И.А. Просвещение нерусских народов Среднего Поволжья во второй половине XX века. Автореф... канд. ист. наук. – Пенза, 2009; Болодурин В.С. Образование и педагогическая мысль в Оренбуржье. Страницы истории (1735–1940). – Оренбург: Оренбургское книжное издательство, 2001. – 319 с.

виражається через різні точки зору їх адресантів. Тим самим, при сукупному аналізі методом добору інформаційних даних, ця поштова кореспонденція дає змогу дослідити значну масу фактичного матеріалу, що відображає ситуацію чи явище, яке “турбувало” суспільство у той чи інший проміжок часу. І хоча, такий зріз, не завжди може бути абсолютним, та все ж додає штрихів до зображення певного інформаційного простору навколо окремих питань, що поставали на часі, чи мали місце в громадсько-суспільній думці, а чи виражали лінію внутрішньої державної політики. Листи, часто виражаючи хоч і суб’єктивну точку зору, все ж передають нам оцінку навколишньої дійсності – професійну чи емоційну, живий погляд сучасників. Саме листи мають здатність бути тлом тієї епохи, що їх створила.

Розкриваючи змістовні аспекти та складові даної тематики, що містяться в цих джерелах, після детального дослідження знаходимо тут, нехай поодинокі у своєму виявленні, але важливі прояви фактів про шляхи розвитку просвітництва: відображення дискусій про положення в підручниках, що створювалися для навчання грамоти різних етнічних спільнот; листування щодо друкування цих посібників; епістолярій з рецензіями і враженнями про них; повідомлення та звітність про освітні процеси на місцях.

Веніамін, архієпископ Іркутський і Нерченський (Василь Антонович (Колчев) Благонравов (1825–1892)): його листи “относительно иногородских школ в Иркутской епархии”¹¹, про поширення православ’я серед іногородців східного Сибіру (XIII, № 523–524).

Володимир, єпископ Томський і Семипалатинський (Іван Степанович Петров (1828–1897), випускник Київської духовної академії) звітує про місіонерські школи в Сибіру (XIII, № 2083–2084), а також про “иногородный вопрос” на Алтаї (XIII, № 2119).

Корф Андрій Миколайович (1831–1893), генерал від інфантерії, іркутський генерал-губернатор (1884–1893) як представник вищої адміністрації повідомляє в синод про поширення православ’я серед іногородців Сибіру.

Зберігаються у фонді і листи Міропієва Михайла Олексійовича (1852–1919) відомого етнографа, в яких йдеться про статтю “О положении русских иногородцев” та про внесення змін до неї (XIII, № 4505, № 4508, № 4510), а через декілька років вже про книгу з аналогічною назвою (XIII, № 4312–4314).

Яковлев Іван Якович (1848–1930) – відомий педагог-просвітник та автор чуваської абетки та перших підручників граматики з чувашської мови: листи з Симбірська про просвітництво чуваш (XIII, № 3607–3608).

¹¹ Вениамин, архиепископ Иркутский и Нерченский – Победоносцеву Константину Петровичу. Письмо 16 июля 1884 г. из Иркутска в Петербург относительно иногородских школ в Иркутской епархии // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 3779. – 8 лл.

Архівні джерела фонду XIII – це переважно матеріали епістолярію, а також підзвітної документації, часто також у формі своєрідного листа-доповіді розповідного характеру, які створені учасниками втілення в життя просвітницьких ідей Російської імперії та їхня спадщина. З багаточисливими вкрапленнями не лише інформації породженої на основі власних спостережень. Тут і характеристики отримані від інших осіб, чи, взагалі, “третьої сторони”, донесення про існуючі плітки чи погослоси, що починають поширюватися суспільством. Повідомлення про суперечливість тенденцій в окремих питаннях з перевагою на “потрібному” боці.

Зважаючи на те, на якій саме ниві проводили свою діяльність релігійні та громадські діячі, цей напрям буде вказувати і на висвітлення окремих питань. Тобто, місіонерство, викладацька діяльність, відправа релігійного культу тощо.

Російське просвітництво утворювало собою певним чином двохвимірну площину, складовими частинами якої були русифікація і, власне, освіта. Дві взаємопов’язані точки однієї площини потребували іноді різнопланових державних заходів. Оскільки ці схожі на перший погляд процеси були і суттєво різнобічними. Варто відзначити, що обидва процеси втілювалися у життя спільними заходами і розглядалися керівництвом як цілісна система. Тому й учасники обох процесів діяли спільно, чи, принаймні, намагалися узгоджувати свою діяльність: “Кроме того мне известно, что и Уфимский преосвященный Дионисий просит позволения следующим летом приехать в Петербург. В таком случае с ним и с Н. Ив. Ильминским мы могли бы составить конференцию для вырешения многих вопросов по обращению и утверждению в вере инородцев”, – таку пропозицію і прохання висловлював до К.П. Победоносцева іркутський архієпископ Веніамін¹².

Просвітництво через освіту вимагало створення і розвиток народних шкіл з навчанням рідною мовою. Тоді як просвітництво через русифікацію було “надійною зброєю” на шляху зміцнення геополітичних інтересів Російської імперії. І здійснювалась вона переважно з допомогою православних християнських місій, що поширювали християнську мудрість та царську ідеологію з допомогою російської мови.

Це були спільні ознаки, що єднали два явища внутрішньої політики Російської імперії. Їх поєднували інші характерні ознаки – існування в єдиній площині – російського просвітництва “неросійських народів” чи “інородців” як їх ще називали у внутрішньополітичній доктрині російської держави. З часом, насамперед у вітчизняній історичній літературі, все це тією чи іншою мірою поступово перейшло у неоднозначності у судженнях та характеристиці стосовно діяльності окремих ключових

¹² Веніамин, архиепископ Иркутский и Нерчинский – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо [...] августа, 27 сентября, 19 декабря 1884 года из Иркутска в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 526–528. – Лл. 8–8 об.

особистостей у цьому процесі, як і про основні вектори спрямування цього процесу.

На противагу цьому зустрічаємо матеріали про схвальні відгуки і захоплення від обдарованості “іногородців”. Так єпископ Володимир писав саме про це до синоду, а до листа додавав у якості беззаперечного доказу малюнки Г. Гуркіна фарбами і олівцем¹³.

Слід звернути увагу і на ще одну певну особливість, що скоріше за все характеризує собою як заангажованість та повсякденну дійсність бюрократичної системи, так і взаємовідносини всередині цієї чиновницько-бюрократичної схеми. Це своєрідні так звані “характеристики” на осіб, що займали високі посади, в першу чергу на тих же єпископів.

Значний пласт освітньої тематики характеризують листи Миколи Олексійовича Бобровнікова (1854–1921) – педагога, діяча у справі просвітництва неросійських народів: про доцільність підготовки перекладачів з казанських татар¹⁴, “о предполагаемом издании описания инородческих местностей Казанской губернии”¹⁵, і відзначає: “Собравшись уходит из Братства св. Гурия, вследствие постоянных нападков там на инородцев и сознания своего бессилия отстоять дело, я в прошлую зиму для разъяснения вопроса об отпадении вотяков, задумал издать описание инородческих местностей Казанской губернии. ... Я предназначаю сию работу исключительно для лиц, читавших хотя бы некоторые сочинения Н.И. Ильминского...”; про особистий склад хрещено-татарської школи в Казані, про небажання татар приймати православ’я і відвідувати російські школи; “по поводу обрусения инородцев”; про видання літератури бурятською мовою¹⁶ та список виданих книг¹⁷.

Він не боявся відкрито виступати і висвітлювати ситуацію, що ставала вкрай негативною, і не могла принести успіху ні учням, ні прагненням педагогів: “Наша педагогика увязает, по-видимому, безнадежно в формализме и внешней учебе. Даже церковная и миссионерская школа, которая

¹³ Владимир, епископ – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 5 января 1893 г. из Бийска в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 2121–2129.

¹⁴ Бобровникова Н[иколай] [Алексеевич] на имя [Победоносцева] Константина Петровича. Письмо 1 июля 1898 г. из Казани в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 4709. – 1 л.

¹⁵ Бобровникова Н[иколай] [Алексеевич] [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 24 декабря 1898 г. из Казани в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 4232. – 2 лл.

¹⁶ Бобровников Н[иколай] [Алексеевич] – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 27 мая 1892 года из Казани в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 4426. – 1 л.

¹⁷ Письмо Бобровникова Н[иколая] [Алексеевича] на имя [Победоносцева] Константина Петровича об издательской деятельности “Переводческой комиссии” с приложением списка изданных книг. 18 декабря 1892 г. // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 4733–4734. – 10 лл.

по идеи должна дать прежде всего место живому воспитательному воздействию и отвечает местным условиям, даже эта школа часто превращается в казенное место с перепиской...¹⁸.

“В письме от 8 мая Вы изволили выразиться о желательности перевода богослужения на бурятский язык. Мы долго обсуждали возможность осуществить это дело и вообще оживить дело издания переводов на бурятском языке, прекратившиеся с 1882 года”¹⁹.

“Когда первый раз были напечатаны незабвенным Николаем Ивановичем переводы на татарском языке, они были посланы по всем приходам, в которых живут крещенные татары, для раздачи грамотным из них. Переводы везде были забракованы как непонятные, но Николай Иванович не пал духом при этом, потому что имел под руками школу и живых крещенных татар, на которых он сам мог видеть степень удобопонятности своих переводов”²⁰. И далее продолжив: “Николай Иванович начал свои татарские издания букварем; вскоре затем он издал первоначальные уроки русского языка для татар; параллельное заучивание наизусть русского и татарского текста этих уроков вело татар к твердому, толковому чтению на том и другом языке и примиряло русский патриотизм с татарским языком в школе, потому что для всякого сразу делала очевидной служебную роль татарского языка”²¹.

“На бурятском языке доселе нет ни букваря, ни краткого учебника русского языка. Русский патриотизм сибиряков, всегда возбужденный массой окружающего инородства, не позволил покойному В.В. Миротворцеву ввести в достаточной степени приспособления в русском алфавите, аналогичные введенным для татарского и чувашского языков, между тем как фонетика бурятского языка имеет огромные особенности особенно в отношении короткого и длинного произношения гласных”²².

Здавалося, що Бобровнікова турбували всі питання, що торкалися покращення освітнього рівня етнічних груп Сибіру: “Комісія глибоко убеждена, что осуществление мысли генерал-губернатора барона Корфа о необходимости устройства богослужения на бурятском языке, мысли, внесенной им, как Вы изволили сообщить, даже во всеподданнейший отчет, имеет весьма важное значение и для миссионерского дела и для укрепления русского влияния в Восточной Сибири”²³.

¹⁸ Бобровникова Н[иколай] [Алексеевич] [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 24 декабря 1898 г. из Казани в [Петербург] // IP НБУВ. – Ф. XIII, № 4232. – Л. 2.

¹⁹ Бобровников Н[иколай] [Алексеевич] – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 27 мая 1892 года из Казани в [Петербург] // IP НБУВ. – Ф. XIII, № 4426. – Л. 1.

²⁰ Там само. – Лл. 1–1 об.

²¹ Там само. – Л. 2 об.

²² Там само. – Л. 2 об.

²³ Там само. – Л. 4.

Опікувався він і молодими обдарованими та здібними учнями, про що й сам повідомляв: “Пять лет назад, мною был, выписан из Якутска, с благословения преосвященного Мелетия, молодой человек Дамьян Кочнев. Через год по приезде в Казань Кочнев по моему ходатайству с любезного разрешения покойного Ивана Давыдовича при Вашем содействии был принят на юридический факультет Казанского университета вне правил. Здесь Кочнев оправдал рекомендацию преосвященного Мелетия и мою, ныне блестяще окончил, курс, и как лучший студент оставлен для приготовления к профессорству на кафедре русско-гражданского права”²⁴.

Варто відзначити діяльність М. Бобровнікова та його прагнення у царині просвітництва і видання літератури, як наприклад: “Возвратившись в Казань, нашел переводной билет на 100 рублей из хозяйственного управления при святейшем синоде за чувашскую грамматику Ашмарина. Приношу Вам за него искреннюю благодарность. Вижу в этом знак неизменного Вашего интереса и сердечного сочувствия к просвещению инородцев. Глубоко тронут. Н.И. Ашмарина я командировал на лето в Белебеевский уезд для изучения языков тамошних чуваш и башкир. Туда же на сих днях с Вашими деньгами отправил священника Т.Е. Егорова (заведующего крещено-татарской школой после покойного Василия Тимофеевича). Пусть Егоров поработает вместе с Ашмариным и поучится”²⁵.

Проблема створення перекладів релігійних творів була надто гострою. Оскільки на той час не всі народи мали свою писемність. Робота по її створенню тривала. Найбільшою перепоною у цьому була відсутність спеціалістів. Тому наступні рядки яскраво свідчать про хвилювання і боротьбу про єдиного фахівця у цій галузі: “Пр. Дионисий 43 года трудился в стране суровой и неприютной и разстроил свое здоровье, хотя собственно годами не очень стар, ему я полагаю около 65 лет. Главный труд и специальность его – изучение якутского языка и перевод на якутский язык богослужебных книг. Этот перевод, сделанный по распоряжению блаженной памяти Иннокентия, был напечатан в Москве в 1858 году Якутским протоиереем Дмитрием Васильевичем Хитровым, т.е. тем же пр. Дионисием. ... Умри пр. Дионисий – не кому будет взяться за это дело: нужно дожить его остающимися годами жизни”²⁶.

Варто відмітити і цікаві повідомлення про середовище того російського населення, що проживало далеко від своєї етнічної спільноти. Листи

²⁴ Там само. – Л. 1.

²⁵ Бобровников Н[иколай] [Алексеевич] – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 1 июля 1898 года из Казани в [Петербург]. Напечатано на машинке // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 4709. – Л. 1.

²⁶ М[...] Н[иколай] [Иванович] – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 6 октября 1883 г. из [...] в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 3200–3201. – Лл. 1 об.–2.

рядових священників до єпископів як вищої інстанції з доповідями про ситуацію на місцях: “о соблюдении некоторыми учителями народных школ языческих обрядов вотяков”²⁷. Доречі, подібні спостереження зворотнього процесу асиміляції вже відомі в літературі²⁸. Це траплялося через відносно низький відсоток російського населення в середовищі інших етносів.

Красномовно представляють російське просвітництво листи відомого сходознавця і педагога Миколи Івановича Ільмінського (1822–1891). Зустрічаються, з-поміж іншого, у фонді також і епістолярій, що повідомляє про його життя та діяльність, характеристику його наукового доробку²⁹. Займаючись питаннями народних шкіл, Микола Іванович був своєрідним опікуном і порадиником у багатьох питаннях пов’язаних з їхньою діяльністю: “Благодаря религиозно-нравственному, православно-церковному направлению воспитанников Казанской учительской семинарии, из них некоторые и русские и особенно инородцы возымели расположение к священнослужению и стали обращаться к епархиальным начальствам с просьбою о принятии их в духовное звание с производством в священники... то инородцы необходимы для пастырского и миссионерского служения. И эта безотложная надобность в инородческом священстве нередко заставляет сокращать нормальный 30-летний возраст”³⁰.

Разом з тим він діяв у рамках існуючої системи внутрішньої просвітницької політики держави, що передбачала поєднання питань освіти і релігії, а його листи є яскравим свідченням цього: “Синодальный указ от 15 января текущего года за № 1, разрешая в инородческих приходах совершать церковное богослужение на местных языках, делает чрез то церковь местом христианского просвещения и воспитания. Таким образом, священник инородческого прихода есть тот же народный учитель и даже преимущественнее и влиятельнее обыкновенного школьного учителя”³¹.

А створена ним же педагогічна система навчання “іногородців” враховувала всі особливості державно-імперського бачення цього процесу: “Цер-

²⁷ Багин Сергей – Антонию, епископу Казанскому. Письмо 25 января 1898 г. из Нижняя Уча в [Казань] о соблюдении некоторыми учителями народных школ языческих обрядов вотяков // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 3619. – 5 лл.

²⁸ Мокшин Н.Ф., Мокшина Ю.Н. Мордва: прошлое и настоящее // Нестор № 10. Журнал истории и культуры России и Восточной Европы. Финно-угорские народы России: (Проблемы истории и культуры). Источники, исследования, историография. – СПб., 2007. – 388 с.

²⁹ Вениамин, архиепископ Иркутский и Нерчинский – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо [...] августа, 27 сентября, 19 декабря 1884 года из Иркутска в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 526–528. – 8 лл.

³⁰ Ильминский Николай [И] – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 25 июня 1883 года из [...] в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 3987. – Лл. 1–1 об.

³¹ Там само. – Л. 2 об.

ковно-религійозна основа шкільного образования особливо важна и необходима для иногородцев восточной России, как потому, что они вообще малосведущи и малоразвиты в христианском учении и житии, так и потому, что православие теснее и сердечнее соединит иногородцев с православным русским народом, да и шкільному обучению православие даст, без сомнения, прочное положение и сочувствие со стороны иногородческого населения”³².

Інший, нажаль не встановлений адресант, теж ділився з обер-прокурором синоду своїми поглядами на ситуацію, що склалася з освітнім процесом: “С приездом в Оренбургскую губернию я поставил себе в задачу развить среди татар и башкир русскую образованность чрез развитие в них знаний русского языка не только разговорного, но и книжного. Если мы сможем разумно достигнуть развития русской грамотности и русского языка и духа русского между большим количеством населения, то мы поборем силою слова магометанский фанатизм, не насилием, а чрез чтение ими книг на русском языке дадим возможность незаметно познакомиться и с духом христианства. А это шаг великий. Шаг церковный. Шаг государственный”³³.

Релігійні діячі у справах просвітництва надто часто були категоричними, вони більше лежали душею до духовно-просвітницької освіти, ніж до світської, а чи взагалі до шкіл пов’язаних з іншим віросповіданням: “Но говоря о школьном образовании иногородцев, я должен был коснуться школ при дацанах не только не разрешенных, но прямо запрещенных законом, между тем в них учатся сотни детей, готовясь в ламы. Забайкальский губернатор находил невозможным полицейскими мерами закрыть эти школы, а другой член съезда в виду этой мнимой невозможности признавал нужным даже официально утвердить их. Однако ж я настоял, что определено было съездом в исполнении закона закрыть эти школы...”³⁴. Схожі думки про надто освічених “іногородців” доносить до нас і наступний уривок: “Смею думать, что не токмо мало полезно, но и положительно вредно одно научное образование, каковое некоторые администраторы стараются дать киргизам, без христианского просвещения. Поэтому я имел смелость не выразить сочувствие пред тем администратором, который с радостью говорил мне, что у него один киргиз поступил в университет; другой принят в артиллерийское училище. Не вырастить бы нам в лице таких господ киргизов – змей за пазухой. Нельзя не сочувствовать попечителю Сибирского учебного округа, который не одобряет печатание Прибавления к

³² Там само. – Лл. 2–2 об.

³³ Павло, Александр – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо [...] апреля 1898 г. из Троицка в [...] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 3622. – Лл. 1–1 об.

³⁴ Вениамин, архиепископ Иркутский и Нерчинский – [Победоносцеву] Константину Петровичу. Письмо 23 августа 1885 года из Иркутска в [Петербург] // ІР НБУВ. – Ф. XIII, № 3683. – Лл. 1–1 об.

Акмолинск. областным ведомостям на киргизском языке, арабским шрифтом”³⁵.

Русифікація у цьому випадку процес далеко неоднозначний. Тому сприйняття його тоді неросійськими народами, і характеристика та оцінювання його зараз – є відповідним наслідком і реакцією на дії саме такого спрямування.

Вибірковий характер джерел сприяє поглибленому дослідженню питання, і хоча, при цьому певною мірою зменшує всеосяжність спектру у загальному, більш всеохоплюючому узагальнюючому розгляді та аж ніяк не може зменшити її історичної вартості як першоджерела. Разом з тим така вибірковість здатна й покликана привернути увагу до таких екзотичних вкраплень в архівних збірках України. Вона залучає українську історичну науку до загальних тенденцій розвитку і взаємодії на освітньо-культурній ниві, до участі у загальнокультурному дискурсі наукових тенденцій та досягнень.

Явища цього неоднозначного процесу, нині активно вивчається науковцями й істориками, педагогами і політологами тощо. Ці питання являючись складовою однієї системи, були породжені сумісними, але різними ідеологічними прагненнями. Наразі важко однозначно формулювати деякі висновки в силу об’єктивних наслідкових причин цієї діяльності. Можливо, деякі погляди дослідників у цьому плані назавжди залишаться на різних полюсах, оскільки даний процес був неоднозначним сам по собі.

Розширюючи джерелознавче підґрунтя будь-якого дослідження ми створюємо тим самим сприятливий і об’єктивний простір для дослідника і предмету дослідження; використовуючи принципи історичного дослідження з використанням критичного аналізу, й тим самим позбавляємось суб’єктивізму, що часто буває першорядною ознакою, притаманною джерелам епістолярного жанру.

³⁵ Макарий, епископ Бийский – [Победоносцеву Константину Петровичу]. Письмо 28 октября 1889 года из Бийска в [Петербург] // IP НБУВ. – Ф. XIII, № 2037. – Л. 3 об.

С.В. Капранов

СПЕЦИФІКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДАВНЬОКИТАЙСЬКИХ ФІЛОСОФІВ-ЧЖУЦЗИ (за деякими ранніми джерелами)

Як відомо, терміну “філософія” (або його усталеного аналогу) у Стародавньому Китаї не було, а відтак висловлюються сумніви щодо існування там самої філософії – принаймні, як певної галузі знання та сфери інтелектуальної діяльності, яку б свідомо виділяли самі китайці. З іншого боку, тексти, які нині складають канон дисципліни, що зветься “китайська філософія”, принаймні з доби Хань виділялися в особливий розділ у бібліотечних каталогах під назвою *чжуцзи* 諸子 (“усі цзи”). Існувало також слово *цзи* 子 (дослівно – “дитина, син”), що у відповідних контекстах позначало мислителя, і яке перекладають у таких випадках як “філософ” або “мудрець”. Отже, можна стверджувати, що вже в той час свідомо виокремлювали певну сферу інтелектуальної діяльності, яку значно пізніше західними вченими було названо “китайською філософією”.

Проте який саме сенс вкладали стародавні китайці в поняття *чжуцзи* 諸子, нам не відомо. Ми не можемо судити про це з етимології самого слова, бо його первісне значення є надто широким. Для розуміння цього найбільш цінними є джерела, які містять спробу охопити всю сферу *чжуцзи* та дати класифікацію їх шкіл. Річ у тім, що, коли ми розглядаємо або порівнюємо окремі пам’ятки (скажімо, “Лунь юй” та “Дао де цзін”), то у нас немає достатніх підстав стверджувати, що для стародавніх китайців ці тексти належали до однієї категорії (умовно будемо називати її “філософією”), оскільки в самих цих текстах немає жодних вказівок на це, а з точки зору форми вони нерідко істотно відрізняються. Цінніші для нас ті тексти (наприклад, “Мен-цзи” або деякі розділи “Чжуан-цзи”), що містять полеміку з іншими мислителями, але вона, по-перше, здебільшого стосується конкретних питань, по-друге, дозволяє лише протиставити або порівняти два вчення – скажімо, конфуціанство та даосизм. Але наявність точок дотику між різними вченнями ще не свідчить про те, що ці вчення одного порядку. Наприклад, християнська церква вела й веде полеміку зі світською наукою з деяких питань, як-от створення світу або еволюція, проте це не спростовує того факту, що в межах західної парадигми релігія і наука –

різні сфери духовної культури. Лише джерела, які містять огляд усіх шкіл *чжуцзи*, дозволяють шукати відповідь на питання, де ж проходили межі “китайської філософії”, або, інакше кажучи, що об’єднує всіх *чжуцзи*, в чому полягала специфіка їхньої інтелектуальної діяльності незалежно від приналежності до того чи іншого вчення.

У цій статті ми розглянемо три тексти. Перший – це VI глава “Сюнь-цзи”, що зветься “Проти дванадцяти мислителів”, або “Заперечення дванадцяти мислителів” (*Фей ши ер цзи* 非十二子). Текст “Сюнь-цзи” датують 30-ми роками III ст. до н.е., його автором вважають конфуціанського мислителя Сюнь Куана, або Сюнь-цзи (бл. 313 – після 238 р. до н.е.) та його учнів [Сюнь-цзи 1994, 142]. Другий обраний нами текст – XXXIII глава “Чжуан-цзи” “Піднебесна” (*Тянь ся* 天下). Авторство трактату “Чжуан-цзи” традиційно приписують одному з провідних філософів-даосів – Чжуану Чжоу (бл. 369 – бл. 286 до н.е.), проте XXXIII глава, на думку дослідників, додана пізніше, хоча щодо часу її створення існують різні гіпотези. Так, С. Кучера вважає, що вона написана невдовзі після смерті Чжуана Чжоу, тобто наприкінці III ст. до н.е. [Чжуан-цзи 1994, 249]. Є.О. Торчинов, натомість, датує її межею нашої ери [Китайская философия 1994, 462–463]. Нарешті, третій текст – це відомий трактат Сима Тяня (? – 110 р. до н.е.) “Основні вказівки про шість шкіл” (*Лунь лю цзя чжі яо чжі* 論六家之要旨 або *Лунь лю цзя яо чжі* 論六家要旨), який міститься у “Післямові¹ придворного історіографа” (*Тайші-гун цзи сюй* 太史公自序) до “Історичних записів” (“Ші цзі”) його сина Сима Цяня, завершених у 92 р. до н.е. [Китайская философия 1994, 292]. Отже, обрані нами джерела були створені у період між III ст. до н.е. і межею нової ери, коли китайські інтелектуали підводили підсумки класичної доби діяльності *чжуцзи* – доби Чуньцю – Чжаньго (VIII – III ст. до н.е.).

Почнемо з найбільш раннього джерела. Шоста глава “Сюнь-цзи” присвячена критиці поглядів інших *чжуцзи*. Автор прагне класифікувати і стисло охарактеризувати всі хибні, з його погляду, вчення, протиставивши їм єдину правильну позицію. Він обирає 12 мислителів (вочевидь, найвизначніших або найвідоміших на той час) та групує їх по два за ознакою подібності поглядів. Виходить шість вчень (*лю шо* 六) та дванадцять філософів-цзи (*ши ер цзи* 十二子) [Xunzi 6:8]². Сюнь Куан не дає вченням назв – з цього можна припустити, що у ті часи школи думки ще не мали усталених назв або самоназв. Зазначимо, що найменування філософської

¹ Дослівно *сюй* 序 – “передмова”. Р.В. Вяткін так і перекладає [Ши цзи 1994, 312]. Але, оскільки цей текст розташовано в кінці “Історичних записів”, доречніше, на наш погляд, назвати його “післямовою”.

² Тут і далі цитати з “Сюнь-цзи”, “Дао де цзіну”, “Чжуан-цзи” та “Післямови придворного історіографа” з “Історичних записів” Сима Цяня наведено за текстами, розміщеним на сайті Chinese Text Project (<http://ctext.org/>). Перша цифра позначає главу, друга – параграф.

школи за двома її чільними представниками було характерним для Китаю і в пізніші часи – наприклад, *Хуан-Лао сюе пай* 黃老學派 “школа Хуан[-ді] – Лао[-цзи]”, *Чен-Чжу сюе пай* 程朱學派 “школа Чен [І] – Чжу [Сі]”, *Лу-Ван сюе пай* 陸王學派 “школа Лу [Цзююаня] – Ван [Янміна]” тощо.

Діяльність усіх своїх опонентів Сюнь Куан характеризує як “порочні промови” (*се шо* 邪說) і “розпусні висловлювання” (*цзянь янь* 姦言) [Xunzi 6:1]. Спільною рисою їх є те, що “їхні позиції (“те, чого тримаються” – *чі* 持) мають обґрунтування, їхні висловлювання містять докази”¹ – ця фраза без змін повторюється після характеристики кожного з шести вчень. Вада хибних вчень полягає в тому, що люди під їх впливом не можуть розрізнити “правду й оману, порядок і безлад” (*ші фей, чжі луань* 是非治亂) [Xunzi 6:1]. З цього випливає, що, за Сюнь-цзи, діяльність *чжуцзи* має бути спрямована на з’ясування правди (*ші* 是) та ладу в суспільстві (*чжі* 治); вона має дискурсивний характер (промови-*шо*, висловлювання-*янь*)²; при цьому погляди і висловлювання мають бути обґрунтованими, містити докази (*гу* 故, *лі* 理) власної слушності.

Звернімося тепер до характеристик окремих шкіл. Легко помітити, що перша школа (То Сяо 它鬲 та Вей Моу 魏牟) протиставлена другій (Чень Чжуна 陳仲 та Ші Цю 史鮒) за ознакою ставлення до своїх почуттів: перші “розпусні в почуттях” (*цзун цін сін* 縱情性) [Xunzi 6:2], другі “стримують почуття” (*жень цін сін* 忍情性) [Xunzi 6:3]. Так само протиставлені дві останні – за ставленням до традиції: Хуей Ші 惠施 та Ден Сі 鄧析 “не наслідують попередніх ванів” (*бу фа сянь ван* 不法先王) [Xunzi 6:6], а Цзи-си 子思 та Мен Ке 孟軻 – “загалом наслідують попередніх ванів” (*люе фа сянь ван* 略法先王) [Xunzi 6:7]. Таким чином, дві перші й дві останні школи об’єднуються попарно. У такому разі логічно об’єднати в пару й третю школу з четвертою. Ознакою тут буде ставлення до законів і держави: якщо Мо Ді 墨翟 та Сун Цзянь 宋鉞 “не розуміють значення об’єднання Піднебесної і створення держави”³, то Шень Дао 慎到 і Тянь Пянь 田駢, ймовірно, розуміють, тому і “шанують закони” – *шан фа* 尚法 (хоч самі й “беззаконні” – *у фа* 無法) [Xunzi 6:5]. Крім того, То Сяо і Вей Моу відкидають культуру-*вень* 文 і суспільний порядок-*чжі* 治⁴; Чень Чжун і Ші Цю культуру, вочевидь, приймають, але протиставляють свою індивідуальність суспільству в цілому (“не в стані бути у згоді з великою масою

¹ *ці чі чжі ю гу, ці янь чжі чен лі* 其持之有故, 其言之成理 [Xunzi 6:2]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 147].

² Варто звернути увагу на те, що Сюнь-цзи користується на позначення школи думки терміном *шо* 說 (“промова, розповідь, дискурс”), а не *цзя* 家, *сюе* 學, *сюепай* 學派 тощо.

³ *бу чжі і тянь ся цзянь то цзя чжі цюань чен* 不知壹天下建國家之權稱 [Xunzi 6:4]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 148].

⁴ *бу цзу і хе вень тун чжі* 不足以合文通治 [Xunzi 6:2]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 147].

людей”¹). Наступні дві школи визнають суспільство, але нав’язують йому власні принципи; нарешті, школа Цзи Си – Мен-цзи визнає не лише суспільство й державу, але й традицію попередніх ванів. Відтак, вимальовується порядок, у якому Сюнь-цзи розташовує вчення своїх опонентів: від повного неприйняття культури та суспільного порядку через різне розуміння принципів управління державою до слідування традиції досконаломудрих правителів давнини. Щоправда, важко пояснити з такого погляду відмінність між четвертою школою (Шень Дао – Тянь Пянь) та п’ятою (Хуей Ші – Ден Сі). Проте докладний аналіз кожної школи не входить наразі до наших завдань; для нас важливо, що вимальовується коло проблем, якими займалися філософи-чжуцзи: природа та культура, відмінності між людиною та твариною; індивід та суспільство; рівність та ієрархія в суспільстві; держава й способи управління нею; традиція та власна творчість.

Щоби уникнути відхилень, вважає Сюнь Куан, потрібно “систематизувати методи управління (*цзун фан люе* 總方略), впорядкувати слова й дії (*ці янь сін* 齊言行), зробити єдиними принципи й положення (*і тун лей* 壹統類)” [Xunzi 6:8; пор. Сюнь-цзы 1994, 149]. Крім того, потрібно також виховувати талановитих людей на прикладах великої давнини (*да гу* 大古), вчити слідувати їй. “Тоді, знаходячись у далекому кутку, сидячи на циновці, (можна відчутти, як) відроджується в усій пишноті культура досконаломудрих ванів та звичаї віку спокою”². Це нагадає вислів Лао-цзи: “Не виходячи з двору, можна спізнати світ; не визираючи з вікна, можна бачити природне дао” [Лао-цзи 1998, 127]³. Отже, філософ-цзи пізнає світ умовлядно (“серцем”), тобто теоретично.

Одним з основних критеріїв оцінки філософського вчення, якщо не головним, є для Сюнь Куана придатність до управління державою. Так, школі Шень Дао – Тянь Пяня Сюнь-цзи закидає, що з допомогою її методів “неможливо керувати державою й ствердити відмінності”⁴, школі Хуей Ші – Ден Сі – що її вчення “не може скласти основу для управління”⁵. Мета істинного вчення – “об’єднати Піднебесну, вдосконалювати речі, (внаслідок чого) народ може жити й отримувати засоби для свого існування, а Піднебесна – здобувати зиск”⁶.

¹ *бу цзу і хе да чжун* 不足以合大眾 [Xunzi 6:3]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 147].

² *ао яо чжі цзянь, дянь сі чжі шан, лянь жань шен ван чжі вень чан цзю янь, фо жань пін ші чжі су ці янь* 奧窻之間，簟席之上，斂然聖王之文章具焉，佛然平世之俗起焉 [Xunzi 6:8]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 149].

³ *бу чу ху чжі тянь ся; бу куй ю цзянь тянь дао* 不出戶知天下；不闚牖見天道 [Dao De Jing, 47].

⁴ *бу ке і цзін го дін фень* 不可以經國定分 [Xunzi 6:5]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 148].

⁵ *бу ке і вей чжі ган цзі* 不可以為治綱紀 [Xunzi 6:6]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 148].

⁶ *і тянь ся, цай вань у, чан ян жень мін, цзянь лі тянь ся* 一天下，財萬物，長養人民，兼利天下 [Xunzi 6:8]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 149].

Перейдемо тепер до 33-й глави “Чжуан цзи”. Тут заняття філософів-чжуанци зветься “мистецтвом (методами) управління Піднебесною” – *тянь ся чжі чжі фан шу* 天下之治方術 [Zhuangzi 33:1]. Великій кількості таких методів протиставляється єдине “стародавнє мистецтво Дао” – *гу чжі дао шу* 古之道術 [Zhuangzi 33:2], інакше «Дао внутрішньої мудрості та зовнішньої царственості» – *ней шен вай ван чжі дао* 內聖外王之道 [Zhuangzi 33:1]. Невідомий автор стверджує, що в основі кожної зі “ста шкіл” *бай цзя* 百家 лежать уламки змісту “стародавнього мистецтва Дао”. Він, як і Сюнь-цзи, виділяє шість шкіл (хоча й не зазначає прямо їхню кількість), але список шкіл тут істотно відрізняється:

1. Мо Ді (у Сюнь-цзи належить до третьої школи) та Цінь Гу-лі 禽滑釐 (їхні послідовники названі моїстами – *мо чже* 墨者) [Zhuangzi 33:2].
2. Сун Цзянь¹ (у Сюнь-цзи об’єднаний в одну школу з Мо Ді) та Іннь Вень 尹文 [Zhuangzi 33:3].
3. Пен Мен 彭蒙, Тянь Пянь та Шень Дао [Zhuangzi 33:4] (четверта школа у Сюнь-цзи).
4. Гуань Іннь 關尹 (“Начальник застави”) та Лао Дань 老聃 [Zhuangzi 33:5] (у Сюнь-цзи відсутні).
5. Чжуан Чжоу 莊周 [Zhuangzi 33:6] (у Сюнь-цзи відсутній).
6. Хуей Ші та “софісти” (“суперечники” – *бянь чже* 辯者) [Zhuangzi 33:7] (п’ята школа у Сюнь-цзи).

Характеристики шкіл тут набагато докладніші, аніж у Сюнь-цзи. Зміст вчення (*сюе, дао*) кожної зі шкіл викладено у формі певних максим, настанов щодо поведінки або життя в цілому. Перед характеристикою кожної школи наведено положення “стародавнього мистецтва Дао”, на які вона спирається (за виключенням школи Хуей Ші – “софістів”). Наприклад, частина, що складає сутність вчення моїстів, формулюється таким чином: “Не (вчити) майбутні покоління розкошувати, нічого не витратити з тьми речей, не (прагнути) блиску в численності й ступенях (обрядів), виправляти самого себе за допомогою суворих правил (“мотузки й туші”) й бути готовим до несподіванок цього світу”². Не викликає здивування, що “справжніми великими людьми давнини” (*гу чжі бо да чжень жень* 古之博大真人), тобто спадкоємцями досконаломудрих, виявляються даоси – Гуань Іннь та Лао Дань [Zhuangzi 33:5]. Найнижче оцінені “софісти”, їм навіть відмовлено в частці істини. Цікаво, що в списку відсутні конфуціанці, з якими Чжуан-цзи вів запеклу полеміку. Проте конфуціанські “Шість ка-

¹ Дж. Легг та В.В. Малявін читають його ім’я інакше – Сун Сін [Zhuangzi 33:3; Чжуан-цзы 2002, 308]. У Малявіна зустрічається також варіант “Суй Сін” [Чжуан-цзы 2002, 394, 395].

² *бу чі юй хоу ші, бу мі юй вань у, бу хуей юй шу ду, і шен мо цзи цзяо, ер бей ші чжі цзі* 不侈於後世, 不靡於萬物, 不暉於數度, 以繩墨自矯, 而備世之急 [Zhuangzi 33:2]. Пор. переклади: [Чжуан-цзы 1994, 285; Мудрецы Китая 1994, 356; Чжуан-цзы 2002, 306].

нонів” та ідеал шляхетного мужа – *цзюнь цзи* 君子 з його чеснотами (людяністю, справедливістю, ритуалом та музикою) приписано досконалим людям давнини. Більше того, у тому ж контексті згадано з пошаною “вчених мужів із Цзоу та Лу” (*Цзоу, Лу чжі ші* 鄒、魯之士) [Zhuangzi 33:1]. На думку С. Кучери, йдеться про Конфуція (його батьківщина – царство Лу) та Мен-цзи (що народився в царстві Цзоу) [Чжуан-цзы 1994, 350]; можливо, що йдеться також про їхніх послідовників (так вважає Л.Д. Позднеева [Мудрецы Китая 1994, 411]). Така висока оцінка конфуціанства – один з очевидних аргументів на користь того, що автор XXXIII глави – не Чжуан Чжоу.

Впадає в око також відмінність оцінок, що впливає з розходження у світоглядних позиціях. Наприклад, якщо у Сюнь-цзи характеристика вчення Цзи-си та Мен-цзи як “хімерно-незвичного й такого, що не можливо класифікувати, потаємно-прихованого й невимовного, стислого й незбагненного”¹ є негативною, то у XXXIII главі “Чжуан-цзи” схожа характеристика вчення Чжуана Чжоу є, навпаки, позитивною: “Яке воно безмежно-глибоке! Яке воно темне! Неможливо висловити його до кінця”².

Найбільшу проблему в даному тексті, на нашу думку, становить визначення філософії *чжуцзи* як мистецтва керувати Піднебесною. Найважче пов’язати з управлінням ідеї даоських шкіл. Ось як виражено сутність школи Гуань Іня – Лао Даня: “Вважати корінь-основу за (тонку) сутність, а річ – за грубий (зовнішній прояв); вважати накопичення за нестачу; спокійно в самотності здобувати духовну просвітленість³. Звісно, такі положення можна скоріше віднести до метафізики й містики, аніж до політики. Принагідно зауважимо, що в XI главі “Чжуан-цзи” прямо заперечується потреба “керувати Піднебесною” (*чжі тянь ся* 治天下), оскільки управління може зіпсувати природу *сін* 性 та добродієність *де* 德 людини або самої Піднебесної [Zhuangzi 11:1; Мудрецы Китая 1994, 182–183; Чжуан-цзы 2002, 127]. Одинадцята глава належить до “зовнішніх”, тому авторство Чжуан-цзи є непевним; проте її даоський характер не викликає сумнівів. Отже, пряме заперечення потреби в управлінні було притаманно принаймні частині *чжуцзи* даоської школи. Втім, навіть таке категоричне заперечення свідчить про важливість поняття управління-*чжі*.

Критерієм оцінки школи у XXXIII главі “Чжуан-цзи” є придатність не так для керування державою, як радше для слідування йому в житті,

¹ *шень ні вей ер у лей, ю інь ер у шо, бі юе ер у цзе* 甚僻違而無類, 幽隱而無說, 閉約而無解 [Xunzi 6:1]. Пор. [Сюнь-цзы 1994, 148].

² *ман ху мей ху, вей чжі цзінь чже* 茫乎昧乎, 未之盡者 [Zhuangzi 33:6]. Пор. переклади: [Чжуан-цзы 1994, 292; Мудрецы Китая 1994, 362; Чжуан-цзы 2002, 312].

³ *і бень вей цзін, і у вей цу, і ю цзі вей бу цзу, дань жань ду юй шень мин цзюй* 以本為精, 以物為粗, 以有積為不足, 澹然獨與神明居 [Zhuangzi 33:5]. Пор. переклади: [Чжуан-цзы 1994, 290; Мудрецы Китая 1994, 360; Чжуан-цзы 2002, 310].

відповідність до природи людини та Піднебесної. Так, вчення Мо-цзи “суперечить серцю Піднебесної, Піднебесна не здатна на таке”¹; вчення Шень Дао – “не (взірець) поведінки для живих людей, а принципи для мерців”². Але зрозуміло, що подібні вчення є непридатними або неефективними у практичному застосуванні, зокрема, у сфері управління. Важливо також, наскільки сам мислитель слідує власним ідеям. Так, Мо-цзи названий “найкращим серед мужів Піднебесної” за відданість своїм принципам: “він хоч і висох, але (від своїх переконань) не відмовився”³.

Нарешті, звернемося до “Основних вказівок про шість шкіл”. У цьому тексті Сима Тань також зазначає, що завдання всіх філософських шкіл – слугувати управлінню-чжі (ци у вей чжі чже є 此務為治者也) [Tai Shi Gong Zi Xu, 4; Ши цзи 1994, 312]. Як і в попередніх текстах, тут виділено шість шкіл (ця класифікація стала класичною):

1. Школа інь-ян (точніше, мистецтво або метод інь-ян – *інь ян чжі шу* 陰陽之術).

2. Конфуціанці (*жу чже* 儒者).

3. Моїсти (*мо чже* 墨者).

4. Легісти (*фа цзя* 法家).

5. Школа імен (“номіналісти”, *мін цзя* 名家).

6. Даоси (*дао цзя* 道家).

Як бачимо, цей перелік відрізняється як від списку Сюнь-цзи, так і від “Чжуан-цзи”. На відміну від Сюнь-цзи та автора ХХХІІІ глави “Чжуан-цзи”, лише школа моїстів названа практично однаково в усіх трьох джерелах. Крім того, легко ідентифікувати школи легістів (Шень Дао – Тянь Пянь у Сюнь-цзи і, у “Чжуан-цзи” додано ще Пен Мена) та “номіналістів” *мін цзя* (школа Хуей Ші – Ден Сі у Сюнь-цзи та “суперечники” (*бянь чже*) у “Чжуан-цзи”). З іншими школами складніше. Конфуціанці представлені у Сюнь-цзи школою Цзи Си – Мен Ке (а також, звісно, самим Сюнь-цзи, який протиставляє їхньому “хибному” вченню своє “правильне”), а в переліку шкіл “Чжуан-цзи” не згадані. Даоси у “Чжуан-цзи” представлені двома школами (Гуань Іня – Лао Даня та Чжуана Чжоу), а у списку Сюнь-цзи за описом до їхніх поглядів найближчою є школа То Сяо – Вей Моу. Школа інь-ян відсутня в обох попередніх текстах. Нарешті, у списку Сима Таня відсутні школа Чень Чжуна – Ші Цю зі списку Сюнь-цзи та школа Сун Цзяня – Ін Вень з “Чжуан-цзи”. Крім того, на відміну від авторів

¹ *фань тянь ся чжі сін, тянь ся бу кань* 反天下之心，天下不堪 [Zhuangzi 33:2]. Пор. переклади: [Чжуан-цзи 1994, 286; Мудрець Китаю 1994, 357; Чжуан-цзи 2002, 307].

² *Шень Дао чжі дао, фей шен жень чжі сін ер чжі си жень чжі лі* 慎到之道，非生人之行而至死人之理 [Zhuangzi 33:4]. Пор. переклади: [Чжуан-цзи 1994, 290; Мудрець Китаю 1994, 360; Чжуан-цзи 2002, 307].

³ *Мо цзи чжен тянь ся чжі хао є (...)* суй ку тао бу ше є 墨子真天下之好也 (...) 雖枯槁不舍也 [Zhuangzi 33:2]. Пор. переклади: [Чжуан-цзи 1994, 287; Мудрець Китаю 1994, 358; Чжуан-цзи 2002, 308].

парадоксальним є, безперечно, даоське розуміння *чжі*, з яким ми зустрічаємося у “Чжуан-цзи”: тут відмова від керування Піднебесною постає як спосіб її облаштування.

ЛІТЕРАТУРА

Китайская философия: Энциклопедический словарь. М., 1994.

Лао-цзи. Даодецзін / З кит. переклали Ян Хін-шун та Жозеф Лінбов // *Всесвіт.* 1998. № 10. С. 118–133.

Мудрецы Китая: Ян Чжу, Ле Цзы, Чжуанцзы / Пер. с кит. Л. Дм. Позднеевой. СПб., 1994.

Сюнь-цзы. Пер. В.Ф. Феоктистова // *Древнекитайская философия.* Сост. Ян Хин-шун. Т. 2. М., 1994.

Чжуан-цзы. Пер. Ст. Кучеры // *Древнекитайская философия.* Сост. Ян Хин-шун. Т. 1. М., 1994.

Чжуан-цзы: Даосские каноны / Пер., вступ. ст., коммент. В.В. Малявина. М., 2002.

Ши цзи. Глава сто тридцатая “Предисловие придворного историографа”. Пер. Р.В. Вяткина // *Древнекитайская философия.* Сост. Ян Хин-шун. Т. 2. М., 1994.

Dao De Jing – 道德經 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ctext.org/dao-de-jing>

Tai Shi Gong Zi Xu – 太史公自序 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ctext.org/shiji/tai-shi-gong-zi-xu>

Xunzi – 荀子 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ctext.org/xunzi>

Zhuangzi – 莊子 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ctext.org/zhuangzi>

В.О. Кіктенко

КРАЙНІЙ ОРІЄНТОЦЕНТРИЗМ ДЖОНА ХОБСОНА: СХІДНІ ВИТОКИ ЗАХІДНОЇ НАУКИ І ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У європоцентристському мисленні існує два основних варіанти теорії світової історії: *строго європоцентристська* і *слабо європоцентристська*. Відповідно до першого підходу, представленому марксистськими і немарксистськими вченими, Європа підійшла до епохи капіталістичного Модерну, а решта світу, включаючи східні деспотії, з різних причин перебували в стані стагнації, і при цьому незахідний світ не чинив ніякого впливу на *підйом Європи* [Brenner 1977; Landes 1969; Landes 1999]. На відміну від першого, другий підхід не визнає внесок східного світу в сучасний розвиток Європи, тільки в основному беручи до уваги дешеvu землю і робочу силу, ринки для промислових товарів і об'єкти для європейських інвестицій. Третім варіантом теорії світової історії стала неєвропоцентристська концепція крайнього орієнтоцентризму Джона Хобсона, англійського фахівця в галузі історичної соціології, міжнародних відносин та міжнародної політичної економіки, в якій він не відповідає на питання, що робить Захід прогресивним і Схід застійним, а дає аналіз історії (останні 1500 років) торгівлі, технології і комерції Китаю, Японії, Індії, Близького Сходу і Північної Африки, які ним не маркуються як *слаборозвинені* [Маркс 1958].

В основі концепції Хобсона лежить теза про те, що європейська цивілізація не є продовженням або результатом впливу інших культур. І якщо Мартін Бернал стверджує, що давньогрецька цивілізація була значною мірою похідна від Стародавнього Єгипту [Bernal 1987, 1991, 2006], то Хобсон відводить роль забезпечення зростання сучасної західної цивілізації Сходу [Hobson 2004, 2]. Він прагне довести, що конкретні іманентні способи розвитку Заходу стали можливими завдяки творчому використанню східних ідей або відповідних східних джерел. Хобсон показує вражаючі інтелектуальні підстави європоцентристського міфу [Hobson 2004, 21–26]. Дійсно, в руслі європоцентристської теорії можна виявити приховані і явні моменти тріумфальної телеології, згідно з якою вся людська історія неминуче йде до кінцевої точки – це сучасний капіталістичний Захід. Таким чином головні етапи світової історії – це Стародавня Греція; європейська *сільськогосподарська революція* в раннє Середньовіччя; зростання

італійської комерції на рубежі тисячоліття; повернення давньогрецьких ідей у пізньому Середньовіччі (епоха Відродження), які в поєднанні з науковою революцією, Просвітництвом і становленням демократії приводять Європу до індустріалізації і капіталізму (епоха Модерну) [Hobson 2004, 10]. Тут необхідно виділити два основних положення європоцентристського міфу: 1) первісна перевага західної цивілізації від моменту її зародження, 2) історія виникнення і тріумф західної цивілізації не включає Схід чи не-Захід [Hobson 2004, 11]. У певному сенсі це означає невід'ємну расову перевагу Заходу, що Хобсон називає європоцентристською залізною логікою [Hobson 2004, 11].

Багато потужних інтелектуальних систем були засновані на європоцентризмі і на його двійнику, сходознавстві. Хобсон на перше місце ставить Карла Маркса і Макса Вебера та вважає їх двома батьками-засновниками європоцентризму. Насправді, цікаво, що у своїй теорії Карл Маркс говорить про унікальність історичного розвитку Заходу і вважає, що на Сході не відбувалося співвідносних з Європою процесів (наприклад, Китай він називає “напівцивілізацією, що гние в зубах часу”) [Hobson 2004, 12]. Ключовий момент Хобсон знаходить в “Маніфесті Комуністичної партії”, де К. Маркс говорить, що західна буржуазія під загрозою знищення змушує всі нації прийняти західний буржуазний спосіб виробництва і вводити в себе так звану *цивілізацію*, тобто західна буржуазія створює собі світ за своїм образом і подобою і як результат відбувається трансформація незахідного світу в захід [Hobson 2004, 12]. Зі своєї теоретичної схеми історичного матеріалізму К. Маркс виключив Схід. Ключове місце тут займає його концепція *азіатського способу виробництва*, в якому *приватна власність* і, отже, *класова боротьба* – двигун розвитку історичного прогресу – явно відсутні. За Марксом незмінність азіатського суспільства визначається кількома положеннями: виробники безпосередньо підпорядковані державі, що ієрархічно стоїть над ними як їхній господар; відсутність приватної власності на землю, що не давало можливості виробляти надлишок товару для реінвестування в економіку [Hobson 2004, 12–13]. У Європі, відзначає Хобсон, держава не стоїть над суспільством, а принципово вбудована в нього і співпрацює з домінуючим економічним класом, тобто з буржуазією [Hobson 2004, 13]. Маркс знаходить витoki походження капіталістичного Модерну в Стародавній Греції – джерелі цивілізації, і при цьому применшує культурно-історичну важливість Стародавнього Єгипту. Важливо, що вся історична теорія Маркса відтворює сходознавчу або європоцентристську телеологічну історію і відповідно показує лінійний/іманентний прогрес від античного рабовласництва через європейський феодалізм до європейського капіталізму і до майбутнього соціалізму і комунізму. Хобсон зазначає: для Маркса західний пролетаріат – це “обраний народ” людства, а західна буржуазія – це глобальний капіталістичний “обраний народ” [Hobson 2004, 13–14].

Однак, за словами Хобсона, найбільш чітко сходознавчий підхід був виражений в роботах німецького соціолога Макса Вебера, який сформулював найбільш гострі сходознавчі питання: *що* зумовило неминучий рух Заходу до сучасного капіталізму, і *чому* Схід був приречений на економічну відсталість. Відповідь самого Вебера: сутність сучасного капіталізму полягає в його унікально вираженому ступені *раціональності* і *прогнозування*. В результаті на Заході сформувався унікальний набір раціональних інститутів, які були ліберальними та дозвільними [Hobson 2004, 13–14]. Два фактори мають особливе значення в цьому контексті. По-перше, веберовське визначення відмінностей двох цивілізацій пов'язано з тим, що західний сучасний капіталізм характеризується фундаментальним розподілом державної та приватної сфери, а в традиційному суспільстві (зокрема на Сході) такого поділу не було. Важливо зазначити, що тільки тоді, коли є такий розподіл можливе домінування *формальної раціональності*¹ (лейтмотив епохи Модерну), яка визначає всі сфери – політичну, військову, економічну, соціальну та культурну [Hobson 2004, 204]. Тут Хобсон поділяє точку зору Д. Бодде про те, що логічна формалізація доказу і теоретична узгодженість необхідні для наукового прогресу. Такий підхід також близький до аналізу С. Накаями стилів інтелектуального дискурсу Заходу і Китаю. В цілому Хобсон, Бодде і Накаяма вважають європейську схильність до формальної логіки основоположною у формуванні абстрактних узагальнень, і, відповідно, у розвитку сучасної науки. Однак, незважаючи на важливість формальної логіки для формування сучасної науки, емпіричні спостереження також не слід недооцінювати. Так до XVI століття емпіричні знання в Китаї були основою точних і систематичних спостережень, які багато в чому переважали знання європейців. Хобсон представляє історію науки як гонку, в якій є тільки один переможець, і тому в результаті його концепція ігнорує багато важливих деталей цього процесу.

Успішне застосування формальної раціональності у всіх сферах, припускає саморегульовану економіку, яка, в кінцевому рахунку, оптимальним чином координує всі раціональні дії окремих осіб і соціальних колективів. Раціональність індивіда і соціальна раціональність вважаються механізмами саморегулювання, які в широкому сенсі, є основою системи Адама Сміта і неокласичної економічної теорії, що визначає основу загальної світової рівноваги. Розуміння *економічної саморегуляції*, як правило, пов'язано зі *свободою* і *демократією*. Таким чином, можливість раціонального, демократичного способу правління ґрунтується на успішній економіці, але, на думку Хобсона, демократія і вільна ринкова економіка та економічний розвиток можливі лише завдяки сприятливій ситуації, створеної імперіалізмом за допомогою економічного, політичного та військового впливу. По-друге, за М. Вебером, соціальний баланс існує на Заході і відсутній на

¹ Формальна раціональність за М. Вебером – це раціональність як самоціль, взята сама по собі.

Сході. Сучасний неовеберіанський аналіз звичайно розділяє багато-державну систему Європи і одно-державну систему східних імперій панування, вказуючи на західне суперництво між державами і придушення східної буржуазії деспотичною або родовою державою. Крім того, європейські правителі були також консолідовані в боротьбі зі Священною Римською імперією і папством, що контрастує зі східним цезаропапізмом, в якому релігійні і політичні інститути були злиті. Нарешті, в той час як західна людина під впливом протестантизму перейнялася *раціональним занепокоєнням і етикою світового панування*, східна людина як і раніше знаходилася під тиском регресивних релігій, що визначало його фаталізм і пасивне підпорядкування світу [Hobson 2004, 17–18].

Дж. Хобсон виступає проти подібних аргументів, і доводить, що європоцентристська історія є проблематичною не тому, що не відповідає політкоректності, а тому що факти це не підтверджують [Hobson 2004, 20]. За Хобсоном, емпіричні дані показують, що не Захід, а Схід більший період історії був рушійною силою світового розвитку [Hobson 2004, 20]. Його центральний аргумент: в підйомі Заходу не було нічого неминучого саме тому, що Захід не був особливо геніальним або морально прогресивним, як вважають європоцентристи. І до того ж без впливу більш розвиненого Сходу (інновації і ресурси) в період з 500 по 1800 роки, Захід, можливо, ніколи не досяг би Модерну [Hobson 2004, 19, 21]. Європейське імперське привласнення ресурсів Сходу (земля, робоча сила, ринки) зумовило соціальну обумовленість європейського впливу – християнська реакція проти ісламу [Hobson 2004, 99–115], хрестові походи і *великі географічні відкриття*, що привело до “неявного расизму” і виправданню європейського імперіалізму [Hobson 2004, 219–242]. При цьому європейські еліти щиро вірили в свою цивілізаторську місію, навіть якщо багато їхніх дій суперечило цієї благородної концепції. Але цивілізаторська місія Заходу на Сході вплинула і на сам Захід, бо імперіалістичне присвоєння неєвропейських ресурсів стало ключовим моментом англійської *промислової революції* [Hobson 2004, 25].

Хобсон подібно Дж. Нідему і Д. Бодде виступає проти затвердження виняткового розвитку науки в межах європейської цивілізації, що було викликано політичною гегемонією Заходу, і виступає за цілісність науки, але при цьому підкреслює значення взаємного доповнення досягнень різних цивілізацій. Хобсон відходить від телеологічного нарративу, який тотально визначає неєвропейську історію тільки як передвісницю остаточного тріумфу Заходу, і оцінює внесок незахідних цивілізацій за трьома сферами: інтелектуальна (філософія, математика, мистецтво), інституціональна/технологічна (знання торгових шляхів, навігація, фінансові системи, друк, металургія) та ресурси/ринок (золото/срібло, бавовна, раби). Незважаючи на такий значний хронологічний період історії і різноманітне тематичне охоплення проблеми, Хобсон збирає воедино широкий спектр первинних і

вторинних джерел для створення історії, очищеної від всіх основних міфів про домінування європейської цивілізації, і нового пояснення *європейського дива*. Основні напрями аналізу Хобсона – це рання східна глобалізація [Hobson 2004, 29–96, 243–282], роль Ісламського світу та Африки у встановленні зв'язку між Сходом і Заходом і формуванні глобальної економіки (з 500 до приблизно 1500 року) [Hobson 2004, 50–73], “перше промислове диво” Китаю [Hobson 2004, 50], роль Сходу у виникненні *промислової революції* на Заході. Спираючись на ідеї Фернана Броделя та інших вчених і доповнюючи їх, Хобсон показує в найдрібніших подробицях наскільки істотні історичні досягнення китайської науки і цивілізації, а також спотворення історії Заходом для виправдання своєї імперської цивілізаційної місії. Таким чином Хобсон розвиває афро-азійсько-орієнтований напрям досліджень незахідних цивілізацій, а також формулює положення соціальної теорії, відмінної від більш як двохсотлітнього європоцентристського дискурсу [Abu-Lughod 1989; Amin 1989; Bernal, 1987, 1991, 2006; Blaut 1992; Blaut 1993; Blaut 2000; Brenner 1977; Frank 1998; Goody 1996; Gran 1996; Joseph 1991; Kanth 2005; Pomeranz 2000; Wolf 1982], що стало свого роду крайнім вираженням нідемовської парадигми. Основні ідеї Дж. Хобсона можна виразити в кількох положеннях: 1) багато винаходів, які зіграли вирішальне значення для науково-технічного прогресу Європи, є китайськими інноваціями, 2) європейські держави не створювали систему світової торгівлі, але використовували американське срібло для інтеграції в інтенсивні індійські і китайські ринки, 3) віра в те, що європейська гегемонія похідна від вільної торгівлі, обґрунтованого панування і демократії, є патріотичним міфом, 4) європейські держави отримали торгові права за допомогою сили, а *промислова революція* у Великобританії відбулася в умовах жорстких правил; 5) прогресивні наукові, філософські, соціальні й економічні теорії епохи Просвітництва виникли в результаті зустрічі з новими культурами, а не під впливом культурної спадщини Стародавньої Греції та Риму, 6) сучасна європейська гегемонія є результатом ситуаційної переваги, а не визначається притаманними їй рисами переваги. Таким чином, у концепції Хобсона закономірності розвитку європейської науки та цивілізації визначаються поширенням східних ідей і технологій, а єдиним важливим внеском європейської цивілізації визначається імперське розширення Європи в XVI столітті. Підтримуючи точку зору Дж. Нідема, Хобсон висловлює провокаційну думку про те, що епоха Просвітництва – це шизофренія європейської культури, бо запозичені та асимільовані східні (переважно китайські) ідеї були використані для створення зводу знань, який потім був представлений на “нецивілізованому” Сході, що в свою чергу призвело до виникнення імперської цивілізаційної місії Заходу і пригнічення Сходу. Це значною мірою мимоволі привело до створення свого роду інтелектуального режиму апартеїду: відокремлення Заходу від Сходу уявним кордоном, який в часовому відношенні впирається в Старо-

давню Грецію [Hobson 2004, 194, 197, 222]. Хобсон вважає, що європейці були більш винахідливі у способах побудови унікально деспотичної, мілітаристської і регресивної держави, що було використане для поневолення інших народів, а привласнення їхніх культурних досягнень дало можливість отримати *тимчасову* цивілізаційну перевагу (після 1850 р.) і створити свою власну оригінальну ідентичність.

Компаративна історія науки і цивілізацій Хобсона – це граничний анти-європоцентризм, який ігнорує багато класичних та сучасних концепцій історії науки і цивілізацій. Якщо для Нідема і його школи був характерний проблемний підхід у боротьбі з однобоким і тенденційним розумінням історії цивілізацій та наукової думки (*питання Нідема*), то інтерпретація Хобсона – це категоричне твердження пріоритетів східних культур, перевертиш європоцентристського підходу, крайній орієнтоцентризм. Концепція крайнього орієнтоцентризму була позитивно зустрінута анти-європоцентристами і багатьма сходознавцями, а після переведення монографії Хобсона на турецьку, корейську, китайську, грецьку і арабську мови його ідеї значним чином вплинули на роботи вчених в даних культурних регіонах. А європоцентристи стверджують, що концепція Хобсона складається з “жахливих” перебільшень, в якій як правило наводяться тільки необхідні для доказу цієї гіпотези факти, тексти і аргументи, і при цьому пропускаються цілі сфери науки. На думку окремих вчених, підхід Хобсона базується на поганій соціології, його конструкція європоцентризму – це “солом’яне опудало”, а багато тверджень є нечіткими як, наприклад, у випадку, коли він говорить, що у своїй роботі Адам Сміт залежав від китайських інтелектуальних відкриттів. Дійсно, слід зазначити, що навіть якщо повністю прийняти за істинне твердження про сильний вплив Сходу на Захід, то це не виключає іманентних процесів змін і розвитку в європейській науці і цивілізації.

ЛІТЕРАТУРА

Маркс К., Энгельс Ф. Персия и Китай // *Сочинения. Издание второе.* Москва, 1958.

Abu-Lughod, Janet L. **Before European hegemony: the world system A. D. 1250–1350.** New York, 1989.

Amin, Samir. **Eurocentrisme.** New York, 1989.

Bernal, Martin. **Black Athena: the Afroasiatic roots of classical civilization.** In 3 volumes. New Brunswick, N. J., 1987, 1991, 2006.

Blaut, James M. **1492: the debate on colonialism, Eurocentrism, and history.** Trenton, N. J., 1992.

Blaut, James M. **The colonizer’s model of the world: geographical diffusionism and Eurocentric history.** New York, 1993.

Blaut, James M. **Eight Eurocentric historians.** New York, 2000.

Brenner, R. The origins of capitalist development: A critique of neo-Smithian Marxism // **New Left Review**, 1977, №104.

Frank, Andre Gunder. **ReOrient: global economy in the Asian Age.** Berkeley, 1998.

Goody, Jack. **The East in the West.** Cambridge [England], New York, 1996.

Gran, Peter. **Beyond Eurocentrism: a new view of modern world history.** Syracuse, N.Y., 1996.

Hobson, John M. **The Eastern Origins of Western Civilisation.** Cambridge, UK; New York, 2004.

Joseph, George Gheverghese. **The crest of the peacock: non-European roots of mathematics.** London, New York, 1991.

Kanth, Rajani Kannepalli. **Against eurocentrism: a transcendent critique of modernist science, society, and morals: a discursus on human emancipation: purporting to be a speculative critique and resolution of the malaise of modernism.** New York, 2005.

Landes, David S. **The unbound Prometheus: technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present [by] David S. Landes.** London, Cambridge U.P., 1969.

Landes, David S. **The wealth and poverty of nations: why some are so rich and some so poor.** New York, 1999.

Pomeranz, Kenneth. **The great divergence: China, Europe, and the making of the modern world economy.** Princeton, N. J., 2000.

Wolf, Eric R. **Europe and the people without history.** Berkeley, 1982.

О.Б. Кульчинський

КОНОТОПСЬКА БАТАЛІЯ В ОПИСІ ОСМАНСЬКОГО ХРОНІСТА МУСТАФИ НАЇМИ (1655–1716)

На переломі 17–18 сторіч османська історіографія переживала зміну свого канону. Соціальні перетурбації, що відбувалися в імперії, вплинули й на літописання, яке дедалі частіше почало звертатися до *ібнгалдунізму*. Водночас, у творчості тогочасних османських хроністів дослідники зауважують все більшу кількість мовленнєвих елементів, котрі можна охарактеризувати як відчутні вияви авторського ідіолекту в межах наявного канону. Той же формувався чимало сторіч [Ethan L. Menchinger 2010, 127–147; Inalcık H. 1998, 15–28; Suraiya Faroqi 2004].

Власне, Мустафу Наїму (1655–1716) називають одним із зачинателів таких змін в турецькій історіографічній традиції [Inalcık H. 1998, 15–28]. Досліджуючи стиль османотурецької мови цього автора, ми спробували дати приклад його унаочнення, щобто відтворити в перекладі українською мовою. Між тим, усі лінгвістичні школи, від зачинателя стилістики Шарля Баллі до прихильників лінгвостатистичних методів, загалом сходяться в одній думці: стиль є певним відхиленням від мовної норми. Далі можемо розглядати це відхилення на рівні експресивних конотацій, як пропонував М. Ріффатер, інтертекстуальності, згідно з М. Бахтіним, чи вияву світоглядних та біографічних рис автора, як на цьому наголошував Л. Шпітцер, або й багатьох інших методик [П. Гиро 1980, 35–68; Ahmad K. Ardat 1982; Encyclopedia of Language and Linguistics 2006, 195–236]. Та в кожному разі стиль передбачає норму. Певна річ, ані в цій роботі, ані деінде ніхто такої норми читачеві не запропонує. Створити реальний корпус, або ж нормований гіпертекст у сучасній українській мові, що відповідав би османській літописній літературі, неможливо з багатьох зрозумілих на те причин: і часових, і літературних, і лінгвістичних. Утім, до певної міри змоделювати османотурецьку мову Мустафи Наїми, перекладаючи достоту кожне слово з тексту, щобто й анітрохи не відступаючи від змісту, а окрім того – відтворюючи давню персько-арабську лексику на прикладі наших власних архаїзмів, – річ цілком можлива та не така дискусійна. Хоча й не варто забувати, що стилістика – це й без того одна з найсуперечливіших дисциплін у мовознавстві. Натомість усякі спроби передати стиль Мустафи Наїми й

геть зазнають критики, якщо звернемося до постструктуралістських теорій перекладу. “Сказати майже те саме”, – власне, отак влучно висловився про переклад медієвіст У. Еко, і з ним важко не погодитися [Еко У. 2006].

Отож пропонуємо в нашій публікації лише певну україномовну модель османотурецького тексту початку 18 сторіччя, як своєрідне унаочнення стилю його автора, першого ваканювіса (державного хроніста) Османської імперії Мустафи Наїми. Цей розділ “Історії квітника Гюсейна у викладі подій Сходу та Заходу” оповідає про події україно-російської війни 1658–1659 років, а точніше – зачіпає Конотопську битву й пов’язані з нею бої, тобто переростає в опис справжнісінької баталії. Отже, окрім усього, цей розділ літопису Наїми є і новим важливим джерелом до історії України. Зацікавлення пробуджує вже та роль, яку відводить хроніст Кримському хану в перемозі над московським військом, його висвітлення козацько-татарських стосунків водночас і як союзницько-васальних, і – таких, що межують з недовірою. Окрім того, перебіг війни та чисельність ворогуючих сторін також доволі відрізняються від тих, що їх українські історики досі отримали на основі відомих джерел. Провести порівняння можна хоча б за допомогою матеріалів сучасних українських дослідників цієї теми: Бульвінського А., Апанович О., Бутича І., Мицика Ю. та решти [Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць 1996]. І вже геть родзинкою тексту стає святкування Конотопської перемоги в Стамбулі в широкому контексті тих державних воєнних проблем Османської імперії, що їх зачіпає початок розділу.

Між тим, наші намагання передати стиль літописця засвідчують і його бачення українських подій тієї буремної епохи. Адже лише через вияви ідіолекту автора ми можемо бодай трішки довідатися про його власні думки. Тим паче, коли маємо справу з таким явищем як строго затиснений в усталені мовні рамки історіографічний жанр османського літописання.

Перемога велика Мегмеда Гірай Хана¹

у війні супроти кафірів московських

(перекладено за виданням: *Târih-i Na’îmâ: (Ravzatü’l-Hüseyin fi hulâsati ahbârî’l-hâfikayn) / Na’îmâ Mustafa Efendi;*

hazırlayan Mehmet İpşirli. Cilt 4. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007)

Затим, що у Високій Державі ось уже понад десяток літ не скінчалася боротьба з кафірами венетійськими, oprіч того, через потребу походу на джелялів² у Анатолії, а то – на грішників мадярських, Іслямські вояки й на

¹ Мехмед IV Герай (1610–1674) – кримський хан у 1641–1644 рр. з династії Гераїв та 1654–1666 рр. після Ісляма III Герая. Власне, він і брав участь на стороні гетьмана Івана Виговського в російсько-українській війні 1658–1659 років. За свою прихильність до суфізму був названий “Софу” (“суфієм). Як поет увійшов у кримськотатарську літературу під псевдонімами “Кяміль” та “Хані”. Як суфій помер в Дагестані 1674 року.

² Джелялі – учасники антиурядових бунтів в Османській імперії, в основному селяни та сипагії. Назва походить від імені вождя бунту в Токаті 1519 року.

островах, і на берегах боронилися, а найпаче вели борню й тримали в облозі кріпості на кордонах, тож було розсіяно-розіслано їх повсюди-усюди, й ніяк – звести кудись до купи, – отак помисливши, король московський¹, гадаючи, що “становище, бігме, таланливе”, загорівся нечестивою пристрастю: зібрати в одній стороні війська сили силенні та, зруйнувавши землі наші крєвні, віковічну державу Османів у тривогу й смуту кинути, отож понад два роки заповзято збирав він військо й готував усе необхідне для походу, відтак, згідно з постулатом, що “Всі кафіри то є люд однієї віри”, геть стратив терпець од сум’яття воевод Малярського, Волоського й Молдавського, та задля перемоги суспільної, ослону своїх народів і приписів держави та віри, [передовсім задіяв] кафірів, пилюгу землі, званих донськими козаками – ті здавна перед жодним із володарів невірних у тій стороні голови не схиляли й не корилися, мешкали в непролазних болотистих місцинах того краю, й, за кожної нагоди виходячи чайками на Чорне море та грабуючи села й містечка на його побережжі, не цуралися завдавати збитку-шкоди кордонам Ісляму. Піславши згаданим незчисленні кошти, [король] наполог, щоби одчалили всіма можливими чайками в Чорне море та збитку завдали берегам на всі сторони, [між тим] і дніпровські козаки, які раніше, бунтуючи супроти лясського короля, щоб помстися йому, вступили в союз і злуку з Іслям Гірай Ханом², у тих краях, котрі лясські раби десять літ похід за походом плондрували, також із московським королем уклали мир, підписавши із ним угоду про досягнення дружби й узи братерсько-дружні.

Тому король московський, піславши й до них особистого посла, у гострому листі своєму мовив: “Найдужче бажання й вінець надій наших – пішовши на рабів іслямських, втілити жадання помсти за дружні та єдиновірні нам народи. Передовсім – вояками безцінними, обладунком віри нашої, наскочити на татар й тих незнищених здолати та розгромити. Начало-бо решті справ задумано покласти після того, як їхня сила вичерпається. Нині, коли потрібна ревність вірі та оборона справ духовних, ви, будучи заодно з нами, на службі нашій жодним трибом не допускайте байдужости й лінощів”, – отак звістив і наказом грізним слово завершив. Од листа з таким змістом згадані [козаки] геть стерявшись, вирішили, що їм на збиток буде згоджуватися на розрив угоди [з ханом] з причини тієї, що з поміччю Ханів-Дженгізів отримали в користування стільки кріпостей із краями та земель щедротних, що й оком не обведеш, а все од того, що зміцнили мир із ханом великодушним; опісля розгледіли мудрість таку: вельмишановного хана застерігши, поки вони [московіти] не рушили з місця, першими до них дістатися військом, як море, великим, та, не давши

¹ Переклад наближено до оригіналу, де вжито ‘Moskov krali’.

² Йдеться про Ісляма III Герая (1604–1654) – кримського хана 1644–1654 років із династії Гераїв, що, як відомо, воював супроти військ Речі Посполитої на сторони Богдана Хмельницького.

й оком зморгнути, громади розбити, а краї пограбувати. Коли ж [козаки] таким трибом положення роз'яснили, вельмишановний хан, також негайно зібравши військо незчисленне, уповаючи на Аллага, того ж року на рамазан здійнявся – та рушили на нищих кафірів.

Король же московський, затим що козаки, від татарського хана не одвертаючись, до нього ні шаноби, ні прихильности не виявляли, сам післав вояків, аби запобігти захопленню деяких фортець біля кордонів козацьких. Зненацька сімнадцять тисяч війська з двома боярами, наскочивши на фортецю, звану Манджали¹, усе довкіль неї пограбували та розорили, а як п'ять тисяч козаків під їхню оруду пристали, взяли тую фортецю в облогу.

Коли ж на початку шевваля (22.06.1659²), після святкового намазу вояки татарські, ловці на ворога, переправившись, через ріку велику на ймення Ерель³, уже зібралися рушати на Москву, то, отримавши звістку про взяту в облогу фортецю, збагнули, що варт спрямувати в ту сторону, й негайно післали наскочити туди п'ятнадцять тисяч войовників, лютих та хутких, наче вітер, на чолі зі славетним еміром Фераш-беєм. А другого дня на зорі ті хлинули на голови кафірам із гори, наче лиха злива. Мов рідні, гуляли на поприщі війни, три години гомонів базар герцю-бою, та з поміччю Творця вояки, якими верховодив шайтан, зазнали поразки, і з десяти тисяч кафірів лише тисяча врятувалась, решта ж під ударами шабель відважних татарів, що всі як один погналися за ними, в пекло покотилася.

А з п'яти тисяч дніпрових козаків, що, приставши під оруду згаданих, тримали в облозі фортецю, також жоден не діставшись кордону порятунку, знайшли своє пристанище на нижніх поверхах пекла. Кількох же вельможних [із них], чиї загони пограбували, спіймали живцем, й там-таки вирішили післати з радісною звісткою про перемогу вельмишановному хану. Прибулі бранці в присутності ханській таким трибом довго промовляли: “Ось уже понад три роки, як московський король посягає на нас, що й от-от прибере до рук. Передусім він замірився знищити вояків татарських, ловців на ворога. Затим – завоювати краї рабів Ісляму, оскільки ж досі козаки не слухаються його й не скоряються, то післав незчисленне військо на чолі з вельможними боярами здобути фортецю на кордонах. Ми ж люди служиві, то й прибули до цієї фортеці, та на цьому наші справи завершилися” – так мовили вони, шукаючи правди, затим під ударом шаблі, що кров розбризкує, плітки припинили. Після цього, як люди, післані прочесати всі сторони, повідомили, що понад п'ятдесят тисяч московських вояків стоять попід близькою до того краю фортецею укріпленою, яка у

¹ Географічна назва поки-що не ідентифікована.

² Дата визначена турецьким дослідником літопису Мегмедом Іпшірлі.

³ Ерель – турецька й кримськотатарська назва річки Оріль, що протікає територією Харківської, Полтавської та Дніпропетровської областей. Біля гирла Оріль нині має завширшки 22 км. Втім, у давнину річка була ще повноводніша. З середини 16 сторіччя козаки зводили на Орелі укріплення для захисту від татар.

володінні козаків, а гетьман ще не наважився безстрашно виступити на них у похід, та разом із шістдесятма тисячами козаків дочікується прибуття хана вельмишановного, то вдарили стременами, щоб рушити в ту сторону.

Коли вони, минувши кілька таборищ, вже наближалися, гетьман, довідавшись [про них], разом із вояками, які в нього були, приєднавшись до татарських воїнів, поцілував руку великодушному ханові й підвівся. Призначивши сотні людей, щоби добути язиків від вояків-кафірів, які стояли під кріпостою, вони на тому місці кілька днів покладали, як вивідати стан справ їхній. Призначені ж сміливці також спіймали шість душ кафірів із дна пекла, натрапивши на них біля фортеці. Поставши перед очі хана, ті мовили: “Нині під фортецею у полчищі, котрим керують сановники, зібрано понад п’ятдесят тисяч нападників, і вельможі над [ще] п’ятдесятма тисячами піхоти й кінноти з рушницями вирішили стерегти проходи цієї великої ріки, щоби запобігти нападу татарських та козацьких воїнів на [те полчище]. Оце і є всі вояки, одібрані для великої війни, а опріч них, в інших місцях люду немає” – після того, як [спіймані язики] оце зазначили та повідомили, [татари – імовірно – з козаками] порадившись, не сподобали перед полчищем напоротися на кафірів, що стояли на берегах ріки, тож козацькі вояки – попереду, а вслід за ними воїни татарські, ватага за ватагою, загін за загоном, проминувши степ і гори, зрізуючи болота й таборища в непрохідних місцях, пішли на ворога. Коли ж наближалися, то, заледве довідавшись про це, мов те море війська, зануртували. Обидві сторони, зіткнувшись, одразу зачали палити з рушниць. Першими козаки напали, відтак умить витязі татарські, теж наскочивши, випустили у ворога цілу зливу стріл правосудних. Коли ж хан вельмишановний із групою витязів, спостерігаючи на узвишші за полем бою, молився, вірне своє обличчя притуляючи до землі перед дверима Щедротного Аллага у благанні про звитягу та перемогу, то легкий вітерець талану й побіди поспішив у майбутнє, і бойовисько й години не точилося, як вояки-кафіри обернулися втікати. Хоробрі лицарі, кинувшись за ними по п’ятах по тому степу безкрайому, кого полонили й закували в ланцюги, а кому дали скуштувати шабель, і з п’ятдесяти тисяч вояків жоден не врятувався, щоби донести звістку королеві злочинному.

Вояки увінчані звитягою, прибувши до місця, де стояв усепереможний та удачливий хан, привітали його з перемогою. Кілька днів перебуваючи в тому місці, вирішили, що, як полежаться, то безсумнівно підуть на полчище кафірів, а щоб рушити порожнем, – обговорити тему відкупу захоплених полоняників. Коли ж найниціший із вельможних кафірів, упокорених ханом, зобов’язавшись заплатити сто тисяч золотом, почав готувати кошт на бажання сердечне полонеників, деякі зі старих татарських, набачених і бувалих, не вподобавши цей замисел негодящий, мовили: “Далєбі, досі козаки, йдучи на мир із нами, не засвідчили намірів розірвати угоду. Хай так, а все ж справедливі мудреці вирішили, що довіри немає до тих, хто

несуть оману та безвір'я. Ймовірно, що з московською стороною укладуть мир. У такому разі, якщо з нами не ворогуватимуть, то вже й не допомагатимуть. Якщо в краєві безжальних ворогів, що за місяць відстані від країни нашої, немає місць спокійних для таборища та доріг безпечних, то тридцять тисяч ворогів, що в наших руках, тільки завдадуть нам лиха, коли на такій землі воякам потрібно буде повсюдно стерегтися. Нині, щоб козацьким воякам забезпечити ворожнечу з боку Москви та перекрити їм безліч доріг до миру з нею, можна, здолавши жадобу ненаситну до товару, пімститися тим, що нагодувати всіх полоняників шаблями”, – так кажучи, вони наполягали, і доречність слів їхніх щиросердних та сутнісних розплющила воякам очі, щоб повбивали всіх полонеників.

Насамперед позгинали голови вельможам перед ханським шатром, далі кожен привів своїх бранців і пройшлися по них шаблями. Після того як цю справу було завершено, місяця шевваля, дня вісімнадцятого, рушили на зустріч із вояками полчища, що наступали на твердиню, а як дісталися, козацькі вояки при зустрічі забралися в шанці. Й коли вояки татарські теж стали над ними, з обабіч гарматам та рушницям, три дні та три ночі війни великій і бою та герцеві зупину не давалося. Як час від часу вояки татарські, наступаючи, випускали зливу стріл, то тисячі проклятих лишали душі. Коли ж лицарі джихаду довідалися, що [московіти] завагалися, бо вибилися з сил, і серед ночі втекли у сторону, де мали надію на порятунок, то негайно помчали в путь. Тієї ж ночі наступаючи їм на п'яти, вранці ополудні дісталися берегів широкої ріки, тоді мерзотні кафіри зо страху в серці самі кидалися у воду, й чимало з них утопилося. А вояки Ісляму, зібравши трофеї з того місця й вернувши назад, вирішили кілька днів виділити для догляду за раненими, після чого дісталися кріпості на ймення Румне¹, що на кордонах. Люд тієї кріпості, відаючи, що немає сил на війну, без найменшого пострілу здали фортецю та [її] гетьмана.

Коли ж до хана привели проклятушого, який владарював кріпостою зі сторони московського короля, разом із його п'ятистами посіпаками, то всіх умертвили, відтак рушили захоплювати довколишні кріпості. З поміччю Господа Справедливого легко захоплюючи кожну з них, порубавши шаблями воевод та оборонців, настановляли людей для управління зі сторони гетьмана. Після цього зупинились у краї на ймення Пожок², й вояки татарські, хуткі мов вітер, загін за загоном були післані в Московію. Де загонів не було, і геть щезав страх перед вояками кафірів, лицарі гази сміло потрясали все довкола, й хай би які квітучі-благоустроєні землі та славні вілаєти³ в тім краю були, усі вони пограбовані та розорені стали, а після п'ятнадцяти днів нищення та грабунку, з трофеями незчисленними вернулися до вельмишановного хана. Оскільки у згаданій війні понад сто два-

¹ Румне – нині містечко Ромни на території Сумської області.

² Не ідентифіковано.

³ Вілаєт – регіон, область в Османській адміністративній системі.

надцять тисяч негідних кафірів жертвами шабель синів Ісляму стали, то решту близько п'ятдесят тисяч мерзенних кафірів разом із трофеями незчисленними взяли як здобич.

Після того ж, як склали листи радісні й післали їх гінцями до обителі щасливої Асітане¹ й Криму, вельмишановний хан живий-здоровий із трофеями вернувся на звиклу батьківщину.

Переможено та розбито серце вороже

Приїхав щасливець увінчаний перемогою

Коли ж покров світу його величність падишах почув про цю велику звиягу, то лицарі кордону, яких направив валі² Боснії Мелек Агмед-паша, саме, воюючи з трьома тисячами кафірів на Кілісі³, ущент їх розгромили, й триста голів ще підійшли, тоді було видано фірман сповнити місто різноманітними розвагами та втіхами, і нарід у прикрашеному Стамбулі сім днів та сім ночей від усього серця радів та звеселявся [Târih-i Na'îmâ 2007, 1842–1846].

ЛІТЕРАТУРА

Гуро П. Разделы и направления стилистики и их проблема // Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1980.

Эко. У. Сказать почти то же самое. Опыт о переводе / Dire quasi la stessa cosa: Esperienze di traduzione. Москва, 2006.

Конотопська битва 1659 року. Збірка наукових праць. – Київ, 1996.

Ahmad K. Ardat. Stylistics: An Over View of a Theory // Journal of the College of Arts, Volume 9, King Saud University. Riyadh-Abha, 1982.

Encyclopedia of Language and Linguistics. Vol. 12. Boston, 2006.

Ethan L. Menchinger. “Gems for Royal Profit”: Prefaces and The Practice of. Eighteenth-Century Ottoman Court History. History Studies. Volume 2/2. Samsun, 2010.

İnalçık H. Essays in Ottoman history. Istanbul, 1998.

Suraiya Faroqhi. Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources. Cambridge, 2004.

Târih-i Na'îmâ: (Ravzatü'l-Hüseyn fî hulâsati ahbâri'l-hâfikayn) / Na'îmâ Mustafa Efendi; hazırlayan Mehmet İpşirli. Cilt 4. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.

¹ Асітане – назва центру імперії, тобто Стамбула, в османських літописах.

² Валі – керівник власту.

³ Кіліс – район із центром в однойменному місті на Південному Сході нинішньої Туреччини, в Османській імперії належав до власту Алеппо.

О.С. Мавріна

“ТРУДНОЩІ ПЕРЕКЛАДУ” АБО ДЕЯКІ НЕВІДОМІ ФАКТИ ВЕЛИКИХ ВІДКРИТТІВ

Основою цієї статті послужили дві справи із Державного архіву Автономної Республіки Крим віднайдені в різний час. Ці справи були пов’язані з указом Правлячого Сенату по Герольдії за № 2564 від 4 липня 1807 року Таврійському Губернському Дворянському Депутатському Зібранню (далі ТГДДЗ). Виконання цього указу затягнулося аж до середини століття і з одного боку породило безліч проблем, а з іншого призвело до цікавих відкриттів.

Після видання Катериною II 22 лютого 1784 року указу “О позволеніи князьям и мурзам татарским пользоваться всеми преимуществами российского дворянства” [Полное собрание законов... 1830, № 15936], а також 25 квітня 1785 року “Грамоты на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства” [Полное собрание законов... 1830, № 16187] у ТГДДЗ виникли ускладнення, пов’язані з тим, що в канцелярію Зібрання стала надходити величезна кількість документів турецькою і татарською мовами від татарської знаті, що претендувала на дворянське звання.

22 серпня 1807 року ТГДДЗ отримало указ Герольдії за № 2564 від 4 липня 1807 року у якому повідомлялось, що Новоросійське губернське правління передало на розгляд Герольдії документи, надіслані від дворянських очільників різних повітів, в тому числі свідоцтва із Таврійської області від беїв, мурз, агів, що служили до приєднання Кримського півострова до Росії при дворі кримських ханів. В указі подається список надісланих свідчень, що налічує 61 позицію [ГААРК 206, лл. 1–5]. Справи, що стосувалися дворян Таврійської губернії, передавались після її створення в 1802 році до ТГДДЗ із Новоросійської губернії [Мавріна 2011, 50].

Указ визначив передати перелічені папери Таврійському губернському уряду (далі ТГУ) для перекладу з турецької і татарської мов на російську з тим, щоб після перекладу вони були передані у Дворянське Зібрання для розгляду і винесення рішення згідно закону. У випадку, якщо дворянським зібранням будуть необхідні додаткові докази із офіційних установ, то сві-

доцтва про дворянство приймати тільки згідно іменного указу від 4 лютого 1803 року [ГААРК 206, л. 5].

Окрім цього, в указі Герольдія наголошує, що при внесенні до 2-ї частини родовідної книги дворянське зібрання має приймати рішення більш виважено, і тих військових офіцерів, які не служили на дійсній військовій службі, а чин отримали при виході у відставку, до родовідної книги не вносити й свідоцтво про дворянство не видавати [ГААРК 206, л. 5].

26 серпня 1807 року ТГДЦЗ повідомило Сенат по Герольдії про отримання указу і 31 серпня провело засідання з цього питання і навело необхідні довідки [ГААРК 206, лл. 7–11]. Із довідок виявилось, що 19 травня 1804 року на засіданні Зібрання було прийнято рішення про інформування міністра юстиції П.В. Лопухіна про те, що Зібрання розглядає звернення від таврійських дворян, яких іменують мурзами (тобто від тих, хто залишився після приєднання Криму до Росії) щодо внесення їх до родовідної книги. Деякі із мурз не мають документів про підтвердження їхнього дворянського стану, так як в часи, коли вони жили на Волзі й в часи, коли переселилися до Криму й жили при кримських ханах, не було необхідності в отриманні документів, які б підтверджували їх достоїнство. Зібрання постановило, що мурзи повинні надати свідоцтва від своїх повітових зібрань згідно указу від 4 лютого 1803 року [ГААРК 206, лл. 12–16].

28 липня 1808 року ТГДЦЗ отримало листа від ТГУ про те, що направлені Герольдією для перекладу документи беїв і мурз (61 справа) 11 вересня 1807 року отримані і їх переклад доручено перекладачу І. Бендерському. Але так як у І. Бендерського виникли деякі труднощі з перекладом турецьких термінів на російську мову, то ТГУ вирішило передати документи за описом до Зібрання з тим, щоб воно надавало їх Бендерському для перекладу, а сам перекладач для здійснення цієї справи з'являвся б до Зібрання у час вільний від виконання обов'язків за його основною посадою [ГААРК 206, лл. 18–19]. В справі також наявна копія опису документів надісланих із Герольдії (в описі значаться тільки 52 позиції) [ГААРК 206, лл. 20–21об.].

Повідомлення ТГУ було розглянуто на засіданні Зібрання одразу зразу ж після його отримання і було прийнято рішення створити І. Бендерському умови для найскорішого перекладу документів, після його появи в установі [ГААРК 206, лл. 22–22об.].

26 січня 1809 року до ТГДЦЗ надійшло звернення губернського секретаря Івана Бендерського у зв'язку із смертю в листопаді 1808 року перекладача Зібрання при колишній комісії по розгляду земельних спорів титулярного радника Зімайлова. Іван Бендерський повідомляв, що титулярний радник Зімайлов був його родичем і після його смерті залишились папери, пов'язані з посадою – це папери татарською мовою деяких поміщиків, що були надані для перекладу. Так як папери і деякі особисті речі Зімайлова опечатані поліцією і знаходяться під наглядом місцевого жителя

Паракева Іванова, то І. Бендерський просить для того щоб речі “не піддалися тленію, а поміщики не мали необхідності в паперах” відрядити до нього з боку Зібрання чиновника для розбору паперів і продажу речей [ГААРК 206, лл. 25–25об.].

15 лютого 1809 року ТГДДЗ прохання І. Бендерського задовольнило і відрядило для розбору паперів і продажу речей депутата Сімферопольського повіту колезького асесора Жеребцова. Папери Зімайлова були розібрані, складено їх опис, що налічує 49 одиниць (опис зберігається в справі), речі підготовлені для продажу, про що й повідомлено губернському очільнику дворянства, статському раднику Єфстафію Івановичу Нотарі [ГААРК 206, лл. 26–28, 31, 32].

Перипетії справи щодо паперів і речей Зімайлова закінчуються в березні 1809 року [ГААРК 206, л. 29], а от відносно того чи переклав І. Бендерський документи надані татарськими мурзами на дворянство чи ні, не відомо, так як ніяких документів з цього приводу в справі не має.

Поновлюється справа щодо перекладу документів тільки в 1835 році, коли 12 березня на засіданні Зібрання розглядається питання “о делах прежнего времени”, а саме стосовно указу Герольдії за № 2564 від 4 березня 1807 року. Дворянське Зібрання, вивчивши справу, прийшло до висновку, що документи залишилися неперекладеними і рішення за вищезазначеним указом Герольдії прийнято не було. Так як переклад документів згідно указу було доручено Таврійському губернському уряду, який не виконав це доручення і без перекладу надіслав справи до Зібрання; чи перекладав документи І. Бендерський і чи взагалі він з’являвся в Зібранні було невідомо, а папери залишилися в тому ж стані, що й були, то ТГДДЗ прийняло рішення звернутися до Таврійського губернського правління (далі ТГП) щодо розпорядження про переклад документів [ГААРК 206, лл. 33–36].

16 вересня 1836 року ТГДДЗ надіслало до ТГП разом з описом документи татарською і турецькою мовами для перекладу і декілька разів зверталося до Правління щодо прийнятого рішення [ГААРК 206, лл. 37–38]. 12 січня 1837 року ТГДДЗ отримало відповідь із ТГП, що документи були надіслані Сімферопольському ісправнику для передачі їх перекладачу, прикомандированому за розпорядженням Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, а після здійснення перекладу вони будуть надіслані до Зібрання [ГААРК 206, лл. 39, 40.]. ТГДДЗ звернулося 2 липня 1837 року в ТГП за роз’ясненням, як просувається справа з перекладом документів, на що отримало відповідь від 11 серпня 1837 року, що ТГП доручило Сімферопольському земському ісправнику Говорову з’ясувати питання, чому документи не перекладені [ГААРК 206, лл. 43–43об., 44–44об.]. 29 жовтня 1837 року ТГДДЗ знову звернулося до Правління з проханням повідомити, коли будуть перекладені документи [ГААРК 206, лл. 46–46об.]. На цій не дуже оптимістичній ноті в жовтні 1837 року закінчується перша справа пов’язана з перекладом документів татарської знаті.

Про проблеми, з якими зіткнулася канцелярія ТГДДЗ в подальшому, а також про деякі неочікувані знахідки і обставини, які з’ясувалися під час розгляду документів у ТГДДЗ, дає уявлення справа 1436 “Про переклад із татарської мови документів про дворянське достоїнство беїв і мурз, що служили при дворі кримських ханів до приєднання Кримського півострова до Росії” [ГААРК 1436, 80 л.]. Справу розпочато 27 січня 1838 року, закінчено – 1 травня 1845. Очевидно, що справа не повна, так як не всі документи подаються у хронологічному порядку, часом наявні деякі лакуни в інформації. Окрім того, працівниками архіву зроблена нотатка, що справа сформована “з розсипу” і на сьогодні в ній нараховується 80 л.

Одним з перших документів є доповідь секретаря ТГДДЗ від 18 січня 1838 р. про проблему з перекладом “татарських грамот”. Як ми бачимо, це питання виникало неодноразово, оскільки в цій доповіді розглядалася відповідь Таврійського губернського правління на лист-відношення ТГДДЗ від 2 червня 1837 року “про переклад з татарської на російський діалект документів [*tatar – O. M.*], що служили до приєднання Кримського півострова до Росії при дворі кримських ханів”. Правління вирішило з’ясувати причину затримки в перекладах згаданих грамот [ГААРК 1436, л. 1].

Результатом такого з’ясування став лист із ТГП в ТГДДЗ від 13 лютого 1838 року за № 1503 у якому повідомлялося, що документи про “дворянське достоїнство беїв і мурз кримських, писані на древніх турецьких і татарських мовах” у зв’язку з відсутністю перекладача, який би добре знав ці мови, відіслані Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, щоб він дав розпорядження про переклад цих документів в Одеському училищі східних мов або ж відіслав їх для перекладу до Азіатського департаменту [ГААРК 1436, л. 2]. Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором з 1823-го по 1844 р. був почесний член Петербурзької Академії наук, князь Михайло Семенович Воронцов.

Повідомлення ТГП від 13 лютого було розглянуто 2 березня 1838 року на засіданні ТГДДЗ, відношення приєднане до справи [ГААРК 1436, л. 3] і до розгляду цього питання ТГДДЗ знову повернулося тільки через рік. Про це свідчить доповідь секретаря від 3 березня 1839 року щодо документів, надісланих ТГП Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору для перекладу в Одеському училищі східних мов. Як зазначено на засіданні, ніяких відомостей про те, здійснені ці переклади чи ні, ТГДДЗ не отримало. У зв’язку з цим, ТГДДЗ не змогло завершити справи татарської знаті, розпочаті ще на початку століття за Указом Сенату від 22 серпня 1807 року.

Як наслідок ТГДДЗ направило 20 березня 1839 р. в ТГП лист з проханням надати інформацію, чи здійснені переклади татарських документів російською мовою [ГААРК 1436, л. 4]. Подальше листування між канцелярією ТГДДЗ та МВС ТГП свідчить, що документи щодо дворянства

кримських мурз і беїв Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором були передані віце-канцлеру графу К.В. Нессельроде 31 березня 1838 року [ГААРК 1436, лл. 5–6]. К.В. Нессельроде з 1828–1845 обіймав посаду віце-канцлера, а з 1822 року опікувався Іноземною Колегією (Міністерством закордонних справ).

25 січня 1840 року на засіданні ТГДДЗ було розглянуто лист-відношення Таврійського цивільного губернатора від 16 листопада 1839 р. за № 9511, де роз'яснювалося, що серед грамот, виданих різними ханами і відправлених до МЗС, виявилися досить давні й цікаві – особливо одна, видана “Тохтамиш-ханом у рік розорення ним Москви”. У зв'язку з цим, до Зібрання прикомандирували чиновника Борзенка зі штату канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. Його завдання полягало в тому, щоб переглянути татарські грамоти в ТГДДЗ; найважливіші з них списати (тобто зробити копії), для чого грамоти потрібно взяти на деякий час в Одесу під розписку [ГААРК 1436, лл. 7–8].

Оскільки справи з татарськими документами стали викликати певну зацікавленість у громадськості та в урядових колах, сама канцелярія Зібрання вирішила з'ясувати історію надходження і перекладу таких документів у ТГДДЗ.

Таким чином, із постанов щодо справ ще 1820 року, що розглядалися “Комиссией для разбора магометанських и греческих дворянських родов”, вдалося встановити, що деякі із кримських мурз надали в цю комісію серед інших документів і грамоти від колишніх кримських ханів, і ці грамоти, за висновком комісії (копії і оригінали), разом зі справами були представлені через Херсонського військового губернатора в Сенат по Герольдії й звідти ці документи ще не повернулися.

Окрім того, Зібрання з'ясувало, що Герольдія розглянула надані з колишнього Новоросійського губернського правління “документи і свідоцтва із Таврійської області від беїв і мурз, що служили до приєднання Кримського півострова до Росії при дворі кримських ханів” і вирішила відправити їх в ТГУ, щоб воно доручило перекласти їх із турецької і татарської мов російською (указ Сенату по Герольдії від 4 червня 1807 року за № 2564). Після надходження грамот до ТГУ вони були надіслані до ТГДДЗ, якому і доручили розглянути ці документи і винести по колишніх справах рішення згідно із законом [ГААРК 1436, лл. 7–8].

Як видно із попередньої справи, вищезгадані документи були надіслані ТГУ в ТГДДЗ при відношенні від 19 лютого 1808 року під № 2519, і уряд доручив передати їх перекладачу І. Бендерському, з тим щоб він якнайшвидше здійснив переклад документів [ГААРК 206, 46 л.]. Але документи залишилися в Зібранні неперекладеними, і канцелярія 1840 року так і не з'ясувала, чому це відбулося. У справі не зафіксовано, чи з'явився перекладач Бендерський для роботи в Зібранні [ГААРК 1436, 7–8 лл.].

Зібрання навело довідки, що справа щодо перекладу документів знову поновлювалася в 1835 році, коли 16 лютого 1835 року Зібрання звернулося до ТПП з тим, щоб було надано ще одне розпорядження про переклад документів, і після цього власне (як нам уже відомо з листування ТГДДЗ та ТПП), починаючи з лютого 1838 року, документи надсилалися Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору М.С. Воронцову, а від нього, як витікає з листа від 31 березня 1838 року під № 5709, потрапили до віце-канцлера графа К.В. Нессельроде.

У зв'язку з цим, засідання ТГДДЗ від 25 січня 1840 року **приймає рішення**: оскільки чиновник Борзенко не з'явився в Зібрання для перегляду документів (окрім того, власне, самі документи, що він повинен переглядати, не повернені в Зібрання, після того як вони були направлені для перекладу), Зібрання вирішило інформувати про це цивільного губернатора, а також надати йому повну інформацію про перебіг розгляду справ щодо перекладу документів татарської знаті від самого початку відкриття справи [ГААРК 1436, лл. 7–8].

У липні 1840 року документи з перекладами врешті-решт повернулися в Зібрання, про що свідчить лист МВС Таврійського губернського правління від 31 липня 1840 року [ГААРК 1436, лл. 9–12], до якого додається копія листа від 23 червня 1839 року віце-канцлера графа К.В. Нессельроде, який опікувався перекладами документів, до Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора. У листі викладена інформація про хід і результати роботи над перекладами татарських грамот [ГААРК 1436, лл. 13–14].

Зокрема, граф К.В. Нессельроде повідомив М.С. Воронцова, що 63 документи турецькою та татарською мовами, надіслані ще 31 березня 1838 року, не вдається швидко перекласти, оскільки при МЗС обмежена кількість перекладачів східних мов. Переклад цих документів здійснювався протягом року першим драгоманом татарської мови статським радником Я. Ярцовим. Під час роботи над документами Я. Ярцов прийшов до таких висновків.

По-перше, із документів, що перекладалися, 12 є жалуваними грамотами кримських ханів на “нерухому власність, що правлять замість кріпосних актів”. Ці грамоти, за виразом Я. Ярцова, “писаны почти назад тому 300 лет, различными самыми трудными и связанными [почерками. – О. М.] на древнем татарском языке, коего иные слова вышли уже ныне из употребления, грамматические формы изменены, и многие утверждены алыми тамгами (печатами с государственным гербом) и синими печатами (собственно ханскими) в большем виде изображенными куфскими буквами” [ГААРК 1436, л. 10].

Серед цих грамот, на думку перекладача, найбільшу цінність має грамота Тохтамиш-хана 1382 р., “писанная на шелковой бумаге длиною почти в 2 аршина самым превосходным почерком Джерри с особыми знаками орфографии, украшенная золотом и хорошо сохранныя” [ГААРК 1436, л. 10].

Також велику цінність має грамота 1523 року хана Саадет-Гірея (1524–1532), онука засновника Кримського ханату, яка за визначенням Я. Ярцова, також написана “превосходным почерком, но другого рода и старинным языком”. Унаслідок досліджень Я. Ярцов приходить до висновку, що ці грамоти є дуже важливими в історичному аспекті, тому їх необхідно придбати для держави [ГААРК 1436, л. 10].

По-друге, 18 оригіналів султанських грамот і фірманів різних років написані почерком дівані. На деяких грамотах написи практично стерлися від часу. Ці документи були або пожалувані на пенсії різним чиновникам Порти, або були підтверджувальними актами від султанів, які вступали на престол. Більша частина документів видана на ім'я Османа-паші [ГААРК 1436, л. 11].

По-третє, серед документів містяться “20 кріпосних актів і описів маєтків, які замінюють у Мухаммедан-паші метричні свідоцтва про народження” [ГААРК 1436, л. 11].

По-четверте, серед документів також містяться 6 копій із листів до верховного візира з копіями султанських фірманів на ім'я “Баттал-Хусейн-паші, якому було пробачено і зведено в колишнє достоїнство”. Копії, на думку Я. Ярцова, прикладені у зв'язку з тим, що в них згадуються чиновники, які тоді служили [ГААРК 1436, л. 11об.].

Окрім цього, драгоман татарської мови Я. Ярцов зазначає, що для всіх термінів, які, на його думку, потребували пояснень, а саме: монет, мір, вагів, одягу і т.ін. – його пояснення подаються в коротких висновках при самих перекладах. Також перекладач ще раз просить його повідомити про можливість придбання для уряду 2-х грамот – Тохтамиш-хана і Саадат-Гірей-хана [ГААРК 1436, л. 11об.].

Розглянувши лист Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора від 30 квітня 1840 р., а також 63 грамоти з перекладами з описом документів, Таврійське губернське правління вирішило надіслати ці документи в липні 1840 р. до ТГДДЗ. Опис документів, надісланих із Герольдії, також надійшов до ТГДДЗ і до сьогодні зберігся у справі. Загалом опис має 52 позиції справ із вказаною кількістю сторінок у кожній [ГААРК 1436, лл. 15–16].

Що стосується грамот Тохтамиша і Саадат-Гірея, то оскільки із опису документів було незрозуміло, кому належать ці грамоти, ТГП вирішило просити ТГДДЗ, зібравши довідки зі справ, з'ясувати, кому належать ці грамоти, і попросити згоди власників грамот на передачу їх уряду [ГААРК 1436, лл. 12].

Робота над документами і описами розпочалася в ТГДДЗ тільки в січні 1841 р. після отримання з ТГП усіх справ і наведення необхідних довідок. Розпочалася вона зі з'ясування, кому саме належать грамоти Тохтамиша і Саадат-Гірея, та чи згодні їхні власники поступитися ними для уряду. Із цією метою повітовим очільникам дворянства (Сімферопольському і

Ялтинському, Феодосійському, Євпаторійському, Перекопському, Дніпровському, Мелітопольському) були направлені копії з грамот та відповідні листи 31 січня 1841 р. [ГААРК 1436, лл. 17–22]. Такі дії з боку ТГДДЗ пояснюються тим, що повітові очільники дворянства на місцях безпосередньо були знайомі із “дворянами магометанських родів” [ГААРК 1436, лл. 26–27].

Про те, який інтерес викликало повернення справ із документами та перекладами в ТГДДЗ серед наукової інтелігенції та громадськості Таврійської губернії, свідчить листування між ТГП та ТГДДЗ у січні 1841 року [ГААРК 1436, л. 23, 28]. Неабиякий інтерес до документів виявив голова Таврійської казенної палати і президент Одеського Товариства Історії та Старожитностей (ООИД) дійсний статський радник Д.М. Княжевич. Одеське Товариство Історії і Старожитностей було створене в 1839 році і стало першим у Росії науковим історичним товариством, метою якого були збір, опис і збереження всіх старожитностей, що стосувалися Південної Росії.

Д. М. Княжевич звернувся до Таврійського цивільного губернатора із проханням зняти копії з деяких документів і їхніх перекладів. До ТГДДЗ був надісланий реєстр із 15 позицій тих документів, з яких Одеське товариство зажадало мати копії. Такі копії були йому надані.

Реєстр із 15 позицій перекладів, з яких Товариство зажадало мати копії, є важливим для історії Криму, а саме:

“...1. Кількість татарського духовенства в Криму в 1798 р. (зошит в четвірку російською мовою); 2. № 31 – чорновий опис простору землі під садами в селі Тобечек; 3. № 4 – Султан Абдул Хаміда фірман; 4. № 9 – Султана Мухамеда Першого; 5. Копія з милостивого фірмана даного Баттак-паші; 6. Копія з милостивого фірмана йому ж на управління Трапезондською областю; 7. Скарга жителів села Донуйчі; 8. Фірман султана Мухамеда про коменданта фортеці Ачу; 9. № 7 – Султана Мустафи фірман про розорення Молдавії буджакськими татарами; 10. № 3 – ярлик Сагіб Гірея хана; 11. № 5 – ярлик Мухаммед Гірей хана; 12. № 7 – ярлик Девлет Гірей хана; 13. № 8 – ярлик Мухаммед Гірей хана; 14. № 15 – ярлик Шагін-Гірей хана; 15. Копія з листа графа Несельроде із примітками про походження актів...” [ГААРК 1436, лл. 24–25].

Окрім того, Таврійський цивільний губернатор дав розпорядження, щоб ті документи, що зацікавили Одеське товариство, а також ті ханські грамоти і ярлики, що мають давнє походження і стосуються історії Криму, були надруковані в додатку до “Губернських відомостей”, маючи на увазі документи, що містилися у списку Одеського товариства за номерами 3–6, 8–14 [ГААРК 1436, л. 25].

Незважаючи на зацікавленість з боку наукових кіл і громадськості, до травня 1841 року у справах ТГДДЗ не з’явилося документів, які б свідчили про те, що були досягненні певні зрушення в питанні про власників

двох найдавніших ярликів. Очевидно, саме з цією причиною пов'язано рішення ТГДДЗ повторно 30 травня 1841 р. звернутися до повітових очільників дворянства щодо з'ясування приналежності цих ярликів "[ГААРК 1436, л. 29].

Після повторного звернення ТГДДЗ до очільників дворянства повітів стає зрозумілим, чому досить тривалий час не було відповіді з місць. ТГДДЗ в перших числах червня отримало відповіді від Євпаторійського та Феодосійського повітових очільників дворянства, в яких вони повідомили, що не отримали копії грамоти Тохтамиша і тому звернулися з проханням найближчим часом вислати їм копію грамоти "татарською мовою" [ГААРК 1436, лл. 30–32, 38].

Сімферопольський і Ялтинський очільник дворянства повідомив Зібрання листом від 9 червня 1841 р., що він листується з відомими мурзами щодо приналежності грамот і на наступних зборах повіту та виборах на 3 роки буде особисто розпитувати їх та проінформує Зібрання про результати [ГААРК 1436, 34 л.].

Робота зі з'ясування приналежності грамот і листування між Зібранням та очільниками повітів тривала до січня-лютого 1842 року. Повіти інформували Зібрання про те, як проводиться робота з цього питання. Наприклад, очільник дворянства Мелітопольського повіту повідомляв, що велика територія його повіту, а також відсутність у цей час (влітку) на місцях багатьох мешканців із магометанських родів не дає можливості зібрати достовірну інформацію, тому він буде з'ясовувати ці питання через земський суд [ГААРК 1436, л. 36].

Що стосується Дніпровського повіту, то очільник повідомив Зібрання, що робота проводиться через пристава 2-го стану Дніпровського повіту, в якому на обліку і перебувають татарські села, але поки що інформації стосовно власників грамот не отримано [ГААРК 1436, л. 39].

Ні один із повітів не надав інформації про власників грамот [ГААРК 1436, лл. 41, 43, 45, 47, 49]. І тільки в кінці січня 1842 року від Сімферопольського і Ялтинського окружного очільника дворянства були отримані дані з цього питання.

Як зазначив очільник дворянства, внаслідок інформування дворян магометанських родів щодо грамот, один із них, а саме губернський секретар Алі-бей Булгаков 14 січня 1842 року повідомив про те, що, будучи повіреним у справах свого батька колезького регістратора Меметчи-мурзи Булгакова і володіючи арабською і російською мовами, після отримання повідомлення про грамоти, звертався до Дворянського Зібрання з цього приводу. Вивчаючи грамоти, Алі-бей Булгаков прийшов до висновку, що грамота Тохтамиша на ім'я Хаджи Бека належить роду його матері – "Девлет-султан-ханом, дочки статського радника і кавалера князя Мегметчі-бея, сина трьохбунчужного паші Абдулвелі-бея, власника Кокозької долини, який був убитий татарами при приєднанні Криму до Російської держави"

[ГААРК 1436, л. 57]. Алі-бей Булгаков наголошує, що його батько був убитий татарами за пропозицію татарському війську, яке йому підпорядковувалося, скласти зброю без опору [ГААРК 1436, л. 63].

Що стосується грошової компенсації за грамоту, то Алі-бей Булгаков звернувся до своєї матері із проханням віддати цю грамоту державі без грошової компенсації у зв'язку з тим, що російська держава виховувала його “за рахунок казни” в корпусі Дворянського полку. Очільник дворянства також поцікавився історією роду Алі-бея, і йому стало відомо, “що володіння Кокозами та існування цієї давньої фамілії Хаджи Бека підтверджується написами татарською мовою на збудованому при будинку фонтані”. Щодо грамоти Саадат-Гірея, то Сімферопольський і Ялтинський окружний очільник дворянства не виявив її власників [ГААРК 1436, л. 62].

Після отримання в січні 1842 року відомостей про власника грамоти Тохтамиша більше ніяких новин з цього питання до середини травня 1842 року в канцелярію Зібрання не надходило. Тому ТГДДЗ ще раз вирішило звернутися до Сімферопольського і Ялтинського окружного та Дніпровського повітового очільників дворянства із проханням перевірити інформацію про приналежність грамот [ГААРК 1436, л. 51].

На свій запит Зібрання в кінці червня 1842 р. отримало відповідь від Сімферопольського і Ялтинського, а також Дніпровського очільників дворянства, що ніхто із татарських мурз не визнав цих грамот [ГААРК 1436, лл. 52, 55, 58].

У кінці вересня 1842 року відбулося засідання ТГДДЗ із приводу татарських грамот, на якому була заслухана справа про визначення належності татарських документів, які потрібно було придбати для уряду. Засідання було проінформовано, що ніхто з татарських мурз Феодосійського, Євпаторійського, Перекопського, Дніпровського, Мелітопольського повітів не визнав грамот власними. Тільки Сімферопольський і Ялтинський окружний очільник дворянства отримав інформацію, що грамота Тохтамиша належить до роду матері Алі-бея Булгакова, правнука трьохбунчужного паші Абдулалі-бея, власника Кокозької долини; родина також згодна передати грамоту уряду без компенсації. Власника грамоти Саадат-Гірея не виявлено. Тому Зібрання прийняло рішення передати обидві грамоти до Таврійського губернського правління [ГААРК 1436, лл. 59–61].

Рішення було виконано 20 жовтня 1842 року, про що свідчить розписка секретаря Таврійського губернського правління ТГДДЗ в тому, що грамоти Тохтамиша і Саадат-Гірея були передані до ТГП [ГААРК 1436, л. 66].

Остаточна справа “Про переклад із татарської мови...” була завершена 1 травня 1845 р., про що свідчить доповідь секретаря ТГДДЗ [ГААРК 1436, 80 л.]. Але окрім висновку про закінчення справи щодо перекладу 63 татарських документів та придбання для уряду грамот Тохтамиша і Саадет-Гірея, у справі присутні ще два описи. Перший опис на 3-х аркушах містить “Свідоцтва Таврійської області від беїв і мурз, що служили

при дворі кримських ханів”, загалом 61 свідоцтво [ГААРК 1436, лл. 72, 77–79]. Другий опис – це опис документів кримських беїв і мурз, що на раховує 60 позицій (?), хоча документів, як неодноразово згадувалося в листуванні ТГДДЗ, за описом було 63 [ГААРК 1436, 73–76 лл.]. Слід зазначити, що у справі 206 також існують розбіжності між описом, що містився в указі Герольдії та описом справ отриманих ТГП [ГААРК 206, лл. 1–21].

Також у справі наявні копії грамот: перша копія грамоти Тохтамиша (виконана першим драгоманом Я. Ярцовим, з копії списував канцелярський службовець ТГДДЗ Ібрагім-бей Булгаков) [ГААРК 1436, лл. 63, 71]; друга – переклад з ярлика Тохтамиша на двох аркушах, виконаний Я. Ярцовим [ГААРК 1436, 64, лл. 70]; третя – переклад з ярлика Саадат-Гірея, виконаний Я. Ярцовим [ГААРК 1436, лл. 65, 69].

Таким чином, справа про переклад татарських документів була завершена, але зрозуміло, що це стосувалося тільки тих перших документів, що були подані татарами в ТГДДЗ в кінці XVIII – на початку XIX століття, тобто одразу ж після прийняття указів Катерини II про привілеї російського дворянства. Та справи на отримання дворянського звання відкривалися в ТГДДЗ досить часто і звичайно поповнювалися новими документами, які потрібно було перекладати.

Справа про переклад татарських документів із ТГДДЗ показує, яким насправді нелегким був шлях до отримання дворянського звання для татарської знаті, і дуже часто він затягувався на довгі роки. Не завжди канцелярія спрацьовувала оперативно, документи іноді втрачалися, і не завжди адміністрація на місцях була зацікавлена у швидкому вирішенні цих питань.

Що стосується грамоти Тохтамиша, то вперше її переклад був надрукований в журналі Міністерства народної освіти в 1840 році [Мурзакевич 1840]. У 1844 році були опубліковані обидві грамоти (Тохтамиша і Саадат-Гірея) в першому номері “Записок Одеського товариства історії і старожитностей” [Григорьев 1844].

Ярлик Тохтамиша і Саадат-Гірея був перевиданий у 1851 році І. Березиним, оскільки, на його думку, до попереднього видання, що було здійснене Одеським товариством, вкралися помилки. Вчений зазначає важливість ярлика Тохтамиша для історії монголів і Золотої Орди як найбільш давнього з тюркських ярликів, відомих в оригіналі.

Але незважаючи на те, що минуло досить небагато часу (лише 6 років), як закінчилася справа щодо встановлення власника ярлика Тохтамиша, І. Березин, очевидно, нічого не знав про цей факт. У всякому разі при публікації ярлика він зазначив, що ярлик належить якомусь кримському власнику. Так ім’я Алі-бея Булгакова і його родини залишилося тільки на сторінках архівних документів ТГДДЗ [Березин 1851, 11]. Що стосується ярлика Саадат-Гірея, то І. Березин зауважує, що він має однакове походження з ярликом Тохтамиша [Березин 1851, 15].

Публікація ярликів Тохтамыша і Саадат-Гірея дала новий поштовх для дослідження історії монголів, внутрішнього устрою Золотої Орди та Кримського ханату [Березин 1850, Березин 1863, Лашков 1894, Усманов 1979].

ЛІТЕРАТУРА

Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК), ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 206. 46 л. О рассмотрении документов на доказательство дворянства татарских помещиков, присланных из Новороссийского губернского правления.

ГААРК, ф. 49. Таврическое Губернское Дворянское Депутатское Собрание, оп. 1, д. 1436. 80 л. О переводе с татарского языка документов о дворянском достоинстве баев и мурз, служивших при дворе Крымских ханов до присоединения Крымского полуострова к России.

Березин И. Внутреннее устройство Золотой орды (по ханским ярлыкам). Санкт-Петербург, 1850.

Березин И. Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадет-Гирея, с введением, переписью, переводом и примечаниями. Казань, 1851.

Березин И. Очерк внутреннего устройства Улуса Джучиева. Санкт-Петербург, 1863.

Григорьев В. Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // ЗООИД. Одесса, 1844. Т. 1.

Мурзакевич Н. Письменные памятники Тохтамыш-хана // ЖМНП, Санкт-Петербург, 1840.

Маверіна О.С. Щодо процедури розгляду документів татарської знаті в Таврійському Дворянському Депутатському Зібранні // Сходознавство. Київ, 2011, №53–54.

Лашков Ф.Ф. Исторический очерк крымско-татарского землевладения // ИТУАК. № 21. 1894.

Полное собрание законов Российской Империи. Собрание первое. Санкт-Петербург, 1830. Т. 22. N 15936; N 16187.

Т.Ф. Маленька

РЕЦЕПЦІЯ ПЕРСЬКОЇ КЛАСИЧНОЇ ПОЕЗІЇ У ФРАНЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ “ГУЛІСТАНУ” СААДІ)

Порівняльне літературознавство вперше з’явилася у Франції і саме французькі дослідники вперше використали цей новий метод у своїх літературних студіях. У 1828 році Віллеман (Villemain), один із викладачів Сорбонни, на лекціях з історії літератури торкався проблеми взаємного впливу англійської, італійської й французької літератур та заохочував студентів до порівняння літератури європейських народів. 1838 року був виданий четвертий том збірки його лекцій і саме у цьому збірнику Віллеман вперше вжив термін “порівняльна література” (*litterature comparée*).

Після Віллемана, інший викладач Сорбонни, Жан-Жак Ампер (J.-J. Ampère), продовжив його роботу і займався порівнянням різних літератур, зокрема літератур Сходу та Заходу. У цей період були видані перший переклад “Шахнаме” Фірдоусі, виконаний Жулем Моєм (Jules Mohl), та переклад “Ясни” (частини “Авести”) , здійснений Бюрнуфом (Burnouf) – таким чином увага французів була ще більше прикута до літератури та культури країн Близького Сходу, особливо Ірану. Саме тому лекції Ампера були позитивно сприйняті, і дискусії про порівняльну літературу з’явилися в пресі. Сант-Беве (Sainte-Beuve), викладач Сорбонни та відомий критик, в “Журналі двох світів” (*Revue des Deux Mondes*) в декількох статтях розмірковував про “відкриття нового розділу в сфері літературних досліджень” та назвав Жан-Жака Ампера його засновником. Париж на той час вважався культурним центром Європи, де вивчали перську, арабську, турецьку, китайську та інші мови.

З якого часу починається ознайомлення французів з іранською літературою і якими факторами та мотивами вони керувалися? В яких напрямках рухалося це осягнення на різних етапах свого розвитку, і як відбувалася рецепція перської класичної поезії у різні стильові епохи розвитку французької літератури?

З перських класиків Х–ХV ст. у французькій літературі найважливіше місце посіли Фірдоусі, Сааді, О. Хайям, Гафіз – засновники різних поетичних ідіостилів і жанрів: героїчного епосу, дидактичної поезії, філософських рубаї, любовно-містичної лірики. Проте саме з перекладів “Гулістану”

Сааді в епоху класицизму беруть відлік французько-іранські літературні взаємини.

З XVII до початку XX ст. у французькій, як і в інших європейських літературах змінювались різні літературні стилі, напрями і школи, естетичні принципи яких суттєво відрізнялися один від одного і, зрозуміло, в кожному стильову епоху змінювався характер рецепції творчості перського класика.

XVII ст. у французькій літературі вважається століттям становлення французької літературної мови, століттям значних інновацій у французькій культурі. 1634 року, в рік заснування французької Академії, з'являється перший переклад “Гулістану” Андре де Ріє. Книга Сааді була першим зразком східної літератури французькою мовою; “Каліла і Дімна” та “Коран”, також перекладені в епоху *класицизму*, видані пізніше: перший у 1644, другий – 1647 р. Переклад “Гулістану” було здійснено саме тоді, коли у французькій літературі закладались основи класицизму.

Один з основних принципів класицизму взагалі, і французького зокрема, полягає в наслідуванні стародавніх класиків, в основному давньогрецьких та римських авторів. Цього вимагала теорія французького класицизму про абсолютний ідеал прекрасного. Орієнтація на античність – ядро естетики класицизму. Літературні факти вказують, що французькі класицисти наслідували не лише європейські античні зразки, але й літературні твори Сходу.

Власне варіант першого перекладу “Гулістану” Андре де Ріє до нас не дійшов, однак можна отримати про нього деяке уявлення з уривків, опублікованих у “Сходознавчій Бібліотеці” д'Ербело, що вийшла друком у 1697 р., вже після смерті автора з додатковим четвертим томом. Цей том закінчується розділом під назвою “Чудові слова та вислови східних людей”. Її матеріал зібраний, перекладений і укладений відомим французьким перекладачем “Тисячі й однієї ночі” Антуаном Галланом.

Переклад складається з двох частин: перша містить “чудові слова”, а друга – вислови. Поряд з розповідями арабських, тюркських та інших східних авторів, Галлан пропонує французькому читачеві близько 50 оповідань з “Гулістану” Сааді. Твердження Массе, що переклади цих оповідань зроблені самим Галланом ґрунтується на тому, що частина текстів інших авторів перекладена цим самим збирачем і укладачем “Чудових слів та висловів” [Masse. 1919]. Справді переклади з Джамаї дійсно були зроблені самим Галланом – вони раніше не існували. Однак Галлан попереджає, що він брав оповідання Сааді з уже опублікованих книг, але загалом він уклав свою працю на основі рукописів. До опублікованих книг він, ймовірно, відносить “Гулістан” Сааді в перекладі Андре де Ріє. Тому твердження Массе є безпідставним: Галлан взагалі не займався перекладом Сааді, його заслуга – в популяризації Сааді у Франції та Європі взагалі [Шокір М., 1982, Hadidi, 2002]

Переклад “Гулістану” Андре де Ріє і книга А. Галлана мали значний успіх серед письменників доби класицизму.

Так, французький класицист Жан Лафонтен (1621–1695), який наслідував грецького Езопа та римського Федра та писав свої твори під впливом Овідія, Вергілія, Плутарха, Теренція й багатьох інших, також використовував твори індійської, китайської, перської літератур. Коли межі осягнення античної класики стали для нього завузькими, він звернувся і до “Гулістану” Сааді. Йому був відомий переклад Андре де Ріе. Увага до творчості Сааді не випадкова: у творчості цих двох моралістів – східного та західного – простежується ідейна та художня схожість. По-перше, Лафонтен у період розквіту придворно-монархічної культури у кращих своїх творах виступає, як і Сааді, істинно народним поетом. Головні герої Сааді – представники народу: дєрвіші, прості чесні люди: вчені, жебраки, астрономи, селяни. Центральними персонажами Лафонтена виступають зазвичай прості люди: візник, молочниця, пастух, землероб, селянин. Головні герої – представники “верхніх” шарів суспільства – якщо і зустрічаються у Лафонтена, то лише як противага, антитеза головним героям [Шокір М. 1987; с. 49]. Починаючи з Лафонтена образ простої людини все частіше з’являється у творах французьких письменників, тому його творчість наближається до просвітницького класицизму.

По-друге, у Сааді та Лафонтена спільні принципи зображення дійсності. В основі їх творчих ідіостилів лежить чіткість, точність спостереження реальної дійсності у відповідності до принципів “філософії здорового глузду”.

По-третє, Лафонтена зближує із Сааді відверта дидактична спрямованість творів, що й утвердило цих письменників як великих моралістів своїх епох і народів. Щодо Лафонтена, це визнавалось усією французькою критикою. Лафонтен, як і Сааді, прагне радити, скеровувати, наставляти. Близькість Лафонтена і Сааді особливо помітна, коли вони розмірковують на родинно-побутові, соціальні, морально-етичні теми і, особливо – коли мова йде про мораль духовенства і жорстокість знаті. Лафонтен часто звертався до “Гулістану” Сааді, запозичуючи в ньому сюжети й мотиви.

Французький класицист взагалі не боявся запозичень і робив це у значному обсязі, використовуючи джерела як античної, так і східної літератури. Сам байкар про це каже:

Mon imitation n'est point un esclavage.
 Je ne prends que l'idée, et les tours et les lois.
 Que nos maîtres suivaient eux-mêmes autrefois.
 Si d'ailleurs quelque endroit plein chez eux d'excellence.
 Pour entrer dans mes vers sans nulle violence.
 Je l'y transporte.
 (Мої наслідування – це не сліпе поклоніння.
 Я беру тільки сутність, звороти та закони,
 Як у свій час робили наші вчителі.
 І якщо досконалі місця їх творінь
 Можуть увійти до моїх віршів непримусово,
 Я їх запозичую.)

На деякі такі запозичення Лафонтена з Сааді вказував Шарль Дефремері. Він стверджував, що Лафонтен запозичив сюжети оповідань “Сон одного мешканця Монголії” з оповідання Сааді “Астроном, що впав у колодязь”.

В оповіданні “Астроном, що впав у колодязь” Сааді є такий текст: “Один астроном повернувся додому і побачив незнайомого чоловіка, що сидів поряд з його жінкою. Він почав сваритися і лягтися на нього, піднявся галас і метушня. Чоловік, чистий серцем, який за цим спостерігав, промовив (астроному):

“Звідки ти знаєш, що там в zenіті небес,
Коли не знаєш, хто в тебе вдома?”

У Лафонтена байка починається так:

Un astrologue un jour, se laisse choir
Au fond d'un puits. On lui dit: “Pauvre bête,
Tandis qu'à peine à tes pieds tu peux voir,
Penses-tu lire au-dessus de ta tête.”

(Одного разу астроном звалився
В глибину колодязя. Йому сказали:
Бідний ти, якщо ти ледве бачиш, що в тебе під ногами,
То як же ти наважуєшся читати те, що в тебе над головою?)

Творчий підхід Лафонтена до запозиченого ним мотиву чітко простежується і в кінці твору, який зреалізовує все ідейне навантаження. У Сааді це оповідання закінчується питанням до астронома: “Звідки тобі знати рух світил?”. Лафонтен, залишаючись вірним ідеї оповідання, передає її в дещо іншій формі: “Як же ти наважуєшся читати те, що в тебе над головою?”. Отже, Лафонтен не механічно відтворює сюжети і мотиви Сааді, а творчо осмислює, бо запозичення – такий тип взаємодії літератури, коли письменник чи поет зберігає основну сюжетну лінію, домінуючі риси характерів персонажів, але при цьому, вводячи інший національний колорит чи розставляючи інші художні акценти, невловимо змінюючи ритм твору, надаючи образам іншого тлумачення, і часом створює зовсім інший твір. Однак цей твір попри все новаторство зберігає суттєву схожість із джерелом запозичення.

Також Лафонтен використовував сюжет оповідання Сааді “Про звичай дервішів” для написання власної оригінальної байки “Сон мешканця Монголії”. Шарль Дефремері вказує також на подібність бейту Сааді з 16-го оповідання першого розділу “Гулістану”:

Море прибутку – безмежне,
Але якщо хочеш безпеки – лише на березі вона

з такими віршами Лафонтена з байки “Пастух і море”:

La mer promet monts et merveilles
Fiez-vous-y, les vents et les voleurs viendront.
(Море обіцяє гори і дива,
Однак остерігайся вітру й морських хвиль.)

Окрім того, у першому розділі “Гулістану” є наступні рядки про царя-тирана:

О, владнику, що ображає своїх підданих,
Доколи буде людним цей базар (насилля)?
Навіщо влада та тобі потрібна,
Краще померти, коли вже ти – тиран.

І майже так само завершується байка Лафонтена “Лев, який поставив”:

“Le Liòn devenu vieux: “Mais c’est mourir deux fois
que souffrir tes atteints”.

(“Краще двічі померти, аніж займатися насиллям своїх підданих”).

Таким чином ім’я Сааді повною мірою може бути поставлене поряд з іменами великих давньогрецьких та римських авторів, яких наслідував великий байкар-класицист Жан Лафонтен. Таджицький дослідник М. Шокір услід за Ш. Дефремері знайшов цілий ряд запозичень з Сааді у творчості Лафонтена [Defremeri, 1858]. Хоча часом ці запозичення досить узагальнені і, можливо, їх першоджерелом був не “Гулістан”, а “Каліла та Дімна”. Так, наприклад, вислів Лафонтена “En toute chose il faut considerer la fin” – “У кожній справі варто враховувати кінець” нагадує Шокіру Мухтору думку Сааді “Подумай про вихід перед тим як увійти”. Зокрема, сучасна французька дослідниця творчості Лафонтена Е. Анрі наголошує, що східними об’єктами наслідування для Лафонтена були саме зразки індійської й китайської літератури і нічого не зазначає про “Гулістан”, який сам є збіркою східної мудрості та власного життєвого досвіду Сааді-мандрівника.

Інший представник французького класицизму Тальман де Рео (1619–1692) також використовував сюжети з “Гулістану”, але на відміну від Лафонтена свої запозичення значно більше підпорядковував правилам класицизму. В одному з його оповідань збірки “Historiettes” (“Оповідки”) можемо прочитати: “Un Espagnol du royaume de Murcie, pays fort chaud, venu en France l’hiver comme il passait par un village, les chiens aboyèrent après lui; il voulut prendre une pierre, il trouva qu’elle tenait, à cause de la gelée. Peste du pays, dit-il, on y attaché les pierres, et on y lâche les chiens” (“Один іспанець з королівства Крадіїв, де панує спека, їхав взимку до Франції. Коли він проходив крізь село, собаки підняли на нього гавкіт. Він хотів взяти камінь, але з-за морозу не міг відірвати його від землі. До біса все це, що за країна! – вигукнув він, – тут каміння прив’язують, а собак відпускають”).

У 10-му оповіданні четвертого розділу “Гулістану” Сааді розповідає: “Один з поетів відправився до ватажка розбійників і прочитав йому касиду. Той велів зірвати з нього одяг і прогнати до села. Нещасний пішов голим по морозу. На нього накинулись собаки, він хотів взяти каміння, щоб відігнати собак, але земля була покрита льодом, і він нічого не міг зробити. Він сказав: “Що за підлі люди – собак випустили, а каміння прив’язали!”.

Неважко помітити, що де Рео запозичує сюжет у Сааді. Видозміна ж відповідає епосі класицизму, де він актуалізує сюжет в душі уявлень читачів епохи. Так, “поет” перетворений на “іспанця”, оскільки саме “іспанець” найчастіше характеризував собою “іноземця”, а його батьківщина сприймалась як край, де не знають зими. Щодо самої моралі, то вона повністю перенесена на французький ґрунт. Цей прийом – запозичувати сюжетне ядро з “чужого”, а сюжетну рамку обробляти на національному ґрунті – цілком відповідав літературній етиці епохи класицизму.

Традиції запозичення ідей та сюжетів у письменників минулого значно більше, аніж у байках та оповіданнях, виявились в драматургії класицизму. Найвидатніший комедіограф епохи Жан Батист Мольєр (1622–1673) запозичає, на думку Дефремері, певні репліки з Сааді. У певних висловах зі “Вчених жінок” (“*Les Femmes savantes*”) Мольєра Дефремері знаходить фразу: “*Guenille si l’on veut, ma guenille m’est chère*” (“Старі речі, але вони мені дорожчі”), яка цілком відповідає такій думці Сааді: “Хоча халат, що подарував султан, є дорогим, дорожче мені мій старий халат”. У Сааді та Мольєра чимало спільного: обидва вважали своєю метою служіння народу, були художниками-реалістами – до цього Мольєра підготувала й твереза реалістична філософія Лукреція, і плідні життєві спостереження. Обидва подорожували, мали багатий життєвий досвід. Для Сааді тривалі багаторічні подорожі слугували безцінним матеріалом для реалістичного зображення життя.

У XVIII ст., у Франції, здійснюється сім повних та фрагментарних перекладів “Гулістану”, першим з яких є переклад Алегра (1633–1733) під назвою “Гюлістан або володіння троянд”, виданий у 1704 р. і перевиданий у 1714 і 1734 рр. Якщо Алегр звертає увагу на ідеї Сааді про справедливого царя, то відомий французький мандрівник Шарден звертається до його дидактики, що знайшла втілення в “Гулістані” та “Бустані”. Його переклад афоризмів “Гулістану”, опублікованих в “Подорожах кавалера Шардена в Персію та в інші місця Сходу” вийшли друком через двадцять років після перекладу Алегра. Наступним перекладачем шедевр Сааді був поет Сен-Ламбер (1716–1803), учень Вольтера. У 1769 р. в його книзі “Пори року” переклади Сааді розміщені як додаток під загальною назвою “Східні байки” (“*Fables orientales*”), де перекладено 45 оповідань “Гулістану”, більшість яких належить першому і другому розділам оригіналу. Вірші перекладач передає прозою, допускає у тексті значні купюри.

Зацікавлення книгою Сааді у Франції не залишило байдужим і голову французьких енциклопедистів, зокрема філософа Дені Дідро. У 1759 р. він пише статтю про “Гулістан”, і для ілюстрації перекладає кілька оповідань з різних частин книги. Ці переклади три роки потому були надруковані в першому номері журналу “*Correspondance de Grime*” (листопад 1762 р.) під назвою “З поета Сааді”. Дідро переклав в основному ті оповідання, що містять автобіографічні дані про поета.

Наприкінці століття, в рік завершення французького Просвітництва та початку французької буржуазної революції біля витоків нового напрямку французької літератури – романтизму до “Гулістану” звертається орієнталіст абат Годен. Його переклад вийшов в Парижі у 1789 р. і був перевиданий пізніше з передмовою “Зауваги про Сааді” Сильвестра де Сассі. Орієнталіст Н. Семеле, один з перекладачів “Гулістану”, вважає переклад Годена єдиним повним перекладом твору Сааді французькою мовою (окрім свого власного). Переклад Годена був не лише найповнішим, а й художньо вартіснішим і близьким до оригіналу [Hadidi, 2002].

Є достатньо підстав стверджувати, що “Гулістан” був добре знайомий і французьким просвітникам. Переклади XVIII ст. – Алегра, Сен-Ламбера мали особливий успіх і здійснили безпосередній вплив на творчість французьких письменників-просвітників.

На відміну від класицистів, які запозичували зміст оповідань “Гулістану”, письменники-просвітники використовували лише ідейний зміст і основні сюжетні акценти оповідань.

Причину все більш зростаючого зацікавлення французьких просвітників “Гулістаном” слід шукати у суголосності їх естетичних ідеалів та суспільно-політичних поглядів із соціальною та естетичною концепцією Сааді. Французькі просвітники ставили перед собою практичні цілі: вплинути на розум співвітчизників та підготувати їх до здійснення соціальних перетворень. А це уявлялось їм можливим насамперед через наставництво, моральні повчання. Сааді, відомий у середньовічній перській літературі, насамперед як мораліст та дидактик. Окрім того, представників французького просвітництва приваблювала і народність творчості Сааді.

У Сааді та французьких просвітників схожі принципи художнього втілення дійсності. Простота лексики, ясність викладу, стислість та афористичність стилю, властиві “Гулістану”, повністю відповідали естетичній програмі французького Просвітництва.

Вплив Сааді на творчість голови французьких просвітників Вольтера – тема особлива, і потребує спеціального дослідження. Шарль Дефремері порівнював окремі бейти Сааді, зокрема з 15-го оповідання першого розділу “Гулістану”, із таким віршем Вольтера:

Протягом ста років може гебр розпалювати вогнище,
Але в одну мить він згорить, якщо в нього потрапить.

з:

Qu'un Perse ait conserve le feu sacré cent ans,
Le pauvre homme est brulé quand il tombe dedans.
(Хай перс собі береже священний вогонь сто років,
Нещасний туди впав, і вмить згорів).

Або такий вірш з 20го оповідання того ж розділу “Гулістану”:

Бідний осел, хоча і некмітливий,
Але він цінний тим, що тягне вантаж

із віршами французького поета:

L'âne me plaît, son dos porte au marché,
Les fruits du champs que le sustre a bêché.
(Осел мені подобається, він носить на базар
Плоди полів, що зрошені селянами).

Ш. Дефремері було помічено, що деякі думки Вольтера запозичені в Сааді: “Qui va répondre à Dieu, parle aux homes sans peur” – “Хто відповість богу, той з людьми говорить без страху” – взято з вислову першого оповідання першого розділу “Гулістану”: “..як говорять, хто розпрощається з життям, той викладе все, що на серці”. Зазначимо, що і Дідро цитує цей вислів, але він саме цитує і робить посилання, а не запозичує його [Шокир М.].

Як правило, запозичення Вольтера відносяться до першого розділу “Гулістану” – “Про характер царів”. Саме ця частина “Гулістану” найчастіше перекладалась як до Вольтера, так і в його епоху. Але значно глибша причина полягає, власне, у тематиці та ідейному пафосі цих оповідань. В оповіданнях, присвячених царям, викладені ідеї Сааді про справедливого монарха особливо близькі Вольтеру, який розробляв власну концепцію “монарха-філософа”.

Вплив Сааді можна прослідкувати також у творчості поета Антуана Франсуа де Байї (1756–1832). Наприклад, вірші з 19-го оповідання першого розділу Сааді:

Якщо цар з'їсть із саду підданих хоч яблуко, тоді
Гулями його вирвуть дерево з корінням.
Якщо султан, дозволивши насилля, відніме п'ять яєць,
То його воїни заколють тисячі курей

надихнули де Байї на написання наступних рядків:

Que ce champs qui n'est pas á soi
Un monarque enlève une pomme,
Par l'exemple, ses courtisans sans frein
Coupent l'arbre le lendemain.
(Якщо в саду, що йому не належить,
Монарх з'їсть яблуко одне,
Його придворні, без зайвої думки,
Вивернуть яблуню на наступний день).

І в наступному вірші де Байї обігрується вислів з “Гулістану”: “Перлина лишається дорогоцінною, коли б навіть вона впала в бруд, а пил не має цінності, якщо навіть злетить до неба”.

Un jour, on ne serait trop comment,
Du front d'un sultan altère.
Tombe dans le fumier un riche diamant.
A peine est - il tombé qu'une vaine poussière,
Jouet d'un vent capricieux
Tourbillions et s'élève aux cieux.

Or, maintenant responds – toi qui fais l’homme habile
 Et qui pour tes égaux affectes du mépris,
 Le diamant en a-t-il moins de prix,
 Et la poussière en est - elle moins vile.
 (Одного разу, невідомо як,
 Впав на землю з голови султана діамант,
 І тільки впав – піднявся пил,
 За вітром до небес злетів.
 Скажи тепер, той, хто підносить людей,
 Чи став менш цінним від падіння цей коштовний камінь?
 Чи став цей пил більше значущим?)

Вплив “Гулістану” відчувається і в творчості поетів-просвітників Лашабосьєра (1752–1820) та Бланше (1707–1784). Останній, за повідомленням Анрі Массе, використав оповідання “Гулістану” у своїх “Apologues et contes...” (“Східні притчі та казки...”), а саме: “Подвір’я Персії”, “Скривджений дервіш”, “Способи воскресіння мертвих”, “Зголоднілий араб”, “Друзі та гроші”. Сам Бланше також стверджує, що взяв зміст притчі “Зневажений дервіш” і казки “Способи воскресіння мертвих” з “Гулістану”, виданого у 1737 р. (ймовірно у перекладі Алегра) [Шокір М., 1982].

В епоху *романтизму* французькі перекладачі звертались до “Гулістану” двічі. Перший з перекладів цієї епохи був здійснений сходознавцем Н. Семеле у 1834 р., який набув значної популярності, проте повноцінніший переклад “Гулістану” був зроблений викладачем арабської мови та літератури в Колеж де Франс Шарлем Дефремері, у 1858 р. “Гулістан” у перекладах Семеле і Дефремері мав значний успіх, особливо у французьких *романтиків*, які були в захопленні від його романтичних мотивів. Вони не запозичували його сюжети або окремі ідеї, оскільки європейський романтизм висунув важливу вимогу: захоплюватись творіннями майстрів минулого, але не наслідувати їх. Багатьом романтикам було властиве уявлення, що живописна екзотика східних країн є поетичним контрастом до нудної буржуазної повсякденності. В цих країнах романтики шукали яскраві, сильні характери, самобутній життєвий устрій. Французькі романтики бачили у східній літературі, особливо в перській, романтичні риси: блиск, глибину, піднесеність. Як зазначив Гюго – голова французьких романтиків – у “Примітках” “c’est une source à laquelle il désirait depuis longtemps se désaltérer”, – “це джерело, з якого я давно хотів випити”. “Там, на Сході все насправді велике, щедre, плодюче, як у середні віки. Це воістину інше море поезії” [Hadidi, 2002].

В образах самобутніх національних літератур, які не базувалися на наслідуванні давньогрецької чи римської традиції, поет пропонує шукати нові сили, бачити античність – на Сході. Романтики цінували оригінальні художні твори літератур Сходу, які приваблювали їх своєю таємничістю, несхожістю, побутовими та соціальними контрастами. Романтики не лише зіставляли Захід зі Сходом, писали стилізовані “східні” твори, але й давали

оцінку східній класиці; висунули теорію єдності світової літератури. Саме романтизм пропагував і прагнув зробити відомою всьому світові багату духовну культуру народів Сходу.

Серед французьких романтиків, що звертались до “Гулістану” насамперед варто відзначити Віктора Гюго та Марселіну Деборд-Вальмор. “Східні мотиви” (“Les Orientales” 1829 р.) Гюго написав у віці 26 років.

Як і “Західно-східний диван” Гете, “Східні мотиви” Гюго поділяються на дві частини: перша з них містить 41 вірш, а друга – “Примітки”. У “Примітках” до своєї книги поет зазначив, що ідея звернення до Сходу з’явилась у нього минулого літа під час заходу сонця. Хоча, за словами Гюго, ця ідея з’явилась зненацька, насправді вона довго визрівала в ньому. Про це читаємо у його “Примітках”: “...йому (Гюго) здається, що до сьогодні надто часто бачили нові часи у столітті Людовика XIV, а античність – в Римі та Греції: чи не видно з більшої висоти, з більш далекої перспективи, якщо б вивчали сучасну епоху за середньовіччям, а стародавність – за Сходом” [Гюго В., 1935].

У “Примітках” до “Східних мотивів” Гюго виступає також в якості дослідника східної поезії, виявляючи інтерес не лише до тематики, але й до техніки східної поезії. Сучасний дослідник “Східних мотивів” Елізабет Баріно справедливо відзначає: “З усією своєю обізнаністю Гюго б не створив такої збірки, якщо б не цікавився водночас і питаннями техніки віршування”. Яскрава і багата поетика Сходу з її високою технікою призвели голову французьких романтиків до визнання величчя цієї поезії: вона відкрилася йому як “інше море поезії” [Hadidi, 2002].

Особливо цікавими є думки Гюго про стиль перської поезії. Зіставляючи перську середньовічну поезію з італійською, він пише: “Втім, є багато аналогій між перською та італійською поезією. В обох мовах мадригали, гра слів, кольори та парфуми. Перси є італійцями Азії” [Гюго В., 1935]. До “Приміток” Гюго додані кілька газелей Джалаліддіна Румі, Атгара, вірші Фірдоусі у перекладі близького друга поета сходознавця Ернеста Фуїне. Ці переклади Гюго оцінює, як “літературні і високохудожні”.

Щодо “Гулістану” Сааді, Гюго насамперед звернув увагу на образи квітів зі вступу – “Причина написання книги”. А збірка “Східні мотиви” (1829) завершується віршем “Листопад”, з епіграфом зі вступу до “Гулістану”: “Я йому сказав: як ти знаєш, троянди в садах недовговічні і сезон рожевого квітника непостійний...”. Так само Гюго брав епіграфи з Сааді і для інших своїх творів.

Характеризуючи один з ранніх рукописів збірки “Східних мотиви”, Баріно відзначає, що перша сторінка рукопису Гюго містить три цитати з “Гулістану”, які мали б постати епіграфами для книги в цілому. Однак вони стали епіграфом до окремих віршів цієї збірки [Hadidi, 2002].

Поетеса Марселіна Деборд-Вальмор, також звернула особливу увагу на вступний розділ “Причина написання книги” Сааді: “Один благовірний

мудрець, схиливши голову на груди, занурився в море відвертості. Коли вийшов з цього стану, хтось із друзів жартома звернувся до нього: “Який чудовий подарунок приніс ти з саду?” – “Я думав, – промовив той, – як тільки підійду до трояндових кущів, то наповню свою полу квітами, щоб подарувати їх друзям. Але коли я туди дістався, так сп’яніли мене пахощі троянд, що пола мого одягу вислизнула з рук”.

Під впливом цих рядків поетеса написала вірш під назвою “Троянди Сааді” (“Les roses de Saadi”):

J’ai voulu ce matin te rapporter des roses;
 Mais j’en avaint tout pris dans mes ceintures closes
 Que les noeuds ont éclaté; les roses envolées,
 Dans le vent, à la mer, s’en sont toutes allés;
 Elle ont suivi l’eau pour ne pas revenir.
 La vague en a paru rouge et comme enflammée:
 Ce soir ma robe encore en est tout embaumée...
 Respires – en sur moi l’adorant souvenir.

Зранку я хотіла принести тобі троянди.
 Але я їх так багато нарвала у зв’язані пояси,
 що затягнуті вузли не змогли їх утримати.
 Пояси розірвались, троянди розсипались
 на втіху вітру, моря, розлетілись усі.
 Сплили за водою, аби більше не повернутись.

Як бачимо, поетесу захопило не саме оповідання Сааді, а лише його романтичний пафос. Мотив троянд слугував їй основою для створення оригінальної поезії. Тут маємо справу не з запозиченням або наслідуванням, а зі своєрідним долученням до чарівного лейтмотиву східного поета. Насправді, передмова “Гулістану”, переливаючись усіма барвами східної поезики, сповнена ідеєю оспівування чудової і романтичної природи, насамперед близько зачепала поетичні ідеали перших представників романтичної школи.

Загалом, Сааді був сприйнятий французькими романтиками через спільні естетичні принципи. Романтиків, яким взагалі властиве захоплюватись іншомовними авторами, захоплювали не окремі сюжети, думки, а увесь чудовий поетичний світ Сааді – світ незвичного, яскравого й самобутнього мистецтва.

До 1913 року, якщо не брати до уваги вибіркового перекладу поета Ф. Дюома, який стилізував у віршовій формі прозаїчні переклади “Гулістану”, твір не перекладався. Наступний переклад “Гулістану” з’явився лише у 1913 році. Він був виконаний Ф. Туссенном, а передмову до нього написала французька поетеса, член Бельгійської Академії Анна де Ноай (1876-1933). Хоча переклад Туссена, як і оригінал, складається з восьми розділів, за розташуванням вони досить сильно відрізнялися від оригіналу: 1 – Про переваги помірності бажання; 2 – Про любов та молодість; 3 – Про

переваги мовчання; 4 – Про виховання; 5 – Про мудрих; 6 – Про характер царів; 7 – Про суспільство; 8 – Про старість. А ось порядок розташування розділів у Сааді: Вступ; 1 – Про життя царів; 2 – Про характер дєрвїшїв; 3 – Про доброчесність вдоволення малим; 4 – Про користь мовчання; 5 – Про любов та молодість; 6 – Про слабкість та старість; 7 – Про вплив виховання; 8 – Про правила спілкування.

Із “Гулістаном” в перекладі Туссена був знайомий відомий французький поет початку ХХ столїття Гїйом Аполлїнер (1880–1918) – автор збірок “Алкоголі” та “Калліграмми”. Як і Марселїна Вальмор та Віктор Гюго, він захоплювався насамперед романтичними образами троянд зі вступу “Гулістану”. Так, у вірші “Свято” зі збірки “Калліграмми” він пише:

Un poète dans la forêt
 Regarde avec indifférence
 Son revolver au cran d'arrêt
 Des roses mourir d'espérance
 Il songe aux roses de Saadi.
 Et soudain sa tête se penche
 Car une rose lui redit
 La molle courbe d'un hance;
 L'air est plein d'un terrible alcool
 Filtré des étoiles mi closes.
 Les obus caressent le mol
 Parfum nocturne où tu reposes
 Mortification des roses.
 (“Calligrammes”).

(Поет у лісі
 Роздивляється байдуже
 Спусковий гачок свого револьверу.
 Троянди, що гинуть від надїї.
 Він мріє про троянди Саадї,
 І раптом його голова схиляється,
 Оскільки одна троянда йому повторює:
 Пронизує мерехтїнням зірок.
 Ракети пєстять м'який
 Нічний аромат, де ти лишаєш
 Троянди, що вмирають.)

У цьому верлібрі Гїйома Аполлїнера бачимо вже зовсім інше модерне обігрування мотиву троянд Саадї у драматичній сцені-монологі поета-самогубця.

Французи були першими європейцями, які здійснили переклади “Гулістану”. Цї переклади відображають відповідні етапи розвитку французької літератури. Перший переклад Андре де Рїє обумовлений нормами класицизму. Вплив ідейних та естетичних принципів класицизму та епохи Просвітництва відчувається і в перекладах Алегра, Сен-Ламбера й Годена.

Романтизм вплинув на переклади Семеле та Дефремері. ХХ століття також висунуло свої норми до перекладу класики перської літератури, що відчувається в перекладах Туссена.

Найбільш важливими з точки зору рецепції французькою літературою перської класичної поезії були переклади “Гулістану” Андре де Ріє, Алегра, Сен-Ламбера, Семеле і Туссена, які слугували джерелом для запозичення сюжетів, образів та ідей окремими літераторами та мислителями Франції, такими як Лафонтен, Мольєр, Вольтер, Дідро, Гюго, М. Деборт-Вальмор і Гійом Аполлінер. Таким чином, французи осягнули творчу спадщину Сходу і гармонійно вписали її у європейську літературну традицію.

ЛІТЕРАТУРА

- Antologie de la poésie persane (XI–XX siècles). Textes choisis par Z. Safa. Traduits par G. Lazard, R. Lescot et A. Masse. – Tehran, 1964.
- Defremery Ch. Gulistan ou le Parterre de roses. – Paris, 1858.
- Hadidi J. Az Sa’di to Aragon – Tehran, 1380/2002
- Encyclopedia Iranica ed Ehsan Yarshater. – Lond.; Boston, 1982.
- Massé H. Essai sur le poète Saadi. – Paris, 1919.
- Гюго В. Избранные стихи. – М., 1935.
- Шокир Мухтор. Франция читает “Гулистан”. – Душамбе, 1982.

Мегйар Аляві Могаддам, О.В. Мазепова

ВИКОРИСТАННЯ ЗАСАД ГЕРМЕНЕВТИКИ ТА ДЕКОНСТРУКТИВІЗМУ У ПРОЦЕСІ АНАЛІЗУ Й ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ПЕРСЬКОЇ СУФІЙСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

(на матеріалі газелей Моуляві та Гафеза)

Протягом усієї історії свого розвитку людство намагалося розкрити таємниці буття й пізнати істину, використовуючи при цьому мистецтво і літературу. Значний внесок у розвиток сучасної думки зробили такі напрями гуманітарного знання, як структуралізм, постструктуралізм та герменевтика. Причому остання відіграла чи не найбільшу роль. Герменевтика, у витоків якої лежать філософія і гносеологія, – це спроба сучасної людини зрозуміти своє місце у світобудові, осягнути й пізнати буття та дійсність, що її оточує.

У первісному значенні герменевтику вважали мистецтвом тлумачення божественної волі, у пізнішому, фаховому – напрямом наукової діяльності, пов'язаним із дослідженням, поясненням, тлумаченням філологічних, а також філософських, історичних і релігійних текстів [Ковалів 2008, 5; Літературознавчий словник-довідник 1997, 157]. Дослідники виводять поняття “герменевтика” від давньогрецького слова *hermēneutikos* (пояснюю, тлумачу) і вважають, що на початках свого існування, зокрема в Давній Греції, мистецтво тлумачення пов'язували з трактуванням піфій, можливо, опосередковано, асоціювали з іменем Гермеса – не лише поліфункціонального бога пастухів, мандрівників, купців, крадіїв, атлетів, а й посланця Олімпу, який, досконало володіючи і символічною мовою богів, і мовою простих людей, немовби заповнював інформаційний канал між Олімпом і земним світом, навчаючи людей тлумачити адресовані їм божественні повідомлення [Ковалів 2008, 5]. Пізніше під герменевтикою стали розуміти учення про методологічні основи інтерпретації й трактування священних текстів, перш за все Біблії.

Отже, герменевтика почалася з тлумачення священних текстів. Необхідність в інтерпретації священних та релігійних текстів була обумовлена їх насиченістю символічними елементами. Ці тексти містили в собі прихований зміст, осягнення якого потребувало виходу за межі звичайного значення слів і речень.

На думку іранського автора Б. Ахмаді, “герменевтика – це спільна мова людського знання і всього глобалізованого світу” [Ahmadi 1380, 64]. Герменевтика як спосіб інтерпретації не обмежується лише літературою, її поле – або “текст” – поширюється на ціле буття. Тому крім літературної герменевтики зазвичай розрізняють філософську, теологічну, лінгвістичну, психологічну, психоаналітичну, історіографічну, правничу тощо.

Передусім з герменевтикою має справу той, хто намагається декодувати сенс художнього твору, прагнучи подолати “незрозумілість і вислизання думки автора”, осягнути й інтерпретувати щось навмисно ним утаємничене, викладене в символічний спосіб. В царині герменевтики знаходяться й звичайні люди: учень, коли розв’язує математичну задачу, закоханий, коли освідчується своїй коханій, лікар, коли встановлює діагноз своєму пацієнтові, суддя, коли розв’яснює положення кримінального права, члени суду присяжних, коли намагаються встановити істину шляхом інтерпретації слів прокурора тощо. Історик, звертаючись до історичних текстів, також має справу з герменевтикою й інтерпретацією, використовуючи їх у процесі обґрунтування своїх висновків.

Нині герменевтика перетворилася на знання, роль якого для розуміння інших гуманітарних наук надзвичайно важлива. Відомий теоретик герменевтики XIX століття Вільгельм Дільтей запропонував розділити всі науки на гуманітарні (до яких увійшли література, антропологія й соціологія) та природничі. Теоретик обстоював потребу адекватного розуміння гуманітарних наук на противагу природознавчим, усвідомлюючи, що єдиного спільного методу для них не існує. На його думку, природничі науки, переважно зосереджені на аналізуванні інформації та наукових даних, не пов’язані безпосередньо з процесами розумінням і свідомістю людини. Інтерпретація в їх виконанні є нічим іншим, як методом “пояснення”. Тоді як гуманітарні науки, апелюючи в першу чергу до текстів, спираються не на метод “пояснення”, а на метод “розуміння”. Природа пояснюється, а душевна дійсність, потребуючи творчого, інтуїтивного акту, розуміється. З огляду на різницю в методах, герменевтику він вважав дисципліною, придатною для аналізування даних в різних галузях гуманітарного знання і не доречною у сфері наук природничих [Ковалів 2008, 130].

У межах нашої розвідки ми зосередимося на герменевтиці художнього тексту та її співвідношенні з літературною критикою. У широкому сенсі, всі напрями сучасної літературної критики так чи інакше пов’язані з інтерпретацією тексту, а отже з герменевтикою. Так, представники філософського напрямку літературної критики вважають, що твір виражає філософію свого часу, а тому як підґрунтя для створення того чи іншого художнього тексту передусім потрібно дослідити філософську думку доби. Прибічники історичного напрямку літературної критики найбільшу увагу приділяють дослідженню й інтерпретації історичних подій, під час яких

виник і “визрів” художній твір. Дослідники, зосереджені на соціології, переконані, що будь-який текст відображає соціальну позицію його автора, і знов-таки вдаються до інтерпретації, але вже з інших позицій. Отже, літературні критики постійно, хоч і в різні способи, використовують інтерпретаційні методи дослідження художнього тексту.

Як уже було зазначено, в контексті художньої літератури герменевтику застосовують для віднаходження прихованого, часто закодованого автором внутрішнього смислу твору. А тому виникає питання: чи всі тексти потребують використання герменевтики як дослідницького прийому? Очевидно, не всі. Головною внутрішньою ознакою тексту, придатного для герменевтичного аналізу, є його неоднозначність і можливість різноманітної інтерпретації. Іншої вимогою є певна утаємниченість тексту, наявність у його смислі таких складових, що виходять за межі розуміння пересічного читача.

У процесі дослідження творів перської класичної літератури з позицій герменевтики передусім потрібно вирішити питання відбору придатних для інтерпретації текстів. Зрозуміло, що існує багато текстів, які зовсім не потребують цього дослідницького прийому. Їх автори немовби ставлять за мету передати читачу певну інформацію, свої знання, емоції, почуття тощо. Зміст твору в такому разі повністю підпорядкований задуму його автора. До цієї групи текстів можна віднести перські класичні вірші, створені з метою уславлення, повчання, настанови, виховання тощо. Мова цих віршів є лише засобом для передавання змісту: з одного боку, слова і вирази, розташовані у визначеному порядку, складають наче скелет змісту, а з другого боку, смисл твору повністю підпорядкований і обмежений рамками цієї мови.

З-поміж поетичних текстів доби класичної перської літератури найбільш придатними для герменевтичного аналізу слід уважати газелі Моуляві, Гафеза та інших суфійських поетів. На підтвердження цієї думки наведемо кілька міркувань.

По-перше, мова віршів суфійських поетів сповнена символами, використання яких обумовлено внутрішньою природою самого суфійського учення: поети намагалися втілити у своїх творах наслідки власного містичного досвіду, виразити поняття й почуття із сфери метафізичного, для чого слів звичайної мови не вистачало. За допомогою використання різноманітної символіки, натяків, метафор, алегорій тощо поети прагнули висловити невисловлюване, передусім – почуття містичного піднесення та екстазу. Говорячи про творчість Моуляві, варто зазначити, що мова його суфійських газелей яскраво відрізняється від мови його іншого великого твору – “Маснаві-йє ма’наві” (“Поема про прихований смисл”), який має повчальний, дидактичний характер, а тому позбавлений головної ознаки його газелей – багатозначності. Розгляньмо одну з найбільш відомих газелей Моуляві:

yār ma-rā, qār ma-rā, ešq-e jegarxār ma-rā
 yār to-yi, qār to-yi, xāje! Negahdār ma-rā.
 nuh to-yi, ruh to-yi, fāteh-o maftuh to-yi
 sine-ye mašruh to-yi, bar dar-e asrār ma-rā
 nur to-yi, sur to-yi, dowlāt-e mansur to-yi
 morq-e kuh-e tur to-yi, xaste be menqār ma-rā.

یار مرا، غار مرا. عشق جگرخوار مرا
 یار تویی، غار تویی، خواجه! نگهدار مرا
 نوح تویی، روح تویی، فاتح و مفتوح تویی
 سینۀ مشروح تویی، بدر اسرار مرا
 نور تویی، سور تویی، دولت منصور تویی
 مرغ که طور تویی، خسته به منقار مرا
 (مولانا، ۱۳۵۶: غزل ۳۷)

У цій газелі, як і в інших газелях такого роду, семантика слів не становить особливого інтересу; для того, щоб зрозуміти й дістатися, так би мовити, до внутрішнього простору твору, проінтерпретувати його смисл, потрібно перш за все зауважити на зовнішню та внутрішню мелодику вірша. Добір слів у наведеній газелі, вочевидь, не був підпорядкований бажанню автора висловити якусь певну, задалегідь визначену думку. Можна припустити, що Моуляві взагалі не піклувався про змістовий бік свого твору. Цей вірш – чистий духовний досвід, висловлений у момент містичного піднесення й екстазу. На підтвердження цієї думки наводимо переклад уривка:

*У мене є друг, є печера, є кохання, що з'їдає мене зсередини.
 Ти – моє кохання, ти – печера, о мій Пане! Тримай мене!
 Ти – Ной, ти – дух, ти – переможець і переможений.
 Ти – зранені груди, в яких зберігаються мої таємниці.
 Ти – світло, ти – сурма Судного дня, ти – царство допомоги.
 Ти – птах з гори Мойсея, що змучив мене своїм дзьобом.*

Отже, до глибинного смислу цього твору ми можемо дістатися не тільки і не стільки через семантику його лексичних одиниць, скільки завдяки його музичності. Моуляві немовби не “писав” цей текст, а “співав” його. Недарма в значенні “складати вірші” в перській мові вживається дієслово *she'r sorudan* (досл. співати вірші). Сприймаючи цей вірш, читач мимоволі перетворюється на слухача, починає співати вірш слідом за автором і віднаходить у ньому свій особистий смисл, ніби стаючи другим автором.

По-друге, газелі Моуляна і Гафеза просякнуті хвилюванням і пристрастю. Їх мова не накладає жодних обмежень, пов'язаних з часом, простором чи особистістю автора тексту. Вона нібито виходить за межі звичайної мови, так званої “мови виразів” (*zabān-e ebārāt*) і перетворюється на “мову натяків” (*zabān-e ešārāt*).

Газелі Гафеза, на відміну від газелей Моуляві, мають “рендський” характер, оскільки їх автор, оспівуючи пристрасне кохання, вино і веселощі, вважається поетом-рендом. Проте герменевтичної цінності від цього його поезії не втрачають. Розгляньмо уривок газелі Гафеза:

На світанку, у похміллі після ночі
 Узяв я вино та бубен з чангом.
 Своєму розуму я дав в дорогу припаси з вином
 І відіслав його з міста буття.
 Мила продавчиня вина подала мені знак,
 І став я непідвладний хитрощам долі.

سحرگاهان که مخمور شبانه
 گرفتم باده با چنگ و چغانه
 نهادم عقل را ره توشه از می
 ز شهر هستی اش کردم روانه
 نگار می فروشم عشوه ای داد
 که ایمن گشتم از مکر زمانه
 (حافظ، قزوینی - غنی، ۶-۱/۴۲۸)

Сповнена символами мова суфіїв, як уже було зазначено, походить і зумовлена самою природою суфійських переконань. Коли містичний досвід переноситься зі сфери змісту до сфери його вираження, слова набувають характеру пояснення. Пояснення передбачають певний коментар, а коментар – це вже шлях до розуміння містичного досвіду, тобто інтерпретація.

Не-суфій завжди намагається знизити справжній смисл суфійського мовлення до свого рівня, тобто до рівня звичайної мови. Суфій же, з одного боку, заперечує істинність і придатність буденної мови для своїх цілей, бо у своєму духовному житті він вийшов далеко за її межі, а з іншого, не може обійтися без неї, адже після усвідомлення свого містичного досвіду відчуває потребу поділитися ним з людьми. Та окрім як за допомогою звичайної мови цього зробити неможливо. Очевидно, що і самий процес усвідомлення того чи іншого духовного досвіду без участі мови навряд чи може відбутися [Nuṣā 1373, 17].

Видається, що істинний характер і справжня сутність суфійської мови формується разом із містичним досвідом, у процесі, коли цей досвід тяжіє до усвідомлення. Ясно, що жоден містичний досвід не може з'явитися у свідомості людини, яка не має уявлення про суфійські істини. Інакомовний, метафоричний характер суфійського мислення обумовлює появу цілої низки різноманітних алегорій й символів, адже звичайної “мови виразів”, в якій засоби, потрібні для вираження містичного досвіду, відсутні, суфіям не вистачає. Символіка й алегорія і є тими засобами, за допомогою яких суфії намагаються донести до пересічних людей ті чи інші аспекти свого духовного досвіду.

В історії перської класичної літератури формування і розвиток нового поетичного мовлення, якому притаманні утаємниченість, відсутність єдиного визначеного смислу і можливість його множинного трактування, вперше спостерігаємо у газелях Санаї, творчість якого засвідчує поступовий перехід від аскетичної до дервішської філософії. Таке поетичне мовлення в подальшому стає зразком для Аттара і Моуляві, а в творчості Гафеза знаходить свій найяскравіший прояв, але вже в “рендському” варіанті.

Для розуміння й інтерпретації перських суфійських газелей можуть стати в нагоді здобутки сучасної європейської науки, яка відносить такі

тексти до так званих “текстів-письмо”, “відкритих текстів” або “несвідомих текстів”.

Відомий герменевтик Ролан Барт у книзі “*S/Z*” запропонував розмежовувати два типи текстів: *тексти-читання* (readerly) і *тексти-письмо* (writerly) [Барт 2001, 32]. Перелічимо особливості текстів-читання:

1) текст-читання – це текст, зміст якого без особливих проблем доноситься до читача і розуміння якого не становить для нього суттєвої проблеми; такі тексти не передбачають звертання до креативної спроможності читача;

2) в таких текстах автор, як правило, використовує набір умовних традиційних засобів, вироблених задовго до нього, і нібито оточує смисл твору певними межами, не залишаючи читачеві можливості проявити свої творчі здібності для інтерпретації. Внаслідок цього у свідомості читача не виникає жодних запитань стосовно смислу тексту. Він нібито перетворюється на пересічного споживача продукту, який повинен зрозуміти смисл тексту тільки у той спосіб, який передбачив для нього автор;

3) в таких текстах вплив автора на створюваний ним текст настільки відчутний, що реакція читача стає передбачуваною, а його ставлення до тексту формується ще до його прочитання [Ahmadi 1370, 255–257]. Роль читача зрештою зводиться до прийняття або до неприйняття тексту. Таким чином, він перетворюється на слабкий, орієнтований на письменника, соціальний символ, який лише споживає продукт і не здатний сформувати власної думки;

4) в текстах-читаннях з легкістю можна встановити всі причинно-наслідкові зв'язки. Їх очевидність обумовлена тим, що за своєю внутрішньою сутністю ці тексти відображають певний погляд на світ буття як на постійний і незмінний феномен, який загалом завжди був і залишиться таким, як зараз. Відповідно, і самі тексти носять незмінний, сталий характер.

Розглянемо особливості тексту-письма:

1) у процесі ознайомлення з текстом-письмом читач створює свій особистий смисл і по суті заново його “пише”. Смисл у таких текстах залежить від креативної спроможності свідомості читача, який, беручи участь у створенні тексту, з читача перетворюється на співавтора [Meqdādi 1378, 442];

2) тексти-письмо запрошують читача до свідомого, осмисленого читання, не до сприймання, а до продукування тексту, дарують йому відчуття задоволення від співтворчості у процесі його створення. Внаслідок цього читач підходить до тексту з креативних позицій, беручи активну участь у творенні його смислу;

3) у тексті-письмі, говорячи у термінах Р. Барта, означники поводяться вільно і не завжди безпосередньо пов'язані з означуваними. Останні також не завжди обумовлені першими. Якщо у тексті-читанні означники наче крокують маршем, то у тексті-письмі вони наче рухаються у танці [Meqdādi 1378, 444];

4) тексти-письмо, на відміну від текстів-читання, які мають сталий, незмінний характер, бо зображують навколишню дійсність саме в такому вигляді, запрошують читача до активного пошуку, спонукають його до мовної творчості, закликаючи не лише дивитися на дійсність крізь мову, а й заглибитися в саму її суть.

Ролан Барт у 1968 році опублікував статтю під назвою “Смерть автора” [Барт 1989, 384–389], в якій дійшов висновку, що постійного смислу в тексті взагалі не існує, і ми маємо справу з кількома смислами водночас. Оскільки при цьому всі численні смисли концентруються саме в читачеві, читання художнього тексту постає як різновид літературної творчості.

Сучасні дослідники в галузі літературної критики, зокрема Умберто Еко, поділяють художні твори на два типи: “закриті” і “відкриті”. Перший тип є “не завершеним”, таким, що надається до різноманітнішої інтерпретації. Другий – навпаки, чітко окреслюється авторським задумом [Квіт 2003, 90]. Перелічимо особливості закритих текстів:

1) ці тексти мають обмежений, строго визначений смисл; автор при його створенні переслідує одну конкретну ціль, яку і намагається як найкраще донести до читача;

2) закритий текст не припускає множинності смислу; смисл є єдиним, а тому текст позбавлений гнучкості як з погляду відображення дійсності автором, так і з погляду діяльності читача;

3) в таких текстах означники позначають певні конкретні об’єкти ста-лого, незмінного світу, що оточує читача; а йому самому відводиться роль пасивного споживача, позбавленого можливості творчо насолоджуватися текстом;

4) смисл цих текстів повністю підпорядкований задуму його автора; можна припустити, що будучи цілком одновимірними, такі тексти в усі часи матимуть незмінний вигляд і, як наслідок, будуть втомлювати читачів, здаватися їм одноманітними і не оригінальними;

5) закриті тексти завжди прив’язані до певного часу і простору, а тому дають відповіді лише на запитання того часу, в який жив автор, і не здатні відповідати на запитання майбутнього.

Перелічимо особливості відкритих текстів:

1) вони мають широкий смисл, і читач вільний у його створенні;

2) читач не зобов’язаний віднаходити ціль, яку переслідував автору під час створення тексту; він має звертати увагу лише на самий текст і формувати своє розуміння прочитаного, незалежно від смислу, наданого йому автором;

3) на думку Вольфганга Ізера, в художніх текстах наявні “порожні білі місця”, які читач має заповнити. До них відносяться всі смислові пробіли, неузгодженості смислу, незрозумілі символи й фігури мовлення. Читач, приступаючи до читання тексту, спочатку покладається на власну ерудицію, а згодом, встановивши з текстом певний зв’язок, під його впливом узго-

джує, а часом і змінює свої погляди [Ковалів 2008, 156–158]. Р. Барт був переконаний, що всі літературні тексти є “відкритими текстами”, які надають читачеві повну свободу у віднаходженні смислу [Selden, Widdowson 1993].

Розгляньмо одну з містичних газелей Моуляві, що сповнена руху, пульсації й життя і є зразком “відкритого тексту”:

*Я звільнився від тих примх і страстей і
живому мені лихо, і мертвому лихо.*

*Живому і мертвому мені нема батьківщини,
крім премудрості Божої.*

Я звільнився від цих бейтів і газелей, о вічний мій султане і правителю!

*Згнобив мене цей віршовий розмір: моф-
тайлун мофтайлун мофтайлун*

Хай риму і помилки розміру змиє злива

Це – лушпиння, що приховує мозок поета.

*О мовчання! Ти – моя сутність, ти – завіса
моєї краси.*

*Мало мудрості в мовчанні, якщо не буде
остраху і надії.*

*Що може знати красномовець про мовчання,
солодке, наче цукор?*

*Що може знати людина, не здатна до
танцю, про красу і ритм його мелодії?*

رستم از این نفس و هوا زنده بلا مرده بلا

زنده و مرده وطنم نیست بجز فضل خدا

رستم از این بیت و غزل ای شه و سلطان ازل

مفتعلن مفتعلن مفتعلن کشت مرا

قافیه و مغلطه را گو همه سیلاب ببر

پوست بود پوست بود درخور مغز شعرا

ای خمشی مغز منی پرده آن نغز منی

کمتر فضل خمشی کش نبود خوف و رجا

مرد سخن را چه خبیر از خمشی همچو شکر

خشک چه داند چه بود ترللا ترللا

(مولانا، ۱۳۵۶: غزل ۳۸)

Які фактори призводять до появи “відкритих” текстів? Безумовно, “відкритість” якогось тексту пов’язана зі специфікою поетичного мовлення автора і структурою самого тексту. Саме вони породжують неоднорозначність смислу. Читач у процесі сприйняття такого тексту активно включається у створення його смислу. Співучасть читача з автором тексту призводить до того, що між світом тексту, його творцем і читачем розпочинається комунікація. З одного боку, смисл допускає кілька прочитань, з іншого, – з кожним прочитанням створюється новий смисл.

Сповнені символікою суфійські тексти можна віднести до типу творів, які Карл Густав Юнг називає результатом містичного одкровення та осяяння автора. У праці “Психологія и поетична творчість” психолог виділяє два типи художньої творчості – психологічний та візіонерський. Матеріалом для першого типу є все те, що знаходиться в межах досяжності людської свідомості: життєвий досвід, пристрасні переживання, різні прояви людської долі. Візіонерський тип художньої творчості піддає художній обробці зовсім інший матеріал – в ньому немає нічого звичного, він наділений іншою, таємною природою, яка походить немовби з глибин віків або зі світів надлюдського ества – деяке першопереживання, перед лицем якого

людина відчуває повну безсилу і безпорадність [Юнг 1991]. Відповідно до цього поділу всі художні тексти також можна поділити на два типи: психологічні тексти і тексти-осаяння, або в інших термінах – тексти, що створені “свідомо”, та тексти, що створені “несвідомо”.

Розглянемо особливості психологічних текстів.

1. Стиль таких творів завжди знаходиться в межах того, що з погляду психології є зрозумілим або принаймні таким, що підлягає визначенню, тобто “коли всі мисленнєві операції, починаючи від осмислення життєвого досвіду і втілення його в художній формі, можуть бути пояснені або інтерпретовані засобами психології” [Yung 1372, 34].

2. Психологічні тести не примушують нас замислюватися над питанням: який смисл цього тексту? При створенні таких текстів автор, використовуючи набір традиційних засобів, створених задовго до нього, строго визначає рамки смислу тексту і тим самим обмежує уяву читача, позбавляючи його можливості поставити самому собі запитання в процесі читання. У цьому разі труднощі, пов’язані з розумінням тексту, переважно стосуються або лексики, або риторичних оздоблень тексту.

Вірші-уславлення, дидактична поезія та деякі зразки інших жанрів перської поезії, в яких смисл є задалегідь визначеним, а мова виступає лише засобом передавання цього смислу, належать до віршів, які створюються “свідомо”, або до психологічних текстів. Прикладами такої поезії є “Сад істин” Санаї, “Поема про прихований смисл” Моуляна та певна кількість газелей і касид Санаї та Моуляві.

Тексти-осаяння мають такі особливості:

1. Вони є результатом містичного одкровення і осаяння їх автора та ґрунтуються на “таємниці смислу”. Деяка утаємниченість, яка складає суть таких текстів, є наслідком духовного відкриття автора, і вона ж обумовлює відповідний спосіб поетичного мовлення [Ahmadi 1374, 374].

2. Читач перед такими текстами відчуває певне збентеження. “Ці твори жодним чином не схожі на наше повсякденне життя, вони скоріш подібні до наших снів, страхів та похмурих роздумів” [Ahmadi 1374, 275]. К.-Г. Юнг у вище цитованій праці зазначає, що коли мова заходить про тексти, створені внаслідок духовного прозріння, завжди згадуються темрява і морок. Він вважає, що джерело виникнення таких текстів “приховано в темряві та густому тумані, від чого у нас завжди виникає спокуса надати певного сенсу цій невизначеності” [Yung 1372, 34; Юнг 1991].

3. Такі тексти завжди спонукають читача до активної співтворчості, внаслідок чого він починає взаємодіяти з текстом і самостійно створювати смисл. Ці тексти запрошують читача вдивлятися в сутність самої мови, а не лише за її допомогою дивитися навколо себе. У таких текстах між означниками і означуваними ними фактами дійсності немає безпосереднього зв’язку, оскільки головним в них є не стільки цей зв’язок, скільки сама мова.

4. Такі тексти завдяки своїй прихованій внутрішній природі постійно викликають у читача запитання, а тому потребують інтерпретації.

5. Ці тексти виникають у непізнаних глибинах людської психіки і беруть початок у сфері несвідомого. Тому можна стверджувати, що вони створюються “несвідомо”.

До цього виду поетичних творів належать деякі перські любовні та містичні газелі, передусім газелі Санаї, Аттара і Гафеза. Найбільшу кількість таких газелей знаходимо у Моуляві. Збентеженість і безумна пристрасть, які походять із сфери “несвідомого” поета, яскраво представлені в такій газелі:

*Кохану приборкано, і нехай так і буде,
так буде.*

*Її невіра стала вірою, і нехай так і буде,
так буде.*

*Царство, що від безладу і нещастя стало
належати шайтану,*

*Знов повернулося до Соломона і нехай так
і буде, так буде.*

*Той друг, який накинув силки буття на
наше обличчя,*

*Тепер співчуває закоханим і нехай так і
буде, так буде.*

*Ти і вино сам пив, і насолоджувався жит-
тям без нас,*

*А тепер виночерпій прийшов до нас у гост-
ті, і нехай так і буде, так буде.*

*Від того царського сяяння, від того факел-
ла, що освітлює весь будинок,*

*Кожен його куточок став немов площа і
нехай так і буде, так буде...*

*Досить, бо я п'яний, і хтось заважає мені
писати.*

*Думки всі сплуталися, і нехай так і буде,
так буде.*

معشوقه به سامان شد تا باد چنين بادا

كفرش همه ايمان شد تا باد چنين بادا

ملكى كه پریشان شد از شومى شيطان شد

باز آن سليمان شد تا باد چنين بادا

يارى كه دام خستى در بر رخ ما بستى

غمخواره ياران شد تا باد چنين بادا

هم باده جدا خوردى هم عيش جدا كردى

نك سرده مهمان شد تا باد چنين بادا

زان طلعت شاهانه زان مشعله خانه

هر گوشه چو ميدان شد تا باد چنين بادا ...

خاموش كه سرمستم بر بست كسى دستم

اندیشه پریشان شد تا باد چنين بادا

(مولانا، ۱۳۵۶: غزل ۸۳).

В таких газелях незрозумілість смислу обумовлена сферою несвідомого поета, тут мова превалює над думкою, а тому можна припустити, що якогось особливого смислу у свідомості автора для її передавання читачеві не існувало. Насправді, єдиного, строго визначеного смислу, мабуть, і не існує, кожна інтерпретація може запропонувати свій, але один з можливих смислів тексту або розкрити лише один з його аспектів.

В газелях Моуляві ми часто стикаємося з тим очевидним фактом, що він втрачає контроль над мовою і не може підпорядкувати її собі. Це пояс-

нуються тим, що Моуляві створював свої поезії в незвичайному, екзальтованому стані. Треба зазначити, що у більшості віршів перської класичної поезії думка і зміст превалюють над мовою: спочатку у свідомості поета виникає певна ідея з відповідним задумом і змістом, яка і надає автору поштовху до втілення її в мовну форму. Але в газелях Моуляві мова превалює над змістом і ідеєю; мова перестає бути засобом передавання змісту, перестає виконувати свою основоположну функцію. Саме в творчості Моуляві вперше в перській класичній поезії відбувається істотний глибинний зсув у розумінні функції мови щодо змісту, обумовлений наявним в його віршах “потужним духовним збудженням, яке знищує спокій і тишу, які необхідні для логічного розмірковування над сенсом твору і свідомого викладу думок” [Purnāmdāryān 1380, 155]. Мовлення автора не є продуктом його розумової або логічної діяльності, воно виникає спонтанно у свідомості внаслідок осяяння і духовного прозріння, які з’являються зі сфери несвідомого.

Отже, смисли в містичних газелях Моуляві витікають із сфери несвідомого поета, а комбінації слів, що виникають при їх оформленні, створюють множинність трактування цих смислів. У процесі сприйняття таких творів головна роль відводиться читачеві, який повинен розуміти й інтерпретувати текст відповідно до своєї інтелектуальної підготовки.

Знайомство з засадами деконструктивізму або деконструкції – теоретичної концепції, що знайшла широке поширення в європейському літературознавстві та мистецтві у 70-х роках ХХ ст., – також може допомогти у процесі декодування прихованих смислів, наявних в перській класичній поезії. Свою назву цей напрям літературної критики отримав за способом аналізу тексту, запропонованим французьким філософом Жаком Деррідою, суть якого полягає у виявленні внутрішніх суперечностей тексту з метою показати можливість його неоднозначної інтерпретації, а також у віднаходженні в ньому прихованих і не помічених не тільки “наївним читачем”, а й самим автором “залишків смислу”, що існують у тексті під впливом дискурсивних практик минулого. Дослідження ведеться в діалозі між читачем/дослідником і текстом, при цьому не тільки дослідник впливає на текст, а й текст впливає на дослідника; вони разом виступають як єдина система, своєрідний інтертекст.

Ідеї деконструктивізму націлені на переоцінку традиційних відношень між знаком і означуваним, прийнятих в європейській культурі. Ж. Дерріда ставить під сумнів саме існування в тексті зв’язку між означником і означуваним. У традиційному розумінні кожний мовний знак указує на якийсь конкретний, реально існуючий об’єкт або явище, що існує лише в уяві. У концепції філософа, одним знаком може бути виражено кілька означуваних, що веде до множинності інтерпретації, а отже, зв’язок між означником і означуваним опиняється під знаком питання. У цьому разі якесь одне слово перестає бути позначенням чогось конкретного, воно саме згодом

може перетворитися на означуване, а колишне означуване – на мовний знак, що вказує на щось третє [Derrida 1976; Ильин 1996].

Якщо взяти на озброєння цю концепцію, можна переконатися, що розглядувані нами суфійські тексти набувають ще більшої широти тлумачення. Продемонструємо, як можуть мінятися місцями означники і означувані в першому бейті такої газелі Гафеза:

У мене від думок про тебе який може
бути страх перед вином?

Скажи, нехай кубок з вином іде своєю до-
рогою, бо винний погріб в руїнах.

Якщо це вино раю, налейте, бо для мене
без Друга

Будь-який приємний напій схожий на
страждання.

Шкода, що пішла Кохана і в очах, повних
сліз,

Відбиток думки про її родимку даремний...

ما را از خیال تو چه پروای شراب است

خم گو سر خود گیر که خمخانه خراب است

گر خمر بهشت است بریزید که بی دوست

هر شربت عذیم که دهی عین عذاب است

افسوس که شد دلبر و در دیده گریان

تحریر خیال خط او نقش بر آب است...

(حافظ، قزوینی-غنی، غزل ۲۹)

Елементи цього вірша розташовані таким чином, що деякі означники вказують на позначувані, котрі самі можуть виступити в ролі означників на позначення чогось третього. У вислові *سر خود گرفتن* прихована двозначність, обумовлена розходженням словникового і літературного значень цього дієслова. У літературному значенні маємо метафору, яку потрібно розуміти як “йти своєю дорогою”, у словниковому значенні *سر گرفتن* означає “позбавляти інших людей чогось”. В цьому другому значенні *sar* (“голова”) використано у значенні “початок” і як частина тіла корелює зі словом *xiyāl* (“думка”) в першій месрі, оскільки думка знаходиться в голові і саме там вона народжується.

Слово *хотхәне* також можна розуміти двояко: у першому, словниково-му, значенні це “місце, де зберігаються глиняні посудини з вином” (*хот* – велика глиняна посудина для зберігання вина, води тощо). Якщо його перекласти як “винний погріб, склеп”, то всю месру можна зрозуміти як повідомлення про те, що цей склеп зруйновано. У другому, переносному значенні, ту ж месру можна зрозуміти так, що Гафез настільки хмільний від вина роздумів про свою кохану, і це вино так вдарило йому в голову, що йти до винного склепу йому без потреби, а тому цей склеп лишився не затребуваним і прийшов у занепад. Слово *хотхәне* можна зрозуміти і як метафору до голови поети (*sar*). Слово *харāб* також має подвійний смисл: в прямому значенні воно перекладається як “зруйнований”, але в одному контексті зі словами “вино”, “винний кубок”, “винний погріб, склеп” набуває значення “п’яний до безпам’ятства”. Якщо слово *хот* вважати мета-

форичним позначенням закоханого чоловіка, то логічним видається припустити, що думку про кохану автор уподібнює вину, яке п'янить кожного, хто його спробує, настільки, що відпадає потреба йти до винного склепу.

Однак, на нашу думку, ключовим словом цього бейту є слово *xiyāl* “думка”. У віршах Гафеза *xiyāl* – не просто слово, це поняття, яке включає й образ коханої, який стоїть перед очима закоханого, і її привид, і мрію про неї, тобто бере початок зі сфери несвідомого. Наведемо кілька прикладів з цим словом:

من گدا و تمتای وصل او هیهات / مگر به خواب ببینم خیال منظر دوست (غزل ۶۱)

Я – злидар, прохаю зустрічі з Нею, дарма! / Хіба що уві сні побачу образ милого друга.

می رفت خیال تو ز چشم من و می گفت: / هیهات از این گوشه که معمور نمانده است (غزل ۲۸)

Відходив твій образ з моїх очей і казав: / Шкода цього куточку, що не лишився доглянутим.

خیال روی تو چون بگذرد به گلشن چشم / دل از پی نظر آید به سوی روزن چشم (غزل ۳۳۹)

Як тільки твій образ потрапить до саду ока, / Серце біжить услід за поглядом через щілину ока.

به پیش آینه دل هر آن چه می دارم / به جز خیال جمالت نمی نماید باز (۲۶۱)

Що б я не тримав перед дзеркалом свого серця, / У ньому відображується лише образ твоєї краси.

Потрібно визнати, що вірші Моуляві і Гафеза з їх багатозначністю і розмитістю смислу потребують як найширшої інтерпретації. Кожна інтерпретація робить свій внесок у розуміння того, що відбувалося у свідомості поетів під час складання цих віршів. Але ми не повинні забувати, що наше прочитання цих віршів – лише наша версія подій. Як уже зазначалося, у процесі взаємодії з текстами читачі не тільки вдаються до інтерпретації, але й самі зазнають впливу з боку творів. Вірші пробуджують в свідомості читачів відголоски якихось аспектів їхнього життєвого досвіду, що відбивається на інтерпретації. Але в кожного інтерпретатора свій життєвий досвід і своя інтелектуальна підготовка. Тому одні й ті ж поезії можуть знаходити різний відклик у різних читачів і дослідників. Інтерпретація віршів Моуляві і Гафеза, по-перше, відкриває нам шлях до нашої власної свідомості, а по-друге, до розуміння суфійської поезії, яка має два боки: зовнішній і внутрішній. Без урахування останнього будь-яка інтерпретація буде однобічною і неповною, а отже суфійська поезія буде знижена до нашого звичайного, буденного рівня. Тоді як справжній дослідник повинен докладати максимум зусиль для того, аби всі можливі таємничі нюанси ровки смислу, закладені в творах перських класиків, були розкриті.

Отже, підіб'ємо висновки нашого дослідження.

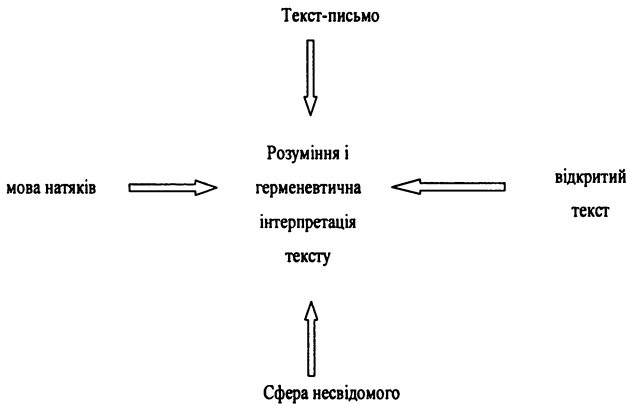
1. На сьогоднішній день використання сучасних методів літературної критики, таких як постструктуралізм, деконструктивізм та герменевтика, стає необхідним у процесі розуміння й аналізування художніх текстів. У

цьому контексті інтерпретація і широке поле застосування герменевтики може стати основою багатьох напрямів літературної критики і створити фундамент для більш глибокого розуміння сутності самого процесу інтерпретації в літературознавстві.

2. Необхідність в інтерпретації таких містичних текстів, як газелі Моуляві і Гафеза, обумовлена внутрішньою природою символічної мови суфіїв, яка відбиваючи їх певний духовний досвід, перетворюється з буденної “мови виразів” на таємничу “мову натяків”.

3. Множинність смислу як основа герменевтики, деконструктивізму та постструктуралізму може створити необхідне підґрунтя для правильного сприймання, інтерпретації та аналізу поезії Моуляна і Гафеза. З іншого боку, правильна інтерпретація вимагає детального ознайомлення зі структурою мови, аналізу твору з позицій естетичного навантаження, з’ясування ролі “несвідомого” у процесі створення прихованого змісту тексту, віднаходження центрального компонента змісту тощо.

4. В процесі розуміння й інтерпретації суфійських текстів з позицій герменевтики варто користатися здобутками чотирьох напрямів сучасної літературної критики, які умовно можна представити у вигляді такої схеми:

Потрібно зазначити, що хоча позиції “мова виразів і натяків” та “свідоме і несвідоме” і не належать безпосередньо до числа методів герменевтики, в процесі герменевтичної інтерпретації художніх текстів ними можна з успіхом скористатися або з метою декодування множинності смислу, або в контексті загальної реконструкції твору.

ЛІТЕРАТУРА

- Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. Москва, 1989.*
Барт Р. S/Z / Пер. с франц. Под ред. Г. К. Косикова. Москва, 2001.
Ильин И. Ильин И. Постмодернизм. Словарь терминов.

Ильин И.П. Деконструктивизм // Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. Москва, 1996. – Режим доступу до публ.: <http://terme.ru/dictionary/179/word>

Kvit С.М. Основи герменевтики. Київ, 2003.

Ковалів Ю.І. Літературна герменевтика. Київ, 2008.

Літературознавчий словник-довідник. Київ, 1997.

Силичев Д.А. Деррида: деконструкція, или філософія в стилі пост-модерн // **Філософские науки**, 1992, № 3.

Юнг К.-Г. Психология и поэтическое творчество // **Самосознание европейской культуры XX века**. Москва, 1991. – Режим доступу до публ.: <http://www.jungland.ru/Library/Poezia.htm>

Derrida J. **Of Grammatology**. Baltimore, 1976.

Mueller-Vollmer K. (ed.), **The Hermeneutics Reader: Texts of the German tradition from the enlightenment to the present**. Oxford, 1986.

Newton K.M. **Interpreting the text**. London, 1990.

Selden R., **Widdowson P.A. Reader's Guide to Contemporary Literary Theory**. London, 1993.

- Ashuri 1373* آشوری، داریوش، ۱۳۷۳، شعر و اندیشه، تهران، نشر مرکز.
- Ahmadi 1374* احمدی، بابک ، ۱۳۷۴، حقیقت و زیبایی (درس‌های فلسفه‌ی هنر)، تهران، نشر مرکز.
- Ahmadi 1380* احمدی، بابک ، ۱۳۸۰، ساختار و هرمنوتیک، تهران، نشر گام نو.
- Palmer 1382* پالمر، ریچارد، ا.، ۱۳۸۲، علم هرمنوتیک، ترجمه‌ی محمدسعید حنایی کاشانی، چاپ دوم، تهران، نشر هرمس.
- Purnāmdāryān 1377* پورنامداریان، تقی، ۱۳۷۷، خانه‌ام ابری است، تهران، انتشارات سروش.
- Hāfez 1377* حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد، ۱۳۷۷، دیوان، به اهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، کتابفروشی زوّار، تهران، بی‌تا.
- Kadkani 1372* شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۷۲، در اقلیم روشنایی (تفسیر چندغزل از حکیم سنایی غزنوی)، چاپ اول، تهران، انتشارات آگاه.
- Alavimogaddam 1381* علوی مقدم، مهیار، ۱۳۸۱، نظریه‌های نقد ادبی معاصر، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، چاپ دوم.
- Meqdadī 1378* مقصدادی، بهرام، ۱۳۷۸، فرهنگ اصطلاحات نقد ادبی (از افلاطون تا عصر حاضر)، تهران، انتشارات فکر روز.
- Mulānā 1356* مولانا، جلال‌الدین محمد، ۱۳۵۶، کلیات شمس، به تصحیح و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- Nuyā 1373* نویا، پل، ۱۳۷۳، تفسیر قرآنی و زبان عرفانی، ترجمه‌ی اسماعیل سعادت، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- Yung 1372* یونگ، کارل گوستاو، ۱۳۷۲، جهان‌بینی، ترجمه‌ی جلال ستاری، تهران.

В.А. Мусійчук

ФРАНЦУЗЬКІ ВПЛИВИ НА В'ЄТНАМ В КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ДІАЛОГУ

В'єтнамсько-французькі історико-культурні стосунки беруть свій початок з XVI ст., коли європейські місіонери та торговці почали приїздити до В'єтнаму. Крім місіонерів та торговців, з європейських країн в цей час приїздили до В'єтнаму лікарі, астрономи, біологи, історики, математики, письменники та люди інших професій, які своїми знаннями допомагали тодішній в'єтнамській державі, а також залишили після себе наукові праці про в'єтнамську історію, географію, флору, фауну, культуру, мову, які є неоціненними історичними джерелами. З того часу почалося знайомство в'єтнамців з західною культурою, цивілізацією, наукою, технікою, торгівлею, економікою, релігією, і таким чином почалося зменшення агресивного впливу Китаю та конфуціанства.

В кінці XVIII ст. від місіонерської діяльності та торговельного інтересу Франція перейшла у В'єтнамі до експансії. Наслідком втручання у внутрішні політичні суперечки В'єтнаму стало підписання у 1787 р. Версальського договору, за яким Франція підтримує феодальну династію Нгуєн (на противагу династії Тейшонів, що утворилась після низки селянських повстань), натомість їй відходить кілька в'єтнамських портів, право монопольної торгівлі та забезпечується військово-матеріальна підтримка в разі нападу на Францію третьої держави. Після цього різними шляхами та методами Франція намагалася зберегти та збільшити своє панування на в'єтнамській території, а 1858 р. почалось відкрите вторгнення у В'єтнам. Пізніше були роки залежності і боротьби з французькими колонізаторами аж до 1954 р., коли була підписана Женевська угода щодо Індокитаю. Незважаючи на непрості в'єтнамсько-французькі взаємини, їх наслідки не були лише негативними. Вплив такого тривалого діалогу з французькою культурою позначився на багатьох сферах в'єтнамського життя, зокрема на методах державного управління, мові, архітектурі, літературі, кухні, одязі, освіті тощо.

Завдяки роботі місіонерів з різних європейських країн, а також їх в'єтнамських послідовників була розроблена в'єтнамська писемність на основі латинської абетки (ця писемність з невеликими удосконалення-

ми використовується і у сучасній в'єтнамській мові). Зокрема у 1651 р. французький місіонер (член ордена єзуїтів) Александр де Род видав свій в'єтнамсько-португальсько-латинський словник, що був створений завдяки копіткій праці багатьох його попередників та зокрема його вчителя, португальця-місіонера Франсиско де Піна. Крім того, у словнику А. де Рода також був розділ з досить доскональними поясненнями фонетичної та граматичної структури в'єтнамської мови. Таким чином, європейські місіонери не лише винайшли латинізовану писемність для в'єтнамців, а й започаткували наукове мовознавство у цій країні.

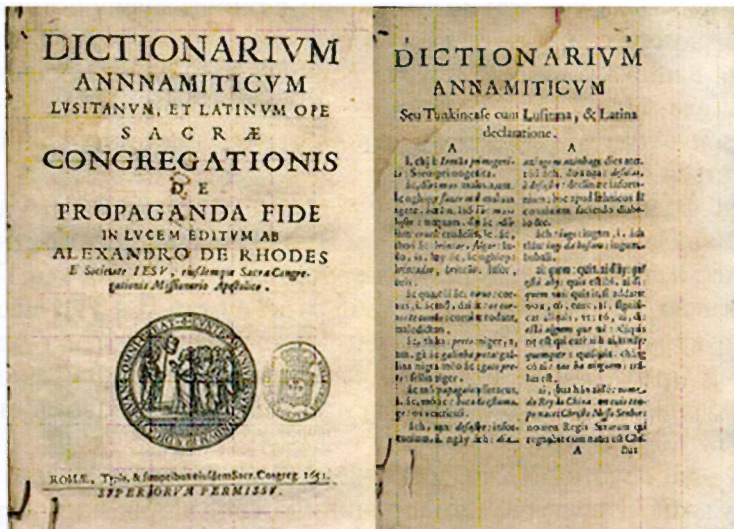

Рис. 1. Титульна та перша сторінка словника Александра де Рода, 1651 р.

В'єтнамська латиниця, винайдена у XVII ст., майже не використовувалась (крім християнських релігійних текстів та деяких наукових праць іноземних місіонерів) аж до середини XIX ст., коли французький колоніальний режим примусово почав її застосовувати. Однак цей примус, за визначенням багатьох дослідників, зіграв визначальну роль у націоналістичному русі В'єтнаму. У той час як *ханван* (китайська ієрогліфіка) обслуговував офіційну сторону держави, в першу чергу життя імператорського двору і його ритуал, роботу чиновників і систему конкурсних іспитів, а за допомогою писемності *ном* (місцевої ієрогліфічної писемності) створювалися в'єтнамські тексти в основному в галузі художньої літератури, нова писемність стала багатофункціональною: вона об'єднала всі сторони життя християнської громади, а пізніше не лише християнської. Недарма цю нову писемність назвали *куокнги*, тобто національне письмо. На думку в'єтнамознавця В.В. Ремарчука, ця принципова багатофункціональність

латинізованого письма тайла в зародку кардинальну культурну революцію: перехід від ієрархічно громіздкої двомовності (*ханван* і *ном*) до перемоги єдиної національної мови. Сприятливі історичні умови для реалізації такого переходу в кінці XIX століття склалися в результаті суми факторів: культурної кризи і спроб пошуків альтернативних систем письма в самому Китаї, посилення у В'єтнамі французького колоніального режиму і початку періоду інтенсивної культурної “вестернізації”, перспектив міжнародних контактів в інтересах національно-визвольного руху тощо [Ремарчук 2003].

Важко переоцінити роль писемності *куокнги* для в'єтнамської історії: завдяки їй розвивались нові жанри літератури, виникла журналістика, була подолана безграмотність, вона була об'єднуючим фактором для різних верств населення, націоналістичних рухів, сприяла культурно-просвітницьким заходам, стала наддіалектною нормою в'єтнамської мови... У 1910 році писемність *куокнги* на латинській основі отримала статус офіційної і використовується донині.

Під час французького панування В'єтнам перейняв багато досягнень західної цивілізації. Зокрема, вперше у В'єтнамі з'явилися газети і з ними виникли такі жанри журналістики як репортаж, огляд, критика. Перша газета під назвою “Зядін” вийшла у 1865 р. в Сайгоні [Lê Văn Hào]. Частина газет друкувалася в'єтнамською латиницею *куокнги*, деякі газети були двомовними (*куокнги* і французька, *куокнги* і китайська). Таким чином, розвиток журналістики одночасно сприяв поширенню нової в'єтнамської писемності.

У XIX – на початку XX ст. у В'єтнамі було здійснено багато перекладів французької літератури, що спричинило свій вплив на прогресивний розвиток в'єтнамської літератури. Виникли нові жанри: сучасний реалістичний роман, нова поезія. Рух нової поезії дозволив поетам відійти від усталених суворо регламентованих форм вірша і перейти до вільної форми, нових сюжетів, поезія наповнилася сучасним змістом, що відповідав нагальним питанням тогочасного суспільства. Твори таких представників руху нової поезії початку XX ст. як Суан Зіеу, Хан Мак Ти, Нгуєн Бін, Тхе Ли і досі є популярними та шанованими. Під впливом французької школи романтизму у В'єтнамі з'явився перший любовний роман “То Там” Хоанг Нгок Фатя (1925 р.), який порушував усі традиційні канони як літератури, так і суспільної моралі, тому викликав жваву дискусію в суспільстві [Văn học...].

Завдяки французько-в'єтнамському культурно-цивілізаційному діалогу у В'єтнамі також з'явився драматичний театр та опера, відбулися зміни у музичній творчості.

На початку XX ст. з відкриття Індокитайського художнього інституту фактично почався розвиток сучасного в'єтнамського мистецтва. Засновниками Інституту стали француз Віктор Тардьє (випускник Ліонської школи

мистецтв) та в'єтнамський художник Нам Шон. Віктор Тардьє був прихильником школи французького імпресіонізму, тому саме ця течія найбільше розвинулася у В'єтнамі в той час. Необхідно відмітити, що імпресіонізм дуже органічно влився у в'єтнамське мистецтво і набув тут своїх неповторних рис. У цьому інституті вперше у В'єтнамі почали навчати писати олійними фарбами.

Рис. 2. То Нгок Ван. Дівчина біля лілій, 1943. Олія.

Традиційні види в'єтнамського образотворчого мистецтва також були удосконалені. В лаковому живописі додалося більше різновидів фарб, була освоєна техніка полірування лаку, з'явилися картини як окремі витвори мистецтва, а не лише для оздоблення інтер'єру. Живопис на шовку збагатився новими сюжетами, були запозичені західні методи композиції, створення образності та техніки. Саме завдяки випускникам Індокитайського художнього інституту світ дізнався про особливий в'єтнамський (відмінний від китайського) живопис на шовку [Lê Văn Hào].

В цьому самому інституті навчали також і скульптурі, яка вперше стала розглядатися як окремий вид світського мистецтва, а не ремесло для прикрашання храмів.

Не минув французький вплив і архітектуру В'єтнаму. Спочатку французькі колонізатори намагалися побудувати, наприклад, маленький Париж у Ханой, застосовуючи академічний стиль архітектури, що був популярний на той час у Франції. Ця частина міста навіть колись називалась "французьким містечком". Однак пізніше французькі архітектори співпрацювали з в'єтнамськими митцями, запозичували традиційні східні мотиви, присто-

совували свої творіння до місцевого клімату, таким чином утворились такі синкретичні архітектурні витвори, як сучасний Музей історії В'єтнаму чи Міністерство закордонних справ (в минулому Управління фінансів) в Ханой [Kiến trúc...].

Рис. 3. Музей історії В'єтнаму, раніше – Музей Далекого Сходу (збудований у 1928–1932 рр., архітектор Е. Хебрард).

У 1900 р. була заснована Французька школа Далекого Сходу (EFEO), яка стала центром розвитку гуманітарних наук. Діяльність школи була спрямована на наукове вивчення історії, культури, мистецтва, архітектури, етнографії, мови, літератури В'єтнаму. Школа видавала свій бюлетень (BEFEO), де друкувалися наукові праці французьких та в'єтнамських дослідників і які не втратили наукового значення і сьогодні. Тому не дивно, що цей заклад існує й нині. Зокрема, в рамках діяльності школи були видані ґрунтовні праці про в'єтнамську культуру та релігію Л. Кадьєра, мовознавчі дослідження А. Масперо та А. Одрікура, літературознавчі дослідження М. Дюранда та ін. [L'École...].

В ході тривалого культурно-історичного діалогу в'єтнамська мова зазнала впливу французької мови. Через необхідність спілкування з французькою адміністрацією, через навчання у школах французькою мовою часто входили у вжиток звичайні слова, аналоги яких були у в'єтнамській мові, але у той час набувало розповсюдження слово, що звучить на французький лад, наприклад: Pháп (в'єтнамська адаптована назва) / Phẫng (близьке фонетичне запозичення) – Франція, nhà ấп (в'єтнамське слово) / sẫп tĩп (фонетичне запозичення) – їдальня, hiệи quẫ (в'єтнамське слово) / ẻр рhề (фонетичне запозичення) – ефект. З часом фонетичні кальки виходили з ужитку.

Однак, насамперед, відбувалося запозичення нових реалій, назв яких не було у тогочасній в'єтнамській мові (áo sô mì (*chemise*) – сорочка¹, sô cô la (*chocolat*) – шоколад), науково-технічної термінології (át môt phe (*atmosphère*) – атмосфера, au tô ma tit (*automatique*) – автоматичний). Дослідження французьких запозичень у в'єтнамській мові може дати багато цікавих історичних фактів. Адже переважна більшість мовних запозичень диктувалися вимогами часу, тому що нові поняття, нові речі, нові механізми, нові культурні явища тощо, які з'явилися у В'єтнамі разом із французами, потребували нових слів. І спершу це були саме фонетичні запозичення, які пізніше були асимільовані, семантично освоєні, замінені аналогами, а деякі і зараз є невід'ємною частиною в'єтнамської мови.

Щодо кількості запозичених з французької мови слів, то, наприклад, професор, доктор наук, почесний директор Національного центру наукових досліджень Франції (CNRS) Нгуєн Куї Дао у своїй доповіді на науковій конференції “Розуміння В'єтнаму: французькі запозичення у в'єтнамській мові як свідки епохи” (11/01/2011, Париж) відмітив, що в його списку є 600 таких запозичень, що функціонують у сучасній в'єтнамській мові [Hội thảo... 2011]. В одному з найбільш повних словників французьких запозичень нарахується близько 4000 словникових статей, включаючи історизми та слова, що зараз мало вживаються. Серед них за підрахунками Данг Тхай Міня, одного з упорядників цього словника, близько 400 французьких лексем настільки асимільувалися в сучасній в'єтнамській мові, що не завжди можна простежити їхнє походження, наприклад: ăn giơ (фр. *en jeu*), banh (*ballon*), bì (*bille*), nhan (*signal*), phôt (*feutre*), vít (*vis*) [Dang Thai Minh 2011].

Деякі з раніше запозичених французьких лексем нині є застарілими формами і можуть вживатися лише в історичному контексті: хéc giăng (*sergent*), ách (*adjutant*), phú lít (*police*).

В ході асиміляції початкові довгі (повні) форми фонетичних запозичень (наприклад, băng đờ rôn / băng đờ rôn (фр. *banderole*)) були замінені на більш звичні для в'єтнамців скорочені форми (băng rôn). Збіг приголосних у процесі асиміляції також зазвичай вилучається як невластивий в'єтнамській фонетиці: phi-brô xì măng (*fibrociment*) замінено на phi-bô xì măng; французьке *chrome* стає côm. Початковий звук /p-/ не притаманний в'єтнамській мові, тому часто у запозиченнях вимовляється як /b-/ , хоча у словниках можна зустріти обидві форми написання: pa tê / ba tê (*pâté*),

¹ Тут і надалі приклади наводяться наступним чином: спершу йде в'єтнамське слово, у дужках курсивом французьке слово-джерело запозичення, далі, через тире, – український переклад сучасного значення в'єтнамського слова (інколи може відрізнятися від значення оригінального французького слова). Усі приклади запозичень взяті зі словників: Dang Thai Minh, Nguyen My Phuong. Dictionnaire vietnamien – français. Les mots vietnamiens d'origine française. 2011; Nguyễn Quảng Tuân, Nguyễn Đức Dân. Từ điển các từ tiếng Việt gốc Pháp (Dictionnaire des termes Vietnamiens d'etymologie Française). HCM, 1992.

pin / bin (*pile*). Деякі запозичені з французької слова існують у кількох варіантах: *xà phòng / xà bông (savon)*, *su chiên / su chiêng / xu chiêng / hú chiêng / xu-cheng / hú cheng / hú (soutien-gorge)*. Певна кількість запозичених слів хоча і занесена у словники в'єтнамської мови, все ж вони не ввійшли у широкий вжиток і до них підшукують власне в'єтнамські еквіваленти: наприклад, слово “круасан” має кілька фонетичних кальок – *croá xăng / croát xăng (croissant)*, але у сучасному В'єтнамі все частіше відходять від фонетичних запозичень і називають круасани *bánh sừng bò* (пиріжок “коров'ячий піг”). Інша форма асиміляції – додавання пояснювального (власне в'єтнамського) елемента до фонетичного запозичення: *áo* (верхня частина одягу) + *sơ mi (chemise)* – сорочка, *đàn* (музичний інструмент) + *piano* – піаніно, *vũ* (танок) + *ba lê (ballet)* – балет, *thịt* (м'ясо) + *ba tê (pâté)* – паштет, *nhà* (будинок) + *băng (banque)* – банк, *giợu* (алкогольний напій) + *vang (vin)* – вино.

У сучасній в'єтнамській мові запозичення з французької мови представлені у багатьох тематичних підрозділах. Великий пласт лексики займає науково-технічна термінологія та лексика, пов'язана з різними галузями промисловості: *bê tông (béton)* – бетон, *ba-lông (ballon)* – балон, *cao su / cao xu (caoutchouc)* – каучук, резина, *min (mine)* – шахта, *kíp (équipe)* – бригада, *xì măng (ciment)* – цемент, *nhôm (aluminium)* – алюміній, *pít tông (piston)* – поршень.

Знайомство з європейською культурою призвело до запозичення багатьох культурно-мистецьких понять та термінології: *phim (film)* – фільм, *tăng gô (tango)* – танго, *gam (gamme)* – гама, *nốt (note)* – нота, *đô (do)* – до, *rê (ré)* – ре, *măng đô lin (mandoline)* мандоліна, *viôlông (violon)* – скрипка, *đàn pi a nô (piano)* – піаніно, *ba lê (ballet)* – балет.

Нові види транспорту прийшли до В'єтнаму під час французького панування: *ô tô (automobile)* – автомобіль, *mô tô (moto)* – мотоцикл, *ga (gare)* – вокзал, *ga ra (garage)* – гараж, *ô tô buýt (l'autobus)* – автобус, *pê đap (pédale)* – педаль, *bơm (pompe)* – насос.

За французького режиму частина в'єтнамців прагнули європеїзуватися, тому носили європейський одяг. З цього приводу в літературі часто висміювали таку поверхневу, часто невдалу європеїзацію. Однак у наш час такий одяг став повсякденним, а запозичені французькі слова, що позначають предмети одягу, уже не викликають почуття відчуженості: *ca-vát / cà vạt / ca-ra-vát (cravate)* – краватка, *mốt (la mode)* – мода, *vét (veste)* – піджак, *bộ com lê (complet)* – костюм, *mùi soa (mouchoir)* – носова хустинка, *xì líp (slip)* – труси, *zíp / đíp (jupe)* – вузька коротка спідниця.

Завдяки французам в'єтнамці почали знайомитися з європейською медициною: *rênixilin (pénicilline)* – пеніцилін, *vitamin (vitamine)* – вітамін, *canxi (calcium)* – кальцій, *cồn / an cồn (alcool)* – спирт.

Нові послуги, що з'явилися разом з французьким пануванням, також позначилися на лексиці в'єтнамської мови: *băng (la banque)* – банк (також

зараз використовується китайська калька *ngân hàng*), *séc* (*chèque*) – чек, *tem* (*timbre*) – марка, *tê-lê-phôn* (*téléphone*) – телефон (також зараз використовується китайська калька *điện thoại*).

Французько-в'єтнамський культурно-цивілізаційний діалог також приніс у В'єтнам нові види спорту: *ten nít* (*le tennis*) – теніс, *bi a / bi da* (*le billard*) – більярд, *gôn* (*goal*) – гол; предмети розкошу: *cô lôn / ô-đờ-cô-lôn* (*eau de Cologne*) – одеколон, *xì gà* (*cigare*) – сигара; нові овочеві культури: *cà gôt* (*carotte*) – морква, *su hào* (*chou*) – кольрабі тощо.

Французи, як і в'єтнамці, надають важливого значення національній кухні, особливо уважно ставляться до інгредієнтів, соусів та оформлення страв. І французька, і в'єтнамська кухні славляться також стравами з жаб'ячого м'яса. Цікаво, хто у кого навчився? Багато страв, що стали звичайними у наш час, не були характерними для традиційної в'єтнамської кухні. Зокрема, французи навчили в'єтнамців споживати хліб. І якщо такі слова, як *trứng ốp lết* (*omelette*) – омлет, *trứng ốp la / trứng ốp* (*œuf plat*) – яєшня, *bơ* (*beurre*) – масло *dăm bông* (*jambon*) – шинка, *bít tết* (*bifeck*) – біфштекс, *kem* (*crème*) – крем, морозиво, *pho mai / pho mát* (*fromage*) – сир, *xúc xích* (*saucisse*) – ковбаса, сосиски, *cà phê* (*café*) – кава, *sô cô la* (*chocolat*) – шоколад, *bánh ga tô* (*gâteau*) – торт, *pa tê / ba tê* (*pâté*) – паштет, *mù tạc / mù tạt* (*moutarde*) – гірчиця, *sốt / xốt* (*sauce*) – соус, *bích qui / qui* (*biscuit*) – печиво, *súp / xúp* (*soupe*) – суп, *ruợu vang* (*vin*) – вино, *ruợu sâm banh / sâm panh* (*champagne*) – шампанське, *ruợu cô nhấс* (*cognac*) – коньяк та багато інших запозичені з французької мови, то напевне і самі страви також.

Таким чином, кількасотлітній тісний культурний діалог між в'єтнамською та французькою цивілізаціями мав вагомий вплив на всі аспекти життя в'єтнамського суспільства, став рушійною силою для прогресивних змін, вплинув на переосмислення багатьох цінностей, позначився на менталітеті в'єтнамців.

Після Другої світової війни політика В'єтнаму була більше спрямована на співпрацю з країнами соціалістичного табору. Однак Франція була однією з не багатьох західних капіталістичних країн, з якою В'єтнам певним чином підтримував зв'язок. Париж став місцем підписання мирної угоди 1973 р., а також переговорів про урегулювання конфлікту в Камбоджі 1991 р. Крім того, СРВ входить до країн, де активно діє Міжнародна організація франкофонії. Не зважаючи на це, вплив Франції на сучасний В'єтнам не можна порівняти з колишнім. Зокрема, у “Словнику неологізмів в'єтнамської мови”, виданого Інститутом мовознавства В'єтнамської академії суспільних наук у 2008 р., ми знайшли лише 25 слів французького походження із загальної кількості 2500 неологізмів [Tủ điển... 2008]. Зокрема, це такі слова, як *sác* (*carte*) – картка, *saхсаđơ* (*cascadeur*) – каскадер, *cát xết* (*cassettes*) – касета, *ma nơ sanh* (*mannequin*) – манекен, *ADN* (*ADN*) – ДНК, *SIDA* (*SIDA*) – СНІД. Укладачі словника у свою працю включили

слова, що виникли або набули широкого вжитку у в'єтнамській мові в період приблизно 1985–2000 рр. Набагато більше нових слів, що походять з англійської мови. У культурному аспекті, якщо і йде мова про сучасні західні впливи, то йдеться про загальноєвропейські та американські тенденції, а не суто французькі. Популярність іноземних мов серед в'єтнамського населення також змінилася: старше покоління здебільшого володіє французькою, середнє покоління – російською, а молоде – англійською. Таким чином, можна простежити періоди історичного впливу різних культур на В'єтнам.

У ХХІ ст. В'єтнам є відкритою країною, що прямує до світової інтеграції. Завдяки сучасним засобам швидкого сполучення та комунікації культурно-цивілізаційний діалог між націями, країнами відбувається надзвичайно швидко. Перед В'єтнамом, як і перед будь-якою іншою державою гостро стоїть питання про компроміс між інтеграцією та збереженням культурної ідентичності. Маючи історичний досвід співіснування поруч з такими сильними імперіалістичними державами як Китай, Франція, США, Японія, в'єтнамський народ засвідчив свій сильний національний дух, який може витримати будь-який удар. Зараз СРВ стоїть перед новими викликами часу, хоча і мирними, однак однаково загрозливими для збереження власних національних надбань. Своєю статтею ми хотіли показати, як, незважаючи на невивідне становище залежності від чужої держави, в'єтнамці змогли не просто побороти загарбників, але і взяти найліпші надбання їхньої культури, науки і техніки, при цьому зберігши свою державність, національну незалежність і самобутність. На нашу думку, це гідний приклад, з якого і Україна може зробити власні висновки.

ЛІТЕРАТУРА

Ремарчук В.В. Фонетическое письмо на латинской основе как системообразующий фактор современной вьетнамской культуры : тез. докл. // Ин-т стран Азии и Африки при МГУ, Ломонос. чтения-2003. Секция Востоковедение / [Електронний ресурс] <http://www.iaas.msu.ru/res/lomo03/remarchuk.html>

Lê Văn Hào. Thời Nguyễn Mạt – thuộc Pháp (1885-1945) với 60 năm phong phú của văn hóa Việt Nam cận hiện đại // Việt Nam Văn Hiến Ngàn Năm / [Електронний ресурс] <http://chimviet.free.fr/dantochoc/vnvanhien/lvhs088.htm>

Nguyễn Phạm Hùng. Văn học Việt Nam từ thế kỷ X đến thế kỷ XX. HN, 1999.

Kiến trúc Pháp ở Hà Nội. / Hữu Ngọc, Lady Borton chủ biên. HN, 2009.

L'École française d'Extrême-Orient / [Електронний ресурс] <http://www.efeo.fr/>

Hội thảo về từ tiếng Việt gốc Pháp diễn ra ở Paris / [Електронний ресурс]
<http://www.vietnamplus.vn/Home/Hoi-thao-ve-tu-tieng-Viet-goc-Phap-dien-ra-o-Paris/20111/74857.vnplus>

Dang Thai Minh. Pour une réflexion sociolinguistique sur les emprunts directs faits au français par la langue vietnamienne / Dang Thai Minh, Nguyen My Phuong. Dictionnaire vietnamien – français. Les mots vietnamiens d'origine française. 2011 / [Електронний ресурс] http://ressources-cla.univ-fcomte.fr/gerflint/Mekong_Dic/mekong_dic.html

Từ điển từ mới tiếng Việt. / Chu Bích Thu chủ biên. HCM, 2008.

А.А. Непомнящий

НИКОЛАЙ ЭРНСТ В ТАВРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

Восстановление различных страниц биографии крупного крымоведа, востоковеда Николая Эрнста является актуальным в русле воссоздания истории науки в 20–30-х годах XX века. Авторитетный не только в Крыму, но и в масштабах всей бывшей Российской империи творческий союз местной интеллигенции – Таврическая ученая архивная комиссия¹ – в годы революционной неразберихи продолжила активно работать. Специальный декрет Совнаркома РСФСР от 1 июня 1918 года юридически распустил все 39 губернские ученые архивные комиссии, которые были образованы на территории России в течение 1884–1917 годов. Однако в отдаленных и разрезанных пожаром Гражданской войны областях о нем узнали не сразу, а, узнав, во многих местах игнорировали, сохраняя безобидные кружки-собрания энтузиастов-краеведов². В Крыму ситуация была иной. Потенциал местных научных сил стал значительным, начал работать Таврический университет. До ноября 1920 года, с небольшим перерывом в 1918 году, сохранялись досоветские политические институты. Жизнь текла по-старому и в надежде на то, что все, в конце концов, вернется “на круги своя”³.

Николай Львович Эрнст – заведующий Академической библиотекой Таврического университета – принимал с момента своего появления в Крыму в октябре 1918 года живое участие в общественной жизни края, активно заводил знакомства в среде деятелей местной науки. Он сразу же был приглашен на заседания Таврической ученой архивной комиссии, где рассказал о своей выпускной работе в Берлинском университете, посвященной Крымскому ханству. 3 февраля 1919 года Н.Л. Эрнст был принят в число действительных членов ТУАК.

Уже в революционные годы статус ТУАК претерпел изменения. 2 мая 1919 года, как раз стараниями, многолетним подвижническим трудом членов Комиссии, был открыт Крымский центральный архив. В основу его фондов легли документы исторического архива Комиссии. Первым заведующим архивом стал Борис Дмитриевич Греков (1882–1953), бывший в то время товарищем председателя ТУАК. Сразу же после установления

Советской власти музейное дело и охрана памятников старины, которые постоянно опекали члены Комиссии, были переданы в ведение Отдела по делам музеев и охране памятников искусства, старины и народного быта Наркомата просвещения Крымской АССР. У комиссии был изъят и ее собственный Музей древностей, переданный в состав Центрального музея Тавриды. Таким образом, в течение 1919–1921 года ТУАК превратилась в историко-археологическое общество, не имевшее уже собственных средств. Одновременно с окончательным установлением Советской власти прекратилось и печатание “Известий Таврической ученой архивной комиссии”.

На заседании ТУАК 25 марта 1923 года было принято решение о переименовании одиозно звучавшего названия организации, напоминавшего об ушедшей эпохе, на “Таврическое общество истории, археологии и этнографии”. В октябре 1923 года был разработан и утвержден устав этой организации.

Переименование, увы, не решило проблемы неприятия Общества новой властью. О “неудобном” положении организации в контексте новой идеологии и культуры свидетельствует желчная заметка, помещенная в главной местной газете “Красный Крым” в октябре 1923 года. Анонимный автор рассказывал об очередном заседании Таврического общества истории, археологии и этнографии, прошедшем 30 сентября в стенах Центрального музея Тавриды. Он особенно выделил “вопиющий” факт почтения краеведами памяти “умершего в 1855 году реакционера С.С. Уварова”⁴. При этом абсолютно несправедливо утверждалось, что С.С. Уваров ничего не сделал для науки⁵. Нам удалось выявить ответ на эту заметку, написанный от имени членов Общества руководителем организации Арсением Ивановичем Маркевичем. Эта неизвестная статья ученого не вошла ни в один из перечней его трудов⁶. Краевед отмечал, что в заметке “Чтят Уварова” “все несогласно с истиной” – Общество “чествовало совершенно другое лицо, именно А.С. Уварова⁷, в виду исполнившегося в настоящем году 70-летия археологических его раскопок в Крыму, особенно в Херсонесе и Симферополе. А.С. Уваров никогда не занимал служебного поста, посвятил себя исключительно ученой деятельности и приобрел известность и славу первостепенного русского и европейского археолога”⁸. А.И. Маркевич, иносказательно показав невежество составителя поклепа, заключил: “Очень жаль, что с автором заметки приключилось такое недоумение, но виноват он сам т. к. был, очевидно, на заседании не очень внимателен”⁹.

Педантичный немец Н.Л. Эрнст, довольно быстро сошедшийся с А.И. Маркевичем, скоро занял в Обществе одно из ключевых мест, став, наравне с Леонидом Владимировичем Жирицким и Виктором Иосифовичем Филоненко одним из ближайших помощников Арсения Ивановича в роли секретаря организации. Уже как член Общества Н.Л. Эрнст развивал круг научного общения на новом для себя уровне.

Благодаря просьбе коллег по Обществу произошло знакомство Николая Львовича с академиком Игнатием Юлиановичем Крачковским¹⁰, который посетил Симферополь по приглашению Крымского университета имени М.В. Фрунзе. В субботу 3 мая 1924 года в половине пятого утра академик с женой Верой Александровной¹¹ добрались до Симферополя. Поездку в Крым он намеревался использовать для знакомства с фондами основных крымских музеев. Академик искал там рукописи на восточных языках. Уже на следующий день после приезда, в воскресенье, Крачковские отправились в Центральный музей Тавриды. Николай Львович по просьбе В.И. Филоненко и А.И. Маркевича подготовил для них подробный обзор не только экспозиции, но и фондовых материалов. Интерес ленинградских гостей, прежде всего, вызвал “восточно-татарский отдел с коврами и вышивками”. И.Ю. Крачковский записал в тот день в дневнике, что симферопольский музей, “в общем, производит упорядоченное впечатление. Хранитель некий Н.Л. Эрнст субъект, по-видимому, знающий”¹².

Результативной практикой работы Таврического общества истории, археологии и этнографии, заимствованной из многолетнего опыта деятельности Таврической ученой архивной комиссии, было привлечение крупнейших отечественных ученых к сотрудничеству в организации. Практика, введенная А.И. Маркевичем, была поддержана секретарем Общества Н.Л. Эрнстом, на котором лежала вся “бумажная” работа, в том числе – официальная переписка со столичными академиками. На заседании Таврического общества истории, археологии и этнографии 25 мая 1924 года был “единодушно избран действительным членом” Общества И.Ю. Крачковский. В Ленинград вскоре было отправлено письмо, датированное 6 июня, подписанное А.И. Маркевичем и Н.Л. Эрнстом, где крымские краеведы сообщали Игнатию Юлиановичу об избрании: “<...> во внимание к Вашей энергичной и плодотворной научной деятельности и в надежде на Ваше участие в его скромной работе по изданию истории Тавриды”¹³.

Кстати, уже в следующем году Таврическое общество истории, археологии и этнографии приняло решение о присвоении И.Ю. Крачковскому звания Почетного члена этой организации. В письме от 29 октября 1925 года (подписано А.И. Маркевичем и Н.Л. Эрнстом) говорилось: “Таврическое общество истории, археологии и этнографии, глубоко почитающее Вашу энергичную научную деятельность на поприще языкознания, литературы и истории Востока, тесно примыкающем к прошлому Крыма, в заседании своем от 18-го числа этого месяца единодушно постановило просить Вас принять звание его Почетного члена”¹⁴.

Хлопотным для Николая Львовича стал юбилейный для Арсения Ивановича Маркевича 1925 год. Чествование авторитетного крымоведа несколько раз переносилось и, в итоге, было назначено на 3 мая, а в последний момент все-таки вновь сдвинуто. Все организационные заботы по

организации этого мероприятия легли на Л.В. Жирицкого, В.И. Филоненко и Н.Л. Эрнста. Им пришлось столкнуться с так характерной для провинциальной научной среды ситуацией обструкции, когда представители краеведческих кругов, по разным причинам, основными из которых всегда были зависть и гипертрофированное себялюбие, демонстрировали юбиляру свою неприязнь. Именно из-за этого официальное празднование несколько раз переносилось. Об этом Виктор Иосифович Филоненко писал своему другу по студенческому общежитию Игнатию Юлиановичу Крачковскому в Ленинград 22 июня 1925 года: “То возились с юбилеем Маркевича. Кажется, дело простое, а чуть не сорвалось. Симферопольцы люди чудные! Ведь всю жизнь прожил человек в Симферополе и много сделал, а как дело коснулось чествования – все против. Мне, как товарищу председателя Общества, пришлось и мирить многих, и уговаривать многих принять участие. Очень рад, что в конечном итоге все сошло благополучно, а главное, доволен остался сам юбиляр. А он, говоря между нами, человек очень и очень обидчивый”¹⁵.

Н.Л. Эрнст занимался подготовкой и рассылкой приглашений. Нам удалось найти оригинал официального письма-приглашения, отправленного 22 апреля 1925 года на имя неперменного секретаря Академии наук СССР Сергея Федоровича Ольденбурга¹⁶, который лично хорошо знал А.И. Маркевича:

“Таврическое общество истории, археологии и этнографии сообщает: 3 мая 1925 года в здании Центрального музея Тавриды (К. Либкнехта, 35) состоится чествование Председателя Общества профессора А.И. Маркевича по случаю его 70-летия и 50-летия научной деятельности.

Секретарь Н.Л. Эрнст”¹⁷.

Аналогичные послания получили многие ученые Москвы и Ленинграда, академики и члены-корреспонденты Академии наук СССР, хорошо знавшие и дружившие с юбиляром.

Празднованию юбилея ученого было посвящено специальное заседание Таврического общества истории археологии и этнографии 10 мая 1925 года. От имени Общества с приветственным словом выступил профессор Виктор Иосифович Филоненко. Приветственные адреса поступили от всех государственных и общественных организаций, связанных с кривоведением. Хотя и было принято решение посвятить А.И. Маркевичу ближайший том “Известий” Общества, тогда еще будущее этого издания виделось весьма туманно. Однако работа по формированию сборника трудов в честь юбиляра, который должен был стать первым выпуском “Известий” Общества началась. В затянувшихся на два года организационных хлопотах по этому поводу вместе с А.И. Маркевичем активно участвовал и Николай Львович.

Это было время становления новых форм организации краеведения, где Таврическое общество истории, археологии и этнографии со своими

классическими подходами к научным исследованиям не вписывалось в новые структуры советской исторической региональной науки. Попытки устранить Общество от активного участия в местной научной жизни ярко проявились при организации Первого Крымского съезда по краеведению, который созывался в Симферополе 20–23 сентября 1925 года. В ра­сти­ра­жи­ро­ван­ной про­грам­ме среди задач форума называлось: способствовать развитию краеведческого дела в Крыму, содействовать разработке плана изучения местного края и использования его производственных сил, объединить работающие в Крыму научные учреждения и координировать их деятельность и, наконец, популяризировать идеи краеведения. Предполагалась работа нескольких отдельных секций: биологической (председатель – профессор Е.В. Вульф), геолого-географической (профессор П.А. Двойченко), курортной (председатель – профессор А.К. Шенк, заместитель – профессор О.А. Байрашевский), медико-антропологической (О.А. Байрашевский), производительных сил (Н.Н. Ярцев), культурно-исторической (в т. ч. вопросы археологии, охраны памятников, архивного дела, этнографии) (А.И. Полканов), школьно-краеведческой (К.И. Тодорский), экскурсионной (сопредседатели – А.А. Дзевановский и Н.Л. Эрнст). Съезд предполагалось закончить двумя экскурсиями, имевшими целью ознакомить делегатов с природой Крыма, его производительными силами и историко-археологическими памятниками: 1) в Бахчисарай и его окрестности и 2) в Евпаторию и Саки¹⁸. Желание новой генерации крымских краеведов перетянуть на себя руководство краеведческим движением (А.И. Маркевич был практически отстранен от его организации) на полуострове привело к провалу созыва съезда и его переносу¹⁹.

И в 1926 году Таврическому обществу истории, археологии и этнографии не удалось издать труды своих членов. Недоразумения, связанные с постоянными отказами властей по поводу издания “Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии”, были непосредственно связаны с отношением к председателю Общества – Арсению Ивановичу Маркевичу. В его адрес в это время все громче звучали несправедливые обвинения в великодержавном шовинизме и антисоветской деятельности. А.И. Маркевич с горечью сообщал В.И. Вернадскому 25 марта 1926 года: “До последних дней я не терял надежды на получение субсидии на издание наших трудов и среди них работы Георг[ия] Владим[ировича]. Но и сейчас нам отказано... Вот уже шесть лет, как мы не имели возможности выпускать в свет хоть часть своих работ, которых хватило бы на несколько томов. Обществу Естествоиспытателей удалось выпустить в свет томик своих трудов, хоть и с затруднениями. Может быть, и нам удастся издать что-нибудь”²⁰.

С 1927 года Таврическое общество истории, археологии и этнографии, благодаря энергии и авторитету А.И. Маркевича, смогло возобновить издание “Известие”. (Последний 57-й выпуск “Известий Таврической уче-

ной архивной комиссии” был напечатан еще в 1920 году). Поскольку Общество являлось правопреемником ТУАК, так и его периодическое издание стало продолжением “ИТУАК”, о чем свидетельствует двойная нумерация выпусков. Всего света увидело четыре номера новых “Известий” в 1927, 1928, 1929 и 1931 годах соответственно. Первые три выпуска редактировал Н.Л. Эрнст.

Первый том “Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии” вышел только в 1927 году. Как и было решено, он был посвящен прошедшему в 1925 году юбилею председателя Общества. Однако к этому времени добавилась еще одна круглая дата²¹. Об этом говорилось на первой странице издания: “Выпуская после 7-летнего перерыва настоящий том своих “Известий” к 40-летию своего существования (1887–1927) Таврическое Общество Истории, Археологии и Этнографии, бывшая Таврическая Ученая Архивная Комиссия, посвящает его своему долголетнему Председателю и руководителю своих работ, высокозаслуженному исследователю прошлого Крыма Арсению Ивановичу Маркевичу, дабы тем ознаменовать исполнившееся в 1926 году 50-летие его научной деятельности и 70-летие со дня его рождения”²².

Среди авторов 37 статей юбилейного сборника – имена выдающихся ученых той эпохи – цвета советской исторической науки – друзей А.И. Маркевича: академик Д.В. Айналова, В.В. Бартольда, С.А. Жебелёва, И.Ю. Крачковского, Н.Я. Марра, С.Ф. Платонова, А.И. Соболевского; члена-корреспондента АН СССР – А.Н. Самойловича, профессоров И.Н. Бороздина, Б.В. Варнеке, Г.В. Вернадского, Ю.В. Готье, С.С. Дложевского, Н.С. Державина, В.В. Лункевича, Н.И. Новосадского, Е.В. Петухова, И.И. Толстого, В.И. Филоненко и др. В сборнике приняли участие и представители “новой волны” в крымском краеведении – О. Н.-А. Акчокраклы, У.А. Боданинский, П.И. Голландский, К.Э. Гриневиц, Б.С. Ельшешевич, И.С. Кая, Ю.Ю. Марти, П.Я. Чепурина, Н.Л. Эрнст, Я.М. Якуб-Кемаль. Столь представительный состав авторов результат огромной организационной работы проведенной А.И. Маркевичем совместно с Николаем Львовичем Эрнстом.

Интересную информацию о совместной организационной работе А.И. Маркевича и Н.Л. Эрнста по подготовке второго и третьего выпусков “Известий” Общества предоставляют нам документы Крымской комиссии Государственной академии истории материальной культуры. Среди протоколов заседаний Комиссии нами обнаружено письмо Арсения Ивановича на имя Сергея Александровича Жебелёва, датированное 1 апреля 1928 года. Симферопольский историк сообщал в Ленинград:

“Глубокоуважаемый Сергей Александрович.

Год тому назад Вы так тепло, так сердечно отнеслись к мысли о возобновлении Известий б[ывшей] Таврич[еской] Арх[ивной] Ком[иссии], тепер[ешнего] Тавр[ического] Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Эт-

н[ографии], что я чувствую потребность сообщить Вам, что эта проблема у нас окрепла и выражается в издании 2-го выпуска Известий Общества. Сообщая об этом я не имею в виду злоупотребить Вашим сочувственным отношением к нам и просить у Вас статьи, но, конечно, мы были бы очень тронуты, а я прямо счастлив, если бы у вас нашлось что-нибудь для этого выпуска. Материал в значительной степени уже подобран и более или менее выяснен, но не на полный выпуск. С этого выпуска у нас будут помещаться только связанные с Крымом статьи, как было в Известиях Тавр[ической ученой] Архивной Комисс[ии]. Мы получили на издание субсидию от Главнауки и приступаем к печатанию книги в ближайшее время. К сожалению, субсидия эта значительно меньше той суммы, которая нужна для издания книги и мы решили, и теперь использовать метод самообложения. Не стесняя никого размером взноса, мы имеем в виду всем, кто даст 5 р., выслать экземпляр книги бесплатно, а кто даст больше, тем дать два экземпляра, если пожелают. Т[аким] обр[азом] это имеет характер подписки на издание, которая обычно применялось еще сто лет тому назад. Мы просим милости, а не жертвы, и постараемся употребить все старания к тому, чтобы книга вышла приличной, достойной того внимания, которое нам оказывается. Вы понимаете, какое затруднение испытываю я, приглашая членов Общества к этому участию в расходах на издание наших Известий, особенно иногородних. Обращаться ко всем в отдельности, я прямо не решаюсь, и глубоко буду Вам признателен, если Вы сообщите всем членам Академии Истории Матер[иальной] Культуры, а равно сотрудникам горячую просьбу Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии помочь нам в издании нового выпуска “Известий”, а если у кого-либо есть статья, связанная с Крымом, то прислать для помещения в нем. Мы боимся откладывать выпуск в свет новой книги, опасаясь, что в будущем это будет еще затруднительнее, чем теперь. Книгу надеемся издать приблизительно в начале июля.

Простите, глубокочтимый Сергей Александрович, что я беспокоил Вас этим письмом. Но мое положение в Обществе обязывает меня к этому. Позвольте передать мой глубокий привет Академии Ист[ории] Мат[ериальной] Культуры, т. е. всему ее составу принять уверение в моем искреннем почтении и преданности.

А. Маркевич²³.

С.А. Жебелёв ознакомил с письмом своих коллег. 25 апреля А.И. Маркевичу ответила секретарь Крымской комиссии Мария Александровна Тиханова-Клименко. Она, не будучи лично знакомой с А.И. Маркевичам, назвала его в письме “Артемий Иванович”: “Обращаюсь к Вам по поручению Крымской Комиссии Государственной Академии Истории Материальной Культуры со следующим вопросом.

В одном из своих заседаний Комиссия, заслушав выдержку из письма Вашего от I/IV–28 г. к С.А. Жебелёву, относительно издания II выпуска “Известий Таврического Общества Археологии, Истории и Этнографии”, постановила: “Признать чрезвычайно желательным поддержку издания II выпуска Известий Общества и участия работников Академии, в частности членов Крымской Комиссии, в указанном издании; оповестить всех заинтересованных лиц и просить секретаря Комиссии запросить Общество об условиях участия в указанном издании – 1) возможных размеров статей, 2) обеспечения их иллюстративным материалом”, что я исполняю.

Несколько человек из сотрудников Академии, в том числе Н.В. Малицкий, Е.О. Прушевская и я предполагаем в ближайшее время переслать Вам наши статьи, но так как все они касаются памятников, притом неизданных, то, разумеется, могут быть напечатаны только при условии снабжения их хотя бы минимальным числом иллюстраций.

Поэтому большая просьба, сообщить в ближайшее время 1) срок присылки статей (крайний), 2) предельные размеры их, 3) возможность снабдить статьи иллюстрациями и число последних; желательно знать и формат издания.

Секретарь Комиссии М. Тиханова-Клименко”²⁴.

28 мая адресованное в Крымскую комиссию ГАИМК письмо, подготовленное Н.Л. Эрнстом подписали совместно А.И. Маркевич и Н.Л. Эрнст:

“В Крымскую комиссию

Государственной академии истории материальной культуры.

Таврическое общество истории, археологии и этнографии с величайшим удовлетворением усмотрело из отношения Крымской комиссии ее желание принимать участие в работах Общества и взаимно согласовывать деятельность, в особенности же, участвовать в изданиях Общества статьями своих членов. Общество с радостью принимает указанные предложения.

В настоящий момент Общество печатает II-й том своих “Известий”, весь объем которого уже совершенно заполнен, а значительная часть уже и отпечатана; в виду этого Общество, к сожалению своему, не может уже включить в этот том работ членов Крымской Комиссии ГАИМК. Общество просит только Комиссию и ее гг. членов содействовать распространению этого тома, который выйдет из печати недели через три.

Общество усердно просит, однако, Комиссию принять участие в следующем III-м томе “Известий О-ва”, который предположен к изданию в течение зимы 1928/9 гг., если против ожидания не ухудшится материальное положение О-ва. Осенью сего года Общество даст сведения о числе печатных листов, которые оно сможет предоставить Комиссии в этом томе.

Председатель А. Маркевич.

Секретарь Н. Эрнст”²⁵.

Вышедший в 1929 г. третий выпуск “Известий” ТОИАиЭ был практически последним глотком свободного выражения мыслей крымских краеведов, составленным по научному принципу. Однако уже и он открывался вступительной “программной” статьей “О задачах “Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии”, подписанной Г.П. Вейсбергом²⁶, Л.Н. Невским, В.Г. Опаловым и Н.Л. Эрнстом”. Там, в частности, говорилось “Завоевав себе таким образом известное положение и некоторый вес в науке “Известия Т[аврического] О[бществ]а И[стории], [А]рхеологии и Э[тнографии]” уже имеют возможность не закрывать и не закрывают глаза на ряд своих существенных недочетов и должны ощущать и ощущают потребность их открыто вентилировать. <...>

Чрезвычайно желательно было бы также чисто теоретическое обсуждение методологических вопросов в применении к изучению прошлого Крыма и в нашем органе, который, конечно, охотно предоставит свои страницы для подобного обмена мнениями.

Второй дефект наших “Известий” заключается в тематике. В лежащих перед нами трех томах нашего органа нет почти ни одной статьи из истории Крыма русского периода и ни одной из истории революционного движения в Крыму, истории Гражданской войны и советского периода. <...> Мы считаем такую однобокость ненормальной. <...>”²⁷.

Четвертый выпуск “Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии”, посвященный 10-летию Советской власти в Крыму утверждала к печати редколлегия в составе О. Н.-А. Акчокраклы, Н.Л. Невского, Н.Л. Эрнста. Его содержание диссонирует с историко-краеведческими публикациями предыдущих номеров, которые продолжали досоветские традиции в крымоведении и носили классический историко-краеведческий характер, содержали большое количество материалов по искусствоведению, литературоведению, этнографии. В последнем же томе статьи носят ярко выраженную политическую окраску и, в основном, касаются событий революции и Гражданской войны в Крыму. Лишь немного внимания уделено вопросам охраны памятников в Тавриде. В этом выпуске “Известий” среди публикаций о революции, пожалуй, наиболее ценным для историографии крымоведения и истории памятниковедческих разработок стал материал Н.Л. Эрнста “Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930)”²⁸, удачно присоединенный к другим материалам в честь десятилетия Советской власти на полуострове.

3 апреля 1930 года состоялся съезд Таврического общества истории, археологии и этнографии. Как явствует из его протокола, кроме состава правления Общества в президиум съезда был введен председатель Севастопольского отделения ТОИАЭ, директор Херсонесского археологического музея Виктор Федорович Смолин (1890–1932). А.И. Маркевич открыл съезд вступительной речью, где акцентировал внимание на дости-

жениях ТОИАЭ в научной и издательской работе. Однако задуманный патриархом крымоведения сценарий работы съезда практически сразу был сорван. С внеочередным заявлением на съезде вылез профессор Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе, историк и по совместительству секретарь Крымской секции научных работников Георгий Андреевич Максимович. Он рассказал о состоявшейся в Москве сессии Центрального Совета Секции научных работников, на которой акцентировалось внимание на необходимости ликвидировать образовавшийся отрыв местных научных обществ от “жизненных требований современности, отрыве от масс и отсутствии применения научной марксистской методологии в исследованиях”²⁹. В прениях по проекту плана дальнейших работ Общества Г.А. Максимович посчитал необходимым “ярче подчеркнуть пожелание о применении членами Общества марксистского метода в их исследованиях”³⁰. Выступавший вслед за ним Л.Н. Невский предложил так сформулировать этот пункт: “взять курс на применение марксистского метода и требовать от авторов выявления социологических выводов и увязки с запросами культурного соцстроительства”³¹. На съезде было избрано новое правление Таврического общества истории, археологии и этнографии из девяти человек: О. Н.-А. Акчокраклы, А.И. Маркевич, Л.Н. Невский, В.Г. Опалов, А.И. Полканов, В.Ф. Смолин, Д.С. Спиридонов, В.И. Филоненко и Н.Л. Эрнст.

19 апреля 1930 г. состоялось организационное заседание вновь избранного Правления Общества, на котором председателем Таврического общества истории, археологии и этнографии был избран Николай Львович Эрнст. Как раз в это время можно заметить разительное изменение тона и оценки заслуг Николая Львовича Эрнста при его упоминании в письмах Арсения Ивановича к коллегам в Москву и Ленинград. Заметим, что сам же А.И. Маркевич неоднократно публично пытался отказаться от должности председателя Таврического общества истории, археологии и этнографии. Так, в одном из писем к С.Ф. Платонову, написанных в Ленинграде, он констатировал: “Я решил оставить должность Председателя Таврического Общества Истории, Археологии и Этнографии. Тяжело уже вести старую линию, а на новую не могу и не хочу переходить. Отказываться лично, здесь [в Симферополе (А. Н.)] – было бы для меня тяжело, да могут быть и неуместные просьбы, демонстрации и т. д., которые только бы волновали меня и подливали масла в огонь”³².

Насколько искренним было желание А.И. Маркевича уйти с поста руководителя организации, деятельность которой он направлял на протяжении многих лет, неизвестно. По крайней мере, находясь в 1929 году в Ленинграде, Арсений Иванович не подал заявления об отставке с поста председателя Общества. А вот что сообщал Арсений Иванович о своем уходе с должности председателя Таврического общества истории, архео-

логии и этнографии академику Сергею Александровичу Жебелёву 25 апреля 1930 года – уже после состоявшейся отставки: “Уведомляю Вас, что с 19-го числа я уже не Председатель нашего Общества Истории, Археологии и Этнографии. События шли быстро, положение мое выяснилось, отношение ко мне “общественности” (в смысле правящих органов и элементов) определилось, и я не мог продолжать борьбы, должен был уступить и уйти. Не скрою, что мне нелегко было сделать этот шаг. Я остался единственным из учредителей б[ывшей] Тавр[ической] Уч[еной] Арх[ивной] Ком[иссии], много лет мне пришлось самоотверженно работать. <...> Я остался на посту и во время революции и не прерывал работы ни на один день, на своих плечах вынес преобразование Комиссии в Общество Истории и Древностей [Таврическое общество истории, археологии и этнографии (А. Н.)] и старался поставить его возможно лучше при самых скудных средствах и при крайнем оскудении персонального материала... Но моя работа, моя идеология не нравилась, вражду по отношению ко мне перенесли на ненависть к Обществу, и тут уже мое положение стало невыносимым. Я долго не сдавался, понимая, что с моим оставлением председательства будет нанесен удар по Обществу, я надеялся на решительную поддержку лиц, казавшихся моими единомышленниками, но ее не оказалось, заявления сочувствия <...> не имели должной силы, – и бороться стало невозможно. Правда, правит[ельственные] элементы оказали мне <нрзб>. Мне предложено было принять звание почетного председателя Общества, но это было... подсахариванием горькой пилюли. Я принял только звание почетного члена Правления Общества. (Конечно, чтобы не бросать участия в делах Общества и направлять его научную работу). В виду своей старости я очень часто думал о возможности уже в недалеком будущем отойти от Общества (и, прежде всего, вместе с жизнью), но думал, что моим преемником будет солидный, видный в ученом мире человек, – но и этого не случилось – Председателем Общества по решительному заявлению желания правящих кругов, избран Н.Л. Эрнст. Вы его знаете, он был хорошим секретарем Общества, но хватит ли у него такта, способности, старания и авторитета, чтобы расположить к себе ученые круги, не могу сказать определенно”³³.

К этому же времени относится еще одно нелестное высказывание Арсения Ивановича о своем коллеге. Дело в том, что академик В.И. Вернадский, еще со времени своего пребывания в Симферополе, зная о нахождении среди бумаг Таврического общества истории, археологии и этнографии уникальных документов по истории науки, неоднократно высказался за скорейшую передачу документов (прежде всего – бумаг Христиана Христиановича Стевена) в центральные академические учреждения. Он объективно считал, что эти бесценные для истории науки материалы должны храниться в архиве Академии наук, куда и предлагал их переслать. 3 октя-

бря 1930 года он уже повторно писал об этом А.И. Маркевичу, высказывая свою тревогу по поводу задержки с передачей документов в Ленинград. Объясняя в ответном письме В.И. Вернадскому от 9 октября причины неспешности передачи документов Х.Х. Стевена, А.И. Маркевич сообщал следующее:

“Глубокоуважаемый Владимир Иванович.

Спешу ответить на Ваше письмо от 3 числа. Замедление с высылкой в Академию бумаг Хр. Стевена (писем к нему) произошло не по моей вине. С формальной стороны это объясняется перегруженностью работой по раскопкам нынешнего председателя нашего Общества Ист[ории], Арх[еологии] и Этн[ографии] Эрнста, а по существу его бестолковостью. Заминка эта мне крайне неприятна, – но я тут не могу быстро помочь делу. Сейчас Эрнст копает курганы в Перекопском уезде. Как только он вернется в Симферополь, я приложу все старания к скорейшей отсылке этих бумаг”³⁴.

Изменение отношений между А.И. Маркевичем и Н.Л. Эрнстом в начале 30-х годов наложило отпечаток на характеристику, которую давал своему коллеге по многолетней совместной краеведческой работе Николай Иванович на допросах после ареста. Все четыре тома следственного дела свидетельствуют, что Н.Л. Эрнст любым образом пытался оградить от подозрения оставшихся в живых современников-коллег по совместной работе, убедить следователей в их непричастности к его “шпионской деятельности”. Он смело “сдавал” только уже ушедших в мир иной деятелей. В то же время по адресу иных персон слышались порой явно негативные отзывы, которые вполне объективно передавали отношение к ним нашего героя. Вот как Николай Львович пояснял 9 апреля 1939 года, что представляло из себя возглавляемое им в последний год перед ликвидацией Общество: “Президиум Общества состоял на протяжении всех лет его существования из следующих лиц: председателем был проф. Маркевич, историк Крыма, глубокий старик, написавший много работ, но ярый реакционер, великодержавный шовинист и германofil, накладывавший на деятельность Общества свой реакционный отпечаток, использовавший для сокрытия контрреволюционных документальных материалов, протаскивавший через Общество свои реакционные научные писания. Зампредседателя Общества был проф. Филоненко, антимарксистски антисоветски настроенный, разоблаченный в последствии в Пединституте как реакционер и великодержавник, ныне работает в каком-то исследовательском институте в Фергане. Секретарем был я. Далее были: Никольский П.В., преподаватель-историк, бывший эсер, прославлявший милли-фирковские и эсеровские идеи, впоследствии высланный. Акчокраклы, буржуазный националист, миллифирковец и турецкий шпион. Спиридонов, Д. С. библиотечарь Музея, греческий буржуазный националист и германofil. Не-

вский, директор Музея тайный троцкист. При таком составе президиума понятно, что на заседаниях Общества, на которых присутствовало обычно много преподавателей, студентов, интеллигенции, читались антимарксистские “научные” доклады и проводились такие же прения. Затем труды Общества издавались в печатном органе Общества “Известия Таврич. О-ва Ист., Арх и Этн.”, которых я был постоянным редактором и которых вышло 4 тома в промежуток 1927–1931 гг. В них я преступно проводил к изданию статьи разных членов Общества прямо контрреволюционные или антимарксистские всяких мастей, реакционные, буржуазно-идеалистические, милли-фирковские, великодержавнические, троцкистские и т. д. Печатал я здесь и свои статьи, в которых протаскивал фашистскую пропаганду. Таким образом я сеял вредные идеи в широких массах слушателей и читателей докладов Общества. Один из томов “Известий Общества” под моей редакцией посвящался юбилею председателя, реакционера Маркевича, что, конечно, совершенно недопустимо. Общество оказывало по своей инициативе содействие приезжавшим с Севера “научным” экспедициям контрреволюционного и шпионского характера, на пример, ряду экспедиций проф. Бороздина и Башкирова выполнявших шпионские задания и пособничавших милли-фирковщине (от т. н. “Всесоюзной Ассоциации Востоковедения”), экспедициям проф. Гриневича, проф. Жукова и Бунака, экспедиции Зауэра и Финдейзена”³⁵.

А вот пояснения Николая Львовича из протокола другого допроса: “В Таврической архивной комиссии давнишним ее руководителем был проф. Маркевич, Арсений Иванович. Сын священника из западной области, родился приблиз. в 1865 г., мелкий помещик, преподаватель гимназии. Уже с 1887 г. состоял членом этой архивной комиссии, много лет был ее ученым секретарем, а с 1907 г. и председателем. Вся деятельность Архивной комиссии за все ее существование сливалась с личностью Маркевича, он накладывал на всю ее работу и печатные труды свой отпечаток, свой дух. И при царизме он был фигурой реакционной, преданной царизму, низкопоклонничавший перед ним и всеми его высокочтимыми особами. Так, он бывал на личной интимной аудиенции у царя Николая II в Ливадии. Был в личных отношениях с целым рядом крымских губернаторов, вице-губернаторов, архиепископов, епископов, предводителей дворянства, председателей земских и городских управ и прочими сановниками. Это определяло характер его научной деятельности. Он написал и напечатал много по истории Крыма, особенно по истории Крыма после завоевания его царской Россией. Основная тенденция этих трудов – замазывание классовой борьбы, оправдание помещичьей эксплуатации крестьян, прославление исторических деятелей царизма в Крыму, оправдание захвата царской Россией Крыма и Причерноморья, эксплуататорской хищнической политики царизма и всех его приспешников, в частности, политики отношения к

трудящимся татарским массам, отношения к массовым выселениям татар из Крыма, в особенности также политики насильственного насаждения православия в Крыму. Все это пронизывает труды Маркевича, а также издававшийся и редактировавшийся им орган Комиссии “Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии”, которого вышло 57 томов за промежуток 1889–1920 гг. Здесь печатались труды по истории и археологии Крыма всяких ученых, крымских и вне-крымских, из друзей и единомышленников Маркевича. Весь этот дух, эти установки перетаскил Маркевич и за грань Октябрьской революции, к которой отнесся враждебно и непримиримо. В течение всего Советского периода он продолжал в последующих трудах проводить те же самые реакционные, шовинистские великодержавнические тенденции, нисколько не подвергаясь воздействию идеологии революционного пролетариата. Несмотря на крайне дряхлый возраст, он продолжает писать подобные труды. Я познакомился с Маркевичем тотчас по приезде в Крым в 1918 г., как с видным руководящим кримоведом, работы которого знал давно. С тех пор я находился с ним все годы в близких отношениях и знаю его хорошо. В свою связь с германской разведкой я его не посвящал, так как в этом не было нужды, для содействия ей никогда не вербовал, ибо его деятельность и так имела нужный ей характер. <...> Понятно, что он в последующем и на Общество налагал печать своей личности и установок, тем более, что и своим личным характером, и темпераментом он был властным, непримиримым, честолюбивым и подавлял в Обществе всякие проявления, несоответствовавшие его установкам, идеологии и привычкам, опираясь при этом, конечно, на свой высокий ученый авторитет, известность и старческий возраст. Он оставался председателем Общества до конца его существования, до 1931 г., и всецело руководил его деятельностью. Помимо организованной им таким образом антисоветской пропаганды в заседаниях и в трудах Общества, Маркевич еще использовал Общество для сокрытия от органов Советской власти архивных фондов и документов. Еще при царизме Архивная комиссия имела свой крупный исторический архив, состоявшийся из архивов разных ликвидируемых царских учреждений. При проведении органами Соввласти декрета о национализации и концентрации всех архивных фондов Маркевич сопротивлялся передаче этого архива в Центрархив, пользуясь для этого флагом Общества, и Центрархиву стоило большого труда, чтобы это сопротивление преодолеть. Делал он это особенно потому, что в этом архиве скрывал ряд документов явно контрреволюционного характера из наследия белогвардейских правителей и деятелей. Так, достоверно известно, что он прятал там фонд бумаг и документов, оставленных ему крымским белогвардейским министром и деятелем Налбандовым, бежавшим за границу. Этот фонд Маркевич держал в запечатанном виде и ни в коем случае не хотел

сдавать советским органам. Когда Маркевич, в конце концов, был разоблачен в этой своей укрывательской работе, он заставил Общество встать на его защиту, чтобы избежать ответственности. Маркевич имел еще от дореволюционного времени обширные научные связи и знакомства по всей России, особенно с столичными научными центрами, Москвой и Ленинградом, что он и использовал в советский период для концентрации вокруг Общества обширных реакционных элементов из ученого мира, создавал Обществу ореол якобы большой учености и популярности в высших ученых сферах, многие представители которых печатали также свои статьи в органе Общества. Особенно дружным был с академиком Платоновым, который сумел даже проташить его в число членов-корреспондентов Академии Наук СССР, каковым он состоит и до сих пор и где печатает свои труды³⁶.

А вот так Н.Л. Эрнст охарактеризовал на допросе Дмитрия Спиридоновича Спиридонова (1871–1938): “Спиридонов, Дмитрий Спиридонович был библиотекарем Общества, по службе – завбиблиотекой Центрального музея, где работал и до самого последнего времени. Его я знал еще с 1923 г. по Обществу. Это пожилой уже грек, сын торговца из Евпатории, окончил духовную академию, но в попы не пошел (зато его брат – священник в Евпатории), а преподавал при царизме в духовной семинарии в Симферополе. При Соввласти преподавал сначала в советских школах, затем перешел на библиотечную работу и много лет работал в библиотеке Музея. Он человек чрезвычайно ученый, знающий, с большой эрудицией, особенно в области античной и средневековой греческой истории и литературы. Однако, он крайне замкнут, скрытен и нелюдим, в научной работе медлителен, мелочен, от выступлений сторонится. Насколько я смог в нем разобраться, он крайний и редкий греческий буржуазный националист, почитающий греков высшим во все времена народом, высшей расой, предназначенной нести культуру всем другим, по своей природе ниже-стоящим народам, стремящийся к будущей великой Греции, господствующей над другими народами и их эксплуатирующей, т. е., по существу, он представитель греческой разновидности фашизма. К тому же он православный церковник и имел постоянные связи с другими греческими церковниками, в том числе и с братом-священником. В статьях и выступлениях он постоянно проводил также германофильские тенденции³⁷.

Заняв ключевую роль в крымском краеведении в конце 20-х годов Николай Львович Эрнст в дальнейшем стал единственным крупным лидером в крымоведении. Это и предопределило во многом его уничтожение завистливыми коллегами в 1937–1938 годах.

№ 11
ТАВРИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО
ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
Л. Таврическое общество. Симферополь

38
В КРЫМСКУЮ КОМИССИЮ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
АКАДЕМИИ ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ.

Мая 28 л. 1928 г.

№ 62

г. Симферополь

ТАВРИЧЕСКОЕ ОБЩЕСТВО ИСТОРИИ, АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ с величайшим удовлетворением усмотрело из отношения КРЫМСКОЙ КОМИССИИ ее желание принимать участие в работах Общества и взаимно согласовывать деятельность, в особенности же участвовать в изданиях Общества статьями своих членов. Общества с радостью принимает указанные предложения.

В настоящий момент Общество печатает II-й том своих "Известий", весь объем которого уже совершенно заполнен, а значительная часть уже и отпечатана; в виду этого Общество к сожалению своему не может уже включить в этот том работ членов КРЫМ-

А. И. Маркевич и Н. Л. Эрнст в Крымскую комиссию ГАИМК. 28 мая 1928 л. 1

СКОЙ КОМИССИИ ГАИМК. Общество просит только КОМИССИЮ и ее членов содействовать распространению этого тома, который выйдет из печати недели через три.

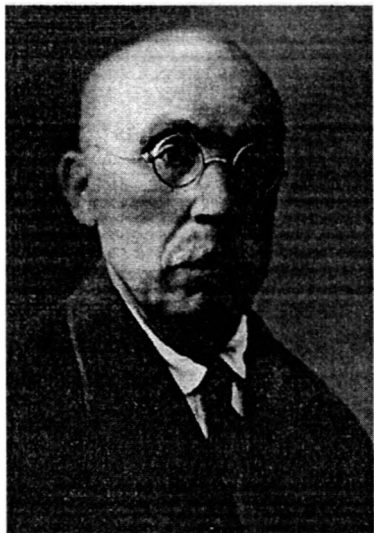
ОБЩЕСТВО усердно просит однако КОМИССИЮ принять участие в следующем III-м томе "Известий 0-ва", который предположен к изданию в течении зимы 1928/9 гг., если против ожидания не ухудшится материальное положение 0-ва. Осенью сего года ОБЩЕСТВО даст сведения о числе печатных листов, которые оно сможет предоставить КОМИССИИ в этом томе.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬ

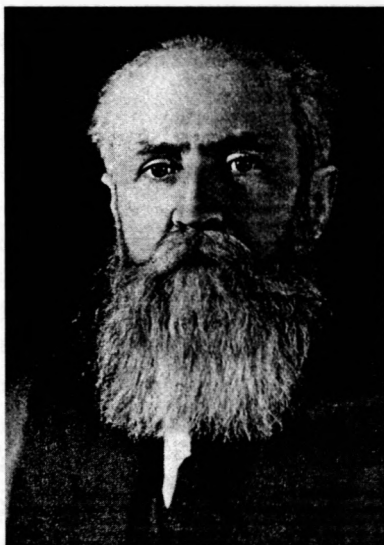
Секретарь

А. И. Маркевич
Н. Л. Эрнст

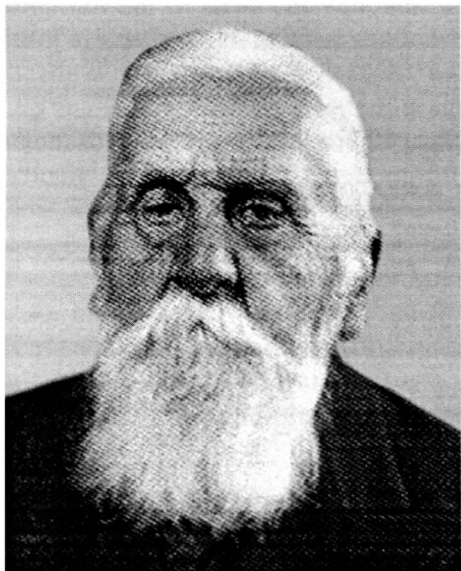
А. И. Маркевич и Н. Л. Эрнст в Крымскую комиссию ГАИМК. 28 мая 1928 л. 2

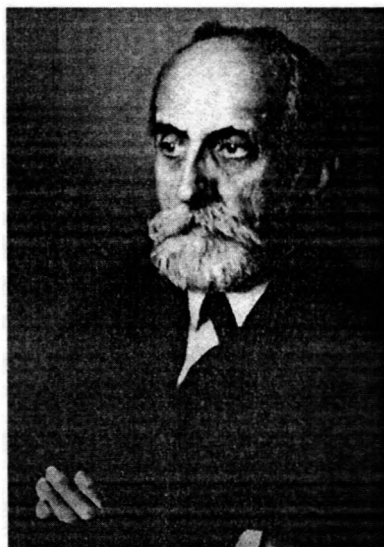
Жебелёв С.А.

Крачковский И.Ю.

Маркевич Арс. И.

Ольденбург С.Ф.

Уваров А.С.

Эрнст Н.Л.

Н.Л. Эрнст с сотрудниками Центрального музея Тавриды. 1927 г.

ПРИМІТКИ

¹ Про разноплановую деятельность Таврической ученой архивной комиссии в досоветское время см.: *Непомнящий А.А.* Найстаріше історико-краєзнавче товариство в Криму // Пам'ять століть. – Київ, 1998. – № 6. – С. 66–71; *Непомнящий А.А.* Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.

² *Щавелёв С.П.* “Дело краеведов ЦЧО”, 1930–1931 годов: Курский филиал / Курский гос. мед. ун-т. – Курск, 2007. – С. 12–13.

³ См. подробнее: *Непомнящий А.А.* Новые источники о развитии исторического краеведения Крыма // Отечественные архивы. – Москва, 1998. – № 4. – С. 25–28; *Непомнящий А.А.* Источниковая база изучения исторического краеведения Крыма в 1917–1920 гг. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1920 рр.): Зб. наук. праць / Український держ. наук.-досл. ін-т архівної справи та документознавства. – Київ, 1998. – С. 80–87.

⁴ Автор заметки имел в виду Сергея Семеновича Уварова (1786–1855) – крупного государственного и общественного деятеля, бывшего в 1834–1849 годах министром народного просвещения, президентом Петербургской академии наук (с 1918 года), помощником директора императорской Публичной библиотеки (1812–1833), создателя Археографической комиссии (1837 год). Именно в честь этого подвижника развития науки его сыном – А.С. Уваровым – была учреждена престижная Уваровская премия, присуждаемая за выдающиеся достижения в науке.

⁵ Чтят Уварова // Красный Крым. – Симферополь, 1923. – № 223 (848). – 4 окт. – С. 4.

⁶ *Маркевич А.[И.]* Ответ на зам[етку] “Чтят Уварова” // Красный Крым. – Симферополь, 1923. – № 230 (855). – 12 окт.

⁷ Алексей Сергеевич Уваров (1825–1884) – организатор науки, археолог-антикварий. Создатель и первый председатель Московского археологического общества, организатор первых всероссийских Археологических съездов. В 1853 году он проводил раскопки на Неаполе Скифском (Симферополь) и в Херсонесе.

⁸ *Маркевич А.[И.]* Ответ на зам[етку] “Чтят Уварова” // Красный Крым. – Симферополь, 1923. – № 230 (855). – 12 окт.

⁹ Там же.

¹⁰ *Непомнящий А.А.* “Еще держится у нас старая культурность...”: Новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И.Ю. Крачковским // Историческое наследие Крыма.– Симферополь, 2007. – № 19. – С. 181–202.

¹¹ Вера Александровна Крачковская (1884–1974) (в первом браке – Фармаковская, 1906–1911) – востоковед, эпиграфист, доктор исторических наук. В составе личного архивного фонда И. Ю. Крачковского отдельным блоком (опись 9) отложились документы В. А. Крачковской, в том числе её многочисленные пейзажи, рисунки крымских городов, собрания фотографий. См.: ПФАРАН, ф. 1026, оп. 9, д. 37, л. 1–23; д. 47, л. 1–33; д. 65, л. 1–46.

¹² ПФАРАН, ф. 1026, оп. 2, д. 6, л. 41.

¹³ Там же, д. 211, л. 1.

¹⁴ Там же, л. 3.

¹⁵ ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, д. 922, л. 129.

¹⁶ Сергей Федорович Ольденбург (1863–1934) – востоковед-индолог: филолог и историк. Окончил санскритско-персидский разряд факультета восточных языков Санкт-Петербургского университета (1885 г.). С 1889 года – приват-доцент, с 1897-го – экстраординарный профессор этого вуза. С 5 февраля 1900 года – адъюнкт по Историко-филологическому отделению Академии наук, в 1903-м – экстраординарным, в 1908-м – ординарным академиком. В 1904–1929 годах – непеременимый секретарь Академии наук СССР. В 1921 году создал Центральное бюро краеведения и был его председателем до 1927 года. В 1930–1934 годах руководил Институтом востоковедения АН СССР.

¹⁷ ПФАРАН, ф. 2, оп. 1 (1925 г.), д. 22, л. 29.

¹⁸ Бюллетень 1-го Крымского краеведческого съезда. – Симферополь, 1925. – № 1. – 20 мая. – С. 1–4.

¹⁹ Известно несколько неудачных попыток собрать всекрымский краеведческий съезд. После провала созыва форума 20–23 сентября 1925 года (на заседании организационного комитета было решено отложить созыв, переизбрать оргкомитет и определить новое время съезда), он предполагался на конец марта 1927-го, с последующим переносом на 5 мая 1928 года. На 18–20 марта 1927 года в Симферополе планировался созыв сразу двух съездов – Общества по изучению Крыма и краеведческого, созываемого Крымским научно-исследовательским институтом. См. об этом: К созыву Краеведческого съезда // Красный Крым. – Симферополь, 1925. – № 192 (1410). – 23 августа. – С. 5; *Непомятый А.А.* Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. – (Серия: “Библиография крымоведения”; Вып. 3). – С. 178–180; Отзыв Российского общества по изучению Крыма // Крым. – Москва, 1925. – № 1. – С. 58–60; Первый крымский краеведческий съезд // Крым. – Москва, 1925. – № 1. – С. 57–58; *Полканов А.[И.]* Необходим созыв общекрымского краеведческого съезда // Красный Крым. – Симферополь, 1927. – № 41 (1861). – 19 февраля. – С. 3. Съезд ОПИК состоялся немного позже 16–18 апреля того же года. С учетом представительства его вполне можно считать всекрымским краеведческим. См. подробнее: *Севастьянов А.В.* Десять лет на службе краеведения: Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / Под ред. *А.А. Непомятого*; Центр памятниковедения НАН Украины и УТОПИК. – Киев; Симферополь, 2010. – (Библиография крымоведения; Вып. 13). – С. 87–91. Вместе с тем, очередной “всекрымский краеведческий съезд” все же был назначен на 5 мая 1928 года. Об это В.И. Филоненко сообщал И. Ю. Крачковскому в письме от 24 апреля 1928 года (ПФАРАН, ф. 1026, оп. 3, д. 922, л. 248 об.). Съезд не состоялся. Зато 10–12 декабря 1929 года прошел Второй съезд Общества по изучению Крыма, также имевший аналогичный статус. См.: *Севастьянов А.В.* Указ. соч. – С. 192–194.

²⁰ АРАН, ф. 583, оп. 3, д. 1040, л. 3 об.

²¹ В местной периодической печати почти не упоминалось о 40-летию со дня учреждения Таврической ученой архивной комиссии. Выделим заметку в севастопольской газете, помещенную без подписи, где объективно показана роль А.И. Маркевича как организатора Общества. См.: Юбилей Общества истории, археологии и этнографии // Маяк Коммуны. – Севастополь, 1927. – № 31. – 8 февраля. – С. 3.

²² На самом деле 70-летие ученого отмечалось в 1925 году.

²³ ИИМК РАН НА РО, ф. 2, оп. 1 (1928 г.), д. 37, л. 28–29 об.

²⁴ Там же, л. 30.

²⁵ Там же, л. 38–38 об.

²⁶ Григорий Петрович Вейсберг (род. 1884) в 1927–1930 годах – ректор Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе, доцент, преподавал социологию и педагогику, позже – историю России XIX века. Его увольнение из института связано с конфликтом ректора с Наркоматом просвещения, из-за которого между вузом и наркоматом существовал “полный разрыв”. См. о Г.П. Вейсберге: Научные работники Крыма: Справочник / Крымская секция научных работников; Сост. А.А. Танатар. – Симферополь, 1927. – С. 5; Урсу Д.П. Профессори Таврийського університету (1918–1941): Біографічні нариси / Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. – Симферополь, 2005. – С. 97.

²⁷ Вейсберг Г.П., Невский Л.Н., Опалов В.Г., Эрнст Н.Л. О задачах “Известий Таврического общества истории, археологии и этнографии” // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1929. – Т. 3 (60). – С. III–IV.

²⁸ Эрнст Н.Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930) // ИТОИАЭ. – Симферополь, 1931. – Т. 4: К десятилетию власти Советов в Крыму. – С. 72–92; То же / Центральный музей Крымской АССР. – Симферополь, 1931. – 23 с.

²⁹ Цит. по сб. документов: Хранители исторической памяти Крыма: [Сборник неопубликованных протоколов заседаний Таврической ученой архивной комиссии – Таврического общества истории, археологии и этнографии] / Подг., вступ. ст. С.Б. Филимонова. – Симферополь: ЧерноморПРЕСС, 2004. – С. 296. См. отрицательную рецензию на это издание: Непомнящий А.А. Про вивчення наукової спадщини кримських краєзнавців // Історичний журнал. – Київ, 2005. – № 6. – С. 119–121.

³⁰ Там же. – С. 297.

³¹ Там же.

³² РНБ ОР, ф. 585, оп. 1, д. 3487, л. 25.

³³ ПФАРАН, ф. 729, оп. 2, д. 80, л. 7–8. См. о продолжении переписки ученых: Непомнящий А.А. З історії кримського краєзнавства в 30-і роки ХХ століття: За неопублікованим листуванням А.І. Маркевича // Краєзнавство. – Київ, 2005. – № 1/4. – С. 160–171.

³⁴ АРАН, ф. 518, оп. 3, д. 1040, л. 8–9.

³⁵ Архив ГУ СБУ в АРК, ф. 8, оп. 1, д. 010598, т. 1, л. 130 об. – 131 об.

³⁶ Там же, л. 159–160 об.

³⁷ Там же, л. 161 об.–162. Столь негативная характеристика, данная Н.Л. Эрнстом Д.С. Спиридонову, объясняется тем, что Дмитрий Спиридонович поддержал “изгнание” Николая Львовича из Центрального музея Крымской АССР за злополучную радиолекцию.

Е.Д. Огнева

ГОРЫ В СИСТЕМЕ КООРДИНАТ ПАЛОМНИЧЕСТВА

Тибет насыщен так называемыми священными местами. В их число включаются местности, где находили сакральные тексты, пещеры, где медитировали великие отшельники, знаменитые монастыри, где учили прославленные наставники, а также естественные объекты – горы и озёра. Природный ландшафт Тибета, в котором горы или же одна из них оказывались доминирующими в конкретной долине, округе, районе, в сочетании с озером или другим водным источником, или другой горой являются наиболее архаическими священными (святыми) местами. Такие святые места в Тибете почитаются разными способами, в том числе и паломничеством, которое более других даёт представление о сакральной географии, объединяющей физическое и духовное пространство и своего народа, и народов других стран. Именно паломничество удерживает такое единство сеткой координат, заданных целенаправленными передвижениями путников.

Паломничество у тибетцев определяется несколькими терминами: “нери корба” (тиб. *gnas-ri 'khor-ba*), или же “некор” (тиб. *gnas-'khor*) – буквально, “обход места”, а также “незик” (тиб. *gnas-gzigs*), или “созерцание места”. Нери – это и место пребывания божества, и само божество, нередко, чьё имя может оказаться названием этого святого места. Обход и созерцание священного объекта предполагает и временной аспект: время, необходимое для его совершения и созерцания, и время, когда это всё можно осуществить. Соответственно существует ещё “нейиг” (тиб. *gnas-yig*), или путеводитель по святым местам. Автором одного из них, наиболее известного, является Пема Карпо (1527–1592). Столь же важным является и “Путеводитель по святым местам Центрального Тибета”, созданный Чжамьян Кенце-вангпо, а также сочинение, известное как “Дзамлинг гешей” (*Blama Btsan-po's 'Dzam-gling-rgyas-bshad*).

“Некор”, или “обход священного места” происходил или каждый год, или раз в двенадцать лет, связывая время и пространство и подчеркивая, таким образом, особое место и значение каждого года в годовом цикле, коллективе, в личной жизни отдельного человека. Известно три разновидности такого паломничества: обход вершины священной горы (цэкор. тиб.

rtse-khor), обход её середины (баркор, тиб. bar-khor), обход подошвы горы или долины, где она размещается (ронгкор, тиб. rong-khor). А в долине таким священным местом может оказаться любое, топографически значимое место, например, озеро или другой водный источник, но имеющее отношение к главенствующей вершине. Происходит освоение пространства по вертикали, на что и указывает приведённая выше терминология.

Помимо этого, существует ещё паломничество в конкретную местность или к конкретному священному месту, божеству – его воплощению, в точно соответствующую этому году местность. Более того, есть паломничество, совершение которого предполагало обход конкретной местности таким образом, чтобы к середине пути оказаться в Лхасе, столице Тибета. Так пространство осваивалось и по горизонтали. То есть задаваемая паломничеством система пространственно-временных координат становилась одной из составляющих пространственно-временной целостности народа и его территории проживания.

В год лошади паломники обязательно направлялись к горе Кайлас на Западе и горе Амньемачен Помра на Востоке. В год овцы паломники совершали обход вершины Ньянчэнтханглха и озера Намцо-чугмо, а также цэкор Кхаба Карпо, или Канг Карпо, или “Белоснежной” – горы, что располагается на стыке Тибета, Бирмы и Китая (провинция Юннань). В год обезьяны происходил обход горной вершины Цари в округе Дзаюл, в той части Восточного Тибета, которая в настоящее время относится к Тибетскому автономному району (ТАР). В год птицы йоги совершали обход Центрального Тибета. В год тигра паломники шли на поклонение к горе Дорджедроле. Значимость паломничества к горе Кайлас на Западе, которое значительно умножало благу заслугу, что закладывала корень добродетели и обеспечивала, в какой-то мере, благое возрождение, выходит за общетибетские пределы и носит межнациональный характер, равнозначный, например, Иерусалиму. Первыми европейцами, увидевшими священную гору, были Ипполито Дезидери и Мануэль Фрейре (Freyre) – миссионеры-иезуиты, которые прошли этот путь, следуя из Ладакха в Лхасу.

Некор, совершаемый раз в 12 лет, мог приходиться на разные месяцы, но, преимущественно, на астрономически значимые даты, приближённые к зимнему и летнему солнцестоянию, а также весеннему и осеннему дням равноденствия. Такой обход носил массовый или групповой, или индивидуальный характер. Паломничество как обряд фиксировало место года в календаре, во временном потоке. Привязка к местности предполагала фиксацию “демаркационной линии”, которая отличала “свой мир” от “чужого” и подтверждала принадлежность данной территории, данного места к “своему миру” до следующего конкретного года в двенадцатилетнем цикле. Некор мог носить государственный характер. Так в год птицы в 11-й день 10-го месяца, или в любой счастливый день 11 месяца, то есть в один из самых холодных месяцев года предпринимался баркор местности

“Юл Друг” или “Шести Земель”. Обход этот совершали последователи школы кагю. Его цель – “разрушить” силы злых демонов и “очистить” от них земли, через которые пролегал путь паломников – фактически – сердце Тибета, две его главные провинции – Уй и Цанг. Путешествие начиналось из монастыря Шалу в провинции Цанг и проходило через города Шигатце и Лхасу, где была остановка, и совершался обряд очищения. Потом путь продолжался через Лхоку в Ньетанг, Гьянтце и снова в Шалу. А то, что некор в холодный месяц, приходившийся практически на зимнее солнцестояние, совершали последователи школы кагю, предполагало не только очищение территории от враждебных сил, скверны и грехов, но содействии возрастающей продуцирующей силы коллектива в момент убывания естественных сил природы, убывания силы солнца.

Среди многих священных мест Тибета, всего индийского субконтинента, всего буддийского мира особое положение занимает гора Кайлас (6714 м над уровнем моря). Что и не удивительно. Её четыре склона являются истоками великих рек Азии. Карнали, один из основных притоков Ганги начинается на южном склоне. Истоки Инда находятся на северном склоне. Начало Сатледжа соотносится с западом, а Брахмапутры (Ярлунг Цангпо) – с востоком. Всё вместе соответствует реальному пространству, поскольку местоположение Кайласа, или “Гангривангпо”, буквально “Владыка снежных гор”, расположенного в юго-западном Тибете, является ключевым в системе водораздела всего района.

Утверждают, что паломничество на Кайлас может даровать избавление от всех грехов этой жизни, такова сила главной святыни Тибетского нагорья. Верующий тибетец в год своего шестидесятилетия, то есть на тринадцатый год шестидесятилетнего годового цикла, должен стремиться обязательно совершить некор горы Кайлас. Благоприятным считалось совпадение паломничества к вершине в полнолуние года водяной лошади, припадающее на Сага Дава, или месяц Вайшакха (апрель-май), когда все буддисты отмечают день прихода Будды Шакьямуни в сансару, достижение ним просветления и уход в паринирвану. Продвигаясь по тропе паломника, путник оказывался в Дарпоче или “Большом флагштоке” – месте на тропе, где устанавливался в честь нового года и обхода горы флагшток. Именно там ежегодно проводился этот один из самых главных буддийских праздников. На огромной каменной платформе, месте поклонения, вывешивается большая тканая танка, или икона с изображением мандалы и Будды Шакьямуни. Сама платформа также является важным местом почитания. На одном из ее валунов, как полагают верующие буддисты, сохранился след стопы, оставленный Буддой Бхагаваном.

В этот день, в присутствии большого количества туристов и паломников из Китая, Индии, Непала, Бутана, Сиккима, происходит обряд замены старых разноцветных флагов, вывешенных на длинных веревках, которые натягивались от вершины флагштока по четырём направлениям во время

установления флагштока, символизировавшего приход Нового года. Цель обряда – обозначить точку отсчёта – наступление нового года уже некоря. Висевшие старые флаги исчезают в считанные мгновения. Полагают, что флаги, особенно с вершины флагштока, наделены сверхъестественной силой и помогают уничтожать самые разнообразные невзгоды. Особое значение для тибетцев имеет вертикаль флагштока: если он стоит ровно, то это хорошо; если наклоняется в сторону Кайласа, то вряд ли будет что-либо хорошее; особенно плохо, если флагшток наклоняется в сторону, противоположную от горы.

Кайлас – духовный центр четырёх религий: объект поклонения в том числе – мировой – буддизм; национальной – индуизм, тибетский буддизм; локальной – бон и джайнизм. Гора Кайлас в мифологическом сознании существует в нескольких ипостасях. Считается, что четыре грани этой великой горы ориентированы по сторонам света и состоят из горного хрусталя на востоке, из рубина – на западе, из сапфира или ляпис-лазури – на юге, из золота – на севере. В индийской эпической традиции полагают, что гора Кайлас является той самой горой Меру, или Сумеру, бесконечно высокой, – гравитационным центром Вселенной и обителью богов. Она же – пестик символического цветка лотоса, изображающего собою мир. В рисунке трещин южного склона буддисты усматривают свастику – символ солнца и духовной силы в буддизме. Как полагают, сохранились и отпечатки стоп, оставленных Буддой Бхагаваном, когда он со свитой из пятисот архатов оказался на Кайласе. Гора Кайлас – место пребывания Самвары – или Демчога (тиб.), в тибетском буддизме – гневного персонажа и покровителя школы кагю. В индуизме Кайлас – духовный центр вселенной, где обитают Шива и его супруга Парвати. Согласно традиции Вишну Пураны, Кайлас – это Сумеру, космическая гора в центре вселенной. Джайнисты утверждают, что Кайлас – это гора Аштапада, где Ришабанатха, основатель учения, достиг духовного просветления. В бонской традиции Кайлас – гора, на вершину которой с небес сошёл Шенраб Миво, основатель этой религии. Последователи религии бон её называют Юндрунг Гу Цек (Девятиэтажная Гора Свастики) – воплощение реализации “Девяти Путей бона”. И если все верующие, в том числе буддисты, джайнисты, индуисты совершают некор, обходя священный объект по часовой стрелке, то последователи бон двигаются во время коры против часовой стрелки.

Как полагают тибетцы, гора Кайлас являлась местом поединка Миларепы (1040–1123), гениального тибетского поэта и мастера-йога с летавшим на бубне бонским шаманом Наро Бончунгом. И верующие могут увидеть следы этих магических битв по пути вокруг Кайласа. Благодаря Миларепе, который несколько лет медитировал в пещерах на склонах горы, Кайлас оказался включённым в сакральное пространство тибетского буддизма. Для кармы паломника пройти путь вокруг Кайласа, простираясь

(ложась на землю и вставая), намного полезнее, чем двигаться просто пешком. Но для этого необходимо специальное снаряжение: плотный фартук и штаны, перчатки или тапочки для рук, мешок с провизией и многое другое. Совершив полный обход, паломник избавлялся от всех грехов. Говорят также, что можно избавиться от грехов прошлых перерождений, но для этого следует 108 раз обойти вокруг Кайласа. Это примерно 3–4 года жизни. Считается, что один обход очищает грехи одной жизни, 108 обходов даруют Просветление.

Путь некора Кайласа составляет пятьдесят три километра. Обход может занимать один день или три дня, в течение которых паломники различного вероисповедания посещают святые места и пересекают перевал Дролма. Основателем паломничества и создателем маршрута некора на Кайлас считают тибетского мастера Гёцангпу (1189–1258), который провёл там четыре года. Он разделил весь путь тропы паломника, на четыре этапа или чакцал ганг, где на каждой из четырёх остановок путники совершают разнообразные обряды поклонения и почитания, адресованные священной горе, божествам и духам, что обитают в этих местах.

В начале пути вид на Кайлас закрыт, но потом открывается его южная сторона, или “сапфировая”. Следуя тропой паломника, проходят через арку ступы, или чортэня Кангни, что считается очень благоприятным. Там, где открывается западный, или “рубиновый” склон Кайласа, находится второй чагцал ганг, где паломники опять совершают обрядовые действия. От монастыря Дирапук, расположенного под северной, или “золотой” стеной, Кайласа, открывается фантастический вид на священную гору Кайлас, что стоит в обрамлении двух скал, которые верующие называют двумя бодхисаттвами: Ченрезик, или Авалокитешвара – бодхисаттва Милосердия, и Чакнадордже, или Ваджрапани – бодхисаттва Мужества. После пересечения речки Ла чху, с альпийских лугов Джарок Донканг (5210 м) открывается вид на восточную, или “хрустальную” сторону, Кайласа и спускающийся ледник. Там, где на время открывается восточный лик Кайласа, находится третий чакцал ганг, где паломники совершают приношения и полные простирания. Завершается некор, его четвёртый этап, неподалёку от селения Дарчен.

На всём пути каждый паломник встречает те или иные святыни, связанные с тем или иным видом обрядности. Так, проходя через Шива Цаль, условно говоря, кладбище, путник оставляет там части старой одежды, иногда срезанные волосы или капли крови. Здесь же остаются и молитвенные флажки с предварительно написанными на них именами недавно почивших родственников. В самом конце Шива Цаля, справа от тропы, как говорят, можно увидеть отпечатки ног самого Миларепа – покорителя демонов, обитавших в районе горы. Можно также проверить свой уровень освобождения от грехов, в результате пройденного пути, если сумеешь протиснуться под камнем Бардо Транг или Дикпа Карнак.

Столь же значимыми на пути являются перевалы, а особенно перевал “Долма” (высота колеблется от 5600 до 5700 метров), или “Тара”, или “Спасительница”. На перевале находится Долма до, или “Камень Долмы” – огромных размеров камень, украшенный молитвенными флажками, и каждый паломник добавляет свою лепту – деньги, флажки, произнося благодарственное заклинание, обращённое горным духам перевала и богине – хранительнице перевала, который также находится под особым покровительством бодхисаттвы Тары, помогающей паломникам в нелёгком пути. Перевал Долма служит местом символического перерождения паломников, покинувших бардо, где они оказались после прибытия на Шива Цаль. Достигнув перевала, стоит выбросить старые и ненужные вещи, чтобы избавиться от тягот прошлых рождений. После перехода перевала Долма можно оказаться у пещеры Зутрул Пхук, или “Пещеры видений”, где медитировал Миларепа.

За перевалом взору путников открывается небольшое озеро, называемое Озером Сострадания (на высоте 5608 метров). Обычно паломники-индуисты спускаются к озеру, чтобы совершить ритуальное омовение. Разбив лёд, если он есть, они набирают немного воды, чтобы затем вылить её в озеро Маносаровар (высота 4560 м над уровнем моря). Его тибетское название “Мапам Цо”, что значит “Озеро, которое не одолеть”. Это самое почитаемое среди прочих озёр Тибета, располагается на расстоянии примерно тридцати километров к югу от горы Кайлас. Отделённое от Маносаровара узким перешейком, совсем рядом расположено другое озеро Ракшас Таль (4515 м), или по-тибетски, Лханаг Цо, “Озеро чёрного бога”. Озёра соединены каналом, и когда случается так, что воды Маносаровара стекают в Ракшас Таль, тибетцы радуются, полагая это хорошим предзнаменованием. Считается, будто баланс воды в этих озёрах символизирует баланс энергии во всём мире, поэтому уровень воды в Маносароваре всегда выше. Тибетцы совершают некор, не особенно стремясь купаться в озере. Можно увидеть обнажённых западных паломников, бросающихся в воды озера, чтобы смыть с себя грехи.

Как и в буддизме, так и в индуизме озеро Манасаровар является священным, его воды текут в тени великого Кайласа. Великий индийский поэт Калидаса так писал об этом озере: “... когда кто-либо купается в нем, он отойдет в рай Брахмы. Кто пьет его воды, отойдет в рай Шивы и будет освобожден от последствий грехов 100 своих жизней. Его воды – жемчуг”. По легенде, озеро Манасаровар было первым, сотворённым в сознании Бога Брахмы объектом. Название образовано от слов *манас* (ум, сознание) и *саровара* (озеро), то есть озеро, [рожденное сознанием Бога]. Манасаровар – самое священное, почитаемое и известное озеро во всей Азии.

В тибетской мифологии известны сюжеты о браках, которые заключают боги, в частности горные божества и богини озёр, расположенных у

подножия знаменитых горных вершин. Если для тибетцев Кайлас – жилище бога Демчога, или Самвары, то Манасаровар – место обитания богини Дордже Пхагмо, или Ваджраварахи, его женской ипостаси. Их брак символизирует мудрость и сострадание, делая Кайлас и Манасаровар идеальной священной парой: мужское и женское начала, отец-небо и мать-земля. И для того, чтобы паломничество на Кайлас было удачным и благоприятным, следует совершить обход и озера, и горной вершины. Как говорят, сначала предпринимается некор Манасаровара, то есть обход озера по окружности, а это 90 километров пути по топким берегам и многочисленным горным потокам, на что необходимо четыре или пять дней, и лишь затем можно приступать обходу Кайласа.

Соседнее с Манасароваром озеро Ракшас Таль пользуется меньшей популярностью у паломников, что и неудивительно, судя по его названию: ракшасы – страшные демоны, пожирающие плоть, которые, как утверждается в индуистской мифологии, обитают в его водах. Согласно легенде, вода Ракшас Талья была ядовитой до тех пор, пока золотая рыба не проделала проход из Манасаровара, чтобы впустить немного святой воды в темное озеро. Созданный канал называется Ганга Чу, тибетцы пристально следят за уровнем воды в нем, по нему они предсказывают судьбу Тибета. Большую часть двадцатого века канал оставался практически пересохшим, только в девяностых годах вода снова начала понемногу перетекать между двух озер. Говорят, это связано с послаблениями, сделанными Китаем в отношении буддизма в Тибете (очевидно, что это придумали китайцы) и приезда иностранцев в страну.

Меж тропой некора Кайласа и Манасаровара находится монастырь, в котором сохранилась пещера, где медитировал буддийский проповедник Падмасамбхава (VIII) и даже сохранился отпечаток его руки. Согласно древней индуистской и буддийской космологии, из озера Манасаровар вытекают четыре великие реки индийского субконтинента: Инд, Ганг, Сатледж и Брахмапутра. Последователи буддизма также полагают, что Манасаровар является легендарным озером Анаватапта, или “Ненагреваемое”, воде которого присущи восемь чудесных качеств: прохладная, сладкая, легкая, мягкая, благовонная, при питье не вредит горлу, а, будучи выпита, не отягощает желудок. Озеро символизирует образ Колеса с восемью спицами.

Если запад в мифологическом сознании тибетцев определяется точечно и ассоциируется с горой Кайлас и озером Манасаровар, принадлежащим всему духовному миру Индийского субконтинента, Восточной и Юго-Восточной Азии, то горный хребет Ньянчентанглха, вытянувшись в широтном направлении, разделяет Тибет Северный от Тибета Южного и является водоразделом рек Ну и Ярлунг Цанпо. Его самая высокая вершина – Ньянчентанглха (7162 м над уровнем моря), почти всегда окутанная облаками и туманами, а потому таинственная и мистическая, находится к

западу от Цинхай-Тибетского высокогорного шоссе и железной дороги. Её считают воплощением и местопребыванием Ньянчхентхангла, одноименного горного божества – обитателя Севера, и одинаково почитаемого и буддистами, и последователями религии бон – бонцами. Его свиту составляют 360 горных духов, обитателей горных окрестностей. Для бонцев Ньянчхентхангла – это главный покровитель всех лугов и пастбищ Севера, а для буддистов – он хранитель и защитник Поталы. Обратил его в буддизм проповедник Падмасамбхава (VIII в.), когда бог, вытянувшись огромной змеей, пытался преградить путь учителю в Тибет. Ньянчхентхангла – повелитель молний и града, страж сокровищ, главный хранитель границ Тибета: “как пастух оберегает стадо, так и он защищает границы”. Он владыка и защитник всех путей, ведущих в Тибет. Под его покровительством находится восемь святых мест Тибета.

К системе этого горного хребта относится и солёное озеро Намцхо, или Намцхо-чугмо, которое питается ледниковыми водами во время таяния снегов на Ньянчхентхангла. Озеро не имеет себе равных в мире (1920 кв. км, глубина – 33 м, высота над уровнем моря – 4718 м), а перевал, что ведёт к нему, находится на высоте 5200 м. В Намцхо, или Тенгри-нор, впадает с запада река Даргу-чу, в ближайших же его окрестностях бьют горячие источники. К северу от Намцхо находится озеро Бул-цхо, озеро, заполненное раствором буры, составлявшей некогда важную статью тибетского экспорта. В средние века тибетскую буру грузили в мешки из слоновьих шкур и везли в далекую Венецию. Там рассол очищали от примесей (способы очистки сохранялись в строжайшей тайне) и под торговой маркой “венцианская бура” использовали в производстве стекла и лазурей.

Мифологизация гор и озёр, представление о священных браках между божествами, их воплощающих, соотносятся не только с горой Кайлас и озером Манасаровар, но и с другими регионами в сакральной географии Тибета. Согласно тибетским верованиям, Ньянчхентхангла и Намцхо-чугмо, божества горы и озера, – супружеская пара, от которой зависит благополучие местных обитателей. Намцхо-чугмо – божество, что покровительствует и защищает овцеводов. Как место поклонения, гора и озеро известны с XII века. По четырём сторонам Намцхо располагаются четыре буддийских монастыря. На голубой озёрной глади виднеются пять островков, которые паломники принимают за воплощения будд пяти направлений и воздают им почести, совершая некор. Ежегодно тысячи путников стекаются к озеру через перевал, чтобы посетить буддийские обители, выстроенные на его берегах и скалистых мысах, откуда открывается обширный вид на лазурную поверхность воды и на белеющие снежные пики.

Особенно важным считается паломничество к озеру в апреле года овцы. И связано это с тем, что буддисты полагали, что именно в тибетский год овцы Будда и бодхисаттвы совершают необходимые обряды на этом

озере. Считается, что если буддист совершит некор только один раз, но в данный год и в данный месяц, то это принесёт ему благословения большее, чем если бы он обошёл озеро десять тысяч раз, но в другие годы. Здесь все кажется паломникам чудесным: расселины в скале – след удара одного из богов, трещина в ступе – отдушина, через которую вознеслась на небо душа одного ламы, умершего в экстазе молитвы. Даже простые камни почитаются здесь священными и уносятся богомольцами. Так паломники почитают горных духов, обитателей “трехсот шестидесяти гор”, что составляют свиту Ньянчхентхангла.

На востоке естественной границей Тибета является Амньемачен, горный хребет меридионального направления, с вершиной Амнье Маченпомра, или Мачен Помра (6282 м). Маченпомра – священная гора и место активного паломничества в районе Мачен, области нголок в провинции Цинхай. Согласно тибетским верованиям она является местопребыванием и воплощением одноименного горного бога, под чьим покровительством находятся нголоки, тибетцы-кочевники, их стада, их благополучие. В прошлом до десяти тысяч тибетцев ходили каждый год на поклонение к этой горе, совершая некор по окружности почти в 200 километров, заручившись предварительно покровительством лу, духа реки. Говорят, что Маченпомра почитают только миряне. Он повелитель гроз, града, молний, его обитель покоится на дне земли, вершина соприкасается с солнцем и луной, а середина окутана облаками. Растаявшую воду его ледников и снежников полагают целебной при лечении проказы. В буддизм это божество обратил Цонкапа Лобсан-дакпа (1357–1419), основатель школы гелук. Маченпомра считается особым покровителем монастыря Гандан, возле которого находится гора Рибо-гэпхэл, место обитания его жены – повелительницы двенадцати богинь, которые охраняют все перевалы и границы Тибета.

Как представление о западе Тибета связывается с четырьмя великими реками Индии, так и представление о востоке восходит к великим рекам на востоке Азии. В их числе Мачу (в Китае Хуанхэ), ориентированная на восток, Дзачу (далее Меконг), Нагчу, или Салуин, Янцзы, – три реки, что сходятся в районе Гьелтанга (район Шангри-ла), который в июле 2001 г. ЮНЕСКО включила в число объектов культурного наследия человечества. Для тибетцев гора Канг Карпо (6740 м), или Белоснежная (на границе ТАР и провинции Юньнань), самая высокая вершина из тринадцати снежных гор, – место паломничества и является местопребыванием их горного божества. Они верят, что если вершину осквернит человек, то божество покинет её, и окрестных жителей начнут преследовать несчастья и беды. Гора поражает тех, кто её видит, своей красотой и поразительной белизной снега. Поздней осенью и ранней весной паломники из Тибета, Сычуани, Цинхая и Ганьсу покрывают сотни километров, чтобы совершить некор на протяжении от одной до двух недель и воздать почести

почитаемому месту. Паломничество в год овцы считается особенно благотворным. Кава Карпо, одна из самых святых снежных гор Тибета, как говорят, является местом обитания воинственного бога. Согласно легенде, буддийское божество Кхорло Демчог, или Чакра Самвара, сражалось с индуистским Шивой и одержало победу. Как результат победы, все места, посвящённые Шиве, включая гору Кава Карпо, оказались посвящёнными Чакра Самваре.

В сакральной географии Тибета Цари, как объект почитания, связывается с именами проповедника Падмасамбхавы (VIII в.) и его современника Вималамитры, когда они, согласно преданию, вошли в Цари через южные ворота. Через восточные ворота в десятом веке туда проникает великий волхв Лавапа, учитель Атиши со своим учеником Бхусуки. Но только с XII века туда начинается активное паломничество. Некий Цанпа Гяре (1161–1211), ученик учителя Гампопы, трижды пытался приникнуть в Цари и вошёл он через западные ворота. Именно он открыл для паломников Юмцхо, или “Бирюзовое озеро”, которое является местом обитания души тибетского народа, и стал основателем некора Цари. Ему же, неподалёку от священного снежного пика, было видение идама Чакрасамвары, благословившего и освятившего всю эту территорию.

Цари находится на границе Тибета и индийского штата Арунчал Прадеш, и вместе с Кайласом и Лапчи они известны как “Три священных горы Тибета” и являются местом особого поклонения в традиции школы кагю, основавшей там множество монастырей и скитов. Все три горы полагают за мандалу Чакрасамвары и Ваджраварахи, его женской ипостаси. Эти три горы входят в так называемые “Двадцать четыре священных места мира”. С приходом к власти в XVII веке школы гелук, обход горы становится регулярным. Он совершается один раз в двенадцать лет, в год обезьяны, в период от четвёртого по шестой месяцы, и при поддержке правительства Тибета. В традиции школы гелук полагали, что если совершить некор Цари только один раз, то можно избавиться от страданий сансары и возродиться в небе богов.

Вершина Дакпа Шел и окружающие её окрестности вместе с вершинами Кайлас, Ньянчентхангла и Амньемачен относятся в Тибете к наиболее почитаемым некор. Для школы кагю Цари вместе с горой Кайлас и Лапчи Ганг являются местами проявления и силы Чакрасамвары. Цари ньингма, или “Старое Цари” указывает на тропу паломников вокруг вершины Дакпа Шелри, у входа которой на востоке располагается бодхисаттва Мудрости – Манджушри, на юге – бодхисаттва Мужества – Ваджрапани, на западе – бодхисаттва Тара, или Спасительница, на севере – бодхисаттва Милосердия – Авалокитешвара.

Цари сарма, или “Новое Цари”, – название священной территории, которая начинается от озера Цари Цхо Кар, или “Белое озеро Цари”,

вокруг истоков Нелунг Пху-чу, которая, двигаясь на северо-восток, впадает в Брахмапутру округа Менлинг.

Сочетанность гор и озёр, священные браки божеств, их воплощающих, присущи и другим регионам в сакральной географии Тибета. Известно ещё одно священное озеро, необычного вида и в то же время одно из самых значительных в Тибете, которое носит название “Дангра-юм”, или “Мать Дангра”. Окружность этого озера, сужающегося к середине до того, что образуется два почти отдельных бассейна, составляет около 300 километров. Несмотря, однако, на столь значительные размеры, благочестивые буддисты окрестностей и даже из Лхасы часто предпринимают обход его, продолжающийся от восьми до двенадцати дней, смотря по времени года. К югу от озера вздымается высокий пик, чьё название Торгот-яп, что в переводе означает “Отец Торгот”. Местные жители полагают его и озеро Дангра – прародителями земли, а ближайшие в окрестностях горы считают за их дочерей. Некогда озера и горы, на совершение которого надо около месяца, считается одним из самых действенных актов, который искупает обычные грехи; два таких некура искупают убийство человека, а три – могут искупить убийство родителей.

Таким образом, на сакрально значимые места в собственно тибетской мифологии с течением времени накладывались общепаломническая система координат, а также тибетского буддизма, конкретной школы, её основателя или самого знаменитого учителя, или же эпического героя – Гэсара. Созданию официального пути к святому месту довольно часто предшествовало продвижение учителя или святого конкретной школы. Паломничество могло совершаться в разные месяцы, но даты его совершения, преимущественно, выпадали на астрономически значимые даты, приближённые к зимнему и летнему солнцестоянию, а также весеннему и осеннему дням равноденствия, то есть на пространственную систему накладывалась временная, что выделяла каждый год в системе двенадцатилетнего цикла. Паломничество носило массовый или групповой, или индивидуальный характер. Соотнесённость во времени и пространстве предполагала фиксацию “демаркационной линии”, чьё предназначение отличать “свой мир” от “чужого” и подтверждать принадлежность данной территории, данного места к “своему миру” до следующего конкретного года в двенадцатилетнем цикле.

ЛИТЕРАТУРА

Огнева Е.Д. Связь географических названий с именами горных божеств в тексте пятой главы тибетского эпоса о царе Гэсаре // Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. – Л., 1968. – С. 32–34.

Огнева Е.Д. Накхор // Буддизм: Словарь. – М., 1992. – С. 188–189.

Огнева Е.Д. Год птицы в тибетском календаре // Буддизм. – 1993. – № 1(2). – С. 37.

Огнева Е.Д. Горные боги Тибета // Декоративное искусство: диалог истории и культуры. – М., 1995. – Вып. 1–2. – С. 87–90.

Огнева О.Д. Тибет: гори, герої, гірські божества // Сходознавство. – К., 2001. – Вип. 13–14. – С. 14–22.

Огнева О.Д. Паломництво як складова річної обрядовості Тибету // Традиція і культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. 16–18 грудня 2005 р. – К., 2005. – Ч. 1. – С. 32–33.

Dowman Keith. The Power Places of Central Tibet: The Pilgrim's Guide. – L., 1988. – 345 p.

Huber Toni. The Cult of Pure Crystal Mountain. Popular Pilgrimage and Visionary Landscape in Southeast Tibet. – New York–Oxford, 1999.

Nebesky-Wojkowitz R. de. Oracles and Demons of Tibet. – The Hague, 1956. – P. 666.

Nebesky-Wojkowitz R. de. Where the Gods are Mountains: Three Years Among the People of the Himalayas. – N. Y., 1959. – 256 pp.

І.В. Отрощенко

МІСЦЕ “ПОЛІТИКИ ТРЕТЬОГО СУСІДА” У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ МОНГОЛІЇ

Влітку 2011 р., під час свого візиту до США, в одному із виступів монгольський президент Ц. Елбегдорж, зокрема, зауважив: “Ви знаєте, є небагато країн, які мають двох сусідів. У Монголії є два сусіди, Сполучені Штати Америки мають двох сусідів. І також у небагатьох країн є політика третього сусіда, і в моєї країні є політика третього сусіда. Коли держсекретар Джим Бейкер перший раз у 1990 р. відвідав Монголію, він використав той вислів. Сполучені Штати Америки хочуть бути Вашим третім сусідом, і нам сподобався той вислів. І тепер ми використовуємо це як один із головних пріоритетів нашої зовнішньої політики” [Mongolia’s Foreign Policy... 2011a, 10]. Двадцять п’ять років тому, у другій половині 1980-х рр. зовнішня політика Монголії почала змінюватися. Зокрема, 1987 року були встановлені дипломатичні відносини з США. У серпні 1990 р. держсекретар Дж. Бейкер у своєму зверненні до монгольської нації назвав Сполучені Штати третім сусідом Монголії (на додачу до географічних сусідів Китаю та СРСР). Риторичний жест, щоб підтримати перший рух до демократії (Монголія проводила перші вільні вибори у радянському блоці на схід від Європи у липні того року), багато значив для монголів. Ідею, про яку, ймовірно, швидко забули у Вашингтоні, негайно підхопила монгольська еліта [Dorjjugder 2011]. Вона проголосила, що Монголія зосередить увагу на розвитку дружніх відносин і з іншими державами, окрім своїх безпосередніх сильних сусідів. Така політика отримала назву “політика третього сусіда” і завдяки їй Монголія прагнула подолати ризики свого географічного розташування і зміцнити свою безпеку. Цей стратегічний концепт, в якого були політичні, військові, культурні та економічні компоненти, означав, що інша потужна сила, така як США, Німеччина чи Японія, буде діяти як “третій сусід” для Монголії, щоб врівноважити традиційні ролі, які відіграють сусіди Монголії – Китай та Росія [Campi, 89].

Зазначений феномен знайшов відображення у науковій думці [Ginsburg 1999, 254–256; Vatbayar 2002; Лиштованный 2004; Campi 2004; Михалёв 2005; Родионов 2005; Mitchell 2005; Кузьмин 2007; Soni 2008; Аюшиева 2008; Auslin 2008; Wachman 2009; Dorjjugder 2011 та ін.]. М.-О. Доржжуг-

дер, науковець Інституту стратегічних досліджень при Міністерстві оборони Монголії, слушно зазначає, що оскільки термін “третьої сусід” має американське походження, і поза Монголією використовується найбільш явно американцями, це часто перекручується як евфемізм для проамериканських позицій Монголії [Dorjjugder 2011]. На думку ж американських науковців, з початку 1990-х рр. Монголія дотримувалася незалежної зовнішньої політики на основі доктрини “третього сусіда”. Цей термін, який часто розуміють неправильно, описує стратегію, за якою Монголія працює на конструктивні відносини з усіма націями, шукає незалежність від двох своїх гігантських сусідів та уникає залежності від будь-якого єдиного партнера [Mongolia's Foreign Policy... 2011].

Отже, “політика третього сусіда” була сформульована у перші роки переходу Монголії до ринкової економіки та демократії. Деякі дослідники вбачають витоки цієї політики в історії Монголії початку – першої третини ХХ ст., коли представники монгольських еліт сподівалися на підтримку третьої держави у процесі зміцнення свого становища між Китаєм та Росією (СРСР) [Лиштованный 2004; Михалёв 2005, 54; Кузьмин 2007, 92 та ін.]. Зазвичай, такою третьою країною виступала Японія. Інші вважають, що це досить новий підхід до економічної та стратегічної безпеки з боку Улан-Батора [Campi 2004; Soni 2006, 32]. У 1994 р. С. Баяр, майбутній директор Інституту стратегічних досліджень при Міністерстві оборони Монголії, голова адміністрації президента Монголії (1997–2001), генеральний секретар МНРП (2005–2007), і нарешті прем'єр-міністр Монголії (2007–2009), одним із перших сформулював основні положення цієї концепції. У своїй статті “Виклики національній безпеці Монголії” він писав, що, на відміну від минулого, коли доля Монголії визначалася розвитком китайсько-російських відносин, вага у монгольських справах США та Японії, а також інших західних країн значно зростає. Можна сказати, що геополітична мрія монголів мати третього великого партнера стає реальністю [Баяр 1994]. Чому монголи хочуть мати третього партнера? – запитував С. Баяр і відповідав – По-перше, вони вважають, що крім таких важливих вигід, як економічна допомога, інвестиції й контакти між людьми, наявність сильного третього партнера була б істотною противагою у відносинах Монголії з її безпосередніми сусідами. Така противага – це те, чого Монголії бракувало тривалий час. По-друге, Монголія знає, що існування лише двох партнерів може бути фатальним для будь-якої маленької буферної країни, оскільки це, ймовірно, означатиме союз із одним і відчуження від іншого. По-третє, наявність трьох відносно рівних партнерів дасть Монголії можливість вибудувати баланс незалежних відносин з кожним, уникаючи домінування одного з них. Монголія фактично придбала сильного третього партнера, – додавав С. Баяр [Баяр 1994]. За його словами, це не одна країна, а кілька країн, включаючи Сполучені Штати, Японію, Південну Корею і Німеччину, а також міжнародні фінансові та економічні інститути, такі

як Світовий банк, МВФ, Азіатський банк розвитку та інші. Наявність цього “колективного” партнерства дозволяє Монголії тримати двері розчиненими для світу і успішно продовжувати радикальні економічні та політичні реформи.

Проте у С. Баяра залишалися слушні сумніви: наскільки корисним виявиться колективний сусід для національної безпеки Монголії [Баяр 1994]. Залишаються такі сумніви й у сьогоденних спостерігачів і політологів. Мовляв, навіть якщо припустити, що одного разу у Монголії будуть гарантії безпеки від її третього партнера, вона все одно матиме справу з реальністю географії, тобто з ізольованим розташуванням між Китаєм та Росією. Навіть наприкінці ХХ століття цей фактор усе ще зберігав ключове значення і, ймовірно, матиме його в наступному столітті. Тому Монголія повинна пам’ятати, що вона не може покладатися лише на одну сторону уявлюваного трикутника її партнерів. Вона має дотримуватися правил геометрії, які кажуть, що сума двох сторін трикутника завжди більше, ніж сторона, що залишилася. Отже, майбутній прем’єр-міністр доходив висновку, що, незважаючи на швидкий розвиток відносин з Японією, Сполученими Штатами та іншими країнами, їхньою підтримкою зусиль Монголії з демократизації та формування ринкової економіки, Росія та Китай і стан відносин між ними продовжують залишатися важливим фактором, що впливає на долю Монголії [Баяр 1994]. Він вважав, що і Росія, і Китай протидіятимуть намірам будь-якої третьої країни стати значимою силою в районах їхнього традиційного впливу¹. Для Монголії це означатиме, що спроби розвинути міцні та довгострокові інтереси з іншими великими державами зіштовхнуться з величезними перешкодами з боку великих сусідів Монголії. До того ж великі держави, такі як Сполучені Штати і Японія, навряд чи піддадуть ризику їхні відносини з Китаєм або Росією через Монголію, не кажучи вже про військову участь будь-якої третьої країни у справах безпеки Монголії.

Головні міжнародні цілі нової зовнішньої політики Монголії були накреслені у двох програмних документах монгольського парламенту, прийнятих 30 червня 1994 р., перший із яких представлений Концепцією національної безпеки Монголії, другий – Концепцією зовнішньої політики Монголії. За Концепцією національної безпеки Монголії, для безпеки суспільного ладу та державної системи Монголія повинна у зовнішніх відносинах, зокрема:

- дотримуватися політичного реалізму й послідовно принципового підходу, віддаючи найвищий пріоритет життєво важливим інтересам та іншим національним міркуванням, і прагнути мати багато партнерів у міжнародних відносинах. Сприяти політиці неприєднання, доки вона не загрожує життєво важливим інтересам країни. Коли інтереси Монголії

¹ Ці прогнози справдилися [див. також: Кобзев 2008; Soni, 10; Wang 2005, 12; Wang 2009, 27].

конфліктують з інтересами інших країн, повинен шукатися гнучкий підхід, маючи на увазі життєво важливі національні інтереси Монголії;

- віддавати найвищий пріоритет питанню відносин із двома сусідніми країнами й дотримуватися принципу збалансованих відносин із ними. Підтримка збалансованих взаємин не означає збереження рівної дистанції від них або обіймання ідентичних позицій із усіх питань, але ця політика означає зміцнення довіри й розвиток всебічних добросусідських відносин і взаємовигідного співробітництва з обома країнами. У відносинах із цими країнами необхідна увага має приділятися їхній політиці щодо національних інтересів Монголії, насамперед її життєво важливих інтересів. Політика неприєднання та нейтралітету повинна проводитися відносно спорів між двома сусідами, якщо ці суперечки не впливають на життєво важливі національні інтереси Монголії.

- проводити відкриту зовнішню політику. Сприяти політиці консультацій із впливовими країнами з питань зміцнення міжнародного миру та безпеки, розвитку міжнародного співробітництва, підвищення стратегічного значення країни та заохочення стратегічної зацікавленості великих держав у Монголії [Концепция...].

Заради своєї економічної безпеки Монголія повинна, зокрема, розвиваючи торгівлю та економічні відносини з різними країнами, не допускати ситуації, коли економіка країни, особливо її галузі стратегічного значення, можуть стати об'єктом домінування однієї країни або групи країн, або коли країна може перетворитися на сировинний придаток. Також Монголія має викликати інтерес у впливових і розвинених країнах до вільної підтримки та розширення відносин із цією країною. Треба, задля економічної безпеки, розширювати двостороннє та багатобічне рівноправне, взаємовигідне торговельне та економічне співробітництво із сусідніми країнами і розвиненими країнами Заходу та Сходу; забезпечити відповідне місце країни в регіональному торговельному та економічному комплексі [Концепция...].

На думку деяких дослідників, концепт “третього сусіда” увійшов до монгольської політики після виборів 1996 року і перемоги на них Монгольського Демократичного Союзу [Mitchell 2005, 186]. “Ми зрозуміли, що ми маємо взяти на роботу нового «сусіда» для Монголії”, – згадував Ц. Елбегдорж, який тоді обіймав посаду прем'єр-міністра (1996). “Коли мій кабінет був сформований, ми обговорювали зовнішню політику і національну безпеку у дуже визначених термінах,” – сказав він. “Ми були менш занепокоєні традиційними воєнними загрозами, ніж несподіваною хвилею економічних чи політичних біженців, які затоплять нашу країну. Площа Тяньаньмень все ще виглядала загрозовою, і ми спостерігали по телебаченню, як російські танки стріляли у будівлю свого парламенту. З таким маленьким населенням ми опинились перед реальними страхами, що наша країна буде поглинена іноземними біженцями...”, – заявив він

[Mitchell 2005, 186]. Унаслідок припинення радянської економічної допомоги Монголія звернула свою увагу на світове співтовариство, розширюючи пошук партнерів і донорів, здатних замінити колишнього патрона. Крім двох сусідів, США, Японія, і Німеччина були розцінені як країни першочергової важливості [Batbayar 2003, 48]. У той же час Монголія шукала дружніх стосунків з такими державами як Індія, Республіка Корея, Таїланд, Сінгапур, Туреччина, Данія, Нідерланди, Фінляндія, Австрія, Швеція та Швейцарія.

“Теперішнє керівництво Монголії прагне залучити інвестиційну і технічну допомогу з Заходу і бачить цю участь як форму захисту майбутнього Монголії”, – писав у 2002 році відомий монгольський фахівець у царині міжнародних відносин Б. Батбаяр [Batbayar 2002, 333]. Прем’єр-міністр Монголії Н. Енхбаяр в інтерв’ю “Far Eastern Economic Review” (31 травня 2001 р.) відзначив, що “зв’язки з такими країнами змусять монголів почуватися безпечніше економічно, технологічно і навіть психологічно” [цит. за: Batbayar 2002, 334]. Під час свого візиту в США у листопаді 2001 р. Н. Енхбаяр в одній зі своїх промов розширив поняття “третього сусіда”. США та Евросоюз розглядалися в якості “сусіда” у стратегічному плані, Японія та Республіка Корея в економічному, а Індія – в культурному і цивілізаційному плані¹ [Batbayar 2002, 334]. Перебуваючи на посаді надзвичайного та повноважного посла Монголії в Росії (2001–2005), С. Баяр якось в інтерв’ю відомому російському журналісту Л. Шинкарьову зазначив: “Нам не потрібно російське або китайське превалювання. Нам це до болю було знайомо кілька сторіч. Ми хочемо рівної, симетричної, збалансованої присутності всіх. Були часи, коли Монголію хотіли бачити «китайською» або «російською». Сьогодні ситуація у цьому сенсі ідеальна: Монголія – нічия, вона – монгольська, і це всіх влаштовує. Це вам не дипломат каже – просто монгол... А як дипломат додаю: ми за найкращі відносини із двома сусідніми гігантами – Росією та Китаєм. Але ми й за те, щоб на нашій території були представлені інтереси (економічні, політичні) так званого третього (колективного, сумарного) «сусіда» – американців, японців, корейців, європейців і т.д., – здатного врівноважувати інтереси двох перших. Це ми називаємо нашою багатовекторною зовнішньою політикою” [Шинкарев 2003].

Один із результатів нового стратегічного міркування полягав у тому, що з середини 1990-х рр. монгольські політологи та економісти підтримували інтеграцію Монголії з Північно-Східною Азією як кращий шанс для країни, щоб розвиватися і процвітати, а також зрівноважити економічний і політичний вплив Китаю. Північно-Східну Азію називали природною економічною територією Монголії, свого роду “регіональним третім сусідом” [Campi, 90]. На думку деяких дослідників, істотною причиною для сприйняття Північно-Східної Азії як “третього сусіда” була Південна Корея, яка

¹ Індію ще називають “духовним сусідом Монголії” [див.: Soni 2008, 53].

на початку 1990-х рр. здавалася гарною моделлю розвитку для Монголії [Campi 2004]. Зокрема, монгольський дипломат Х. Олзвой уточнював, що тепер монгольська зовнішня політика вільна від ідеологічного диктату; є відкритою і такою, що дотримується політики неприєднання, і більше орієнтується на Азію [Olzvoy 1996, 47]. На його думку, Монголія повинна дотримуватися політики “Погляду на Північний схід”¹. Ця політика мусить включати рух до економічної асоціації з технологічно передовими світовими державами, як Японія, Сполучені Штати та Південна Корея; модернізацію відносин із російським Далеким Сходом, Північно-Східним Китаєм і Північною Кореєю; відкриття для інвестицій багатого мінералами східного сектора Монголії; з’єднання Монголії із країнами Північно-Східної Азії залізницею та шосе, включаючи доступ до моря; просування її ролі як сухопутного мосту між Азією (Північно-Східною Азією) та Європою; і підтримка багатосторонніх форумів як-от Економічний форум Північно-Східної Азії [Olzvoy 1996, 48]. Монголії було зручне визначення Північно-Східної Азії, яке охоплювало США та Канаду через Тихий океан, так як і звичайні країни Північно-Східної Азії [Campi 2004].

Президент Монголії Н. Енхбаяр під час свого візиту в США (2007 р.), у частині своєї промови², присвяченій політиці Монголії щодо Північно-Східної Азії, зазначив, що об’єднана економічна вага Китаю, Японії, Південної Кореї та Росії могла б бути дуже значною. Мовляв, якби технологічну потужність, фінансові, людські та природні ресурси країн регіону звести разом для його розвитку, Північно-Східна Азія була б однією з найпотужніших економічних областей у світі. Президент підкреслив, що у Монголії є сильна зацікавленість стати єдиною ланкою між областями Північно-Східної Азії, які динамічно розвиваються, і Центральною Азією і надалі поєднати євразійські ринки по суші [President Enkhbayar addresses... 2007]. У 2007 році перший президент Монголії П. Очирбат (1990–1997) писав: “Ми тепер дотримуємося стратегії побудови відносин із промислово розвиненими країнами Сходу та Заходу, серед них, особливо, з державами Північно-Східної Азії. У межах цієї нової стратегії ми запровадили в обіг поняття «третього сусіда», яке передбачає успішний розвиток взаємовідносин із державами Північно-Східної Азії” [Ochirbat 2007, 28–29].

Президент Монголії Н. Енхбаяр під час вищезгаданого візиту до США 2007 року наголосив: “З огляду на історичні, географічні та економічні фактори, монгольський зовнішньополітичний концепт надає дуже високий пріоритет збалансованим відносинам з Китаєм і Росією... З другого боку,

¹ У 1991–1992 рр. Індія запровадила нову політику “Погляд на Схід” (Look East Policy), яка стала спробою відшукати місце для індійської позиції в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні [Борділовська 2008, 77–78].

² “Mongolia’s Foreign Policy: Efforts Towards Regional Peace and Security”: Звернення до Центра стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні.

багатоопірний зовнішньополітичний концепт Монголії також може бути легко пояснений так званою політикою “третього сусіда”. В простих словах це значить, що Монголія більше не буде залежати лише від одного сусіда, а скоріше від настільки багатьох країн і міжнародних установ, наскільки можливо. Під цим поняттям ми розуміємо цілу спільноту розвинених країн на Сході та Заході, включаючи перш за все США, міжнародні організації та інші групи підтримки, які підтримують нашу демократичну національну розбудову та розвиток” [President Enkhbayar addresses... 2007]. До теми “третього сусіда” звернувся й монгольський філософ та публіцист Ч. Ердене у своїй статті “Євразійство та Англо-Саксонія” (газета “Новини Монголії” від 4 травня 2007 року). В ній автор викладає своє оригінальне бачення розвитку Монголії у сучасному світі й саме майбутнє людської цивілізації. Зокрема, він пише наступне: “Монголія орієнтується на багатополарність світу й це природно, тому що сильно опекалась на двополарності. Монголія затиснута між Росією та Китаєм, тобто двома природно-політичними полюсами Євразії, й Монголія вічно ризикує стати жертвою короткого замикання між ними як в умовах їхнього стратегічного партнерства, так і в умовах можливого розриву такого партнерства. У деякому сенсі ситуація вічна і безвихідна. У цьому вся складність монгольської проблеми для самих монголів, які стали бачити порятунок у багатополарності світу, де вдавалося б провадити т.зв. багатоопорну зовнішню політику. Це аж ніяк не від гарного життя, що виникло навіть таке поняття, як «третій сусід». Такі сусіди мисляться такими, що перебувають де завгодно, у тому числі й у західній півкулі. У пресі промайнув навіть розпачливий вислів: «Чим далі перебуває третій сусід, тим краще». Із цієї та багатьох інших точок зору кращим третім сусідом не можуть не бути США й, якщо я правильно розумію, США вустами своїх офіційних осіб оголосили себе таким сусідом Монголії. Сусідство завжди накладає певні зобов’язання взаємного характеру. Принаймні, не можна блокуватися з одними своїми сусідами проти інших: неважливо – далеких або близьких. В умовах глобалізації Монголія шукає шляхи виживання всіма можливими засобами й у результаті ненавмисно опиняється посеред Євразії та англосаксонського світу, ризикуючи одного разу отримати удар короткого замикання. Й ті, й інші сусіди мають безумовне право жадати від нас певних зобов’язань перед ними, і ми добре розуміємо це. У той же час і сусіди ближні, і далекі також повинні розуміти незavidне становище свого бідного сусіди, який волає: згляньтесь над нами і не втягуйте нас у жодні блоки” [Дайджест № 13 (49) 2007].

Коли президент Росії Д. Медведєв заявив, що Москва прагне до збереження привілейованих позицій у тих країнах, які раніше входили в зону її впливу, західні журналісти задавалися, зокрема, питанням: чи не ввійде монгольська “політика третього сусіда” у колізію з амбіціями свого північного сусіда? Опитані ними фахівці вважали, що цього не станеться.

Фахівець “Chatham House”¹ К. Браун зазначив: “Монголія хоче розширити свої зв’язки на міжнародній арені, але при цьому Улан-Батор знає, де треба зупинитися” [цит. за: Фогарти 2008]. В. Інфанте, глава монгольського відділу неурядового фонду “Азія”, у свою чергу, сказав: “Не думаю, що Монголія боїться якихось дій з боку Росії, які могли б перешкодити їй у реалізації програми власної національної безпеки” [цит. за: Фогарти 2008]. У радянський час Москва не мусила “ділити” Монголію з іншими. Тепер китайські, американські, канадські, індійські, японські, корейські, європейські, австралійські чиновники та підприємці, як і представники міжнародних установ, ходять владними коридорами країни, зокрема, пропонуючи інвестиції [Wachman 2009, 15]. У 2011 р. С. Демберел, голова Національної Торгово-Промислової Палати (НТПП) Монголії, в інтерв’ю зазначив, зокрема, наступне: “На жаль, «північний сусід», постійно говорячи про дружбу, торгівлю й співробітництво, насправді (на відміну від Китаю, що оточує Монголію прикордонною інфраструктурою) не зробив жодних реальних кроків для того, щоб вирішити ці проблеми. І тим самим усе більше й більше підштовхує Монголію у південному напрямку, при цьому дуже нервово реагуючи на будь-які спроби знайти, для балансу, ще й «третього сусіда». Я кажу все це прямо, може не надто дипломатично, лише тому, що впевнений – співробітництво між Монголією та Росією носить стратегічний характер, а це вимагає найрішучіших дій, а не порожніх компліментів. Інакше може виявитися занадто пізно для того, щоб виправити ситуацію” [Сотрудничество... 2011].

Монголія намагається різноманітити свої міжнародні зв’язки, бачачи в цьому гарантію своєї політичної та економічної незалежності. “Ніхто не заперечує, що Китай і Росія є важковаговиками у цьому регіоні, – каже вищезгаданий В. Інфанте. – Але в той же час Монголія розуміє, що диверсифікованість торговельних і дипломатичних відносин додає їй стабільності” [цит. за: Фогарти 2008]. Із цією метою Монголія розширює свою участь у різних міжнародних організаціях і проектах. Улан-Батор став членом Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) і намагається ввійти в організацію Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). З 2000 року 5221 монгольський військовослужбовець брав участь у миротворчій місії в таких країнах як Афганістан, Судан, Ірак та Сьєрра-Леоне. В результаті цього не лише зріс авторитет Монголії на світовій арені, а й покращилася бойова виучка всього складу збройних сил, була забезпечена безпека країни дипломатичних шляхом, – сказав монгольський прем’єр-міністр С. Батболд [У Монголии свыше... 2011, 3].

Монголія бере участь у Шанхайській організації співробітництва (ШОС) як спостерігач. У промові на саміті країн-учасниць і держав-спостерігачів ШОС у Ташкенті в червні 2010 р. президент Монголії

¹ “Chatham House” – неофіційна назва Королівського Інституту Міжнародних Справ (Лондон, Великобританія).

Ц. Елбегдорж заявив, що Монголія, у рамках своєї політики ефективної участі в спільному регіональному політичному та економічному процесі, уважає ШОС одним із важливих каналів, через який вона може брати участь у багатобічному співробітництві центральноазіатського регіону. Президент особливо відзначив, що увагу Монголії привертає ідея здійснення “зразкових” проектів в області енергетики, дорожнього транспорту та передових технологій [див. також: Tugsbilguun 2008–2009, 91]. Схоже, Росія проявляє очевидну зацікавленість у подальшій активізації участі Монголії у діяльності ШОС [Бойкова 2010]. На думку монгольського суспільно-політичного діяча Б.-Е. Батбаяра, існують деякі причини для того, щоб Монголія не приєднувалася до цієї організації [Баабар 2011]. Мовляв, при створенні даної організації Росія та Китай надавали першочергового значення врегулюванню питань, пов’язаних із кордонами країн, що нещодавно сформувалися. З 1997 ж року кордони Монголії є демаркаційними, отже, вона є єдиною країною у своєму регіоні, що не має суперечок, пов’язаних із кордонами, не лише із сусідніми, а й всіма іншими країнами. Другим питанням, якому приділяє основну увагу ШОС, є питання про боротьбу з мусульманськими екстремістами та терористами. Монголія ж тримається на відстані від подібних суперечок. За словами Б.-Е. Батбаяра, в останні роки дана організація усе більше набуває ознак військового союзу. Минуло понад 20 років після того, як Монголія офіційно проголосила нейтралітет і неприєднання до будь-якого військового об’єднання. Країна турбується про свою безпеку шляхом активної участі у миротворчій діяльності в рамках міжнародного співтовариства, – пояснює відомий історик і публіцист [Баабар 2011]. До того ж, на думку деяких західних дослідників, членство Монголії в ШОС відрізало б шлях політиці “третього сусіда” [Bedeski 2006, 84; див. також: Iwashita 2008].

Показовою є й ситуація навколо одного з найбільших у світі вугільних родовищ – монгольського Таван-Толгою. Результати конкурсу по ньому були оголошені у липні 2011 р. Уряд Монголії вирішив, що всі три заявки на розробку родовища, які потрапили до short list претендентів, будуть визнані переможцями. Врешті-решт, консорціум за участі російських компаній отримав 36 %, американська гірничорудна компанія “Reabody Energy” – 24 %, а СП китайської та японської компаній – 40 %. На думку дослідників, таке рішення монгольського керівництва ще раз продемонструвало слідування зовнішньополітичній стратегії, спрямованій на дотримання балансу щодо Китаю і розвиток співпраці з “третьим сусідом” – стратегії, яка диктує необхідність диверсифікації економічних зв’язків [Глазова 2011; Lee 2011]. Однак у вересні 2011 року Монгольська рада з національної безпеки не схвалила угоду з переможцями тендера на розробку Таван-Толгою. За неофіційним даними, монгольські чиновники мають намір переглянути розподіл часток Таван-Толгою між учасниками тендера, із цією метою “будуть проведені додаткові переговори” [Таван-

Толгой... 2012]. “Дане питання лежить не стільки в економічній, скільки в політичній і геополітичній площині”, – зізнається один з депутатів монгольського парламенту [Китай... 2012, 7]. Монголія, граючи на економічних та енергетичних інтересах впливових держав, сподівається отримати максимум з конкуренції Пекіна, Москви та Вашингтона за свої природні багатства. На думку експертів, Улан-Батор, намагаючись “всидіти на всіх стільцях”, для початку запропонує зацікавленим країнам якусь частину величезного родовища для спільного освоєння [Китай... 2012, 7]. Ще раніше (2009 року) права на розробку великого золото-мідного родовища Оюу-Толгой монгольський уряд віддав альянсу австралійсько-британського концерну “Rio Tinto” і канадської “Ivanhoe Mines”. Відповідно до документа, Монголії в проєкті належить 34 %.

Восени 2011 р. під час свого візиту до Великобританії в одному з виступів монгольський президент Ц. Елбэгдорж, зокрема, зауважив: “Монголія є відкритою та вільною країною, що посідає десяте в світі місце по своїм запасам природних ресурсів... Монголія також прагне зберегти збалансованість в економічних стосунках з двома сусідніми державами і дотримується політики розвитку зв’язків із третім сусідом... Ми безумовно враховуємо китайський ринок, тому плануємо прокласти залізницю як в Росію, так і в Китай, а також експортувати природні багатства в інші країни, в тому числі в Японію і Республіку Корея” [Ц. Елбэгдорж... 2011, 2]. “Монголії як повітря потрібна нова залізниця в Китай. От лише будувати гілку слід таким чином, щоб від неї можна було б легко подовжити альтернативні маршрути в Японію та Південну Корею, і таким чином, уникнути потрапляння Монголії під повну енергетичну залежність від Китаю. Це питання нашої національної безпеки”, – переконаний міністр транспорту та будівництва Монголії Х. Баттулга [Китай... 2012, 7]. За словами Б.-Е. Батбаяра, новий принцип під назвою “політика третього сусіда” був проголошений, виходячи з 300-річного гіркового досвіду, коли Монголія ворогувала з однією з сусідніх країн, ставала васалом іншого сусіда залежно від обставин конкретних періодів [Баабар 2011]. Під цим принципом розуміється встановлення рівноваги сил у відносинах із двома сусідніми країнами, у тому числі в інвестиціях, співробітництві та напрямку безпеки, торгівлі й т.д. “Дійшли думки, що втримання такого балансу є гарантією, що має життєво важливе значення, незалежності та безпеки Монголії в майбутньому. Прийнято закон, що передбачає створення рівноваги у стратегічних інвестиціях, не створюючи переваги для будь-якої країни й стримуючи на рівні 30 %. Монгольський парламент нещодавно назвав «третьім сусідом» приблизно 10 країн, інвестиції яких нас цікавлять”, – зазначає непересічний монгольський діяч [Баабар 2011]. Він підкреслює: політика Монголії про “третього сусіда” не спрямована проти будь-якої країни, у тому числі, проти двох сусідніх країн. Крім цього, у Конституції та інших законах зазначено, що Монголія буде дотримуватися нейтралітету в між-

народних відносинах, не вступаючи у будь-які союзи, спрямовані проти будь-якої країни.

Може здатися, що останнім часом апеляції до політики “третього сусіда” серед монгольського істеблішменту лише почастишали. Наприклад, 9–10 червня 2011 р. в Інституті сходознавства РАН¹ відбувся третій російсько-китайсько-монгольський форум “Росія, Китай і Монголія: разом назустріч сучасності”. Однак основні побоювання монгольських учених обумовлені проблемою збереження незалежності країни. На думку президента Інституту міжнародних досліджень МАН² Л. Хайсандая, китайська економічна експансія має на меті поступове поглинання його країни. У зв’язку із цим він підкреслив важливість зовнішньополітичної концепції узагальненого “третього сусіда” Монголії, на роль якого претендують США, Японія та ЄС [Терехов 2011]. 13 вересня 2011 р. у конференц-залі Російського інституту стратегічних досліджень відбувся круглий стіл “Місце Росії та Монголії в сучасній регіональній конфігурації”. У ході круглого стола обговорювалися найбільш актуальні питання регіонального співробітництва та безпеки, проблеми взаємин Монголії з “третьим сусідом”, роль країни у міжнародних регіональних організаціях, пріоритетні напрямки економічного співробітництва Росії та Монголії [Російсько-монгольський діалог 2011]. На засіданні, зокрема, виступив директор Інституту стратегічних досліджень Монголії Г. Дамба із доповіддю “До питання про «третього сусіда»”, в якій він розповів про зовнішню політику та міжнародні проекти Монголії з іншими державами. Г. Дамба торкнувся історії Монголії, нагадавши, що лише 100 років тому країна віднайшла свою незалежність. За його словами, перебудова у СРСР, вивід радянських військ із Монголії дозволили провадити політику “третього сусіда”, яким може бути США, Японія, Корея та розвинені країни Західної Європи [Російсько-монгольський діалог 2011]. Один з екс-прем’єрів Монголії у розмові з американським дипломатом якимось зазначив: “Лише розвиваючись і поєднуючись безпосередньо з іншими демократичними державами та ринковою економікою, особливо з нашими третіми сусідами, такими як США, Японія, Південна Корея та Німеччина, і з регіональними організаціями можемо ми розвивати свій народ і гарантувати наш суверенітет” [цит. за: Briefing... 2011].

Замість терміну, що маскує проамериканські настрої, доктрина “третього сусіда” – скоріше колективна соціопсихологічна угода, якої монгольська держава та суспільство досягли після демократичної революції 1990 року, – стверджує М.-О. Доржжугдер [Dorjjugder 2011]. Вона базується на самоусвідомленні маленької держави з досвідом підлесливості до сусідніх великих держав та місцевій культурі, що іноді трактується як

¹ РАН – Російська академія наук.

² МАН – Монгольська академія наук.

“найпівнічніше розширення індосфери,” між трьома великими цивілізаціями – християнською, ісламською та конфуціанською Східною Азією. За словами М.-О. Доржжугдера, це також пояснюється самоусвідомленням неопереної ліберальної демократії, розташованої між країнами, якими управляють авторитарні режими, особливо за відсутності регіональної безпеки та механізму інтеграції аналогічно мислячих націй, геополітичної переваги, яку, на відміну від Монголії, мають колишні товариши по соціалістичному табору, країни Східної та Центральної Європи [Dorjjugder 2011]. Не в останню чергу це “третє сусідство” відбувається на ґрунті доброї волі та історичних щільних зв’язків з іншими країнами, які часто ґрунтуються на спільних цінностях, інтересах чи навіть простій соціальній симпатії. Так, Індія “духовний сусід Монголії”, оскільки більша частина інтелектуальної та культурної монгольської спадщини походить із субконтиненту; Японія – сусід завдяки щедрій підтримці економічного росту Монголії, інтенсивним культурним та гуманітарним відносинам між двома націями, частково внаслідок прояпонського налаштування монгольського суспільства. Сполучені Штати та когорта західних демократичних держав, безсумнівно, також потрапляють до цієї категорії, як і Південна Корея, що є одним із найбільших торговельних партнерів Монголії. Всі ці “треті сусіди” є державами, що підтримують демократію, та потужними економічними системами, які допомагають обережно балансувати поміж Росією та Китаєм і окреслити місце Монголії на світовій арені [Dorjjugder 2011].

За даними останніх соціологічних досліджень, громадяни Монголії, відповідаючи на питання, кого вони вважають кращим другом і партнером своєї країни, на перше місце поставили Росію, за якою йдуть чотири третіх сусіди – США, Японія, Південна Корея, Європейський Союз, а вже потім – Китай [Китай... 2012, 7]. Найбільш згадуваною серед третіх сусідів є наступна четвірка – США, Японія, Південна Корея та Німеччина. Мабуть, не випадково, найбільша діаспора монголів (понад 20 тисяч) сьогодні в Південній Кореї, друга по чисельності – у Німеччині, третя – у США [Шинкарев 2003].

З огляду на нещодавню історію радянського домінування і страх перед Китаєм, кращим вибором для Монголії є пошук третьої сили. Це – логічний розвиток космополітичного націоналізму Монголії, – стверджують деякі дослідники [Ginsburg 1999, 256]. На думку відомої американської монголістки А. Кемпі, розширення групи країн континентальної Північно-Східної Азії задля включення активних і зацікавлених партнерів через Тихий океан – США та Канади – було особливістю демократичної ери Монголії, і в основному працювало на користь країни [Campri 2004]. Однак такі поглиблені зв’язки несуть загрозливий потенціал – втягнення країни до глобальної політики та міжнаціональних проблем, як-то війна з тероризмом і т.д. Поряд із тим дослідниця зауважувала, що інтеграція з

Північно-Східною Азією, здається, не є вирішенням усіх численних викликів, що стоять перед країною [Campi 2004]. Західний дослідник Е. Портер вважає, що завдяки блискучій міжнародній дипломатії, що майже нікого не ображає, Монголія забезпечила собі спеціальне місце у міжнародних відносинах [Porter 2009, 15]. Старі друзі з радянських днів – усе ще друзі, і нові друзі від західних демократичних держав – однаково добрі друзі. Доктрина “третього сусіда” відправляє повідомлення першим двом сусідам, що є новий сильний гравець, від якого може залежати Монголія. І Китай, і Росія мають враховувати цей фактор, розглядаючи свої відносини з Монголією. Дослідник зазначає: у Сполучених Штатів немає фізичного кордону з Монголією, але у сьогоденному об’єднаному світі це не настільки важливо. Разом із тим Монголія знає, що щоденні стосунки з її східноазійськими сусідами мають рівне, якщо не більше значення у побудові безпечного та динамічного суспільства. І для Монголії важливо у майбутньому відігравати більшу роль у Північно-Східній Азії [Porter 2009, 15].

Отже, всі “треті сусіди” є державами, що підтримують демократію, та потужними економічними системами, які допомагають обережно балансувати поміж Росією та Китаєм. Окрім США, Японії, Південної Кореї, країн ЄС, Канади, до числа “третьох сусідів” входять також Індія та Австралія. Першим серед цього співтовариства можна назвати США, які, завдяки своїй силі, багатству, демократії і відстані від Монголії, стали дуже цінним джерелом підтримки і безпеки для країни, – зазначає американський дослідник А. Вачман [Wachman 2009, 3]. Загальна конкуренція за вплив в Азії виявляється у специфічній конкуренції за вплив у Монголії. Вагомим аспектом у цій конкуренції великих держав є питання експлуатації мінеральних та енергетичних ресурсів країни. На думку А. Вачмана, Монголія, граючи на економічних та енергетичних інтересах впливових держав, намагається отримати максимум, зокрема і з конкуренції Пекіна, Москви та Вашингтона за свої природні багатства. Вона шукає процвітання та безпеку в стосунках з державами, які, окремо, конкурують одне з одним за власні процвітання та безпеку. Це – геополітичний гамбіт [Wachman 2009, 9]. Наприклад, у КНР іноземні інтереси в Монголії розглядаються як геополітичні чи геостратегічні амбіції, а “треті сусіди Монголії” вбачаються джерелами потенційної загрози. Разом із тим, – каже дослідник, – безпека Монголії, здається, спирається на надто багато факторів, які знаходяться поза її контролем. Найсуттєвіший з них – третя, що виникає у стосунках між двома великими сусідами Монголії та “третьими сусідами”, переважно, – хоча й не винятково – з США [Wachman 2009, 29].

Монгольська еліта розуміє, що саме в демократичному устрої полягає головна таємниця успіху цих країн і не дивно, що саме вони стали для Монголії новими центрами тяжіння, бажаними партнерами та друзями. Пошук третього сусіда серед розвинутих, демократичних країн на Заході

та на Сході – це намагання нарешті звільнитися від історичної долі, волею якою невеликий народ опинився поміж двох гігантів, які намагаються так чи інакше залучити його до своїх сфер впливу. І хоча обидва великі сусіди постійно тиснуть на Улан-Батор у зв'язку із такою політикою, монголи твердо стоять на своїй позиції. Такий досвід відстоювання своєї позиції, інтересів, зміна усталеної віками картини світу задля нових перспектив є цікавими й для нашої країни, яка також має могутніх сусідів.

ЛІТЕРАТУРА

Аюшиева И.Г. Современная концепция внешней политики Монголии – попытка преодоления буферного характера государственности // **Вестник Томского государственного университета.** № 316. 2008 (Ноябрь).

Баабар Б. Вечная обида вечного соседа. (Монхийн хоршийн монхийн гондол). Газета “Одрийн сонин” (№ 226, 21.09.2011 г.) // **Россия и Монголия.** Журнал, 2011. – <http://rusmongol.blogspot.com/2011/11/blog-post.html>

Бойкова Е. Российско-монгольские отношения в контексте региональных связей в ЦА // **Новое восточное обозрение.** Интернет-журнал, 2010. – <http://journal-neo.com/?q=ru/node/2856>

Борділовська О.А. Зовнішня політика Республіки Індія у постбіполярний період (1991–2008). Київ, 2008.

Глазова А.В. Перспективы развития российско-монгольских отношений // **Российский институт стратегических исследований (РИСИ).** 2011. – <http://www.riss.ru/upload/activity/56/Перспективы%20развития%20российско-монгольских%20отношений.pdf>

Дайджест № 13 (49) ежедневных монгольских газет и сообщений Агентства МОНЦАМЭ с 1 по 10 мая 2007 года. – <http://rudocs.exdat.com/docs/index-76191.html>

Китай активно осваивает месторождения соседней Монголии // **Новости Монголии.** № 4. 27.01.2012.

Кобзев Д. “Революция юрт”: Военные интересы США в Монголии столкнулись с Олимпиадой, учения Khaan Quest отложены // **Информационное агентство REGNUM.** 02.07.2008. – <http://www.regnum.ru/news/1022260.html>

Концепция национальной безопасности Монголии // **Азиатская библиотека.** – http://asiapacific.narod.ru/countries/mongolia/conception_of_security/conception_1.htm

Кузьмин Ю.В. К проблеме “третьего соседа” Монголии // **Пятое востокведные чтения.** Иркутск, 2007.

Лиштованный Е.И. Современные геополитические тенденции и Монголия // **Байкальский регион и геополитика Центральной Азии: история, современность, перспективы.** Материалы международного научного семинара-совещания. Иркутск, 2004.

Михалёв А.В. Монголия в XXI в.: геополитика и глобализация // **Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение.** Материалы научных круглых столов. Москва, 2005.

Родионов В.А. Третий “коллективный” сосед как фактор суверенитета современной Монголии // **Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение.** Материалы научных круглых столов. Москва, 2005.

Российско-монгольский диалог // **Российский институт стратегических исследований (РИСИ).** 14.09.2011. – http://www.riss.ru/meroprijatija_risi_/?activityId=56/

Сотрудничество между Россией и Монголией носит стратегический характер // **Россия и Монголия.** Журнал. 2011, № 3. – <http://expromongolia.ru/mnews/82-sotrudnichestvo-mezhdu-rossiey-i-mongoliey-nosit-strategicheskiy-harakter.html>

Таван-Толгой не дошел до Гонконга // **Газета.Ru.** 13.01.12. – http://www.gazeta.ru/financial/2012/01/13/kz_3961901.shtml

Терехов В.Ф. К итогам очередного форума “Россия, Китай и Монголия: вместе навстречу вызовам современности” // **Российский институт стратегических исследований (РИСИ).** 15.06.2011. – http://www.riss.ru/aktualnye_kommentarii/?commentsId=170/

У Монголии свыше пяти тысяч военных-миротворцев // **Новости Монголии.** № 43. 28.10.2011.

Фогарти Ф. Зачем Монголии “третий сосед” // **ВВС. Русская служба.** 10.09.2008. – http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7608000/7608229.stm

Ц. Элбэгдорж: уверен, что Монголия идёт в правильном направлении // **Новости Монголии.** № 43. 28.10.2011.

Шинкарев Л. “Лучше по своей прихоти нуждаться, чем по чужой воле преуспевать” // **Известия.** 20.02.2003. – <http://www.izvestia.ru/news/273260>

Auslin, Michael. A “Third Neighbor” Strategy for Asia // **American Enterprise Institute for Public Policy Research,** 2008 (October), № 3.

Batbayar Tsedendamba. Geopolitics and Mongolia’s Search for Post-Soviet Identity // **Eurasian Geography and Economics,** 2002, 43, № 4.

Batbayar Tsedendamba. Foreign policy and domestic reform in Mongolia // **Central Asian Survey,** 2003 (March). Vol. 22. Issue 1.

Bedeki, Robert E. Mongolia as a Modern Sovereign Nation-State // **The Mongolian Journal of International Affairs,** 2006. № 13.

Briefing: Mongolia Moves Toward Europe // **Commission on Security & Cooperation in Europe: U.S. Helsinki Commission.** October 12, 2011. – <http://csce.gov/>

Campi, Alicia. Mongolia in Northeast Asia – the new realities // **U.S.-Mongolia Advisory Group, Inc.** 2004. – http://usmongoliagroup.com/article_northeastasia.htm

Campi, Alicia J. U.S. Government policies towards Mongolia in the last 20 years – A review // **Mongolian & Tibetan Affairs Commission / Mongolian & Tibetan Quarterly**. – http://www.mtac.gov.tw/mtac_quarterly/quarterly_e/7/1292554591.pdf

Dorjjugder Munkh-Ochir. Mongolia's "Third Neighbor" Doctrine and North Korea // **Brookings Institution**. January 28, 2011. – http://www.brookings.edu/papers/2011/0128_mongolia_dorjjugder.aspx

Ginsburg T. Nationalism, Elites, and Mongolia's Rapid Transformation // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan**. New York, London, 1999.

Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan: Moving Together to Reshape the Eurasian Community // **Brookings Institution**. January 28, 2008. – http://www.brookings.edu/articles/2008/0128_asia_iwashita.aspx?1

Lee, Peter. Mongolia hands it to a cast of neighbors // **Mongolian views**. 9/30/2011. – <http://www.mongolianviews.com/2011/09/mongolia-hands-it-to-cast-of-neighbors.html>

Mitchell, Michael J. Mongolia: A Delicate Balancing Act // **Asian security handbook: terrorism and the new security environment** / Edited by William M. Carpenter and David G. Wienczek. 3rd ed. New York, London, 2005.

Mongolia's Foreign Policy... 2011. – Mongolia's Foreign Policy in the 21st Century. A Statesman's Forum with Tsakhia Elbegdorj, President of Mongolia // **Brookings Institution**. – http://www.brookings.edu/events/2011/0616_mongolia.aspx

Mongolia's Foreign Policy... 2011a. – Mongolia's Foreign Policy in the 21st Century. A Statesman's Forum with Tsakhia Elbegdorj, President of Mongolia // **Brookings Institution**. June 16, 2011. – http://www.brookings.edu/~media/Files/events/2011/0616_mongolia/20110616_mongolia.pdf

Ochirbat P. Mongolia's efforts toward peace and stability in North East Asia // **The Mongolian Journal of International Affairs**, 2007. Number 14.

Olzvoy Khumbagyn. A Mongolian's View of Economic Development and Cooperation in Northeast Asia // **6th Northeast Asia Economic Forum**. Honolulu, 1996.

Porter, Edgar A. Mongolia, Northeast Asia and the United States: Seeking the Right Balance // **Ritsumeikan Journal of Asia Pacific Studies**, 2009 (Dec.). Vol. 26.

President Enkhbayar addresses... 2007. – President Enkhbayar addresses at the Center for Strategic and International Studies in Washington DC. Mongolia's Foreign Policy: Efforts Towards Regional Peace and Security // **Embassy of Mongolia**. – http://www.mongolianembassy.us/mongolia_and_usa/mongolian_presidents_visit_to_us.php

Soni, Sharad K. Mongolia's Security Thinking and Outside World: A Reappraisal // **Bimonthly Journal on Mongolian & Tibetan Current Situation** (Taipei), 15:6, 2006 (November).

Soni, Sharad K. India-Mongolia Relations: Implications for Regional Cooperation in North East Asia // **Mongolian & Tibetan Affairs Commission / Mongolian & Tibetan Quarterly**, 2008. – http://www.mtac.gov.tw/mtac_quarterly/quarterly_e/2/1249109132.pdf

Soni, Sharad K. Towards Confidence Building: Sino-Mongolian Relations in the Post-Cold War Era // **The Asian Scholar**. Issue № 4. – <http://www.asian-scholarship.org/asf/ejournal/articles/Sharad%20K%20Soni2.pdf>

Tugsbilguun T. Does the Shanghai Cooperation Represent an Example of a Military Alliance? // **The Mongolian Journal of International Affairs**, 2008–2009. № 15–16.

Wachman, Alan M. Mongolia’s Geopolitical Gambit: Preserving a Precarious Independence While Resisting “Soft Colonialism” // **East Asia Institute (EAI) Fellows Program Working Paper Series**. № 18. 2009 (May).

Wang Peiran. Mongolia’s Delicate Balancing Act // **China Security**, 2009. Vol. 5, № 2.

Wang Wei-fang. “Pan-Mongolism” and U.S.-China-Mongolia Relations // **China Brief. A journal of analysis and information**, 2005 (May 5). Vol. V. Issue 10.

Я.В. Пилипчук

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ ДАШТ-І КИПЧАК

(соціально-економічний аспект)

Однією з досі малодосліджених проблем всесвітньої історії є історична географія Дашт-і Кипчак. Питання кордонів Дашт-і Кипчак було докладно досліджено Д. Расовським [Расовский 1937; Расовский 1938]. Розташування резиденцій степових володарів розглядалося у доробках О. Прицака, В. Бейліса та О. Бубенка [Прицак 2008; Бейліс 1996; Бубенок 1997; Бубенок 2004; Бубенок 2009]. К. Кудряшов вивчав проблеми історичної географії Дашт-і Кипчак у комплексі [Кудряшов 1948], але вони стосувалися тільки західної частини Дашт-і Кипчак. Б. Кумеков та С. Ахінжанов дослідили питання, що торкались східної частини Дашт-і Кипчак [Кумеков 1971; Кумеков 1972; Ахінжанов 1989]. Завданням даної студії є висвітлення основних проблем історичної географії усього Дашт-і Кипчак (локалізації міст, торгових шляхів, кордонів).

Гардізі вказував, що шлях до володінь кімаків починався з Фараба (Отрара) і продовжувався у Янгикенті [Гардизи 1973]. С. Ахінжанов вважав, що далі шлях купців йшов до Саурана і звідти сягав річки Чу. Піски Уюкман він ототожнював з Мойинкумами. Річку Сокук можна ідентифікувати з Сари-Су і в районі річки Кенгір цей шлях зливався з іншим торговим трактом. Останній починався від Отрара, потім до Саурана, а звідти до району Сигнаку. Перейшовши перевал Ак-Сумбе, мандрівники йшли до нижньої течії Сир-дар'ї і від Каражала прямували на північ вздовж Кара-Кенгіра повз гори Улутау (Кендир-Таги) [Ахінжанов 1989, 153–154, 166–174; Hudud al-Alam 1937, Глава 18, Коментарий; Ибн Хордадбех 1986, Глава 16]. Підійшовши до Ішима в районі Жар-Кайнага по Ішиму (Асуса), купці прямували у напрямку Іртиша [Hudud al-Alam 1937, Глава 18, Коментарий].

Абу-л-Газі, згадуючи про шлях перекочівок Шейбані-хана, писав, що крайнім західним орієнтиром для нього були схили гір Урал. Далі на схід шлях мав йти через річки Ілек, Ор, Іргиз-Сувук; через Аракуми, Каракуми і виходив до Сир-дар'ї. Таким чином подорожуючим, щоб вийти на цей шлях було необхідно піднятися вгору за течією р. Урал до південних передгір'їв Уралу, а звідти вийти до гір Мугоджари, де і знаходились

кочів'я Шейбани-хана. Тільки тоді ця гілка торгового шляху мала йти через Мугоджари та Уральські гори. Щоб досягнути Булгару треба було від Уралу перейти вододілами Самари та Черемшана до Волги [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18, Коментарий*; Ибн Фадлан 1939].

В. Мінорський запропонував інший варіант шляху до кімаків. Від Янгикенту він йшов місцями на північ від Аральського моря. Першу річку, котру перетинав купець, дослідник ототожнював з Іргизом, а Сокук з Тургаєм. Вододол Іргизу та Тургаю був прийнятий ним за Кендир-Таги. Звідси до Ішіма було два дні подорожі. При цьому необхідно враховувати, що якщо шлях йшов через ці землі, то він би проходив через огузькі володіння. Від Тараза до кімаків йшов "Ханський шлях" з Таразу (Таласу) через землі карлуків Жетису на середній течії річки Чу. Шлях перетинав Коктерек і через верхів'я Сари-Су проходив повз гори Джамбул, Кзилжартаси, Боллатау. Від Сари-Су долиною р. Нури та надішимськими степами шлях йшов до пониззя Тоболу, Ішиму та Іртишу [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*; Ахинжанов 1989, 166–174; Кумеків 1972, 52]. Інший маршрут шляху простежувався за свідченнями арабів та персів. Він починався у Фергані, перетинав перевал Каракал, а звідти йшов через Баласагун та Жетису до Алакульських озер, звідки можна було дістатися до озера Зайсан, далі вниз за течією Іртиша можна було дістатися до вододолу Іртиша та Ішіма, де проходив "Сари-Суйський шлях" [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18, Коментарии*; Ибн Хордадбех 1986, *Глава 16*; Ахинжанов 1989, 166–174]. Для торгівлі з уграми Сибіру було необхідно йти по Іртишу. Інший шлях з Дашт-і Кипчак до Сибіру йшов річкою Тобол [Ахинжанов 1989, 166–174].

Про наявність міст у кімаків, які потім мали потрапити під владу кипчаків, згадував ал-Ідрісі. Він вказував, що знать живе у замках, а міста оточені мурами [Кумеків 1971]. Проте Гардізі та анонімний перський географ згадували про кімаків, кипчаків та огузів як про народи, які кочують і не мають міст [Гардизи 1973; Hudud al-Alam 1937, *Глава 18*]. На противагу їм Махмуд ал-Кашгарі вказував на існування огузьких міст [Ахинжанов 1989, 175]. Ал-Гарнаті під час своєї подорожі до Східної Європи повідомляв, що населення Саксіна мешкає у повстяних юртах [Гарнати 1971]. У тюркських рунічних надписах згадано про столицю кангарів-печенігів Кангу Тарбан, яку можливо співставити з Фарабом (Отраром). Приклад з Саксіном свідчить про те, що столиці кочових держав виникали, як правило на місті колишніх імперських центрів. У такому випадку, місто Йімакію (Намакійю) логічно локалізувати та ототожнити у місцевості Кангу Тарбан [Hudud al-Alam 1937, *Главы 18, Коментарии*; Кляшторный 2003, 203–205].

Відносно кімацьких міст, то їх складно ідентифікувати, оскільки навіть спроби їх локалізації не було. Нам відомо тільки, що столицею їх держави було місто Намакія. В. Мінорський вважав більш доцільним вико-

ристовувати форму Йімакія. У той же час, анонімний перський географ вказував, що у країні кімаків було тільки одне місто і те, що цей народ живе у повстяних юртах [Hudud al-Alam 1937, *Глава 18, Коментарій*].

Кипчацькими поселеннями могли бути міста на північ від Каратау, які зафіксував Гетум. Саудакемент можна співставити з Сулханом, Кумкент з Койкандом, Чулак-Курган з Уросоганом, Ак-Сумбе з Хендахером, Хузах з Сузаком. З Каратау посольство Гетума потрапило до Сигнака. Потім на шляху посольства знаходилось місто Сауран, а звіди можна було потрапити до Яси (Туркестану) та Отрару [Байпаков, Ерзакович 1971, 113–135; Байпаков 1986, 28]. Окрім того, існували поселення Багашелі, Тасті, Отрайтобе, Урда-Шагіл, Талди, Кизилкент, Талдикент, Торткуль, Баскамир, Аяккалир. Місцями зосередження осілих поселень були долини Сари-Су, Менгіра, Джезди, Тургая, Коктаса та Тури, а також верхні течії Чу та Таласа. Вони розташовувалися на відстані не більшій 15 км від води. За часів домінування кипчаків центр осілих поселень знаходився в горах Каратау та у пониззі Сир-дар'ї [Байпаков, Ерзакович 1971, 193–199].

Кордони йємеків Д. Расовський визначав так: на сході це річка Іртиш, далі на схід від якої вже починалися володіння найманів. На півдні природними кордонами були гори Тянь-Шань та озеро Балхаш. Землі на річці Талас знаходилися під контролем йємеків, так само як і місто Сигнак. Кордоном з володіннями хорезмійців слугувала річка Сир-дар'я [Расовский 1937, 73–74]. На території Центрального Казахстану влітку кипчаки кочували по Ішиму, Тоболу, Нурі, Ілеку, Сари-Су. Із зимівель на Мангистау та Устюрті кипчаки влітку мігрували на Джембу, Сагиз, Уїл, Хобду, Урал. З надкаспійських степів кипчаки відкочовували до долини Волги в районі сучасної Саратовської області, Великого та Малого Узенів, передгір'я Уралу [Кумеків 20066, 474]. Кангли кочували від Аральського моря до Уралу та Емби, де їх і зафіксував Вільгельм Рубрук [Рубрук 1957, 118–122]. Вони також кочували між середньою течією Іртиша та озером Іссик-Куль, у районі Жетису [Расовский 1937, 74].

Характеризуючи східноєвропейських кипчаків Ібн ал-Асір повідомляв, що влітку кочів'я кипчаків пересувалися на північ, а взимку були на березі моря. Вежи ельтукове, що також були частиною володінь Шаруканідів, влітку мали наближатися до кордону Рязанського князівства і піднімалися вгору за течією Дону, Хопра та Медведиці. Кордон володінь кочівників, не зважаючи на те, що поселення русів знаходилися у низів'ях Воронежа та Хопра, були річки Проня, Ока та низів'я Мокши. Басейни течій Цни, Ворони та Хопра не вважалися володіннями Рязанського князівства. Ці території увійшли до його складу тільки під час розпаду Улусу Джучі [Расовский 1937, 78; Кудряшов 1948, 129]. Загалом територія кочів'їв кипчаків від Воронежа до Укека простягалася на відстань десятиденної подорожі, кипчаки під час своїх міграцій доходили до річки Прони, пониззя Цни, середньої течії Мокши [Расовский 1937, 80].

У середині XI ст. райони Медведиці, Хопра, Бітюга були зайняті буртасами. Проте оскільки кипчаки вже у 1117 р. почали воювати проти волзьких булгар, буртаси мали відступити на північ [Расовский 1937, 81]. Саме цей факт мав зумовити інтеграцію буртасів до складу мордви та волзьких булгар. Знахідки на торговому шляху Київ–Булгар належали буртасам [Аннинский 1940, 80; Моця, Халиков 1997, 167–169]. Про місто Буртас згадували Ібн Саїд ал-Магрібі та Абу-л-Фіда [Коновалова 2009, 32, 117]. Окрім того, буртасам належали Наровчатське та Неклюдівське городища [Белорыбкин 1988, 82–87].

Дані археологічних досліджень дозволяють стверджувати, що буртаси контролювали мордовську ділянку шляху Булгар–Київ. Їх поява у регіоні може бути датована другою половиною X ст., тобто часом появи печенігів у Східній Європі. Під тиском останніх частина салтівського населення мігрувала на північ у лісостепи Поволжя. Термін бродник О. Бубенок розшифровує як *furd-as* (буртаси, “річкові аси”) [Бубенок 1997, 125–137]. Археологічні джерела локалізують землі буртасів у басейні Сури, Хопра, Лісового та Степового Воронежа, Узі. Їх пам’ятки можна знайти також у межиріччі Мокши та Ваду [Белорыбкин 1988, 82–87].

Що стосується політичної ролі буртасів у регіоні, то щодо цього досі не можна відповісти щось конкретне. Рашид ад-Дін лише згадував про підкорення монголами буртасів [Тизенгаузен 1941, 36]. Буртаські топоніми у Самарській Луці та Пензенській області обумовлені активною взаємодією буртасів із населенням Волзької Булгарії [Моця, Халиков 1997, 167–169]. Традиції лісостепоного населення басейну Сури, Хопра та Узі були настільки близькі до булгар, що в археологічній літературі поширився термін булгаризовані буртаси [Белорыбкин 1988, 82–87].

На правобережжі Волги знаходилося Золотарьовське городище (на річці Сура). Річка слугувала природним бар’єром між Волзькою Булгарією та Дашт-і Кипчак. Сюди спрямували свої сили Субедей-багатур та Джебенон переслідуючи кипчаків-ельтукове. Городище знаходилося на місці і було з усіх чотирьох сторін оточене мурами та валами. Безумовно це поселення мало стратегічне значення [Измайлов 2009, 160–161]. Золотарьовське та Юловське городища (місто Бундаз Ріхарда, місто Буртас арабсько-перських хронік) були південними форпостами Волзької Булгарії [Измайлов 2008, 160–161; Расовский 1937, 81].

Зимівлі токсоба та ельтукове, яких Д. Расовський називав донецько-донськими половцями знаходилися, як на узбережжі Азовського моря та у пониззі Дона, так і значно північніше. Зимівлі знаходились у басейні Сіверського Донця, середній течії Осколу та Дону, між гирлами Калитви та Хопра. Влітку кочівники мали підходити максимально близько до кордонів Русі й на Дніпровському Лівобережжі їхні “вежі” знаходились на Сальниці та Суюрлії [Расовский 1938, 169]. Шлях набігів кипчаків мав пролягати у місцевості де в XVII ст. розташовувалася “Кальміуська сакма” і “Ногай-

ський шлях” тобто між Осколом і Доном та Доном і Хопром відповідно [Кудряшов 1948, 137].

Весь простір по басейну Бистої Сосни, верхів’ям Дона та Куликова поля по правому узбережжю Дона належав кипчакам [Расовский 1937, 81]. Кипчакам належали землі у середній та верхній течії річки Оскол, оскільки вони швидко відреагували на заклик Святослава Ольговича і прийшли на верхів’я Оки до Мценська від Неренська [Расовский 1937, 83]. Половецькі ліски існували на річці Зуші (притоці Оки) в районі Новосіля [Расовский 1937, 84].

Південніше кордон йшов верхів’ями Псла та Сейму. На Сеймі кипчаки знаходилися поблизу міст Вир та Курськ. У “Слові про полк Ігоревий” вказано, що куряни були досвідченими та майстерними воїнами, тобто справжніми прикордонниками [Расовский 1937, 81–83]. Далі кордоном слугували середня та нижня течія Ворскли, Псел та Хорол [Расовский 1937, 81–82]. Кочівники вважали своїми простори між Ворсклою та Пслом, а також їхні вежі перебували на середній течії Удаю [Расовский 1937, 83]. Річка Мерл за припущенням Д. Расовського не входила до “Поля Половецького”. П. Голубовський вважав, що там знаходились кочів’я кипчаків. К. Кудряшов припускав, що кордон Русі з кипчаками пролягав за Мерлом. Разом із тим, необхідно відзначити, що вже землі за Ворсклою вважались русами “Половецьким Полем”. Кордон в районі Ворскли, Мерла та Сули був нестійким і в залежності від сил сторін коливався в той чи інший бік. Ця територія і стала полем битви в епоху “Слова про полк Ігоревий”. За літописними даними на цих просторах у 1183 р. з кипчаками Обовли Костуковича зіткнувся Ігор Святославович [Кудряшов 1948, 129; Расовский 1937, 81–82]. Під час походу 1185 р. брат Ігоря Всеволод йшов з Курська до верхів’їв Сейму та Сіверського Донця “Пахнутцевим шляхом” і зустрівся з Ігорем на “Ізюмській Сакмі”. Ігор Святославович просувався “Бакаєвим шляхом” до “Ізюмської Сакми”. Власне він і перетнув Сіверський Донець у верхів’ї, після чого вийшов на “Ізюмський шлях” [Кудряшов 1948, 62].

З’єднавши свої сили князі йшли до Ізюмського перевозу, поблизу якого перетнули Сальницю. Після цього вони мали вийти на Торський шлях та район Суюрлія, тобто розливу річок. Досягнувши верхів’їв Кальміуса кипчаки починали вже загрожувати володінням бурдж-огли. Очевидно, князі розраховували на швидкий напад і перемогу. Проте, чоловіків у кипчацькому таборі не залишилося і руси, заволодівши “вежами”, вже відчували себе переможцями. Як виявили пізніші події, вони поквапились із висновками [Кудряшов 1948, 64–74].

На думку В. Кудряшова, аванпости русів знаходилися на місці поселень Лтава та Донець [Кудряшов 1948, 128]. Опорними пунктами Переяславського князівства проти бурдж-огли були посульські міста Ромен, Воїнь, Горошин, Княтин, Лубен, Лукомль, Римов. До них необхідно додати

фортифікації на річці Удай – міста Прилук, Переволок, Песочен, Пирятин [Кудряшов 1948, 128]. Кордон Чернігівського князівства з кочівниками починався у Середньому Посеймі. У цьому регіоні знаходилися міста Вир, Попаш, Вьяхань. Вгору за течією Сейму знаходився Курськ. Далі на північ знаходилися міста Мценськ, Новосіль, Дідославль, Корьдна. Крайнім північним форпостом був Єлець на Сосні [Кудряшов 1948, 129]. Далі кордон йшов від Єльця через верхів'я Дону та Воронежу до злиття Цни та Мокши, де знаходилось місто Кадом. Воно слугувало форпостом Русі проти мордвинів та волзьких булгар [Кудряшов 1948, 129].

Коли на землі Русі прийшли переможені кипчаками торки-огузи, то вони були оселені Рюриковичами у лісостепах. Поряд з поселенцями з більш північних регіонів вони склали населення буферної зони “Чорних Клобуків” та переяславських торків, які були федератами князівств Рюриковичів. На цих територіях були споруджені міста Юр'їв, Ростовець, Неятин, Торчеськ, Святославль [Кудряшов 1948, 128, 134–136]. На лівому березі Дніпра з гарнізоном з торків знаходилась аналогічна лінія фортифікацій про яку ми вже писали вище [Бубенок 2011].

Київські князі мали одну з найпотужніших на території Русі фортифікаційних ліній. Не виключено, що саме її літописці називали “Половецьким валом”. За кипчацької доби південний кордон Русі був висунутий у степ. Літописці згадують про Куніль, Чюрнаїв, Кульдеюрев. Поряд з ними знаходилися городища на вододолі річок Тясмина, Висі, Гнилого Тікича. “Зміїв Вал” проходив вздовж річки Гнилий Тікич до річки Кодими, яка, своєю чергою, вливалась у Південний Буг [Кудряшов 1948, 128].

Запеклість війн “Чорних Клобуків” з кипчаками була зумовлена не тільки союзом з русами, а тим, що кипчаки під час набігів забирали у них худобу. Для того щоб вижити “Чорні Клобуки” були зацікавлені у тому, щоб відбити полонених та здобич, а якщо пощастить і самим збагатитися за рахунок ворога. “Чорні Клобуки” та коуї приймали на себе перший удар з боку кипчаків і не давали їм можливості несподівано атакувати Київ, як це зробили у 969 р. печеніги. Шлях кипчацьких походів на правобережжі Дніпра починався від чорноморського узбережжя, прямував до Південного Бугу, перетинаючи Чичаклею, і далі – через Південний Буг до Інгульця. Верхня течія Інгульця вже була кипчацьким прикордонням, тому в літописі ця річка дістала назву Івлі. Івля походила від тюркського *iblag* (сторожа). З Інгульця можна було через Гнілий Тікич та Тясмин потрапити у землі “Чорних Клобуків”. Цей шлях майже збігався з “Чорним шляхом” та іншим маршрутом набігів кочівників [Кудряшов 1948, 131, 136].

Наддніпрянські кочівники влітку кочували на Лівобережжі поблизу річки Сули. Більшість їх вей знаходились в районі річки Орелі. Власне у цей регіон і спрямовувалась більшість походів Рюриковичів. Взимку кочівники мали знаходитись на узбережжі Азовського моря. Також їхні зимівлі знаходилися у “Великому Лузі” поблизу острова Хортиці. Річка

Хортиця називалася Протолчею. Звідти через чотири денних переходи можна було потрапити до басейну річки Суть-су (Молочної). Власне сюди і був спрямований похід проти кипчаків у 1103 р. Шлях русів йшов від Кічкаської переправи вздовж Конки і за течією її допливу Карачекрак до верхів'їв Молочної [Расовский 1938, 170–171; Кудряшов 1948, 91–92, 94, 131].

На лівобережжі маршрути кипчацьких набігів були різними. Більшість веж знаходилась між річками Оріль та Самара. Самара була відома русам ще як “Снопород”, а Оріль як “Угол” [Расовский 1938, 171–172; Кудряшов 1948, 92, 96–99]. Поблизу від Самари у половині денного переходу від “Блакитного лісу” знаходились караули кипчаків. Ставка ж знаходилась поблизу самого “Блакитного лісу”. “Блакитний ліс” знаходився між Самарською лукою, гирлом Самари та селом Голубовка. Характерною його особливістю було домінування тальника, іви, верби, осоки [Кудряшов 1948, 99–102]. Там мали знаходитись вежі племені улаш-огли. “Чорний ліс” займали бурдж-огли, хоча Д. Расовський відносив їх вже до “лукоморських половців”, але вказівка на Урусобичів (один з правлячих кланів “лукоморських кипчаків”) на Івлі (Інгульті) якраз свідчить, що лукоморцями були саме Урус-оба та Іт-огли, які кочували на території Нижньої Наддніпряни [Расовский 1938, 174–175].

Шлях з володінь бурдж-огли йшов через території улаш-огли до Орелі, де переходили Інжир-бід. Інжир це похідне від хинзир (свиня, тобто Інір-бід це “свинячий бід”). Перейшовши його кочівники далі просувався до Ворскли. Перейти цю річку можна була південніше за притоку Ворскли Кагальник. На північ від неї вже починалися непрохідні ліси. Перейшовши Ворсклу кипчаки вже діставалися Русі у районі посульських міст.

“Вежі” Шарукана, Отрока, Кончака та Юрія Кончаковича знаходились на Торі та Сухому Торці. Окрім того, велика кількість кочівників була зафіксована на Бахмуті, Сухому та Чорному Жеребці [Расовский 1938, 172–173]. Туди спрямовували свої походи Дмитро Іворович у 1109 р., Ярополк у 1120 р. та Ігор Святославович у 1185 р. [Кудряшов 1948, 133]. Звичним для сіверських князів був шлях до Оскола, який пролягав через річки Мерл та Хирія (Хухра) [Кудряшов 1948, 133]. Ігор Святославович повернув шлях своїх воїнів у напрямку володінь Гзака замість того щоб йти на Кончака.

Інший шлях використав Володимир Мономах. За 12 денних переходів від Ворскли можна було дістатися Сіверського Донця. Один денний перехід відділяв їх від Шарукані. Половини дня було достатньо щоб з Шарукані дійти до Сугрова [Кудряшов 1948, 114–115]. За два дні від цих міст знаходився рівчак Дегей. Шлях з Переяслава до Дону (Сіверського Дінця) тривав 22 днів. Тривалість денних переходів була різною, від 20 до 38 верст. Від Ворскли до Сіверського Донця не більше 200–240 верст. [Кудряшов

1948, 115–117]. Князь йшов “Коломацьким шляхом”, вздовж річки Коломак, до її верхів’їв, потім по річкам Адалагу та Можу, до Зміївської переправи через Донець. Далі він йшов до гирла річки Оскол. Річка Сальниця знаходилась на Ізюмському перевозі [Кудряшов 1948, 117–118]. Цей шлях могли використовувати як руси, так і кипчаки.

Відсутність кипчацького опору на шляху русів до Шарукані та Сугрова свідчить про те, що кипчаки були зайняті десь на іншому театрі бойових дій. Шлюби синів Володимира Мономаха мали зміцнити союз Рюриковичів з Каєпичами. Очевидно, Аєпи були союзниками русів у 1111 р. і відволікали на себе сили Шаруканідів поки руси просувались до Шаруканя та Сугрова. Тільки відбивши напади своїх кочових сусідів Шаруканіди змогли наздогнати русів на Дегеї та Сальниці.

Щодо локалізації Шарукані, Балина та Сугрова дослідники не дійшли згоди. Одні вчені (М. Барсов, В. Ляскоронський, О. Шахматов, М. Арістов) розташовували Шарукань на Сіверському Донцю. Другі (В. Городцов, В. Мавродіна та Б. Рібаков) висловлювали припущення про те, що це Донецьке городище поблизу Харкова. За гіпотезою К. Кудряшова, Шарукань разом з Сугровом знаходився поблизу міста Ізюм. М. Сібільов ототожнював Шарукань з Теплінським городищем. Сугров та Балін він ототожнював з Сидорівським та Маяцьким городищами. Б. Шрамко припустив, що Шарукань знаходився в гирлі річки Червоної, а Сугров у гирлі Айдара. С. Плетньова співставляє Шарукань з Чугуєвом, Сугров з Зміївим, а Балін з с. Гайдари. О. Бубенок ототожнює Шарукань зі Зміївим городищем поблизу Сіверського Донця. Основним населенням Шарукані були полонені руси. Назву Сугров дослідник виводить не від Сугра, а від осетинських слів, що позначали червоне поселення. Балін – це слов’янська калька від тюркського слова балик (місто). Населення Балина та Сугрова складалося з донських аланів. [Бубенок 1997, 96–107; Бубенок 2004, 143–152; Бубенок 2009, 26–39]. Суха Кам’янка і була Дегеем [Кудряшов 1948, 121]. У зв’язку з цим логічно припустити, що ці міста виникли на місці хозарських фортець і слугували столицями кипчаків. К. Кудряшов ототожнював з Баліним Маяцьке та Новосельське городища [Кудряшов 1948, 121].

Для оборони в Галичині могли використовуватися місцевості на річці Серет та “Голі Гори” [Котляр 1998, 142]. Окрім них у якості захисту від набігів слугували міста Коломия та Звенигород [Котляр 1998, 127]. У XII ст. літописець фіксує на території Наддністрянщини населені пункти Василів, Онут, Каліус, Ушицю та Кучелмин (городище Галиця в Сокирянському районі Чернівецької області) [Котляр 1998, 143–149; Кудряшов 1948, 127]. У Пониззі знаходились фортеці та садиби галицьких бояр. Врожденча їх з кипчаками зумовлювалась тим, що під час перекочівок останні завдавали шкоди їхнім землям. Союз та кривні зв’язки з Котяном було однією з причин позбавлення галицького престолу Мстислава Удатного [Ипатьевская 1962, 747–751]. Однак, бояри не особливо протестува-

ли проти того, що чернігівські Ольговичі привели з собою кипчаків. Кипчаки були лише приводом для того щоб передати владу угорському царевичу та усунути Мстислава Удатного. Вони побоювались, що за допомогою кипчаків цей князь обмежить владу бояр у Галицькому князівстві [Ипатьевская 1962, 747–751, 753–754]. В обороні Волині від нападів кочівників важливу роль мали відігравати населенні пункти Побожжя – Прилук, Межибіжжя, Бужеськ [Кудряшов 1948, 127]. Д. Расовський вказував, що кипчаки селилися аж до Буковини. Вони кочували по річкам Прут, Дністер та Буг [Расовский 1938, Т. 10, 156]. Далі кордон йшов берегами річок Ушиця та Вись. Вись була допливом Південного Бугу [Расовский 1938, 160].

На півдні Криму кипчаки межували з містами, населеними ромеями. Попри свідчення ал-Ідрісі та Ібн ал-Асіра про те, що Ялта та Судак є кипчацькими містами, цілком обґрунтованою є теза про те, що ці міста просто платили данину кипчакам. Кипчаками були зайняті кримські степи, але не гори [Расовский 1938, 161–162]. Роль буфера між володіннями Візантійської, а потім і Трапезундської імперій, і кипчаками відіграла область Дорі, відома ще як Готія [Пиоро 1990, 59–70]. Єпископ Феодор під час своєї подорожі констатував цікаву деталь. У своїй оповіді про кримські міста він виразно вказує на військове призначення контингентів аланів. Швидше за все, це були найманці на службі у херсонітів. Звичайно, останні мали найняти їх проти кипчаків. Алани мешкали на певній відстані від міста [Кулаковский 1898, *Єпископа Феодора Аланское послание*]. Їхня столиця мала знаходитися на місці поселення Кирк-Ор. Разом із готами вони склали населення країни Дорі, яке було “варварським” за походженням, але “ромейським” за культурою.

Окрім того, окреме поле дослідження складає історія колишнього володіння Русі – Тмутараканського князівства. Стан джерельної бази з історії взаємин населення Матархи-Тмутаракані та кипчаків є ненайкращим. Ал-Ідрісі та Вільгельм Рубрук вказували тільки на її відокремленість від степових просторів і сусідство з іншими візантійськими містами [Бейліс 1996, 90; Рубрук 1957, 89]. Домініканець Юліан повідомляв, що Матархою керував християнин зіх [Аннинский 1940, 78]. Матарха у XII ст. зберегла свою церковну автономію і відповідно мала розглядатись як окрема частина Візантійської імперії [Плетнева 2003, 174]. Необхідно зазначити, що Ріхард подорожуючи Північним Кавказом увійшов у країну Сіхія (Зіхія) і деякий час перебував у місті Матріка (Матархи). Звідти він попрямував до Аланії [Аннинский 1940, 78–80; Расовский 1938, 163–164].

Необхідно зазначити, що алани відігравали домінуючу роль на Північному Кавказі за домонгольської доби. Вони мешкали здебільшого на рівнинах, на які також претендували кипчаки. Ворожнеча між аланами та кипчаками була настільки запеклою, що Отрок без сприяння Давида Будівника не міг потрапити на Південний Кавказ. Грузинський цар був зму-

шений втрутитися, ввести залоги, взяти у заручники частину аланської знаті й тільки після цього кипчаки перейшли через землі Кавказької Аланії [Життя царя... 1998; Расовский 1938, 164].

“Дербентські кипчаки” у надкаспійських напівпустелях мали повторювати маршрут кочів’їв хозар, який був описаний ще каганом Йосипом. Територію їх кочів’їв складала земля від Каспійського моря до Ергенів і Кавказу. Проте, на відміну від хозар вони не володіли дельтою Волги, яка у XI–XII ст. була відома під назвою Саксін [Расовский 1938, Т. 10, 164–165]. На півдні їх володіння межували з містом Дербент [Насави 1996, Глава 77; Життя царя... 1998]. З горами Дагестану кордон проходив по північно-східним передгір’ям Кавказьких гір і найближчим до кипчаків було царство Сарір, яке населяли предки сучасних аварців. Кордон з донецькими кипчаками, які контролювали північнокавказькі степи мав проходити по Ергеням, тобто по колишньому кордону між хозарами та булгарами.

Від Вічїни та Облучїци торговий шлях з Візантії до степів йшов через Стару Килїю до Чорного моря. Там він з’єднувався з торговими шляхами описаними ал-Ідрїсі. Від Акліби, яку можна ототожнити з Старою Килїєю був один день плавання до гирла Дністра [Коновалова 1991, 40–43]. На відстані 50 миль на схід від гирла знаходилося місто Кувла (Куву – це тюркське найменування Буга, а Кувла – це місто на Бузі), а ще за 50 миль місто Муліса (в районі Таванської переправи). Місто Муліса знаходилося у гирлі Дніпра і в одній милі від Уліскі. Уліскі ал-Ідрїсі можна співставити з літописним Олешшям у гирлі Дніпра [Коновалова 2006, 115; Константин Багрянородный 1991, Глава 38].

Від Уліскі, тобто Олешшя, був один день шляху морем до Карсуна тобто Херсонеса. Шлях від Карсуна до Джалїта (Ялти) налічував тридцять миль, від Джалїта до Гурзубї (Гурзуфа) – дванадцять миль, від Гурзубї до Бартанїті (Партенїту) – десять миль, від Бартанїті до Лабада – вісім миль, від Лабада до Шалустї – десять миль. [Коновалова 2006, 115]. Через Херсон ромеї підтримували зв’язок зі степом і наймали на службу кочівників [Константин Багрянородный 1991, Глава 6–7]. У Абу-л-Фїдї було відоме як Шари-Керман тобто Жовте Місто [Бубенок 2004, 201]. Купці міста були спроможними дозволили собі найняти аланів, які мешкали в кількох десятках миль від міста (орієнтовно в Кирк-Орї) [Кулаковский 1898, *Послание епископа Феодора Аланского*].

Від Шалустї до Султатїйї було двадцять морських миль. Султатїйї у повним правом можемо ототожнити з містом Судак [Коновалова 2006, 115]. Судак був названий Ібн ал-Асіром містом кипчаків [Тизенгаузен 1884, 26]. Подїбно Херсонесу у печенїгів, Судак у кипчаків мїг бути головним портом для кочівників, куди вони могли постачати невільників та худобу. Вільгельм Рубрук указував, що неподалїк від міста проживали аси [Бубенок 2004, 195].

Поряд з Матархою ал-Ідрісі згадував про місто Русію, мешканці якого воювали з населенням Матархи. Назва Русія з арабського джерела, мала походити від грецького найменування Керчі. Матарха було важливим містом, де видобувалася нафта для грецького вогню і шереширів Кончака. Місто знаходилось на річці Сакір, яку можна ототожнити з річкою Кубань [Коновалова 2006, 115–116, 119, 221–224, пос. 24; Прицак 2008, 91–99].

Країна ал-Ланія і її перше місто Ашкісія знаходилась в 150 милях від річки Русія. Остання позначала Керченську протоку, однак араб вважав її річкою, яка бере початок з вершини гори ал-Кабк у горах Кукайя. Від Ашкісія до міста Ашкала було двадцять миль. Це місто знаходилось на березі моря і на відстані двадцяти миль від міста Астабрія. Від Астабрія на відстані двадцяти миль знаходилось місто ал-Ланія. Ймовірно це і були міста на березі Азовського моря зафіксовані археологічними дослідженнями на південь від Дону. Окрім аланських міст згадувалось місто Хозарія на відстані 45 миль. Останнє логічно ототожнити з Саркелом на Дону. На відстані 25 миль від Хозарії згадувалось місто Кіра [Коновалова 2006, 118]. У “Слові про полк Ігоревий” згадано про Кур Тмутаракані і Дон (Сіверський Донець) [Прицак 2008, 78]. Логічно співставити місто Кіра з однією зі ставок кипчаків.

“Чорну Куманію” від Кіра відділяли гори, які можна співставити з Донецьким кряжем. Ал-Ідрісі вказував, що “Чорна Куманія” називалась так від кольору річкової води, який був чорним. У зв’язку з цим необхідно згадати про те, корінь кел-кал позначав чорний колір [Бубенок 2004, 25; Коновалова 2006, 118]. Сама назва річка Калка була пов’язана з аланами. Місцевість де знаходилась “Чорна Куманія” безсумнівно могла знаходитись поблизу літописної Калки. Осілими мешканцями цих територій були донські аси, які перебували там з хозарських часів. На відстані 50 миль від “Чорної Куманії” знаходилась Матлука, вона ж “Біла Куманія” [Коновалова 2006, 119]. На італійських мапах це поселення зазначено як Куманія, а ал-Ідрісі мав його знати як “Білу Куманію”. Якщо “Чорна Куманія” знаходилась поблизу Кальміуса, то “Біла Куманія”, яка знаходилась у 50 милях від нього, може бути локалізована у “Чорному Лісі” поблизу річки Оріль [Коновалова 2006, 118].

Інша торгова магістраль – “Залозний шлях”, починався в Києві і простягався Дніпровським Лівобережжям через Переяслав, Лукомль та Коломак до кордонів Русі на Ворсклі. За річками Самарою та Орілью вже знаходились “Лози” тобто дніпровські плавні, тому “Залозний шлях” можна було б ще назвати запорозьким, але він йшов в сторону від порогів. Повертаючи на південний схід свій шлях, він йшов через вододіл Орчика, Орелі та Самари до Кальміусу. Звідти, перетнувши цю річку, він мав сягати Тора. Пройшовши вододолом річок Міус та Самбек, подорожуючі мали вийти до Дону [Кудряшов 1948, 108–109].

Від Сіверського Донця та Дону шлях повертав на південь, так що прямуючи до Тмутаракані купці мали йти вододолом річок Кагальник, Єю, Бельсуг. Поблизу Матархи автор “Слова про полк Ігоревий” зафіксував присутність балбали – “Тмутараканського болвана”, що є свідченням близькості кипчацьких кочів’їв поблизу міста [Пріцак 2008, 126].

Поблизу “Білої Куманії” знаходилися міста Фіра, Нарус, Нуші та Кінійув. Нуші був розташований на відстані 50 миль на північ від Білої Куманії і його населення займалося землеробством [Коновалова 2006, 119]. Це ясно вказує на те, що вищеназвані міста знаходилися на території Русі. Ці данні співпадають зі свідченнями ал-Ідрісі про те, що місто Салав знаходиться на захід від них на відстані 100 миль [Коновалова 2006, 119]. Поряд з Салавом згадувалося місто Кукійана, яке було столицею русів [Коновалова 2006, 119]. В. Бейліс ототожнював Нуші з сучасною Носівкою на Чернігівщині, яка була відома як місто Носів [Бейліс 1996, 90–91, 92 *пос. т*]. Кінійув це можливо Канів, оскільки місто Київ це не Кінійув, а Кукійана [Коновалова 2006, 119]. Нарус, за припущенням В. Бейліса, це місто Баруч, а Фіра – Вир [Бейліс 1996, 90–92].

На жаль, ми недостатньо знаємо про резиденції степових володарів, оскільки вони не згадані у джерелах. Але логічно припустити, що кожен володар кипчаків мав свою резиденцію. Подібно до того як походи русів були направлені на міста Донщини, такі поселення могли існувати поблизу “Чорного Лісу” у бурдж-огли та коло “Блакитного лісу” в улаш-огли. Такі ж столиці були у іт-огли на Південному Бузі недалеко від Інгульця і у урус-оба на річці Сутінь (Молочній) [Пріцак 2008, 183–184; Ипатьевская 1962, 252–256, 671–675; Кудряшов 1948, 100–102]. Зазвичай міста в східно-європейських степах носили імена правителів. Не було виключенням і місто Севінч. Однакову з містом назву носила річка Сунжа-Севенц. [Галлойти 1966, 193; История и восхваление венценосцев 1954, Глава XVII; Осіпян 2005, № 1, 14].

“Грецький шлях” (“шлях з варяг у греки”) йшов по Дніпру через Канів. Форпост київських князів – Олешья, був занадто далеко від них, щоб подорожуючі могли сподіватися на безпечний шлях. Вимога купців забезпечити вільний прохід судам була звернута до князів [Ипатьевская 1962, 526–527]. “Залозний шлях” віддалявся від Києва нижче Канева. Виходячи з Києва, він проходив через Переяславль, нижче Канева, Лукомль, Хорол та Лтаву і “Коломацьким шляхом” виходив на “Муравський шлях”. Він проходив через вододіл Дніпра та Сіверського Донця до верхівів Кальміуса, а далі до гирла Дону і простягався до Тмутаракані [Кудряшов 1948, 108–109].

Ескалація конфліктів Русі з кипчаками могла бути викликана перекриттям доступу кипчакам на руські ринки або простою несплатою данини. Подібно китайцям та давнім римлянам, руси могли блокувати торгівлю, щоб позбавити кочівників необхідних їм товарів. Зауважимо, що Феодор

Аланський вказував, що алани широко розселилися степами [Кулаковский 1898, Послание епископа Феодора Аланского]. Ріхард подорожуючи Східною Європою завітав до Аланії, для того щоб найняти собі супутників для подорожі до “Великої Угорщини” [Аннинский 1940, 80–81].

Поряд з “Грецьким шляхом” сучасники під 1170 р. згадували і “Солоний шлях”. Починався він від Києва і йшов до гирла Псла. Потім він йшов Дніпром до Микитиноного рогу. На південь він прямував вздовж лівого берега Дніпра до Каховки (Кизикерменської переправи), звідки через степи і Чорну долину можна було дістатися до Сивашу [Кудряшов 1948, 103–107].

Щодо кримського продовження торгових шляхів від Сивашу, то йшли вони степами у напрямку Кирк-Ора чи Херсонеса. До Херсона приходили торгувати худобою та рабами печеніги, а після них огузи та кипчаки [Константин Багрянородный 1991, Главы 6–7]. Повертаючи у напрямку Кирк-Ора, подорожуючий мав перетнути Кримські Гори, виходив до узбережжя та міст Ялта, Партеніт та Гурзуф, згаданих у ал-Ідрісі. Ще до монголів ця місцевість поблизу Старого Крима мала бути населена, оскільки Рашид ад-Дін згадував про якусь Таткару [Арсланова 2002, 175]. Звідти вже було недалеко до Судака [Коновалова 2006, 127–128].

Окрім того мав існувати якийсь шлях, який сполучав магістраль Булгар-Київ з “Залозним шляхом”. Для того щоб дістатися ставки кипчаків Тор, мандрівники мали перейти вододіл Сури та Хопра, а потім йти за течією Хопра, до його злиття з Доном. Пливучи вздовж Дона, мандрівники мали досягти району переволоки з Дону на Волгу, де шлях мав два розгалуження [Кудряшов 1948, 157–159]. За першим із них можна було пливати до гирла Сіверського Донця. Увійшовши до гирла можна було дійти до впадіння річки Великої Кам’янки до Сіверського Донця. Звідти вододолом Великої Кам’янки та Міуса добиралися до Тора.

Ал-Ідрісі знав про існування “Внутрішньої Куманії”. “Чорна Куманія” була містом, а не країною. Отже, “Внутрішня Куманія” мала бути містом [Коновалова 2006, 118, 127]. На середньовічних мапах місто Куманія знаходилось у гирлі річки Молочної [Фоменко 2007, 254, *этнолингвистическая карта*]. Проте ал-Ідрісі вказував на існування двох міст під назвою Куманія – “Білої” та “Чорної” [Коновалова 2006, 118–119]. Ал-Ідрісі прямо вказував, що “Чорна” і “Біла Куманія” знаходяться неподалік одна від одної [Коновалова 2006, 118–119]. “Чорну Куманію” ал-Ідрісі не можна співставляти з “Чорною Куманією” Шимона Кезаї, оскільки у арабського географа ця назва позначала місто, а у угорського хроніста країну [Коновалова 2006, 118; Vasary 2005, 139]. За таких умов, “Чорна Куманія” має відповідати ставці племені бурдж-огли.

Отже, ми дійшли наступних висновків: 1) Згадані Ал-Ідрісі міста часто не входили до Дашт-і Кипчак, проте вели торгівлю з кипчаками. Власне, у цьому розумінні необхідно сприймати інформацію ал-Ідрісі та Ібн ал-Асіра про Судак та Ялту; 2) “Білу Куманію” можна ототожнити зі ставкою

іт-огли на річці Сутінь, а “Чорну Куманію” зі ставкою бурдж-огли; 3) Місто Севінч було ставкою “дербентських кипчаків” на річці Сунжа. Західна частина Дашт-і Кипчак знаходилася на перетині важливих торгових шляхів, проте мережі торгових шляхів у цьому регіоні з’єдналися у єдине ціле лише за часів існування Улуса Джучі.

ЛІТЕРАТУРА

Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Т. III. – М., 1940.

Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... – Казань, 2002.

Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989.

Гардизи 1973 – Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893–1894 гг.” // Академик В.В. Бартольд. Сочинения. Том VIII. Работы по источниковедению. – М. 1973 // http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm

Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древние города Казахстана. – Алма-Ата, 1971.

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – Алма-Ата, 1986.

Бейліс В. Країна ал-Куманія у “Географічному творі” ал-Ідрісі та Половецька земля Іпатіївського літопису // *Marra Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К.; Нью-Йорк, 1996.

Белорыбкин Г.Н. Монголы в землях обулгаризованных буртасов // Волжская Булгария и монгольское нашествие. – Казань, 1988.

Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XIV вв.). – К., 2004.

Бубенок О.Б. Огузы-торки на землях Левобережной Украины // Східний світ. – 2011. – № 1.

Бубенок О.Б. “и города пойма Половецкие, Галин, Чешуев, Сугров...” // Східний світ. – 2009. – № 1.

Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.). – К., 1997.

Гаглойти Ю.С. Аланы и вопросы этногенеза осетин – Тбилиси, 1966.

Джиованни де Плано Карпини. История монгалов. *Вильгельм де Рубрук.* Путешествие в Восточные страны / *Пер. с лат. А.И. Малеина. Ред., вступит. ст. и примеч Н.П. Шатиной.* – М., 1957.

Епископа Феодора “Аланское послание” (*перевод Кулаковского Ю.А.*) // <http://www.alanica.ru/library/Feod/text.htm>

Жития царя-царей Давида // Символ. – № 40. – (1998) // <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XI/1080-1100/David/frametext1.htm>

Ибн Хурдадбех. Книга путей и стран / Перевод Великановой В.М. – Баку, 1986. // <http://www.vostlit.info/Texts/rus2/Hordabeh/frametext2.htm>

Измайлов И.Л. Защитники “Стены Искандера” – Казань, 2008.

Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. – Т. 2. – М., 1962.

История и восхваление венценосцев / Пер. и ред. *Кекелидзе К.С.* – Тбилиси, 1954 // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Istor_vencenoscev/frametext1.htm

Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003.

Коновалова И.Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, комментарий. – М., 2006.

Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинениях арабских географов XIII–XIV вв.: текст, перевод, комментарий – М.: Восточная Литература, 2009. – 223 с.

Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. *Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева.* – М., 1991 // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998.

Кудряшов К.В. Половецкая Степь. – М., 1948.

Кумеков Б.Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – А.-А.: Наука, 1972. – 156 с.

Кумеков Б.Е. Страна кимаков по карте ал-Идриси // Страны и народы Востока. – Т. X. – М., 1971. // <http://kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=9388>

Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006.

Матузова В.И. Английские средневековые источники IX–XIII вв.: Тексты, пер., коммент. – М., 1979 // http://www.vostlit.info/Texts/rus15/Bacon_Roger/frametext1.htm

Моця А.П., Халиков А.Х. Булгар-Киев. Пути, связи, судьбы. – К., 1997.

Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. – К., 2005. – № 1.

Осіян О. Поширення християнства серед половців XI–XV ст. // Київська старовина. – № 2. – К., 2005.

Паромов Я.М. Поселения и дороги на Таманском полуострове в VII–XIII веках // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. – М., 2003.

Пиоро И.С. Крымская Готия. Очерки этнической истории Крыма в позднеермский период и Ранее Средневековье. – К., 1990.

Пріцак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”. – К., 2008.

Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153 гг.) / Публикация О.Г. Большакова и А.Л. Монгайта. – М., 1971 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame1.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame2.htm>

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frame3.htm>

Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / [Перевод и комментарии А.П. Ковалевского.] Под редакцией И.Ю. Крачковского. – М.–Л., 1939 // <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/fadlan.htm>

Расовский Д.А. Половцы. III. Пределы “поля половецкого” // *Seminarium Kondakovianum* / *Annali dell’Istituto Orientale di Napoli*. – Т. 9. – Прага, 1937.

Расовский Д.А. Пределы “поля половецкого” // *Seminarium Kondakovianum* / *Annali dell’Istituto Orientale di Napoli*. – Т. 10. – Прага, 1938.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. I: Извлечения из сочинений арабских. – СПб., 1884.

Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. критич. текста, пер. с араб. пред., коммент., прим. и указатели З.М. Буниатова. – М., 1996 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frame1.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frame2.htm>, <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frame3.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frame4.htm>,

<http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Nasawi/frame5.htm>

Фоменко И.К. Образ мира на старинных портоланах. Конец XIII–XVII в. – М., 2007.

Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / *Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold.* – London, 1937 // <http://odnap11yazyk.narod.ru/hududalal.htm>

Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – Cambridge, 2005.

Л.Д. Прицак

ДО ІСТОРІЇ КНИГИ “ПУТЕШЕСТВИЕ ИБН-ФАДЛАНА НА ВОЛГУ”

Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969) “один з найвидатніших знавців арабських джерел з історії Східної Європи”¹ належить до знаної родини харківських науковців. За походженням – із козацького старшинського роду, започаткованого Семеном Семеновичем Ковалівським² в середині XVII ст.

Ковалівський студіював в Лазаревському інституті східних мов у Москві на кафедрі арабістики у славетного вченого А.Ю. Кримського епохи його московської доби (1898–1918). Блискучий учитель прищеплював своєму учню ідею сполучати арабістику з україністикою: “...Коли я люблю Схід, то чи ж я тому винен? А що східна спеціальність не спинить мені роботу українську, дак цьому вірте”³.

Не дивно, що учень А.Ю. Кримського, Андрій Ковалівський ще з лютого 1925 р. бере активну участь у творенні українського сходознавства і стає (1926 р.) одним із членів Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців у тодішній столиці України – Харкові. Вирішальну роль для А.П. Ковалівського в арабістичному джерелознавстві відіграє академік І.Ю. Крачковський. Корифей арабістики Крачковський, який очолював кабінет Інституту сходознавства АН СРСР в Ленінграді у 1936 р., запросив до співпраці талановитого універсального дослідника А.П. Ковалівського. Саме в цей час головним зацікавленням його наукових досліджень над арабськими джерелами з історії СРСР стає Ібн Фадлан.

Ібн-Фадлан Ахмед ібн-аль-Аббас ібн Рашид ібн-Хаммад, арабський мандрівник, письменник I-ї пол. X ст. увійшов в історію як автор знаменитої “Записки” – надзвичайно важливого джерела з історії Східної Європи

¹ Крачковський І.Ю. Арабістика в ССРСР. Очерки по истории русской арабистики. – М–Л., 1950. – С. 231, 260.

² Маслійчук В.Л. Козацько-старшинський рід Ковалівських на Слобожанщині. Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої до 100-річчя від дня народження. – Харків, 1995. – С. 13–15.

³ Цит. за: Агатангел Кримський. Нариси життя і творчості. – К., 2006. – С. 18.

Х ст.¹ Ібн-Фадлан відвідав Волзьку Булгарію в 921–923 рр. в якості секретаря у складі посольства аббасидського халіфа аль-Муктадира (908–932). Вони проїхали через Хорезм, перетнули плато Устюрт і Приуральські степи². Ініціював приїзд багдадського посольства правитель Волзької Булгарії, який хотів позбавитися влади хозарів, просив прихильного ставлення халіфа і обіцяв прийняти іслам. Посольство вирушило з Багдаду в 921 р. й прибуло в Волзьку Булгарію у травні 922 р. Навесні 923 р. Ібн-Фадлан повернувся до Багдада і склав офіційний звіт, в основу якого поклав подорожні записки.

Твір Ібн-Фадлана, присвячений опису країн “тюроч, хазар, русов, славян, башкир и др. народов по части различий их вероучений, сведений об их царях, их положения во многих делах”³, відрізняється багатством матеріалу. Крім філологічної праці для всебічної оцінки твору Ібн-Фадлана як історичного джерела, необхідно вивчити його самого як історичну особу, історію того посольства, з яким він їхав на береги р. Волги й усі пов’язані з цією історією обставини.

Яким був характер інформації Ібн-Фадлана? Оповіді Ібн-Фадлана відрізняються своєю безпосередністю і правдивістю. Його спостережливість, зацікавленість різними подробицями, викликає подив. Усі знають, що такі особливості самі не приходять. Сучасні вчені-мандрівники й колекціонери етнографічних матеріалів проходять спецпідготовку, щоб виробити в собі здібність звертати увагу на те, чого не помічає звичайний спостерігач, вміти складати спеціальну програму спостережень. Для Ібн-Фадлана “підготовкою” була тодішня географічна література, зокрема опис подорожей. Тому А.П. Ковалівський зробив детальне порівняння твору Ібн-Фадлана із творами IX–X ст., написаних арабською мовою: опис подорожі Салама Перекладача через Кавказ і казахські степи на Схід (842–844); інформації про подорож посла халіфа Хишама Малика (724–743) до турецького царя, збережені у Ібн-аль Факиха (текст Мешхедського рукопису, с. 168б, рядки 6–16)⁴. У висновку можна сказати, що Ібн-Фадлан добросовісно ставився до опису всього того, що бачив і чув. Це правда, що його опис дійшов до нас далеко не в повному обсязі і з перекрученнями. Але шляхом довгого й уважного вивчення тексту Ібн-Фадлана багато може бути поновлено.

Що являє собою Мешхедський рукопис, до складу якого входить опис подорожі Ібн-Фадлана? Мешхедський рукопис – це збірник рукописних

¹ Греков Б.Д. Волжские болгары в IX–X веках // Исторические записки. – Т. 14. – С. 4; Якубовский А.Ю. К вопросу об исторической топографии Итиля и Болгар в IX и X веках // Советская археология. – Т. X. – С. 270.

² Ковалевский А.П. О степени достоверности Ибн-Фадлана // Исторические записки. – 1950. – Т. 35. – С. 265–293.

³ Ахмед-Заки Валиди. Мешхедская рукопись Ибн аль Факиха // Известия РАН. – Л., 1924. – Сер. 4 – Т. 18.

⁴ Ковалевский А.П. О степени достоверности Ибн-Фадлана // Исторические записки. – 1950. – Т. 35. – С. 269.

творів Ібн-аль-Факиха¹, Абу-Дулафа і Ібн-Фадлана, який зберігався в бібліотеці книгосховища при гробниці імама Алі Ібн-Риза в м. Мешхед в Ірані. Найбільш давній каталог мешхедської бібліотеки був складений за вказівкою Мутаваллі-баши мірзи Мухаммада Хусейна Афзуд-аль-Мулька, який у 1851 р. був посланником Ірану до Петербурга. Він відвідав публічну бібліотеку і ознайомився з її каталогами. Більш за все саме це знайомство стимулювало його до укладання каталогу мешхедської бібліотеки. В наступному каталозі, складеному у 1894–1895 рр., Мешхедський рукопис значиться у 17-му відділі “Книги історичні” під номером 110.

Цікава історія самого тексту твору Ібн-Фадлана. На підставі даних, які ми маємо на сьогодні до розгляду, історія твору Ібн-Фадлана може бути представлена таким чином. На жаль закінчення рукопису відсутнє, зокрема, невідомо, скільки аркушів не вистачає, але із твердження арабського енциклопедиста Якута (XIII ст.) ми знаємо, що Ібн-Фадлан довів свою розповідь до повернення в Багдад. Це означає, що свій твір він закінчив у Багдаді. Багато місць твору вказують нам на те, що він був написаний для придворних багдадських кіл. Це не був “звіт халіфу”, як вважалося раніше, а дуже детальний опис унікальних відомостей етнографічного характеру усього баченого ним в далеких країнах гузів, башкирів, русів, болгарів, хозарів. Однак, навіть у скороченому вигляді тексту опису подорожі ми бачимо офіційну частину. Ібн-Фадлан скрізь підкреслює, що багдадське посольство підтримувало всіляко престиж халіфа. В той же час Ібн-Фадлан намагається поставити посла Сусана на другорядну позицію, вустами болгарського царя висловлюється принизливо про інших членів посольства, тим самим підкреслюючи свою провідну роль. Більш за все ці місця відомого нам тексту стосуються офіційного звіту халіфу Ібн-Фадлана як секретаря посольства, який теж був написаний, де він виправдовується за невдале посольство, приписуючи усі негаразди іншим. З точки зору халіфського уряду посольство не досягло своєї мети: гузи в мусульманство не були навернені, болгар не прийняли багдадські мусульманські звичаї, а зберегли середньоазійські, послы не спроможні були одержати 4000 динарів в Середній Азії – це все підірвало престиж халіфа в країні болгар. Посол Сусан, ймовірно, звинувачував в усьому Ібн-Фадлана, він впав в немилість і історія з посольством була призабута. Але один примірник повного твору Ібн-Фадлана якось попав до Бухари, де ним зацікавилися. Саме тут у 40-х роках X ст. переписувався захоплюючий твір Ібн-аль-Факиха аль-Хамадані, який складався з 2-х томів. Його редактор, бухарський вельможа, вирішив приєднати до нього одержані ним ще два послання Абу-Дулафа з описом його подорожі далекими країнами і твір Ібн-Фадлана. Редактор, на думку А.П. Ковалівського, скорочуючи Ібн-аль-Факиха, скоротив водночас й Ібн-Фадлана, бо інакше том був

¹ Тоған А.З. Мешхедская рукопись Ибн-ал-Факиха. – Иран, 1924. – Сер. 6. – № 18. – С. 237–248.

би дуже об'ємним. Але до XIII ст. Мешхедський збірник залишався в одній з приватних бібліотек. Тільки зі слів Якута можна зробити висновок, що на початку XIII ст. він побував в руках багатьох, зрозуміло, тільки в Середній Азії. Один примірник, ймовірно, був у Мерві, в бібліотеці Хатун, де пережив монгольське нашествя, а вже в XVII ст., попав до Мешхеда.

Але й повний, не скорочений, твір Ібн-Фадлана не зовсім зник. Невідомий компілятор зробив з нього виписки. Ця компіляція була відома в кінці XII ст. і навіть в XVI ст., коли робили з нього виписки спочатку Ахмед Тусі, а потім і Амін Разі. Ми маємо надію, що цю компіляцію буде знайдено і тоді ми одержимо нові дані про повний твір Ібн-Фадлана. Безпосередньо твір Ібн-Фадлана, звичайно, загинув. Якщо поновити повний твір Ібн-Фадлана неможливо, то для історика важливо знати, хто саме був його редактором, який зробив скорочення й чим він керувався при цьому.

В "Путешествии Ибн-Фадлана"¹ було з'ясовано, що укладач Мешхедського збірника був якийсь бухарський вельможа, скоріш за все візир одного із саманідських емірів². Ймовірно, йому і його еміру заадресував свої два послання Абу-Дунаф. Це було у 40-х роках X ст. Значить, у подальшому дослідженні особу цього візира можна буде встановити. Можна допустити, що і скорочення в тексті Ібн-Фадлана належать саме йому. Як ми вже згадували, Ібн-Фадлан писав для багдадців, для яких відомості про Бухару могли бути цікавими. Тому своє оповідання про Бухару він почав з опису грошей³. Далі ця оповідь скорочується редактором, бо на його думку вона "не цікава". Цей факт підтверджує й оповідь про Хорезм, яка теж починалася з опису грошей. Мабуть бухарський візир скорочував ті місця, які були не прийнятні для бухарського уряду, або як такі, що втратили своє політичне значення. Зокрема в Мешхедському рукописі подається історія про 4000 динарів, які багдадське посольство так і не одержало в Середній Азії. Але у оповіді були й значні пропуски, що викликає думку про скорочення, особливо етнографічних подробиць. За даними досліджень іранських авторів, ми поки що не зможемо цього перевірити, хоча Звіт Ібн-Фадлана був широко відомий в арабо-перському світі.

Якими ж були результати багдадської офіційної місії? Багдадське посольство 922 р. внесло глибокі зміни в ситуацію в Східній Європі. Посольство було одним із головних кроків – ланцюга подій, які підняли Волзьку Булгарію із васального до домінуючого положення у домонгольській Східній Європі. Щоденник Ібн-Фадлана – це яскравий погляд зі сторони людини ерудованої й політично досвідченої, якій притаманні у спостереженнях особливості його мусульманського виховання. У 1225 р. в бібліотеці у

¹ Путешествие ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и коммент. [А.П. Ковалевского] под ред. акад. И.Ю. Крачковского. – М–Л., 1939. – С. 26–30.

² Ковалевский А.П. О степени достоверности Ибн-Фадлана // Исторические записки. – 1950. – Т. 35. – С. 265–293.

³ Путешествие ибн-Фадлана на Волгу. – С. 57.

Мерві, “Рисале” (Записки) Ахмеда Ібн-Фадлана потрапили до рук арабського енциклопедиста Якута аль-Хамаві (Якут аль Румі). В часи Якута (1179–1229) твір Ібн-Фадлана був розповсюджений й знаходився у багатьох осіб східного Ірану. Особисто Якут включив декілька фрагментів з Ібн-Фадлана у свій “Географічний словник” (1224), який дійшов до нас у кількох списках.

Що собою являють рукописи Якута?

I. Рукопис “Географічного словника” Якута. Рукопис походить з т.зв. першої колекції Руссо, французького генерального консула в Алеппо, придбаний у 1819 р. Перші згадки про рукопис є у покажчику Руссо, опублікованому ним під час продажу колекції. Руссо, якому належав цей рукопис, народився у 1780 р., був консулом у Басрі в 1805 р., генеральним консулом спочатку в Алеппо у 1808 р., потім у Багдаді в 1814 р., помер в Триполі (Африка) у 1831 р. Його колекція складалася приблизно із 500 рукописів, що походили з Сирії, Ірану й Іраку. Рукопис було зазначено під номером С 588 в Інституті сходознавства АН СРСР.

II. Рукопис Інституту сходознавства АН СРСР № D.128. Рукопис є копією першого тому рукопису “Географічного словника” Якута, що знаходився в Мешхеді у тому ж книгосховищі, що й рукопис твору Ібн-Фадлана М. Число аркушів – 315.

III. Копія з музею Азії. Більша частина повідомлень – це виписки зі статей, головню, місцевостей Ірану, прилеглих до південних берегів Каспійського моря. Рукопис на 227 аркушах по 25 рядків на сторінці.

IV. Копенгагенський рукопис Якута. Рукопис, закладений в підгрунття перекладу Расмуссена. Складається із двох томів, за даними Френа, в них багато пропусків.

V. Оксфордський кодекс Якута. Вперше опублікований Френом¹. Рукопис написано у 876/877–1471/1472 рр. Рукопис використовувався і Зейпелем. Вважається, як і паризький, одним з кращих в Європі.

IV. Берлінський кодекс Якута із збірки Шпренгера. Кодекс покладено в основу видання Вюстенфельда. Він легко читається, але має багато помилок й пропусків. Рукопис належав д-ру Шпренгеру й придбаний у нього в 1857 р. Шпренгер пробув на Сході 13 років: спочатку в Індії, потім в Єгипті, Сирії, Месопотамії, Іраку та багатьох інших країнах. Його хобі було колекціонування різних рукописів. В цьому рукописі є цікаві варіанти до Ібн-Фадлана.

VII. Лондонський кодекс Якута Британського музею. Список дуже неповний із Ібн-Фадлана, є лише статті: “Хозари”, “Хорезм”, “Руси”. Кодекс знаходиться під номером 1313.

VIII. Лондонський кодекс Якута Британського музею. Використаний Зейпелем. За каталогом Ш. Рьо № 1312. Ймовірно копія XVI ст.

¹ Frähn. Ibn Foszland's and anderer Araber Berichte über die Russen der älteren Zeit. – S-Petersburg, 1823.

Написана різними почерками. Екземпляр зіпсований: відірвані шматки сторінок.

IX. Лондонський кодекс Якута Британського музею. За каталогом Ш. Рьо № 966–967. Рукопис має багато помилок, оскільки переписувач майже не знав арабської мови.

X. Паризький кодекс. Розкішно списаний біля 1850 р. з якогось константинопольського рукопису. За Вюстенфельдом третій за досконалістю рукопис в Європі. Старий шрифт – Додаток 886.

У 1814 р. данською мовою Істерніст Я. Расмуссен опублікував частинами “Рисале” Ібн-Фадлана у баченні Якута аль-Хамаві. У 1832 р. академік Х.М. Френ¹ опублікував російською мовою переказ Якута. До цього про Ітільську Булгарію було офіційно відомо в Росії тільки з праць В.М. Татищева. На підставі даних перського каталогу Мешхедської бібліотеки і печаток на полях Мешхедського рукопису, було встановлено, що цей останній належить до цілої колекції книжок Ібн-Хатун, який подарував їх в Мешхед. Сьогодні є припущення, що Ібн-Хатун є нащадок пані Хатун, якій належала чудова бібліотека в Мерві, про яку розповідав Якут на початку XIII ст. Таким чином даний Мешхедський рукопис² відноситься, ймовірно, до XIII ст. й згаданої Мервської бібліотеки. Якут користувався цією бібліотекою і бачив цей рукопис, але виписки робив з іншого списку, про що свідчить різне прочитання тексту. Як відомо, найдавніший опис Русів знаходився у “Записці” Ібн-Фадлана про його подорож по Волзі у 921–922 рр. До 20-х років XX ст. твір Ібн-Фадлана був відомий в нашій країні лише поодинокими статтями “Руси”, “Слов’яни” із т.зв. “Географічного словника”, який уклав Якут аль-Хамаві (1179–1229)³. Всесвітньо-відомий вчений Омелян Прицак, маючи у приватній сходовознавчій бібліотечній колекції “Рисале” Ібн-Фадлана цитує його у своїй монументальній праці про історію Давньої Русі при описі русів: “...Я бачив Русів, при кожному з них є топір, меч і ніж [при тому] він із всім тим [ніколи] не розстається. Мечі їх плоскі, із бороздками, франкські”⁴ (каролінгські). Оці дані арабських джерел підтверджують етимологію С.А. Гедеонова із 1876 р. про те, що форма слова “харалуг” у “Слові о полку Ігоревім” –

¹ Російський арабіст німецького походження Христіан Мартін Френ (Frähn) зібрав ці поодинокі частини-статті, переклав і видав у книзі “Ibn Fadlan’s and anderer Araber Berichte über die Russen der älteren Zeit”. – Санкт-Петербург, 1823.

² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – С. 22.

³ Институт востоковедения РАН. Рукопись “Географического словаря” Якута, № С 588.

⁴ Ibn Fadlān, Ahmad, fl. 922. Risālat Ibn Fadlān fī waṣf al-rihlah ilā bilād al-Turk wa-al-Khazar wa-al-Rūs wa-al-Saqālibah sanat 309(921) Ahmad ibn Fadlān ibn al-‘bbAās ibn Rāshid ibn Hamād; haqqaqahā wa-‘allaqa’ alayhā wa-qaddama lahā Sāmī al-Dahhān. [Dimashq: al-Matba ‘ah al-Hāshimīyah, 1959] 203 p.[6] leaves of plates: maps, facsim; 25 cm. (Matbū ‘āt al-Majma’ al-‘Timī al-Arabī bi-Dimashq).

означає “каролінг”¹. Як бачимо, твір Ібн-Фадлана – унікальний арабський рукопис, слідуючи за матеріалами якого, А.П. Ковалівський наводить у питанні тематики такий список:

1. Характерні риси притаманні різним народам (“Путешествие Ибн-Фадлана”, с. 58, 66, 78).
2. Про мідні [278] і взагалі дрібні гроші (там само, с. 57–78, прим. 125).
3. Про податки на землю й майно, торгівельне мито (с. 72, 78).
4. Особливі судді для мусульман в немусульманській країні (с. 85).
5. Присутність дружини (жінки) царя на офіційній аудієнції (с. 67–68).
6. Покарання за перелюб, крадіжку і розбій (с. 61, 74, 80).
7. Про педерастію (с. 61, 74, 80).
8. Різні обряди поховань, зокрема спалювання жінки разом з чоловіком (с. 63–64, 77, 80–83).
9. Самогубство воїнів після смерті царя (с. 83, прим. 1136).
10. Ідол, або покійник, “з’їдаючий” жертвоне м’ясо, що являється не правдоподібним (с. 80).
11. Їжа за окремими столами (с. 68).
12. Вбивство тварин для їжі шляхом биття по голові, що ісламом заборонено (с. 61).
13. Про бруд, миття і ставлення до мусульманських ритуальних омивань (с. 60, 61, 64, 79).
14. Одівання багато одежі у декілька слоїв (с. 59).
15. Про звичай гоління, або вищипування бороди (с. 64, 65), або дуже її відпускати.
16. Різні сорти жирів (с. 73).
17. Єдиноріг і носоріг (с. 76–77).
18. Пробиття діри в дереві для викачування соку (с. 72).

Ця систематизація кола питань викликала у автора і читачів Ібн-Фадлана особливі зацікавлення. Бо автор був безпосереднім очевидцем, а не записував, як інші автори, зі слів оповідача. Все це дає краще розуміння тексту Ібн-Фадлана. Щоб переконатися у цьому наведу два приклади із “Путешествия Ибн-Фадлана на Волгу...” про життя і традиції русів X ст. У вищеподаній системі (див. п. 8) йдеться про різні обряди поховань, зокрема спалювання жінки разом з чоловіком². Відкриття більш-менш повного опису подорожі Ібн-Фадлана на Волгу ліквідувало думку О. Спицина³, про те, що арабський письменник взагалі не був на берегах Волги.

¹ Прицак Омелян. Коли і ким було написано “Слово о полку Игоревім”. – К., 2008. – С. 134. Див. також: Frye Richard Nelson. Ibn Fadlan’s. A tenth-Century traveler from Baghdad to the Volga River. Journey to Russia (translated with commentary by Richard N. Frye). – Princeton, 2005. – P. 160.

² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – 139 с.

³ Спицын А. О степени достоверности “Записки” Ибн-Фадлана // Записки Русск. Археол. Общества. Новая серия. – 1899. – Т. XI. – Вып. 1, 2. – С. 161–162.

В тодішній науковій літературі на багато питань О. Спіцину дали відповіді такі вчені як Х. Френ¹, Ф. Вестберг, В. Тізенгаузен². Але деякі питання залишалися невирішеними, зокрема: *що за великий намет на судні, в якому разом з покійником вміщувалося дев'ять чоловік? Звідки знаєцька з'явився намет? Чому таке велике судно? Не на барках же руси ходили по Волзі? Хіба можна було цю споруду утримувати тільки на чотирьох підпорах? Як зображення богів могли стояти так близько до вогнища? Хіба не повинні вони були згоріти разом з померлим русом?*

Почнемо з “богів”. У відомій в часи О. Спіцина виписці Якута було сказано, що довкола корабля померлого руса було поставлено “нечто вроде людей и больших из дерева”³. А.П. Ковалівський прийшов до висновку, що з таким змістом цей текст не має сенсу. А. Гаркаві⁴ переклав цей пасус, так: “деревянные изображения, подобные людям и великанам (буквально большим людям)”. А. Спіцин вважав за неможливе, щоб зображення богів могло знаходитися так близько до вогнища, бо вони б згоріли⁵. В. Тізенгаузен⁶ був проти того, що дерев'яні ідоли були розставлені не близько підпаленого намету, а довкола нього, можливо досить далеко. Тому вчений, іронізуючи вибачався за Ібн-Фадлана, що він не вказав точно наскільки далеко знаходилися ці фігури від вогнища. Але разом з тим ніде не говориться, що ці фігури – ідоли богів. Це могли бути і зображення вбитих цим русом ворогів, які повинні були згоріти разом з ним, щоб на тому світі ці вороги стали його рабами. Тобто вчені, які вступили в цей діалог створили собі проблему, говорячи англійською мовою dead-end.

В Мешхедському рукописі⁷ ми маємо первинний текст цього повідомлення: “И вот он (корабль) был вытасчен (на берег), и для него были поставлены подпорки из дерева хаданг и другого (дерева), и было так же поставлено вокруг них (четырёх подпорок). (Можно, конечно, и “вокруг него”, т.е. корабля. Но из дальнейшего видно, что корабль дальше подвигают на этот помост) нечто вроде больших помостов из дерева. Потом (он) был потащен (дальше) пока не был помещен на эти деревянные сооружения” (Мешх. рукопис, с. 211а, рядки 15–17).

Графічно, пише А.П. Ковалівський⁸, текст Якута може бути зрозумілий як спотворення цього тексту. Ібн-Фадлан в іншому місці говорить про

¹ Френ Х.М. Frähn “Ibn-Fadlan's und anderer Araber Berichte über die Russen der älteren Zeit”. – СПб., 1823.

² Тізенгаузен В. В защиту Ибн-Фадлана // Записки Вост. Отделения Русск. Археол. Общества. – 1900. – Т. XIII. – С. 21–32.

³ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – 139 с. (прим. 964).

⁴ Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р.Х.). – СПб., 1870. – С. 26.

⁵ Спицын А. Там само. – С. 163.

⁶ Тізенгаузен В. Там само. – С. 28.

⁷ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – С. 77.

⁸ Там само. – С. 79–80.

ідолів богів русів, що стояли на базарі. Але при похованні руса про них не йшлося. Старий помилковий текст ввів в оману художника Г. Семирадського, який зобразив ідолів у лівій частині своєї картини. А поза тим, він намалював поміст довкола судна, буцімто вгадав дійсний характер цієї споруди.

Той факт, що не на барках, а суднами ходили руси на Константинополь у 860 р. стверджує професор О. Прицак¹ у т. 1 “Походження Русі”, а саме: “видатний візантолог О.О. Васильєв, який надрукував книжку під назвою “Руський напад на Константинополь 860 р.”. На його думку, “Русь прийшла суднами з гирла Дніпра, куди дісталася з Києва”. Таким чином, чотири підпори і поміст могли втримати велике судно (ладдю), на якій був немалий намет. А.П. Ковалівський погодився із О. Спіциним, на противагу В. Тізенгаузена, що у трагічний момент вбивства в наметі дівчини (жінки) руса, знаходилися крім неї самої і померлого (руса)², також шість чоловіків й стара “ангел смерті”. Але ми знаємо від А. Разі, що “шалаш был специально простроен к данному случаю. Он не был постоянной частью корабля, и, конечно, занимал на нем необычно большое пространство, не соответствующее размерам судна”³. Дійсний характер цієї споруди – це чотири підпори й поміст, що підтримували (судно) ладдю, на якій було поставлено великий намет, що спалювався. У такий спосіб на судні відбувся обряд поховання руса⁴, зокрема спалювання жінки разом з чоловіком.

Інший приклад з нез’ясованих питань в тодішній літературі, щодо тексту Ібн-Фадлана, про традиції русів X ст. *Що за міфічні нагрудні “коробочки” чи “ладунки” у дружин (жінок) русів?* Досить незрозумілим був текст Якута з комбінацією слів “кольцо”, “коробочка” і “нож”. Всі посилання В. Тізенгаузена на літературу, на праці Я. Расмуссена, Х. Френа, П. Савельєва, А. Котляревського, В. Стасова, Г. Якоба, Гейда нічого не допомагали, бо головне залишалось не з’ясованим, власне, що про це говорив сам Ібн-Фадлан. Текст Мешхедського рукопису ще більше ускладнював становище. А.П. Ковалівський стверджує, що там слова⁵ “хукка” – “коробочка” і “халка” – “кольцо” були переставлені (Мешх. рукоп., с. 210а, рядки 3–5). В той час вчений втратив надію і щоби розібратися у цій плутанині мусив визнати: “окончательно решитъ вопрос могла бы только археология”⁶.

¹ Прицак О. Походження Русі. – К., 1997. – Т.1. – С. 227–229; також див. Medieval Academy of America Publication № 46. – Cambridge, Mass. XII. – 245 p.; Vasiliev. Russian Attack on Constantinople in 860. – P. 24, 62–63, 148–149, 174–175, 217–218, 234, 236–237.

² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – С. 81.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Там само. – С. 83.

⁵ Там само. – С. 78 (прим. 791–797).

⁶ Там само. – Прим. 796.

Але вже невдовзі, Андрій Петрович, у Аміна Разі знайшов скорочений переклад повного первинного тексту Ібн-Фадлана, який дав правильний орієнтир для з'ясування цього питання: “Женщины тех мест, соответственно своему положению и количеству (своего состояния), делают коробочки из золота, серебра и дерева и, начиная с детских лет (в рукописи с. 605 графически близкий вариант: “начиная от беременности ребенком”), привязывают их поверх груди, чтобы она не изменялась (букв. “оставалась в своем положении”) и большей не делалась” (текст по изд. Шефера, с. 278; Мешхедская рукопись с. 605, с. 521а).

Ковалівський саме це місце так прочитав у Ахмеда Тусі: “Каждая женщина имеет привязанной на груди коробочку золотую или деревянную, и каждая (коробочка) сделана в виде кружка” (рукоп. D. 129, с. 169а с поправкой сличения у Б. Дорна). Про ножі тут не згадується.

Обидва іранські тексти зберегли для нас цікаві подробиці, а саме, що коробочки ці були також і дерев'яні, звичайно, у бідняків. Але головне питання про форму цих коробочок (“в виде кружка”) та їх призначення цілком тут зрозуміло. Отже, тільки тепер А.П. Ковалівський впевнено корегував арабський текст: “А что касается каждой женщины из их числа, то на (каждой) груди ее прикреплена коробочка или из железа, или из серебра, или из меди, или из золота, или из дерева (“или из дерева” – добавляю из А.Туси и из А. Рази), в соответствии (с денежными) средствами ее мужа и с ее количеством. У каждой коробочки – обод, у которого нож, также прикрепленный на груди”. Тепер ми знаємо, що у первинному, не скороченому тексті Ібн-Фадлана був ще пасус про обставини і цілі прив'язування цих коробочок. Але поновити цей пропуск у арабському тексті впевнено неможливо, пише А.П. Ковалівський¹.

Відповідна оцінка тексту знаменитої “Записки” Ібн-Фадлана про його подорож по Волзі 921–922 рр., як джерела в цілому і в деталях, у ХХ ст., вимагала довгої і наполегливої праці в першу чергу арабістів, роботи, яка остаточно ще не завершена й у ХХІ ст. Ключовим моментом у цьому відношенні було відкриття списку оригінального твору Ібн-Фадлана. Єдиний відомий список “Записки” Ібн-Фадлана було знайдено сходознавцем Ахмедом-Закі Валіді Тоганом (1890–1970)² у 1923 році в бібліотеці при гробниці імама Алі ібн-Різи в м. Мешхед (Іран).

Треба підкреслити, що Тоган при всіх, навіть найтяжчих обставинах свого життя, залишався вченим. Активно займався вивченням мов, зокрема оволодів перською, арабською, чагатайською і іншими східними мовами; історією народів, сходознавством, працював у відомих бібліотеках, архівах, знаходив рідкісні рукописи. Закі Валіді Тоган у 1923 році прибув до ісламського міста Мешхед, що розташовується на північному сході

¹ Там само. – С. 78.

² Togan A. Zeki Validi. Notices sur les manuscrits decouverts dans les bibliothèques de Kaboul et Meched // Journal Asiatique. – 1924. – № 1. – P. 149–151.

Ірану, адміністративного центру остану Хорасан. Священне місто Мешхед є місцем паломництва мусульман-шиїтів. Мешхед уславлений такими архітектурними пам'ятниками: гробницею поета Фірдоусі, мечеттю-мавзолеєм імама Алі ібн-Ризи, при якій є знаменита бібліотека із книгосховищем, де зберігаються стародавні книжки і ісламські рукописи. У всесвітній історії Мешхед згадується вперше у X ст. Однак до важливої бібліотеки імама Алі ібн-Ризи в ті часи не допускали немусульман, тому європейські вчені туди не мали доступу.

Заки Валіді Тоган¹ як вчений-мусульманин, маючи доступ до цієї бібліотеки, у 1923 р. зібрав інформацію про важливі рукописи, які там знаходилися, доти невідомі науці. І у цьому ж році Тоган відкрив унікальну рукописну збірку Мешхедський рукопис², в якій містився твір Ахмеда Ібн-Фадлана "Подорож по Волзі у 921–922 рр.". Тоган описав унікальний рукопис тексту знаменитої "Записки" Ібн-Фадлана³ і копію свого Звіту послав до Петрограду своєму колишньому вчителю, визначному спеціалістові з історії Сходу, академіку Василю Володимировичу Бартольду (1869–1930). Не зважаючи на те, що автор був "ворогом" радянської влади, академік Бартольд надрукував звіт Тогана у виданні "Известия Российской Академии наук"⁴. Очевидно, стаття була заборонена одразу, як вийшла друком. Однак, публікація викликала велике зацікавлення серед російських вчених, тому вони вимагали від радянського уряду дістати копію унікального Мешхедського рукопису з текстом знаменитої "Записки" Ібн-Фадлана. Але іранці вживали різних виправдовувань, щоби не вислати цього тексту. Тим часом в Ірані у 1934 році як і в цілому культурному світі святкували 1000-ліття появи великої епічної поеми Фірдоусі "Шахнаме" (Книги царів). Перші спроби перекладу уривків поеми українською мовою зробив А.Ю. Кримський⁵ (1895). Російський переклад було підготовлено до видання у 1934 р.⁶ З цієї нагоди Академія наук СРСР підготувала чудово оформлений, з кольоровими мініатюрами, каталог рукописів Шахнаме, які

¹ Ibid.

² Тоган Заки Валиди. Новая рукопись Ибн-уль-Факиха // Тюрк юрду. – Анкара, 1924. – № 4. – С. 297–304.

³ Togan Zeki Validi. Ibn al-Faqīh al-Hamadānī, Axbār-u 'l-buldān (A); 930 senelerinde yazılmış, M. De Geoe neşri, Leyden, 1888=BGA, V. Bu Kitabin mufassal nüshasinin mühim bir kısmı Meşhed 'de Ravza kütüphanesinde, № 109 da bulunmaktadır, Bk. Zeki Validi Meşhedsкая rukopis' ibn-u L-taqiha, d. Bulletin de la Académie des Sciences de Russe, 1924. – S. 237–248. Див.: Ord. Prof. Dr. A. Zeki Validi Togan. TARIHTE YSYL (4 üncü Baski). – Istanbul. 1985.

⁴ Тоган Заки Валиди. Мешхедская рукопись Ибн аль Факиха // Известия РАН. – 1924. – Сер. 4. – Т. 18. – С. 237–248.

⁵ Шагнаме або Іранська книга царів. В кн. Кримський А. Пальмове гілля. Екзотичні поезії. – К., 1922.

⁶ Книга царей Шах-намэ. Избран места. Пер М. Лозинского. Под ред., с комментарием и статьей Ф.А. Розенберга. – М–Л., 1934.

знаходилися в радянських бібліотеках, зокрема в Ленінграді. Кілька примірників цього видання було надіслано до Міністерства культури Ірану. Іранці були приємно вражені таким подарунком і на взаєм запитали АН СРСР, чим вони можуть віддячити. Відповідь радянських вчених була дуже проста – копією Мешхедського рукопису в якому знаходився твір Ахмеда Ібн-Фадлана про його подорож Волгою у 921–922 рр. 1935 р. уряд Ірану передав АН СРСР фотокопію Мешхедського рукопису, знайденого Закі Валіді Тоганом в Мешхедському музеї Астане Кудс. Постає проблема: де знайти вченого, який би міг підготувати видання?

Питання Мешхедського рукопису за текстом Ібн-Фадлана обговорювалося на засіданні ЦК Компартії СРСР і АН СРСР й було названо визначного вченого-арабіста І.Ю. Крачковського як людину, яка може це зробити. Отже, Й.В. Сталін запросив до себе на прийом І.Ю. Крачковського і зажадав від нього публікації Ібн-Фадлана. Тоді академік І.Ю. Крачковський побачив нагоду, щоб допомогти своєму учню, українському арабісту А.П. Ковалівському, який на той час був заарештований. Академік І.Ю. Крачковський пояснив Сталіну, що при всьому своєму знанні арабської мови він більше займався новоарабською літературою і не має досвіду у читанні текстів X ст. Тоді Сталін спитав Крачковського, кому б він міг доручити це зробити? І.Ю. Крачковський назвав ім'я свого учня – А.П. Ковалівського. Сталін спитав, яка його адреса? На що Крачковський відповів: “Не знаю, але її знають органи безпеки, бо він ув'язнений”¹. Сталін дав наказ органам безпеки знайти Ковалівського, якого згодом привезли до в'язниці в Ленінграді. Сталін домовився з Інститутом сходознавства АН СРСР, що для Ковалівського створять всі умови, нададуть потрібні йому книжки; вранці його будуть привозити із тюрми, щоб він цілий день міг працювати в Інституті сходознавства, а ввечері його повертатимуть до тюрми на ніч. Так щоденно, доки вчений не скінчить своєї праці.

Згадаємо, що на запрошення академіка І.Ю. Крачковського з середини 30-х років А.П. Ковалівський працював в Інституті сходознавства АН СРСР (в Ленінграді). Головною причиною переїзду А.П. Ковалівського із Харкова до Ленінграда, були його наукові дослідження в царині сходознавства. Адже про це пише сам Андрій Петрович у заяві до дирекції Інституту сходознавства АН СРСР від 2 січня 1934 року: “...найголовніше – авторитетне керівництво і мати справжню школу”². В цей час А.П. Ковалівський досліджує і перекладає твори середньовічних арабських авторів з історії народів Східної Європи, в т.ч. Ібн-Фадлана про його подорож в Волзьку Булгарію. І.Ю. Крачковський не тільки підтримав своїм науковим авторитетом

¹ Митряев А.И. Андрей Петрович Ковалевский. На честь заслуженого діяча науки України Андрія Петровича Ковалівського. Тези Міжнародної наукової конференції присвяченої 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995.

² Архів Санкт-Петербурзького відділення Ін-ту сходознавства РАН. – Ф. 152. – Оп. 2. – Од. зб. 447.

талановитого співробітника Андрія Петровича, але й надав необхідні умови для плідної роботи. У 1936 році Інститут сходознавства одержав фотокопію Мешхедського рукопису, в якому містився твір Ібн-Фадлана. Фотографія була настільки прекрасною, що фіксувала найменші деталі і, в основному, замінила оригінал. З. Валіді хоч і бачив оригінал Мешхедського рукопису у 1923 р., але мусив працювати над ним з великою швидкістю, про це свідчать виписки з його звіту, наданого до Російської Академії наук у 1924 р.¹ У своїй подальшій дослідницькій роботі над цією тематикою, Тоган теж користувався фотографією. Таким чином вчений не мав ніяких переваг. А.П. Ковалівський детально вивчав твір Ібн-Фадлана за Мешхедським рукописом. Перші підсумки його роботи були підсумовані на другій сесії Асоціації арабістів, що відбулася в Ленінграді у жовтні 1937 р.² Доповідь про “нового Ібн-Фадлана” була надрукована невдовзі у “Віснику давньої історії”³.

Завдання А.П. Ковалівському було таке: підготувати арабський текст Ібн-Фадлана, зробити переклад на російську мову і написати коментар. Вчений фототипово відтворив рукопис, тобто дав можливість мати судження про кожне слово пам’ятки Ібн-Фадлана усім майбутнім дослідникам. Його російський переклад відтворював варіант тексту за Мешхедським рукописом⁴. А.П. Ковалівський подав археографічний вступ, надзвичайно важливий науковий коментар у 1237 примітках, де є ретельний розбір усіх варіантів Якута за друкованими текстами його “Географічного словника”, значний філологічний апарат у тому числі література тлумачень різних авторів, посилення на арабські словники, огляд джерел, арабський і російський покажчики і 33 фотокопії оригінального тексту з Мешхедського рукопису. Універсальний дослідник А.П. Ковалівський свою працю 1939 р. розглядав як перший крок у джерелознавчому вивченні твору Ібн-Фадлана.

В той же час Закі Валіді Тоган підготував видання арабського тексту Ібн-Фадлана із німецьким текстом, перекладом і коментарем⁵. Сходознавець подав також багатий матеріал із східних авторів, з археології і лінг-

¹ Тоган Заки Валиди. Мешхедская рукопись Ибн аль Факиха // Известия РАН. – 1924. – Сер. 4. – Т. 18. Див. примітки 170, 232, 233, 239, 245, 288.

² Ковалевский А.П. Новооткрытый текст путешествия Ибн-Фадлана на Волгу / Институт востоковедения АН СССР. Вторая сессия Ассоциации арабистов. Тезисы и содержание докладов. – М-Л., 1937. – С. 27–28; “Резолюции”. – С. 3, 8, 11.

³ Ковалевский А.П. Новооткрытый текст Ибн-Фадлана // Вестник древней истории. – 1938. – № 1(2). – С. 57–76. Ще раніше тематику цієї роботи див.: Ковалевский А.П. Работа над источниками по истории Восточной Европы и Кавказа в АН СССР // Историк-марксист. – 1937. – № 1. – С. 197–198.

⁴ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – С. 31.

⁵ Togan Zeki Validi. Ibn-Fadlan's Reisenbericht // Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. – Leipzig, 1939. – В 24. – № 3.

вістики з метою обґрунтувати історію Східної Європи X ст., на етнічній території якої жили і творили в давні часи свої цивілізації тюркські народи. Тобто початок історії Давньої Русі, наприклад, треба вести не тільки від ролі східного слов'янства, але й з історії Євразійського Степу. Як цю ідею сформулював пізніше у своїй структурально-функціональній теорії професор Гарвардського університету Омелян Пріцак: “А прецінь до XVIII ст. майже половина української національної території – це Степ, в якому творили свої держави та культурні структури т.зв. кочові або півкочові народи, звичайно тюркські”¹.

Очевидно про те, що Тоган працює знали в СРСР і тиснули на А.П. Ковалівського, щоби сходознавець як можна скоріше цю роботу виконав. Почалося соціалістичне змагання. І обидва видання, як А.П. Ковалівського, так і З.В. Тогана вийшли друком у 1939 р.

Опублікувати вже закінчену працю про подорож Ібн-Фадлана було складно. Тому що у книзі треба було зазначити прізвище перекладача та автора коментарів А.П. Ковалівського, який був тоді “ворогом народу”, а це було неможливо. Академік І.Ю. Крачковський, як редактор, пояснив факт видання наукової праці без прізвища автора в своєму листі до В.І. Філоненка: “Для мене єдино важливо показати, що праця редагована мною, але не моя, а те, що прізвище автора зникло, – це вже не в моїх силах. Розумне видавництво пропонувало всі особові звороти, або поставити “ми”, але я відчував, що тоді сліди моєї праці в очах непосвячених можуть стертися, і сказав: *sint unt sunt, aut non sunt*”².

Видатний український сходознавець блискуче впорався з текстом Ібн-Фадлана³. У своїй книзі про І.Ю. Крачковського його учениця – Г.А. Долініна про ті часи пише: “...особливо відчутною втратою для І.Ю. Крачковського і для всього Арабського кабінету на той момент був арешт Андрія Петровича одного з основних виконавців плану вивчення арабських джерел з історії СРСР”⁴.

Як пізніше з’ясував А.П. Ковалівський, Мешхедський рукопис не належав Ахмеду Ібн-Фадлану, але містив у собі фрагменти в стенографічній формі Книги Наджиба Хамадані (XII ст.) і Аміна Разі (XVI ст.), які мали витяги з “Рисале”, що були відсутні в Мешхедському рукописі. У 1956 р. А.П. Ковалівський видав новий російський переклад “Рисале”, базований на Мешхедському рукописі, рукописі Якута, з фрагментами Хамадані і

¹ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ–Кембрідж, 1991. – С. 66. Див. також: Пріцак О. Походження Русі. – Київ, 1997, 2003. – Т. 1, 2, 3.

² Долиніна А.А. “Невольник долга”. Петербургское востоковедение. – СПб., 1994. – С 284.

³ Ritter H. “Zum Text von Ibn Fadlan’s Reisenbericht”. Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. В. 96. Н.І. 98–126.

⁴ Долиніна А.А. Там само. – С 283.

Разі під назвою “Книга Ахмеда Ібн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922”¹. У поширеному науковому коментарі до твору Ібн-Фадлана Ковалівський ідентифікує назви річок і місцевостей, що дозволило йому поновити маршрут багдадського посольства в Булгарію Волзьку, подає кордони, де розташовувалися огузи, печеніги, башкири, булгари, характеризує суспільний устрій цих народів. Велику увагу приділяє аналізу ентоніма “башкир”, доісламським віруванням. А.П. Ковалівський також підготував українську версію своєї книги про подорож Ібн-Фадлана, але не встиг її надрукувати за життя. Подробиці історії книжки А.П. Ковалівського про подорож Ібн-Фадлана я дізналася зі спогадів видатного сходознавця, мого учителя і друга О. Прицака. Харківський історик В. Заїкін (1896–1940) розповів цю історію Омеляну Прицаку під час їхніх львівських зустрічей (1937–1940). Частина О. Прицак дізнався від самого А.П. Ковалівського, з яким листувався².

У підсумку треба зазначити, що видатні сходознавці: І.Ю. Крачковський, А.Ю. Кримський, А.П. Ковалівський, О.Й. Прицак, Ю.М. Кочубей, З.В. Тоган у своїх наукових дослідженнях прийшли до висновку, що історію народу Русі слід починати з вивчення Євразійського Степу. “Степ – це майже половина української національної території, в якому прецінь до XVIII ст. творили свої держави та культурні структури т.зв. кочові або півкочові народи, звичайно тюркські”³.

Парадокс, але й досі історики вивчення історії України все починають тільки від ролі східного слов’янства. Не менш важливий висновок у тому, що історик середньовіччя мусить бути разом філологом як вищезгадані сходознавці. Бо тільки звичайний філологічний аналіз джерела відкриває – навіть якщо це невеликі фрагменти – код думок тих, хто залишили свої писані свідоцтва. А крім того – сама мова є дуже важливим джерелом для пізнання даної культурної спільноти.

Зокрема, в тексті “Записки” Ібн-Фадлана вперше подано опис народу русів – це арабське джерело дуже важливе для історії України X ст. Не випадково О.Й. Прицак 50 років свого наукового життя присвятив праці “Походження Русі”. Том третій даної праці академіка НАНУ базується на арабо-перських джерелах до історії Давньої Русі (готується до друку в Ін-ті сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ).

¹ Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922. – Харьков, 1956.

² Див.: Національний університет “Киево-Могилянська академія”, Науково-дослідний Центр орієнталістики імені Омеляна Прицака: бібліотека, архів, музей. Київ 2012. (Архів в стадії каталогізації).

³ Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембридж, 1991. – С. 66.

I.B. Путурс

РОМАНТИЗОВАНІ ЄГИПТЯНИ: ДО ПРОБЛЕМ “ЕТНІЧНОГО ХАРАКТЕРУ” Й “ЕТНОТИПУ”

В європейській культурі здавна існував інтерес до “національного характеру” (або “етнічного характеру”), що формувався в межах окремо взятої нації (етносу) під впливом природничо-географічних, культурно-історичних та інших націєтворчих (етнічнотворчих) чинників. Головним чином різниця між “націо-етнічними характерами” базувалася на інакшостях культурного порядку, котрі особливо в другій половині ХХ ст. компаративісти-літературознавці почали вивчати за допомогою термінів “attitudes” (“відношення”) та “perception” (“перцепція або сприйняття”). Разом із тим національність (або етнічність) і національні (або етнічні) культури стали розглядатись як моделі ідентифікації, а не ідентичності. Сама ж проблема національної (етнічної) сутності й ідентичності відійшла на другий план, а провідні позиції отримали питання щодо обопільних перцепцій націй (етносів) та їхніх інородних іміджів, які стали основними предметами дослідження літературної імагології. “Історія літератури, – зауважує Дж. Ліерсен, – є формою вивчення достовірного національного характеру як відображеного у своїй історії культури” [Imagology... 2007, 19].

Власне, “національний або етнічний характер” виражається як стереотипами, так й іміджами (imago), та з часом трансформується, але при цьому завжди зберігає своє структурне ядро. Звичайно, більшої зміни зазнають національні (етнічні) іміджі, а не стереотипи. Дж. Ліерсен убачав причину таких трансформацій не в тому, що змінювалася природа imago, а в тому, що в різні історичні періоди змінювалося ставлення *Чужого* до тієї чи іншої нації (етносу).

Національні (етнічні) стереотипи чи імаготипи (термін М. Фішера) – це узагальнені, емоційно-насичені образи націй (етнічних груп), які стали загальноприйнятими, звичними, трафаретними. В національних (етнічних) імаготипах, які можуть бути негативними й позитивними, відображається думка про себе *Своїх* (авто-стереотипи) та *Чужих* (гетеро-стереотипи). За визначенням Д.А. Пажо, стереотип – “елементарна, нерідко карикатурна форма образу”, що тяжіє до знаковості, “специфічний індекс однозначної комунікації” [Цит. за: Наливайко 2005, 43]. На схожих висловлюваннях

грунтується й стаття про концепт стереотипу в “Імагології...”, але при цьому зазначається, що хоча “по суті, стереотипи – фікції; але їхнє культурологічне вивчення з’ясувало, що поки стереотипи далекі від реальності, вони також створюють власні проблематичні реальності” [Цит. за: *Imagology... 2007, 430*].

У літературі романтизму маємо презентації *египтян стародавніх* (у цій частині дослідження під “стародавніми єгиптянами” ми розуміємо єгиптян династичних періодів, тобто, до і включно з часами царювання останньої єгипетської цариці Клеопатри) і *XIX століття* (конкретніше, 1800–1870 років). Керуючись дослідженням Ентоні Д. Сміта “Національна ідентичність”, де наводяться переконливі аргументи, що “Стародавній Єгипет – це яскравий приклад етнічної держави, в якій існував тісний зв’язок між династичною державою і населенням з відносно однорідною історичною культурою” [Сміт 1994, 54], та єгиптяни XIX століття – етнічна група або “етнічна” концепція нації [Сміт 1994, 20], то правомірно вживати поняття “етнічний характер” стосовно єгиптян *стародавніх* і *XIX ст.*

Стародавні єгиптяни

Романтики створювали “етнічний характер” *стародавніх єгиптян* за допомогою схожих антропологічно-етнографічних *imago* та *імаготипів* щодо характерних особливостей темпераменту, вдачі й рівня інтелекту цього етносу. “Можна сказати, – процитуємо Ю. Кочубея – що такі орієнталістичні ознаки з часом ніби створюють канон, і вже твір про Схід не уявляється і не сприймається, якщо у ньому немає очікуваних обов’язкових орієнтальних деталей...” [Кочубей 1996, 134].

Антропологи, головним чином спираючись на розписи гробниць й описи античних авторів, дійшли висновку, що “єгиптяни були високі на зріст, мали міцну статуру, широкі прямі плечі, широке обличчя, товстуватий прямий ніс, низьке чоло. Вони були смугляві зі синювато-чорним прямим волоссям (нерідко – це перука) й густими віями, чорними мигдалеподібними очима” [14]. Подібні антропологічні характеристики трапляються й у творах романтиків, які також користувалися аналогічними джерелами для отримання інформації про зовнішність *стародавніх єгиптян*. “Це була дівчина з трохи темнішою ніж кава з молоком шкірою, наче баядерка Амані, досконалої краси й схожа на найчистіший єгипетський тип; у неї були продовгуваті мигдалеподібні очі з трохи піднятими до скронь куточками, синювато-чорні брови, витончено-окреслений майже грецький ніс <...> випнуті вилиці й африканські вуста” [Gautier] – портрет принцеси Гермонтіс із “Ніжки мумії” Т. Готьє, котрий презентується як приклад справжнього єгипетського типу й досконалої жіночої вроди. Власне, такими ж антропологічними рисами наділені образи єгиптянок у “Ночі Клеопатри” та “Романі мумії” Т. Готьє. При цьому відразу ж після антропологічного опису подається етнографічне зображення костюма, зачіски, макіяжу.

У “Мікерії...” О. Сенковського такі етно-деталі набагато важливіші за антропологічні портрети. Адже читачі мають змогу візуально побачити фараона Амосіса, царицю Ісімаю, Нефту, Мікерію та звичайних єгиптян, оскільки їхні ілюстровані портрети – кальки зі староегипетських розписів, які особисто бачив О. Сенковський, – розміщені в “Мікерії...”. Саме тому російський романтик вербально описує не антропологічні особливості *стародавніх єгиптян*, оскільки в цьому не має потреби, а час від часу коментує їхнє вбрання. Приміром, ось який коментар додається до мальованого зображення обличчя царівни Нефти з типово-єгипетськими мигдалеподібними очима й пухкими губами: *“В этом портрете царевны Нефты замечателен, в особенности, головной убор: кроме собственных волос, которые видны около лица, царевна, как кажется, носила еще накладные волосы, покрывавшие ей всю голову безчисленным множеством тоненьких косичек, придерживаемых вверху золотым филогранным обручем, а пониже широкою узорчатою лентою. Косички оканчиваются завитыми кудрями. На макове виден цветок нильской лилии (lothus). На груди носит она богатое ожерелье, украшенное драгоценными камнями и финифтью”* [Сенковский 1858, 195].

Зауважимо, що нерідко романтики створювали досить умовні, без будь-яких типово-єгипетських антропологічно-етнографічних деталей, *імаго стародавніх єгиптян*: Чароба (“Гєбір” В. Лендора), Зораїда (“Переселення душ” Є. Боратинського) та ін. Приміром, красуня з *“прекрасним бюстом”* (“*beauteous bosom*”) – це і все, що відомо про зовнішність Чароби. Без якихось єгипетських барв, але з єдиним нюансованим порівнянням кольору чола царівни з білосніжними ліліями Нілу, вимальовується портретна характеристика Зораїди (з арабської мови це ім’я перекладається як “чарівна”). До речі, в літературі романтизму всі юні представниці *стародавніх єгиптянок* і передусім царської крові – неперевершені красуні. Можна припустити, що: по-перше, це пов’язано з фольклорно-літературною традицією зображення принцес, королівен і типологічноподібних героїнь як вродливих жінок; а по-друге, це вплив позитивного гетеро-стереотипу “орієнталки” як красивої, привабливої та сексуальної жінки.

Взагалі романтики виписували “етнічний характер” *стародавніх єгиптян* за допомогою позитивного європейського імаготипу щодо надзвичайної мудрості й високого рівня інтелекту представників цього етносу. Приміром, Ф.-Р. де Шатобріан відзначав: *“це шайки албанських грабіжників, це дурні мусульмани, це жорстоко пригноблені фєлахи проживали в тих самих місцях, де жив умілий, мирний, мудрий народ, звичаї та нориви яких подобалося розписувати Геродотові й особливо Діодору”* [Chateaubriand de 1846, 126]. У “Мікерії...” О. Сенковського акцентується мудрість стародавніх єгиптян: мудрим і скупим є фараон Амосіс, розумна і *“затмєвавшая красою саму Изиду”* царівна Мікерія, мудрими й винахідливими постають прості єгиптяни (*“Клянусь священным фивским крокодилем, в*

целом мире нет народа чудеснее моих Египтян! Что за удивительные люди! <...> Мастера, нечего сказать! Удивительно ли, после этого, что у нас бывают такие мудрецы, которые собственными глазами видят, как земля вертится кубарем...” [Сенковский 1858, 248]). При цьому О. Сенковський ще й порівнює розумові можливості єгиптян і чужоземців: “*Это – высочайшая и самая заветная точка человеческого знания, до которых достигли благочестивые мудрецы наши созерцанием дивных свойств эфира. Она открывается только царям, их детям и первостепенным жрецам. Никому из чужестранцев, или варваров, удастаиваемых посвящения в сокровенную мудрость, не позволено сообщать столь высокой тайны, потому-что ум их не в состоянии возвыситься до таких неисповедимых истин и невежество этих нечистых дикарей способно только осквернить святость великого учения*” [Сенковский 1858, 182].

Разом із тим *стародавні єгиптяни* декларуються О. Сенковським ще як і найдотепніший народ (“*самый остроумный из всех народов мира*”) [Сенковский 1858, 200], що є авторським прийомом, який пояснює наявність у текстовому полі повісті дотепних фраз і елементів іронії.

Маємо в єгиптологічній літературі романтизму й відлуння негативних європейських стереотипів щодо підступності й жорстокості орієнталів, як от у “Гебірі” В. Лендора. Нагадаємо, що *Єгипетське* “Гебіра” цілком сформовано за рахунок колоритних характеристик підступних і жорстоких єгиптянок – Чароби, її няньки Даліки, старої відьми.

Прототипом лендорівської Чароби є однойменна героїня вже згадуваного твору К. Рів, але різниця між цими персонажами вагома. Чароба К. Рів – основна дійова особа, всі романні події обертаються навколо неї і майже вся авторська увага зосереджена на цій сильній, розумній, хитрій правительці, надзвичайно привабливій жінці, котра знає собі ціну. Щойно названі якості присутні й у Чаробі В. Лендора, але, на противагу власному праобразу, вона виглядає набагато слабкішою та нерішучою людиною. Якщо, приміром, Чароба К. Рів, – що декларується у творі постійно й відкрито, – власноруч велить своїм підданам умертвити військо Гебіра та його самого, не бажаючи виходити за нього заміж. Протягом усієї оповіді В. Лендора прямо не говорить про те, що Чароба прагне смерті Гебіра, навіть підкреслюється факт її не байдужості до нього. Аж до отруєння Гебіра й прилюдного визнання свого кохання до нього Чароба намагається довести собі й оточуючим, що її тремтіння, шаріння, підвищене серцебиття під час зустрічі з ним не симптоми закоханості. “*Він любить мене.. // Він був завойовником, а я ще королева*”, – говорить вона, а їй, єгипетській цариці, не личить кохати завойовника свого народу, бо це рівноцінно об’яві цілковитої капітуляції Єгипту. В книзі п’ятій “Гебіра” Даліка зауважує: “*Я спостерігала за Чаробою, я питала, // Чи вона кохає Гебіра. “Кохано його?”, – закричала вона // З таким приступом жаху, таким приливом // Гніву, “Я кохаю Гебіра? Я закохана” // І поглянула так жалібно, виглядаючи такою роздратованою // І розридалася до*

того, як я відповіла. // Потім подумала я, ясно побачила я, що це не кохання; // Для її природженого темпераменту, про те, що їй подобається // Вона говорить, чи скоріше наказує. // Й Чароба могла б сказати з великою легкістю <... > якби вона його кохала, // “Я кохаю – принеси мені його” [Landor]. Із цього фрагменту видно, що няня, судячи за особливостями природного темпераменту Чароби, ясності й конкретики її висловлювань і наказів, звички задовольняти будь-які особисті потреби й бажання, зробила висновок, що Гебір їй не потрібен. А помітні перепади настрою і зміна поведінки своєї вихованки – наслідок “злих чар Гебіра”. До речі, зі слів Даліки читач дізнається про дитячі уподобання й враження Чароби. Так, маленьку царівну часто бачили, як вона “*обома руками // Трясла мертвого крокодила, рівного їй за зростом // ...і це притулялася вухом // До його широко відкритих зубатих щелеп*”. Згадується Далікою і перше враження Чароби від океану: всі очікували безмежного захоплення, а вона лишень сказала, – “*Це могутній океан? І це все*”. Тобто, вже з дитячих літ красуня Чароба вирізнялась силою духу та вольовим характером.

Сильною, жорстоко-рішучою, безмежно люблячою і відданою Чаробі, патріоткою Єгипту презентовано Даліку. Саме вона організувала вбивство іберійського царя: пішла до рідної сестри, що належала до давньої раси жерців і володіла магією, взяла в неї отруту, й на весіллі вдягла на нареченого смертоносний отруений плащ.

Як бачимо, традиційно-європейські рецепції Орієнту як “місця гарних і сексуальних жінок” та “царства, – за словами літературознавця Рани Каббані, – що характеризується природженою жорстокістю” [Kabbanі 1994, б] деякою мірою позначилися й на поетиці “етнічного характеру” *стародавніх єгиптян* у літературі романтизму.

Єгиптяни XIX ст.

Образи *єгиптян XIX ст.* зустрічаються лише в подорожній прозі романтизму, а найяскравіше їхній “етнічний характер” розкрито в “Подорожі на Схід” Ж. де Нерваля. Відразу ж зауважимо, що романтики відносять до єгипетського етносу передусім фелаків, сільське населення Єгипту XIX ст. У “Подорожі з Парижа до Єрусалима і з Єрусалима до Парижа” Ф.-Р. де Шатобріан підкреслює бідність і знедоленість *єгиптян XI ст.*; причину такого становища французький письменник вбачає в мусульманській окупації Єгипту та деспотичному правлінні. На основі гетеро-стереотипів сформований “етнічний характер” *єгиптян XIX ст.* у “Подорожі...” Ж. де Нерваля: “*Я виявив, що європейці занадто зверхньо ставляться до всього бідного єгипетського населення. Франки Каїра, котрі користуються тими ж привілеями, що і турецька раса, поділяють ці заботони. Ці люди бідні, неосвічені, безсумнівно, й тривале проживання в рабстві привело до падіння моральності. Вони більш мрійливі, ніж діяльні, та більш вправні, ніж підприємливі. Мені вони здаються добрими й характером нагадують індусів, можливо, тому що теж вживають виключно рослинну їжу*” [Ner-

val 1851, 141]. Також Ж. де Нерваль подає антропологічну характеристику типового єгиптянина: “Я покликав пастуха, хлопця років п’ятнадцять, із засмаглим кольором обличчя, величезними очима, великим носом і пухкими губами наче у сфінкса, – чистий єгипетський тип” [Nerval 1851, 201].

Разом із тим Ж. де Нерваль прагне віднайти відлуння *Єгипетського* в образах орієнталок. Він називає єгиптянками (безпосередньо чи опосередковано, за допомогою натяків і асоціацій) і селянок, і торговок помаранчями, і заможних мусульманок та ін. Зокрема, єгиптянкою є юна наречена з незаможної родини: “Це юна єгиптянка, котра, можливо, не настільки гарна під своїм покривалом, не настільки багата у своїх діамантах, але сьогодні день її величі, коли вона йде містом, яке захоплюється нею... наче антична богиня Нілу” [Nerval 1851, 98]. Торговки помаранчами не називаються прямо єгиптянками, але вони асоціюються з ними через єгиптологізоване антропологічно-етнографічне імаго: їхні фігури нагадують єгипетські статуї, вони мають пишні перса, витончені руки, округлі стегна, стрункі ноги; якби на них надіти стародавні головні убори з голівкою яструба, дати в руки хрест-анх, то вони б нагадували зображення Ісиди й Хатхор [Див.: Nerval 1851, 116–117]. *Єгиптянками XIX ст.* сприймаються й мусульманки Каїра, у зовнішності яких Ж. де Нерваль побачив риси легендарної Клеопатри [Див.: Nerval 1851, 88].

Й насамкінець цієї частини дослідження хотілося сказати ще декілька слів про “коптів”. Вважається, що саме це християнське населення Єгипту (слово “копт” перекладається як “єгиптянин”) є прямими нащадками стародавніх єгиптян. У Ж. де Нерваля копти описуються, проте слово “єгиптяни” до них жодного разу не вживається, тому й вони не включені до нашого поняття *єгиптяни XIX ст.*

Образ Клеопатри як репрезентативний етнотип єгиптянки

У збірнику “Імагологія: культурне конструювання та літературна репрезентація національних характерів” уживається поняття “етнотипу” як сукупності стереотипізованих характеристик, які приписуються етнічним групам або націям та виникають унаслідок літературних й інших дискурсивних домовленостей, а не в результаті відтворення соціально-історичних реалій [Див. докладніше: Imagology... 2007]. Щодо романтизованого етнотипу єгиптян у такому розумінні, то безумовно на його формування значно вплинула поетика іміджу Клеопатри VII. Адже вона належить до числа найбільш художньо виписаних видатних жінок, а також першорядних знакових осіб Єгипту. В контексті європейської літератури маємо близько 500 прозових і поетичних текстів про цю останню єгипетську царицю династії Птолемеїв Лагідів. Власне, Клеопатру в поетикальній матриці романтизму, де в її образі втілюється все *Єгипетське*, можна сміливо назвати репрезентативним етнотипом єгиптянки.

Значною мірою інтерес романтиків до Клеопатри був стимульований підвищеною зацікавленістю загалом Сходом, й зокрема Єгиптом, у XIX ст.

Успадкував романтизм і чималу клеопатрознавчу бібліотеку з двома ключовими іміджами цариці: античним і ренесансним [Див. докладніше: Пупурс 2008].

У дискурсі англо-французько-російсько-українського літературного романтизму міститься безліч опосередкованих натяків і прямих згадок про Клеопатру. Наприклад, у “Подорожі із Парижа до Єрусалима і з Єрусалима до Парижа” Ф.-Р. де Шатобріан, описуючи Олександрію в історично-культурницькому дискурсі, згадав про гамірливі оргії Антонія та Клеопатри, котрі відбувалися в цьому місті [Chateaubriand de 1846, 121], – очевидне відлуння імаго античної Клеопатри. Ж. де Нерваль, повторимось, у перших абзацах “Подорожі на Схід” віднайшов у портреті єгиптянки ХІХ століття риси Клеопатри: тугі кучері темного волосся наче на зображеннях Клеопатри. Тут маємо процес ідентифікації *Єгипетського* з легендарною царицею, зовнішність якої стала для французького романтика першорядним і бажаним еталоном жіночої єгипетської вроди.

Подібні вкраплення репрезентацій Клеопатри – як ідеалу жіночої краси, легендарної цариці, коханої Марка Антонія тощо – містяться й у інших романтичних текстах, набуваючи ширшої конкретизації в цілковито їй присвячених творах: поезії “Клеопатра” О. Пушкіна, новелі “Ніч Клеопатри” Т. Готье, поемі “Клеопатра” І. Воробкевича.

О. Пушкін 1824 р. створив перший варіант “Клеопатри” у формі історичної елегії на запозичений із праці “Про славетних мужів”, авторство якої приписують Аврелію Віктору, сюжет про смертельну ціну ночі, проведеної з Клеопатрою. 1828 р. “Клеопатра” була ним дещо перероблена (О. Пушкін додав археологічні деталі, запозичені з “Порівняльних життєписів” Плутарха), і пізніше саме цю поетичну редакцію було включено О. Пушкіним як вставну поетичну імпровізацію до “Єгипетських ночей” (“Египетских ночей”, 1835 р.).

Щодо пушкінського іміджу Клеопатри, то він базується на декількох антично-ренесансних асоціаціях, які, своєю чергою, є незмінними складниками такого важливого поняття для орієнталізму, як “екзотика”. Передусім, Клеопатра ототожнюється зі східним розкішним простором, антуражем серед якого вона постає: “*Чертог сиял. Гремели хором // Певці при звуке флейт и лир*”, “*пышный пир*”, “*Но вдруг над чашей золотой // Она задумалась*”. Вона виступає певним унаочненням “східного деспотизму”, уявляючи собою тиранічну правительку, жорстоку й байдужу. Нарешті, пушкінська Клеопатра – утілення орієнтальної краси й сексуальності, рівноцінно привабливої й небезпечної.

Як бачимо, О. Пушкін не відійшов від задекларованих його античними попередниками репрезентацій Клеопатри як деспотичної правительки-повії, та від ренесансної популяризації її краси й надзвичайної сексуальності. Втім, виокремивши сексуально-збагливу природу єгипетської цариці-красуні, російський романтик додав їй забарвлення античного негативізму: Клеопатра несе смертельну небезпеку.

Ідентичну до пушкінської “Клеопатри” сюжетну лінію обіграно в новелі “Ніч Клеопатри” Т. Готьє, де скрізь природно-географічні, археологічні, релігійно-міфологічні, архітектурні вітражі *Єгипетського* проглядається образ напрочуд гарної, сексуальної, розбещеної, жорстокої, владної Клеопатри. Тобто, знову ж таки у “Ночі Клеопатри” маємо прецедентне антично-ренесансне імаго Клеопатри, котре варіюється Т. Готьє за рахунок його функціонування поміж яскраво виписаним й цілком доречним місцевим колоритом Єгипту. Під “доречністю місцевого колориту” тут розуміється логічність ужитого *Єгипетського*, що слугує тлом, доповнює, роз’яснює, символізує, націоналізує індивід Клеопатри.

На початку “Ночі Клеопатри” Т. Готьє декларується ренесансна теза про вроду Клеопатри, після якої йде блискучий детальний опис Клеопатри в єгипетському вбранні. Ця портретна замальовка розпочинається з опису головного убору у вигляді золотого яструба, а далі йдеться про чудове чорне волосся єгипетської цариці, що нагадує нічне небо без зірок, про пляну сукню, звану сшенті чи калазіріс, на її гарному тілі, про досконалі руки із золотими браслетами й обручкою у вигляді скарабея, про сандалії, в які взута цариця. Таке вбрання готьєвської Клеопатри цілком відповідає традиційному костюму єгипетських царівен.

У новелі є ще два блискучі еротичні портрети Клеопатри – живописання її прекрасного оголеного тіла під час купання (V розділ) й зображення її на нічній оргії (VI розділ). Так, у п’ятому розділі краса білосніжного тіла й витончених форм Клеопатри продемонстрована посеред розкішного єгипетського антуражу – царських купалень з безліччю різноманітних рослин, чистою водою, статуями, фонтанами та ін.

Часто *Єгипетським* тоновано й настрої Клеопатри. Наприклад, рецепції Єгипту як гнітючої країни мертвих, краю безмежних і нерадісних пустель, склепу мумій, дивних і жахливо-таємничих статуй виривають із вуст смертельно-смутної Клеопатри. Маємо в “Ночі Клеопатри” й цілу низку невідповідних і доречних деталей-символів, які вжиті для асоціювання Клеопатри з єгипетською культурою. Скажімо, біля ложа останньої царівни, – читаємо в новелі Т. Готьє, – стояла алебастрова ваза з квітами лотоса, котрі нагадували пальці великої богині Ісиди. Лотос, як відомо, – священна рослина давньоєгипетського бога флори Нефертума, уособлює собою красу, народження й воскресіння після смерті, а також є емблемою Верхнього Єгипту. Земним же втіленням Ісиди були єгипетські царівни. При цьому слід ще врахувати факт надзвичайної популярності культу Ісиди в Римській імперії: за наказом Цезаря виготовлено статую Ісиди, що становила собою копію реальної Клеопатри.

До речі, в новелі Т. Готьє побічно зайдено про кохання Клеопатри до Цезаря й Марка Антонія. Лише вони достойні єгипетської цариці й можуть, – зауважує героїня, – її покохати. Та й закінчується “Ніч Клеопатри” появою Марка Антонія, котрий застав уже кінець нічної оргії й побачив біля

ніг коханої труп Меімоуна. Утім, Т. Готьє додав до образу античної та ренесансної Клеопатри, котрою вона виглядає аж до останніх рядків новели, нові риси. У деяких місцях “Ночі Клеопатри” вона сприймається як звичайна жінка, здатна оцінити справжнє кохання (мається на увазі її захоплення мужністю юнака, котрий заради однієї ночі з нею ладен померти) й, що вона не здатна позбавити життя іншу людину заради власної примхи. Втім, така по-романтичному нова Клеопатра виринає на якусь мить як щось парадоксальне, проте цілком можливе й реальне, але відразу ж втискається Т. Готьє до свого звичного антично-ренесансного рецептивного канону.

Український романтик Ісидор Воробкевич 1879 р. розпочав писати епічну поему “Клеопатра” про кохання останньої єгипетської цариці й римського правителя Марка Антонія, запозичивши цей загальновідомий сюжет у Плутарха. І. Воробкевич намагався створити великий за обсягом твір сходознавчого спрямування й ретельно до цього готувався, вивчаючи відповідні матеріали. Про це свідчать його записи, серед яких знайдені виписки з “Антонія” Плутарха (“Порівняльні життєписи”), згадки історичної розвідки Адольфа Стара про Клеопатру (“Клеопатра” Ad. Stahr), посилання на “Історію Риму” Аппіана й на “Природничу історію” Плінія Старшого. Завершити літературний проект під назвою “Клеопатра” І. Воробкевичу не вдалося – він написав усього лише заспів й одну частину, із чотирьох запланованих. Не пощастило “Клеопатрі” й з друком – через велику кількість лексичних помилок і погрішностей 1909 р. Осип Маковей не включив її до чотиритомного зібрання творів І. Воробкевича. Зараз начисто переписана автором 1887 р. “Клеопатра” та її попередні чорнові варіанти зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури НАН України.

В образі Клеопатри, створеному І. Воробкевичем, маємо відлуння як античного, так і ренесансного іміджів єгипетської цариці. Складники цих іміджів зачасти українським поетом комбінуються, хоча при цьому преважує або антична, або ренесансна Клеопатра. До речі, презентація цих імаго чітко розподілена в поемі поміж її персонажами. Так, Марком Антонієм Клеопатра сприймається по-античному: *“Та вража єгиптянка Клеопатра // Виною що Елладу я покинув. // Та чарівниця Ніла мя манила // Неначе та сирена...”*, *“ворожка Ніла, хитра ошуканка”*, чари чорних очей тієї Єлени Єгипту згубили величного Цезаря та ін. Як бачимо, для Марка Антонія Клеопатра – це передусім вража єгиптянка, чарівниця (складники її античного імаго). Водночас вона для нього й найгарніша жінка Єгипту (Клеопатра-красуня – основний складник її ренесансного імаго). Негативізм античного іміджу Клеопатри відчувається й у словах старого мага й чарівника Тіберіуса, коли він говорить про палац єгипетської цариці як парник брехні й гріха, в якому змушена за велінням Клеопатри перебувати його єдина улюблена онука.

А от вірний слуга Марка Антонія, Ерот переповідає ренесансну характеристику Клеопатри: *“Лиш любе, миле чув про королеву. // Всі повідають,*

що краса жіноча // Цілого світа в ній совокупилаь // Вона, де оком гляне, все чарую, // А слово, як промовить, то думаєш, що чародійний соловей щебече, // Думаєш, що звучні ліри струни // Шумлять в чудних мелодіях акордах. // На тіла ніжні форми як поглянуть, // На груди ті, неначе в той Атени... ”.

Клеопатра І.Воробкевича існує в “єгипетському колориті”, головні елементи якого – історичні (Рамзеси, Птоломеї), архітектурні (піраміди, сфінкси, колоси, Олександрійський маяк), географічні (Олександрія, Ніл), мовознавчі (ієрогліфи), релігійно-обрядові (Амон-Ра, Ісіда, Птах, Тот, мумії) – декларуються вже в заспіві. У подальшому ж тексті поеми відбувається виписування цих та інших асоціативних образів Єгипту. Й цілком логічно, що майже всі єгипетські образи та їхні замальовки пов’язуються з головною героїнею – Клеопатрою. Приміром, І. Воробкевич подає досить колоритний і різноплановий опис Олександрії, де маємо рядки, присвячені Клеопатрі: *“В платах сих на троні щирозолотім // В порфірі, в діамантах з самоцвітом // Сидить Єгипту краса Лотос-квітка // Хороша королева Клеопатра надзвичайна... ”.*

Не оминув своєю увагою І. Воробкевич і відомого, завдяки Плутархові, епізоду, котрий умовно назвемо “Першим візитом Клеопатри до Марка Антонія” [Див.: Плутарх 1964, 241]. Малюючи ідентичну картинку, І. Воробкевич запозичив з даної цитації Плутарха всього декілька структуральних частинок: образ пурпурного вітрила, рядки про музичний супровід, опис рабинь, ідентифікацію Клеопатри з Афродітою. Водночас він розширив узятю за основу презентацію Плутарха прибуття судна Клеопатри до Олександрії, деталізувавши та увівши нові предметні й портретні замальовки: приплюсована значна кількість тропів для репрезентації корабля (невиданий, незвичайний, пливе наче дельфін, його пурпурові вітрила нагадують крила, його палубу прикрашає золота з жовтими топазами статуя Озіріса); додано опис зовнішності й одягу єгипетської цариці (на ній була муслінова сукня, прозорість якої дозволяла милуватися чудовим тілом і ніжною із синіми прожилками шкірою) та ін. Всі перелічені деталі вбрання Клеопатри – прозора муслінова сукня, пояс із самоцвітів і звисаючих срібних лотосів, діадема з рідкісними смарагдами й перлами – відповідають у поемі І. Воробкевича атрибутам костюма фараона (довгі шати з дорогоцінної прозорої тканини, широкий пояс, переважно розписаний емаллю по золотому полю, діадема [Див.: Єгипет 2004, 446–448]).

Також у цьому епізоді український письменник презентував свою Клеопатру не тільки “по-плутархівському” як освічену розумницю, жінку із шармом, назвав її копією Афродіти і Єленою Ніла, а й докинув “своє слівце” до світового міфу про красу Клеопатри, намалювавши її неперевершеною красунею з чорним волоссям, білими плечами, атласними щічками, *“бровами, які згинались наче дві дуги небесні”* й очима, що нагадували пару черешень, які *“горіли, пломеніли мов той Сиріус”*. *“О горе, лихо*

тому, – акцентується в “Клеопатрі”, – *хто в красу ту // Пірнув очима, кров йому кипіла // У біднім серці мов вода у Теклі // А ум шалів от сей краси рідкої*”. Український романтик мозаїчно поєднав “єгипетське” й “українське”: типово українське порівняння жіночих очей з парою черешень скомбіновано зі згадкою Сиріуса, зірки богині Ісиди, земним втіленням якої були царівни Єгипту.

Отже, в англійській, російській, французькій і українській літературі епохи романтизму імідж Клеопатри, що передусім базується на її антично-ренесансному імаго, набуває й нового романтичного забарвлення – орієнталізації, точніше єгипетизації. Романтизована Клеопатра – є репрезентативним етнотипом єгиптянки, оскільки представляє і уособлює собою Єгипет.

ПРИМІТКИ

1. **Єгипет** / Составитель Царёва Г.И. – М., 2004. – 568 с.
2. *Кочубей Ю.* До специфіки українського орієнталізму // **Східний світ.** – 1996. – № 2. – С. 134 – 139.
3. *Наливайко Д.С.* Літературознавча імагологія: предмет і стратегії // **Літературна компаративістика.** – Вип. I. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. – С.27 – 45.
4. *Плутарх* **Сравнительные жизнеописания:** В 3-х т. – Т. III. – М.: Академия наук СССР, 1964.
5. *Пупурс І.* Клеопатра очима європейських письменників-романтиків // **Літературна компаративістика.** – Вип. III. – Ч. II. – К.: ВД “Стилос”, 2008. – С. 294 – 309.
6. *Сенковский О.* Микерия Нильская-Лилия // **Собрание сочинений Сенковского (барона Брамбеуса).** – Т.5. – С.-П.: Типография Императорской Академии Наук, 1858. – С. 171 – 272.
7. *Сміт Ентоні Д.* **Національна ідентичність / З англійської переклав Петро Тарашук.** – К.: Основи, 1994. – 223 с.
8. *Chateaubriand F.R. de Voyage d' Égypte // Chateaubriand de Itinéraire de Paris a Jérusalem et de Jérusalem a Paris.* – Т. 2. – Paris: Librairie de Firmin Didot Freres, 1846. – P.115 – 150.
9. *Gautier, Théophile* **Le Pied de Momie** // fr.wikisource.org/wiki/Le_pied_de_momie.
10. **Imagology: The Cultural construction and literary representation of national characters.** A critical survey / Ed. by Manfred Beller and Joep Leerseem. – Amsterdam – N.Y., 2007. – xvi, 476 p.
11. *Kabbani ,Rana* **Imperial Fictions: Europe's Myths of Orient.** – Pandora, 1994. – x, 166 p.
12. *Landor W.S.* **Gebir** // <http://etext.temnesbitt.com/books/etext/etext03/gebir10.txt.html>.
13. *Nerval G. de Voyage en Orient.* – Т.I. – Paris: Charpentier, Libraire Éditeur, 1851. – 431 p.
14. <http://ru-egypt.com/library/248>

А.А. Пучков

**“ЛЮБЛЮ ПРЕПОДАВАНИЕ И ЖИВУ СОБСТВЕННО ЭТИМ”:
НАВКОЛОКАР’ЄРНІ ПЛІТКИ
ПРО ЮЛІАНА КУЛАКОВСЬКОГО У 1901–1902 РОКАХ¹**

Влітку 1901 року виповнилося чверть століття, як Юліан Андрійович Кулаковський (1855–1919) посів кафедру римської словесності в Імператорському університеті св. Володимира та з 1-го червня 1901 року “предложением г-на Министра народного просвещения от 11 декабря [1900 г.] за № 34511... по выслуге 25 лет по учебной части оставлен еще на 5 лет”¹.

Перебуваючи з родиною у пансіоні Софронеевої в Євпаторії та згодом у Ялті, Кулаковський дізнається про реформу середньої школи: відміну вивчення давньогрецької мови. Це приголомшило його, професора класичної філології, настільки, що навіть через багато років, 1910-го, у передмові до першого тому велетенської “Истории Византии”, не відпустить його давнє обурення: “Теперь, когда ввиду совершившегося перелома в нашем политическом строе, наше народное самосознание особенно нуждается в просветлении своих основ, принесена неведомо зачем тяжелая жертва в ущерб народному делу. Те люди, которым было вверено верховное руководство делом русского просвещения, отказались в системе высшего образования от того элемента, который дает ему силу и мощь в Западной Европе. Устранение греческого языка из программы среднеобразовательной школы является добровольным принижением нашего просвещения перед тем его идеалом, который живет и действует в Западной Европе. Ущерб, причиненный делу просвещения, ставит печальную перспективу для нашего будущего... Быть может, поймем и мы..., как понимают в Европе, что не в последнем слове современника, а в первом слове эллинов заключено творческое начало высокой европейской науки и культуры. Что же до системы образования, то здесь желательна и возможна дифференциация, а не нивелировка и опрощение”². 1901-го, у Євпаторії, наглядаючи за синами – дев’ятирічним Сергієм і восьмирічним Арсенієм, – на березі теплого моря, Кулаковський зніяковіло роздивлявся: “Жду июльской книжки «Жур[нала] Мин[истерства народного] просв[ещения]»

¹ Складаю щиру подяку Михайлові Борисовичу Кальницькому, любителю старовини, за допомогу і консультації.

от [Э.Л.] Радлова, чтобы прочесть резоны удивительной и резкой революции школьного дела”³, – пише він 6 липня другу і начальнику (декану) Тимофію Дмитровичу Флоринському (1854–1919). – “Реформа школы является показателем и удивительной наивности, и страшного легкомыслия. Если правда, что еврейский процент сократят на 2 с 5, то заранее можно сказать, что реформу не только засудят, но и заплуют те, кто ее приветствовал <...> Читаю больше журналы этого года, чтобы понять настроение современности, которое я плохо понимаю и с которым, когда несколько ближе стал к нему, не могу нисколько ближе чувствовать себя заодно <...> Реформа школы является показателем удивительной наивности”⁴. Ректор Новоросійського (Одеського) університету професор О.М. Деревицький ще весною 1901-го писав Кулаковському з Одеси: “Да, тяжелое время мы переживаем! События 4 марта явно показывают, что в так называемом «университетском» движении собственно нет ничего университетского, и никакие «организации», никакое «расширение прав» в среду нашего несчастного студенчества ни мира, ни порядка не внесет. <...> Очевидно, что студенты – не более как орудие в руках определенной политической партии, стоящей за молодежью во всех движениях последнего времени и безжалостно толкающей в огонь несчастных ребят. И это подлинно ребята – все студенты 1-го, реже 2-го курсов, совсем зеленая молодежь, легковерная, наивная, горячая, честная, невежественная и самонадеянная”⁵. І вищу, і середню освіту у 1899–1905 рр. лихоманило. Уряд намагався ужити вправних заходів, аби припинити цю хворобу, але не на коліях здорового глузду, а по-чиновницькому, як зазвичай поступають з підлеглими аристократичні управлінці.

У листі професору В.С. Іконникову Кулаковський повідомляє інші подробиці емпаторіювання: “В городе – в 2 1/2 верстах – все можно достать, есть и общественная библиотека, из которой беру журналы. Прогулок здесь, правда, нет, да никуда и не тянет. Изредка хожу в город или езжу на случайном извозчике или хозяйской линейке, но исключительно за покупками, и не разу не был на бульваре, на музыке, которая тут есть <...> Вычитал о разгроме средней школы... Оставшись по случайным обстоятельствам без голоса в университетском вопросе, я сначала огорчился, а теперь – стараюсь не думать. Время бежит быстро, вот уже и день пошел на убыль, напоминая о грядущей осени. Выбившись из своей колеи еще с конца апреля, я теперь не умею засадить себя за работу, хотя и рассчитывал кое в чем на лето”⁶.

Раптом серед цієї вакаційної пасторалі, вже у Ялті, немов грім, маленька замітка у суворінській газеті “Новое время”. – “Сегодня заходил я наведаться, не здесь ли [Н.П.] Кондаков; застал в его великолепном дворце только жену его [Веру Александровну]. Кондаков сам скоро должен вернуться из своей поездки в Петербург. М-ме Кондакова встретила меня вопросом насчет Константинополя и вынесла мне номер «Нового времени»,

в котором напечатана телеграмма о слухе из Киева. Не знаю, кто мне удружил, и недоумеваю, откуда все это и зачем. Ведь никто со мной об этом не сносился и не заговаривал. А ведь спросили бы все-таки прежде всего меня, если бы имели меня в виду. Откуда же в Киеве этот слух и зачем давать ему огласку? Уж не затем ли, чтобы вызвать опровержение? В мае [А.А.] Павловский, который всегда все знает, уезжая в Константинополь, говорил в лектории, что [Ф.И.] Успенского сменит [Я.И.] Смирнов, любимый ученик Кондакова (человек весьма знающий в области византийского искусства, состоящий ныне консерватором в Эрмитаже)⁷⁷. У цього листі до Флоринського йдеться про маленьке, у декілька рядочків, повідомлення у розділі “Корреспонденція”: “*Киев, 11-го августа*. По слухам, профессор римской словесности Киевского университета Кулаковский назначается директором [Русского] археологического института в Константинополе вместо оставившего должность Успенского”⁷⁸.

Оце так звістка для відпочиваючого науковця. Можна уявити здивування Юліана Андрійовича, який дізнається про цю несподіванку раптово й від майже раптової людини. Безперечно, диму без вогню не буває і, напевно, Федір Іванович Успенський (1845–1928) під час перебування Кулаковського у Константинополі влітку 1898 р. зондував ґрунт на випадок свого можливого уходу з посади директора Російського археологічного інституту (РАІК). Мені не вдалося розшукати відомостей про намір Успенського залишити директорство – він беззмінно очолював Інститут до жовтня 1914-го, до вступу Туреччини у Першу світову війну, але самий факт плітки видається симптоматичним. Уже на самому початку ХХ ст. кандидатура Кулаковського обговорювалася у наукових колах з позначками не лише “філолог-класик” та “історик класичного світу”, а й “візантиніст”. Здається, ця курйозна плітка, котра надала Юліану Андрійовичу додаткової популярності серед читачів “Нового времени”, газети усеросійського поширення, зробила йому й добру послугу: ствердила у намірі більш щільних занять візантійською проблематикою. Справді, російських візантиністів 1901 р. можна перелічити по пальцях: Д.В. Айналов, П.В. Безобразов, В.Є. Вальденберг, О.О. Васильєв, О.О. Дмитрієвський, Н.П. Кондаков, Б.А. Панченко, С.Д. Пападімітріу, О.І. Пападопуло-Керамевс, В.Е. Регель, Я.І. Смирнов, Ф.І. Успенський, Т.Д. Флоринський, С.П. Шестаков, Ф.І. Шміт. Це, в основному, дописувачі щойно створеного Регелем “Византийского временника” (виходить з 1894 р.), томів “Известий Русского археологического института в Константинополе”, “Археологических известий и записок”, “Филологического обозрения”, відділу класичної філології “Журнала Министерства народного просвещения”. Належність до візантиністів визначалася просто: якщо маєш відповідні за тематикою статті у цих виданнях, особливо у “Византийском временнике”, відтак і візантиніст. Кулаковський до 1901 р. надрукував у цьому ошатному часопису статті: “К истории Боспора Киммерийского в конце VI века” (1896), “Где находилась

Вичинская епархия Константинопольского патриархата?” (1897), “Христианство у алан”, “Еще к вопросу о Вичине”, “Лев Мудрый или Лев Исавр был автором «Тактики»?” (1898), “Славянское слово «плот» в записи византийцев”, “Новоизданный военный трактат по военному делу” (1900), – і через те упевнено рухався візантознавчим шляхом.

Коли 1890 р. Імператорська археологічна комісія запросила Юліана Андрійовича до розробки археологічних багатств Північного Причорномор'я, і він упродовж десяти років вакаційні місяці присвячував таврійським розкопкам (серед яких були і видатні – знахідка так званої Керченської катакомби 491 р.), згодом стало очевидним, що пошук матеріалів для відповіді на історичні питання, пов'язані з досліджуваними артефактами, усе частіше приводили Кулаковського до пам'яток ромейської писемності. “Мой давний интерес к военным учреждениям империи, – зізнавався Кулаковський у тій самій автобіографічній передмові, – направлял меня, попутно с поисками по другим вопросам, и к Маврикию, и к Константину Порфирородному. Отсюда возникли этюды о друнге и друнгари, византийском лагере X века, византийских фемах, многие доклады в Обществе Нестора-Летописца и, наконец, издание «Стратегики императора Никифора» по рукописи Московской Синодальной библиотеки”⁹. Що там іще казати: Кулаковський з філолога-класика, не зраджуючи набутиим зі стажем умінням, 1901 р. може вважатися за візантиніста, учений калібр якого не поступається калібром інших, “довготривалих” істориків Візантії – і російських, і зарубіжних. В усякому разі поряд з Федором Івановичем Успенським його можна поставити на повний зріст хоча б через те, що обидва вже, напевно, задумували написати історію Візантії (усю!) – потаємно один від одного і од інших.

“Слава Евпатории, что тут нет вовсе зелени, – стала анахронизмом, так как за последние годы понастроили дач и развели сады. По моему суждению, здесь так хорошо и удобно, что лучшего места и искать странно было бы. Собирался писать рецензию на книгу [А.Л.] Погодина, но пока не могу приняться, так как много вожусь с детьми, т. е. надзираю за ними и на берегу, и на дворе”¹⁰. Містку рецензію Юліан Андрійович тим не менше написав і опублікував у столичному часопису¹¹. “Профессора, которых я встречал за лето: [Д.Н. Овсяннико-]Куликовский – здесь, [В.П.] Бузескул – в Ялте, – каждый занят был летом печатанием книги, а я и рецензии не написал, хотя, кажется, все имел под руками, что было нужно. Даже перед собой совестно. Сообщение обо мне в «Нов[ом] врем[ени]» прочли многие, и уже в Ялте знакомые и полужнакомые люди спрашивали, когда я еду? <...> Кто это пустил этот слух? И к чему все это?”¹², – продовжує дивуватися Юліан Андрійович у листі Флоринському через десять днів. – “Погода здесь испортилась, и хотя купаться еще можно, но все выглядит так угрюмо, неприветливо, воет ветер, и в настоящую минуту воет так жалобно и грозно, стонет море, а заняться не то что нечем, а никак нельзя в

этой обстановке – остается осознание какой-то ненужной проволоочки и потери времени. Пора, пора домой!”¹³.

Повернувшись до Киева на початку вересня, Кулаковський вже у жовтні виступає в Історичному товаристві Нестора Літописця з доповіддю “Византийский друнг и друнгарий”, що була конспективно, у доступній формі надрукована у газеті “Киевлянин”: “Известный наш ученый Ф.И. Успенский в одной из своих многочисленных работ по истории внутренних отношений Византии предложил гипотезу, что слово «друнг» – славянского происхождения и что византийцы заимствовали у славян это слово вместе с соответствующим военным учреждением (дружина, задруга). Гипотеза о славянском происхождении слова «друнг» была принята другими учеными, а у некоторых авторов она приняла значение доказанного факта и послужила исходным пунктом широкой теории о влиянии славян на возникновение поместного строя византийской армии. Наряду с теорией Ф.И. Успенского существует теория о германском происхождении слова «друнг» ([Ф.] Миклошич). Докладчик полагает, что в данном вопросе можно чисто историческим путем прийти к весьма определенным выводам. Дело в том, что слово «друнг» – очень древнее. Древность его для Византии можно проследить до начала V века: в 404 году его знал и употреблял св. Иоанн Златоуст. В латинском языке слово это употреблялось еще раньше: мы его находим у современного Иоанну Златоусту латинского писателя Вегеция. Мало того, уже в начале IV века слово *drungus* встречается у историка Вописка. Раз, таким образом, установлено, что слово «друнг» было известно еще в IV веке, то гипотеза о славянском происхождении его падает сама собой; к славянскому языку это слово не может иметь никакого отношения, ибо славяне на Дунае появились лишь в VI веке. С другой стороны, ясные и определенные сведения о военной тактике славян от VI века, сохраненные Мавриkiem, не дают никаких оснований предполагать у них дружинный строй. Вопрос, таким образом, решается в пользу германского происхождения слова «друнг». Очевидно, римляне заимствовали это слово у готов. Во время происшедшего затем обмена мнений, в котором, кроме автора доклада, приняли участие проф. В.З. Завитневич, проф. Ф.И. Кнауэр и др., докладчик высказал, в виде предположения, ту мысль, что, быть может, русские, служившие в войске у византийцев, уже в IX веке заимствовали у них это слово и обозначаемое им учреждение, и таким образом произошла наша «дружина». Проф. Ф.И. Кнауэр заметил, в дополнение к историческим соображениям докладчика, что это возможно и в филологическом отношении”¹⁴. Значна за обсягом стаття “Друнг и друнгарий” за рік з’явиться на сторінках “Византийского временника” (1902, т. IX, кн. 1–2).

“Однією з численних робіт з історії внутрішніх відносин Візантії”, в якій Успенський висунув гіпотезу стосовно слов’янського походження терміну “друнг”, була його стаття “Военное устройство Византийской

империи”, надрукована того ж таки 1901 р. у першому випуску шостого тому “Известий Русского археологического института в Константинополе”. Свое літне вчене байдикування, про яке Кулаковський не без таємної насолоди писав Іконникову і Флоринському, вже по поверненні до Києва він надолужує студією про друнга. Чому саме про це?

Кулаковський зустрічався з Успенським за три роки до описуваних подій, у серпні 1898-го, у Константинополі, на подвір’ї Археологічного інституту; працював над написами з Нікеї (“Хочу заняться имеющимися у Успенского надписями, хотя между ними лишь одна представляет исторический интерес”¹⁵) і, слід вважати, що хоча садиба Інституту була розташована у гомінкому й брудному кварталі Константинополя, у приватній будівлі, Успенський зібрав чудову бібліотеку, якою крім нього та його секретаря П.Д. Погодіна навряд чи хтось користувався, – Кулаковському Інститут сподобався. “Турки за последнее десятилетие собрали ценные коллекции в музеях, и образованные администраторы их охотно предоставляют чужим людям публикацию того, что у них есть. Австрийцы и французы успели к ним примоститься, и при коротком пребывании здесь трудно разобраться в том, что еще не издано <...> Успенский по-прежнему жалуется, что некому работать в Институте, и это справедливо, да и откуда взяться у нас таким людям: мало-мальски имеет научный ценз человек, он уже примостился к месту. Вот и [Я.И.] Смирнов не захотел сюда идти в секретари и устроился в Петербурге, а это был бы самый подходящий для Института человек”¹⁶. Якщо згадати пізніший вислів Ф.І. Шміта, ученого секретаря РАІК у 1908–1912 рр., про Успенського, що один Федір Іванович знайшов в особі іншого Федора Івановича “начальника быть может строгого и требовательного, но горячо любящего дело и ставящего его выше всего”¹⁷, стане більш зрозуміло, що Успенський попри адміністративні зусилля центральну увагу приділяв власним науковим студіям, переважно книжним, і через те справа з публікацією ромейських артефактів, про яку згадає Кулаковський у листі Флоринському, себто те, заради чого й був, в основному, РАІК створений 1894 р. (зусиллями того ж таки Успенського, російського посла в Константинополі О.І. Нелідова, а також професорів О.І. Кирпичникова та Н.П. Кондакова), опинилася не на висоті. Між тим, Успенський надавав факту існування Інституту та його суспільному статусу важливого значення, і 14 лютого 1901 р. на найвищій аудієнції мав з Государем Імператором Миколою II таку бесіду: “Ну как ваши дела? – запитав Государ. – Я удручен, В[аше] В[еличество], множеством работы и недостатком рабочих рук и средств. – Сколько же вас там? – Всего двое, директор и секретарь, последние при этом меняются. – Я ведь знаю, что у вас средства плохие, поговорите с [С.Ю.] Витте. – Если прикажет В[аше] В[еличество] от вашего имени сказать министру финансов, то, конечно, я осмелился бы сделать этот шаг. – Да, скажите, что я вам советовал поговорить с ним, а потом я сам скажу ему. – Я прошу милости у В[ашего] В[еличества], благоволите дать

Институту звание Императорский. Ввиду милостивого внимания вашего к Институту я осмеливаюсь просить этого звания, которое чрезвычайно возвысило бы положение Института на Востоке. – Да, конечно, я согласен. Скажите министру, чтобы представил мне. И подавая руку, Государь присоединил: я помню Институт и постараюсь устроить его положение, будьте покойны”¹⁸. Втім, государеве рішення не було доведене до результату: вирішили “отложить эту меру до перехода Института в собственное здание и до большего расширения деятельности Института”¹⁹.

Значна за кількістю томів бібліотека (22622 томи у 8909 назвах), музей Інституту, що складався з чотирьох відділів (античне, візантійське, східне і слов’янське мистецтво: монети, п’ять тисяч моливдовулів, рукописи), придбання 1895 р. для Російської імперії рідкісного грецького списку Євангелія VI ст. (на даровані Государем 10 тис. рублів) та 1901-го – знаменитого Пальмірського тарифу (камінь з двомовним написом грецькою та арамейською мовами), – усе це у першу чергу заслуга Федора Успенського як організатора.

Якщо звести до купи скарги Успенського у бесіді з Кулаковським на те, що нема кому з фахівців працювати в Інституті, плітку у столичній газеті щодо заміни Федора Івановича Юліаном Андрійовичем і доповідь Кулаковського “на тему Успенського” про друнґа і друнґарія, можна дійти висновку, що Кулаковський напевно комусь все ж таки говорив про своє бажання попрацювати в РАІК. Але ж – ким? У секретарях Інституту були науковці з ученим ступенем не вище магістра, інших посад не було (судячи із відповіді Успенського на запитання Государя), а оскільки Кулаковський, як і Успенський, обіймав посаду ординарного професора і мав докторський ступінь, він міг посісти лише директорське крісло. До того ж, він на десять років молодший за Успенського, хоча Успенський був дійсним статським радником, а Кулаковський лише “Вашим Высокородием”. Звання ординарного академіка Імператорської академії наук Успенський отримав лише рік тому, 1900-го, і, власне кажучи, вагова категорія обох науковців і за регаліями, і за науковим доробком мала майже однаковий ценз. Здавалося б нині: як це можна було замінити знаменитого Успенського маловідомим професором провінційного університету, даремно що теж візантиністом? Однак – можна.

Невипадково на початку осені Кулаковський звернувся до свіженького випуску “Известий РАІК”, до статті Успенського і, опрацювавши її, публічно зробив власні, більш обґрунтовані припущення, – та іще надрукував репортаж із засідання Товариства Нестора Літописця у провідній газеті Південно-Західного краю. Юліану Андрійовичу кортіло показати усьому світові, що не дивлячись на серпневу “директорську плітку” його наукові здібності аж ніяк не поступаються здібностям Федора Івановича.

Звісно, пізніше він присвятить декілька статей питанню про походження фемного ладу в Ромейській імперії, і цю доповідь, як і наступну,

від 16 грудня, “К вопросу о делении Византийской империи на фемы”²⁰, слід вважати хронологічно чи не за перші учені звернення Кулаковського до проблеми військової організації ромеїв. Але ж легка чванькуватість, з якою він намагається хоч у чомусь уразити Успенського, дивує: невже десь у потаємних бажаннях він дійсно бачив себе у директорському кріслі РАІК, і коли цього не відбулося – переживає у такий спосіб, аби усім було видно? Зараз важко стверджувати про це переконливо. Безперечним слід визнати, що серпнева столична плітка, з одного боку, дійсно приємно здивувала Кулаковського, з іншого, – завдала йому образи своєю брехливістю: скоріше за все йому ніхто і не думав пропонувати директорської посади в Константинополі, і це був чийсь жарт. Можливо, це було зроблено навмисно, аби в якийсь спосіб звернути увагу начальства на 46-річного київського професора давньої історії, який засидівся у звичайних професорах і має бути кар’єрно “використаний” на більш помітному місці.

Як би там не було, у середині грудня Кулаковський виступає на засіданні Товариства Нестора з доповіддю про фемний лад Візантії і знову друкує у “Киевлянині” репортаж, в якому однією з головних дійових осіб є академік Успенський. Втім, як витікає з цитованої вище газетної шпальти, Кулаковський у доповіді лише тактовно звернув увагу на непорозуміння, яке мало місце у студії Успенського, аж ніяк не висловившись на цей предмет позитивно. Слід вважати, серпнева витівка не давала спокою моторошній душі науковця, примусивши його впритул звернутися до військової історії ромеїв. Чи не гарний це був результат для столичного жартівника і російської візантології?

У зв’язку з наведеними міркуваннями цікаво буде нагадати про іще два епізоди, котрі відбулися з Кулаковським наступного, 1902 року.

У січні–лютому повторилися масові студентські страйки, що цього разу проходили під гаслом вимоги загальнополітичних свобод. 6-го лютого академік Н.П. Кондаков писав А.П. Чехову з Санкт-Петербурга: “В Киеве закрыли университет, и понятно: студенты выбили все стекла в здании. Там, в Киеве, Екатеринославе много арестов. Какие меры последуют и что будет с университетами, то, Господи, веси! Здесь, по-видимому, атмосфера сгущается, и все более забирают силу приверженцы крутых мер. Однако, по-моему, это перед началом столь же сильного движения, либерального или даже радикального, в самом правительстве. В том же направлении идти далее, кажется, некуда. Если [министр народного просвещения генерал П.С.] Ванновский выйдет [в отставку], на его место будет, вероятно, назначен [Г.Э.] Зенгер, карьерист, но умный. Этот последний относится враждебно к совершающейся ныне реформе средней школы – очень уж безобразно составлена комиссия, из невежд, жалких угодников”²¹. У результаті Г.Е. Зенгер (в якого 1886 р. Кулаковський був офіційним опонентом по магістерській дисертації²²), призначений міністром народної освіти у квітні 1902 р., отримав найвищу вказівку подати через Державну

раду проект перетворення вищої і середньої школи, переглянувши раніше (за Ванновського) укладені проекти.

Літо Кулаковський з родиною (і бонною) проводить поблизу Новохоперська у Воронежській губернії, у селі Рамоньє (в старого приятеля, земського діяча В.А. Тржасковського). “Дети в полном восторге и благополучии. Довольна и Люба, которая никогда не жила в деревне. Есть здесь журналы, которые и перечитываю, и совсем отстал от ученой работы, хотя ничего бы здесь не мешало и заняться чем-нибудь серьезным”²³. У серпні Юліан Андрійович взяв участь у роботі XII Археологічного з’їзду в Харкові, але з доповіддю не виступав. “С [18]84 года я бывал на всех съездах. Насчет нынешнего я и сам в сомнении в виду отсутствия готовой работы, которой стоило бы поделиться. Но ведь многие едут и без рефератов, можно бы и мне раз съездить налегке, тем более что отсюда Харьков на прямом пути”²⁴.

Під час студіювання чергового історико-військового питання про влаштування візантійського табору Х ст. в умовах закритого університету Кулаковський (з 1-го січня вже дійсний статський радник, “Его Превосходительство”), був призначений разом із кн. Є.М. Трубецьким від Університету св. Володимира членом найвище затвердженої комісії з перетворення вищих навчальних закладів під проводом Зенгера: йому доручається підготовка низки доповідей з різних аспектів освітянської справи, зокрема, щодо розрізнення між екстраординарними й ординарними професорами, щодо сплати за навчання, щодо підготовки викладачів середніх шкіл та ін.

З вересня 1902 р. заняття в Університеті було відновлено, і столичний комісіонер Кулаковський стурбований: “Мне бы казалось, ввиду того, что в мое отсутствие, раз Министерство не предполагает, по-видимому, официально известить о необходимости нас <Кулаковського і Трубецького> заменить в наших обязанностях, то ты мог бы поступить так: сказать от себя как декан студентам, записавшимся на Ювенала, что ввиду более или менее продолжительного моего отсутствия им следовало бы посещать [римского] автора, которого читает [А.И.] Сонни”²⁵. Книг они все равно покупать не будут, а большинство не ходило ко мне, не будут ходить и к нему. Что же касается практических занятий, то продолжать чтение элегий Проперция со 2 курсом мог бы [В.И.] Петр”²⁶, благо его час приходится как раз после этого моего часа (пятница от 12 до 1). Являлись на этот час только десять человек, и некоторые из них были только один раз (как Логиновский, Терновский). Если Петр встретит затруднения взять Проперция, то мог бы взять оды Горация”²⁷.

З 25 вересня по 21 грудня 1902 р. Кулаковський у Петербурзі, бере участь у роботі освітянської комісії, час від часу звітуючи хворому з квітня ректору Університету Федору Яковичу Фортинському про хід справи: “Не помню, когда я писал Вам с последний раз, но знал, что уже несколько

раз посылал Вам после того наши доклады и последний, должно быть, о плате за учение, вопрос, до которого мы сегодня наконец добрались, но почему-то не кончили”, – це у листі від 7 грудня. Ф.Я. Фортинський, професор загальної історії і ректор Університету з 1890 р., почав важко хворіти ще навесні 1902-го, і В.Б. Антонович у листі до другої дружини, К.М. Мельник, писав 16 квітня: “Фортинського я не видел, говорят, что он болеет и подал в отставку”. І далі: “на его место прочат Кулаковского”²⁸. Через два тижні, наприкінці квітня М.П. Дашкевич повідомляв Флоринському у столицю майже про те саме: “У нас здесь определенных новостей покамест нет. В лектории ежедневно называют новых кандидатов на должность ректора (в том числе и Вас) и попечителя [Киевского учебного округа] (в особенности настойчиво повторяют предположение о Юлиане Андреевиче), а также и товарища министра (произносят с улыбкой фамилию [И.А.] Сикорского). Предстоящие назначения на первые два поста выяснятся, вероятно, через несколько дней с возвращением из Петербурга [помощника попечителя П.П.] Извольского, который несомненно вызван для решения вопроса о ректоре и, может быть, также о попечителе”²⁹. Відставка Фортинського виявилася, напевно, передчасною, міністр народної освіти її не прийняв, і Федір Якович відправляв ректорську посаду до самої смерті – 25 грудня 1902 р. Попечителем Київського учбового округу замість таємного радника, академіка-сходознавця В.В. Вельямінова-Зернова був призначений ботанік-морфолог, директор Інституту сільського господарства і лісівництва у Новій Олександрії, дійсний статський радник Володимир Іванович Беляєв (1855–1911), ректором Університету – професор зоології Микола Васильович Бобрецький (1843–1907), який обіймав посаду до 1905 р. Беляєв, призначений на посаду попечителя Варшавського учбового округу 1905-го, поступився кріслом професору фізики, таємному раднику Петру Олексійовичу Зілову (1850–1921), а місце Бобрецького посів професор політекономії Університету Микола Мартиніанович Цитович (1861–1919).

Невідомо, чи бажав Кулаковський очолити Університет св. Володимира або ж стати попечителем Київського учбового округу, як рік тому – зайняти директорський кабінет у Константинополі, але дивним є інше: втретє упродовж календарного року його ім’я фігурує серед діячів, здатних стати керманічами відповідальних закладів.

Але осінь 1902-го була для Кулаковського у кар’єрному смислі врожайною: у жовтні його обирають дійсним членом Імператорського товариства любителів природознавства, антропології й етнографії, на початку грудня – суддею професорського дисциплінарного суду Університету, якому були підпорядковані справи про порушення студентами правил, про суперечки між ними і викладачами або посадовцями (на 1903–1904 рр.). Звісно, це не попечительство, ректорство чи директорство, але також – знак громадської уваги: і наукової, і службової.

Відповідь на питання, чому ім'я Юліана Кулаковського потрапляє у такі плітки і домисли і чому ці витівки не оздоблені реальними наслідками, має лише гіпотетичний характер.

На мій погляд, слід убачати основи такого стану речей в першу чергу у соціально-політичній позиції Кулаковського і не в останню чергу в його непростому характері: адже саме це потрібно начальнику для організації будь-якої справи.

Ще в юнацькі роки Юліан Андрійович відзначався досить різкими і напористими рисами, що зауважували у листуванні усі, хто був із ним знайомий. Наприклад, М.П. Дашкевич (1852–1908), професор Університету, перебував із Кулаковським у досить складних стосунках, оскільки Юліан Андрійович робив постійні колючі напади на Миколу Павловича, викликані напевно не лише рисами характеру Кулаковського, але й особистими причинами: симпатією до однієї жінки. Дашкевич у листах до Флоринського неодноразово згадував про світ конфлікт з Кулаковським, якого позаочі називали “надменный левкой” (чи можна уявити собі таку олюднену матіолу?), причому винуватцем вважався саме Юліан Андрійович³⁰. Якось іще на початку роботи в Університеті Дашкевич необачливо розповів колезі про деякі проблеми приватного життя своєї родини, і той пізніше скористався з цієї відвертості проти самого ж Дашкевича: “знаете, как много раз Ю. А. публично оскорблял меня (еще недавно он обозвал меня в большой компании «душевнобольным») и в то же время уверял меня в своей дружбе; я начал бояться такой дружбы, впадающей в чересчур уже несправедливое порицание и не приносящей никакого облегчения. Я боялся, что и Вы взгляните на меня глазами Ю. А. и также жестоко станете осуждать меня, видя в моих чувствах одно неразумие”³¹. Однак через три роки Дашкевич і Кулаковський примирилися: “С Юлианом Андреевичем у нас завязалась переписка непосредственная. Благодаря Вам и ему я не раз черпаю новую бодрость духа, и не раз наполняется радостью мое сердце при мысли о том, что есть же на свете личности, высоко возносящиеся над эгоизмом и мелочностью”, – зізнається він Флоринському у листопаді 1890-го³². Можливо, це викликане тим, що Кулаковський разом з Флоринським, Фортинським і П.В. Владимировим уклали “Представление о возведении экстраординарного профессора Н.П. Дашкевича в степень доктора истории всеобщей литературы”, яке було надруковане у листопадовій книжці “Университетских известий” (1890, № 11).

Ні, сподіваючись на якісь посади, “ліктями” Юліан Андрійович не працював. Він був прямою, чесною, порядною людиною: праця і час піднімали його сходами службової драбини з чину губерньського секретаря до статського генерала. Ще й безсрібник. Усе київське життя, близько сорока років, він знімав квартиру у будинку М.Ф. Міхельсона по вулиці Пушкінській, 40³³. – “Часто думаю, что мне необходимо было переменить квартиру, чтобы была особая комната для детей, где бы им учиться и

чувствовать себя на своем месте и в своем углу, но так как я не справляюсь с уплатой за эту квартиру, то не могу рисковать переменить ее на большую и более дорогую”, – зізнається Кулаковський Флоринському в листі з Євпаторії в липні 1902-го³⁴. Могло би здаватися, що прагнення покращити фінансовий стан сім’ї, зняти простору квартиру керувало кар’єрними міркуваннями Кулаковського, якби ці міркування дійсно були його наміром (наскільки відомо, прибуток Кулаковського складали гроші, що він отримував як ординарний професор Університету і професор Вищих жіночих курсів, та гонорари за лекції, публікації у газетній періодиці, наукових часописах, літографовані видання лекційних курсів)³⁵.

Те, що його ім’я мусувалося у різних службових контекстах, які височили над посадою ординарного професора (та секретаря історико-філологічного факультету – сучасний заступник декана), свідчить, з усього судячи, не про намагання самого Кулаковського піднятися над посадою, яку він обіймав, а про його репутацію серед колег і в очах міністерського начальства, котре у смутні часи хотіло бачити на відповідальних посадах саме Юліана Андрійовича з його радикально правими поглядами, прагненням до об’єктивної толерантності, й притому з жорсткою рукою. Це припущення підтверджується також тим, що посади вище заслуженого ординарного професора Університету Кулаковський до кінця життя не займав. Впевнений: не бажав займати.

Скоріше за все, ним керувало бажання лишатися самим собою: звичайним університетським професором, просто шановною людиною, яка увесь вільний від лекцій та сімейного клопоту час віддає науковим заняттям. Він погоджувався брати участь у приймальних (випробувальних) комісіях, у заходах, що спрямовані на поліпшення організації освіти, стояв на виразних монархічних позиціях, і безперечно, був би відповідальним (і жорстким) управлінцем. Але йому відверто було шкода часу, який вимагали б ці посади.

Напевно, він як мудра людина пам’ятав про ломоносовський принцип збереження речовини і руху: Михайло Васильович у знаменитому листі до Л. Ейлера від 5.07.1748 (написаного стосовно задачі Берлінської академії про природу селітри) встановив, що “все встречающиеся в природе изменения происходят так, что если к чему нечто прибавилось, то это отнимается от чего-то другого. Так, сколько материи прибавляется какому-либо телу, столько же теряется у другого, сколько часов я затрачиваю на сон, столько же отнимаю от бодрствования, и т. д.”³⁶. Ті зусилля, яких вимагали би більш відповідальні посади, ніж професорська, не були в очах Кулаковського гідними його як науковця; попечительство, ректорство з директорством – не про нього. Трудоголік, він навіть відпочиваючи, мучився: “Сам я по-прежнему не умею и не могу засадить себя за писание и даже совестно перед собой за свое столь продолжительное безделие”³⁷. Ну, який з нього був би начальник? Підлегли стогнали б під його орудую,

адже виключна вимогливість до себе (“ни одна строка не вышла из-под его пера без тщательной отделки”³⁸) бумерангом була б по людях менш здібних і менш працьовитих, ніж він. І йому, і їм не було би життя, але наукова справа Кулаковського страждала б, а через те страждала б і гуманітарна наука.

“Одушевленный знаток античного мира, его языков и литератур, большой мастер слова, идеалист, проникнутый возвышенным гуманитарным настроением, неутомимый и вдумчивый научный работник, добросовестный и преданный своему делу профессор, носитель лучших университетских традиций, нелицемерный друг учащейся молодежи”³⁹, Кулаковський приніс більше користі як вчений і викладач, ніж він міг би принести її на якійсь високій адміністративній посаді. Здається, Юліан Андрійович повною мірою розумів своє призначення і без перебільшення усвідомлював власну роль в історії вітчизняної науки, а через те стояв непохитно в обороні свого права займатися тим, що більше до серця.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 72. – Д. 47 (1906). – Арк. 15.

² Кулаковский Ю.А. История Византии / [Науч. ред. А.А. Пучков]: В 3 т. – 3-е изд., исправ. и доп. – СПб., 2003. – Т. 1. – С. 51.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Спр. 20323. – Арк. 2.

⁴ Там само. – Спр. 20326. – Арк. 2–2 зв.

⁵ Цит. за: Матвеева Л.В. Юлиан Кулаковский. – К., 2002. – С. 400–401.

⁶ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 49563. – Арк. 1 зв. – 2 (11.07.1901, з Євпаторії).

⁷ Там само. – Спр. 20327. – Арк. 2 (15.08.1901, з Ялти).

⁸ Новое время. – 1901. – № 9137. – 12 авг. – С. 1.

⁹ Кулаковский Ю.А. История Византии. – Т. 1. – С. 50. Див., наприклад: *Непомятый А.А.* Доктор римской словесности: Юлиан Кулаковский // *Непомятый А.А.* Подвижники кривоветедення. – Симф., 2006. – С. 205–236; *Матвеева Л.В.* Исследование источников военного искусства Византии (По работам Ю.А. Кулаковского) // *Матвеева Л.* Нариси з історії сходознавства. – К., 2008. – С. 138–150; *Пучков А.А.* Адольф Сонни, киевлянин: Из истории классической филологии в Императорском университете св. Владимира. – К., 2011. – С. 59–61.

¹⁰ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 20321. – Арк. 2–3 зв. (12.06.1901, з Євпаторії).

¹¹ Див.: *Кулаковский Ю.* А.Л. Погодин. К истории славянских передвижений. СПб., 1901 // *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.* – СПб., 1901. – Т. VI. – Кн. 4. – С. 345–360.

¹² ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 20328. – Арк. 2–2 зв. (24.08.1901, з Євпаторії).

¹³ Там само. – Арк. 1.

¹⁴ Киевлянин. – 1901. – № 289. – 19 окт. – С. 3.

¹⁵ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 20304. – Арк. 1 (15.08.1898, Флоринському зі Стамбула).

¹⁶ Там само. – Арк. 2–2 зв.

¹⁷ Цит. за: *Афанасьев В.А.* Фёдор Иванович Шмит. – К., 1992. – С. 15.

¹⁸ Цит. за: *Басаргина Е.Ю.* Русский археологический институт в Константинополе: архивные фонды // Архивы русских византистов в Санкт-Петербурге / Под ред. И.П. Медведева. – М., 1995. – С. 82.

¹⁹ Там само.

²⁰ Киевлянин. – 1901. – № 350. – 19 дек. – С. 3.

²¹ Письма Н.П. Кондакова А.П. Чехову / Публ. и прим. Н.И. Гитович // Известия Академии наук СССР: Отделение русского языка и литературы. – М., 1960. – Т. XIX. – Вып. 1. – Январь-февраль. – С. 36.

²² Див.: *Кулаковский Ю.А.* Русский ученый труд о Горации // *Кулаковский Ю.А.* История римской литературы от начала Республики до начала Империи в конспективном изложении / Изд. подгот. А.А. Пучков. – К., 2005. – С. 203–229. “С Зенгером он <Кулаковский> препирался в возвышенном стиле, говорил о своем несогласии с диспутантом в «принципе». Публика отнеслась к Зенгеру весьма сочувственно несмотря на то, что [И.А.] Лециус заявил, что книга Зенгера [Критический комментарий к некоторым спорным текстам Горация. – Варшава, 1886] весьма «толста», «производит усыпляющее действие» и т. п. В особенности, вероятно, понравился Зенгер дамам, потому что сиял красотой, блистал остроумием в ответах, изяществом речи, живостью (один раз даже подпрыгнул на эстраде)” (М.П. Дашкевич – Т.Д. Флоринському, 11.10.1886; цит. за: *Чуткий А.І.* Микола Дашкевич (1852–1908). – К., 2008. – С. 306).

²³ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 49562. – Арк. 1 зв. – 2 (В.С. Іконникову, 13.07.1902).

²⁴ Там само. – Спр. 20332. – Арк. 2 зв. – 3 (Т.Д. Флоринському, 10.07.1902).

²⁵ Адольф Ізраїлевич Сонні (1861–1922) – філолог-класик, доктор грецької словесності, професор Університету св. Володимира, дійсний статський радник. Про нього: *Пучков А.А.* Адольф Сонні, киевлянин: Из истории классической филологии в Императорском университете св. Владимира. – К., 2011.

²⁶ В’ячеслав Іванович Петр (1845–1923) – філолог-класик, композитор, доктор римської словесності (музикознавець), професор Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородко, приват-доцент Університету св. Володимира, директор 5-ї київської гімназії, дійсний статський радник. Про нього: Юбилейное чествование Нежинским историко-филологическим обществом профессора Вячеслава Ивановича Петра по случаю исполнившейся его сорокалетней педагогической и ученой деятельности (1873–1913 гг.) // Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1914. – Т. IX. – С. 1–7, 1–14 (різна пагінація).

²⁷ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 20336. – Арк. 2–2 зв (Т.Д. Флоринському, 1.10.1902 з Санкт-Петербургу).

²⁸ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович / Упоряд. В.А. Короткий, В.І. Ульяновський: У 3 т. – К., 1997. – Т. 1. – С. 305.

²⁹ Цит. за: *Чуткий А.І.* Микола Дашкевич... – С. 416.

³⁰ Там само. – С. 256.

³¹ М.П. Дашкевич – Т.Д. Флоринському, 11.03.1887; цит. за: *Чуткий А.І.* Микола Дашкевич... – С. 327–328.

³² Цит. за: *Чуткий А.І.* Микола Дашкевич... – С. 370.

³³ *Пучков А.* Житловий будинок 1880 [р.], в якому проживав Кулаковський Ю.А. // Звід пам’яток історії та культури України: У 28 т. – К., 2004. – Кн. I. – Ч. 2. – С. 996.

³⁴ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 20332. – Арк. 3 зв.

³⁵ “Якщо взяти до уваги тільки одне джерело заробітку – заробітну плату, – то 1913 р. ординарний (штатний) професор ... отримував пересічно 6 000 руб., екстраординарний – 3 600–4 200 руб., асистенти вузів – 1 800 руб. річно. Як на той час, це були доволі серйозні гроші. Крім того, додатковий прибуток давали гонорари за статті, монографії, підручники тощо, хоча варто зауважити, що нерідко наукова література друкувалася без авторських гонорарів, а то й власним коштом ... Середня заробітна плата сільського учителя сягала 343 руб. на рік, його міський колега пересічно отримував 528 руб.” (*Коляда Іг.* Повсякденне життя української освітянської інтелігенції: Матеріально-побутовий аспект (друга половина ХІХ ст.) // *Краєзнавство.* – 2010. – № 3. – С. 133, 136).

³⁶ *Ломоносов М.В.* Полн. собр. соч.: В 11 т. – М.; Л., 1951. – Т. 2. – С. 183.

³⁷ ІР НБУВ. – Ф. III. – Спр. 20326. – Арк. 2 (Т.Д. Флоринському з Євпаторії).

³⁸ *Соболевский А.И.* Ю.А. Кулаковский: Некролог // *Известия Российской академии наук.* – Пг., 1919. – Сер. VI. – Т. XIII. – № 12–18. – Сентябрь-декабрь. – С. 568.

³⁹ *Деревицкий А.Н.* Ю.А. Кулаковский (некролог) // *Известия Таврической ученой архивной комиссии.* – Симф., 1920. – № 57. – С. 335.

Д.А. Радівілов

СИФАТ НАСАБ АЛ-‘УЛАМА’ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ІБАДИТІВ

Твір *Сифат насаб ал-‘улама’ ва-маутіхім ва-булданіхім ва-л-а’імма* (“Опис походжень, [обставин] смерті, країв ‘алімів та імамів”) міститься на сторінках рукопису №1082 II *ас-Сійар ал-‘уманіййа*, що належить до складу т. зв. “ібадитської колекції” Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Як відомо, своєю появою у Львові колекція зобов’язана арабістові Зигмунту Смогожевському (1884–1931), котрий збирав її імовірно протягом 1912–1913, 1925, 1927, 1931 рр., під час перебування в Алжирі, зокрема в оазисі Мзаб – центрі ібадитської вченості. Дані рукописів лягли в основу низки статей ученого, присвячених ібадитам Магриба, а одна з них, *Essai de Bio-bibliographie Ibadite-Wahbite* (*Rocznik Orientalistyczny*, VI, 1928), за задумом З. Смогожевського, мала б стати прологом до роботи з видання середньовічних творів ібадитських авторів (*Biblioteka ibaditika*) і масштабного дослідження історії північноафриканських ібадитів, чого так і не сталося через скору смерть науковця [Козицький 2010, 395–396]. Роботу над рукописами продовжив учень і молодший колега З. Смогожевського, Тадеуш Левицький (1906–1992). Спираючись на якісно новий фактичний матеріал, він видав низку робіт, присвячених історії ібадитів та розвитку ібадитської письмової традиції в Магрибі в середні віки. Найзначніші з них – біобібліографічне дослідження *Les historiens biographes et traditionnistes Ibādites-Wahbites de l’Afrique du Nord du VIII-e au XVI-e siècle* (*Folia orientalia*, III, 1961) і стаття *al-Ibādīyya* до другого видання фундаментальної *The Encyclopaedia of Islam* (Vol. 3).

У роки Другої світової частина колекції потрапила до бібліотеки Краківського університету – за словами Т. Левицького, це сталося завдяки зусиллям Мар’яна Левицького – польського тюрколога і монголіста [Левицький 1961, 3]. Усе ж, частина рукописів З. Смогожевського, залишилася у Львові, проте до 1989 р. вони вийшли з широкого наукового вжитку. Так, 1961 р. той таки Т. Левицький припускав, що львівська колекція “розсіялася або загинула” [там само, 2], а Ісма‘іл ал-‘Арабі дещо пізніше, 1979 р., зазначав, що доля одного із львівських рукописів (мався на увазі список *Кітаб сійар ал-а’імма ва-ахбаріхім* Абу Закарії Йах’ї ал-Варджлані), йому

достеменно невідома [Abu Zakariya 1979, 22]. Щоправда лєнінградський арабіст М.В. Чураков, він же – Я.І. Прокопець (1893–1987), напевне звертався до львівських списків *Кітаб сійар* Абу Закарії ал-Варджлані, працюючи над своєю монографією “Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма”. У книзі, що писалася у другій половині 1950-х – 1970-х рр., але побачила світ лише 1990 р., після смерті автора, містяться непоодинокі посилання на три львівські списки хроніки Абу Закарії ал-Варджлані – М.В. Чураков назвав їх “списками А, Б і В”. Для М.В. Чуракова львівські списки твору Абу Закарії, поряд із давно відомою хронікою Ібн Сагіра у перекладі А. Мотилінського, стали чи не найголовнішим джерелом відомостей про *імават* ібадитів у Тахарті [Чураков 1990, 132–162].

Короткий опис ібадитських рукописів зі Львова, у вигляді наукової доповіді, дав О. Савченко [Савченко 1989]. На сьогодні у Відділі рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф.П. Максименка Наукової бібліотеки Університету імені Івана Франка зберігається близько двадцяти рукописів, що містять твори ібадитських авторів. До найважливіших із них належать: збірка, що в дослідницькій літературі традиційно фігурує під назвою *ас-Сійар ал-‘уманіййа* (її повна назва – *Тіджарат ал-‘улама’ ва-с-сійар ал-‘уманіййа*); *Кітаб сійар ал-а’імма ва-ахбаріхім* (або *Кітаб ас-сіра ва-ахбар ал-а’імма*) Абу Закарії Йах’ї б. Абу Бакра ал-Варджлані (XI ст.); *Кітаб ад-даліл ва-л-бурхан* Абу Йа’куба Йусуфа б. Ібрахіма ас-Садраті ал-Варджлані (XII ст.); Фрагмент *Кітаб табакат ал-машаїх* (або *Табакат ал-ібадиййа*) Абу-л-‘Аббаса Ахмада б. Са’іда ад-Дарджіні (XIII ст.); сильно пошкоджений список *Кітаб ас-сійар* Абу-л-‘Аббаса Ахмада б. Са’іда аш-Шаммахі (XV–XVI ст.).

Збірний рукопис *Тіджарат ал-‘улама’ ва-с-сійар ал-‘уманіййа* зберігається під номером 1082 П. Т. Левицький, звертаючись до матеріалів рукопису у своїх роботах, згадує лише другу частину заголовку збірки – *ас-Сійар ал-‘уманіййа*, не пропонуючи при цьому жодних варіантів його перекладу. О. Савченко переклав цю, другу, частину назви збірки, як “Оманські життєписи”, сприйнявши слово *сійар* у його традиційному для арабо-мусульманської літератури значенні [Савченко 1989, 12]. На нашу ж думку, слово *тіджара* у назві рукопису слід розуміти так само, як і в коранічному висловлюванні: “Ті, хто увіровав! Чи вказати вам на торгівлю (або “товар”. – Д. Р.), яка позбавить вас від лютої муки?” [Коран, Сура 61 (“Ряди”): 10], – де “торгівля” або “товар”, в контексті цього і наступного, 11-го, аятів, є метафорою істинної віри і благочестя. Слово *сіра* (араб. “спосіб дії”, “поведінка”, мн.: *сійар*) у назві нашого рукопису має специфічне значення: у середньовічній літературі оманських ібадитів *сірами* називали твори доктринального змісту, часто – із полемічним забарвленням, у яких знавець релігії – *‘алім* – викладав власне тлумачення питань ібадитського вчення, своє ідеологічне кредо, трансформуючи його у настанови, адресовані братам по вірі. Оскільки текст рукопису становить збірку таких *сір* –

по суті, доктринальних послань, – пропонуємо такий варіант перекладу назви: “[Найкращий] товар *‘алімів і оманські послання’*”.

Титульний аркуш рукопису № 1082 II містить наступний напис, виконаний у вигляді трикутника, повернутого вершиною додолу: “Це книга, назва якої – “[Найкращий] товар *‘алімів і оманські послання’*”, переписана рукою того, хто потребує Всевишнього, – Са‘іда б. ‘Абдаллаха б. Ахмада б. Халафа Абу Са‘іда. Він переписав її для улюбленого шайха Мухаммада б. Сулаймана б. Мухаммада б. Бал‘араба”. Із колофону рукопису [*ас-Сійар ал-‘уманіййа*, 697] вдається встановити, що відомості титульного аркуша стосуються не нашого списку, а його протографа. Із колофону ж випливає, що переписка протографа завершена ввечері, в суботу 29 *сафара* 1131 р. х. (дата подається цифрами і дублюється словами). Імена переписувача і замовника, згадані на першій сторінці рукопису, повторюються тут у більш повному вигляді, із *нісбами*, – Са‘ід б. ‘Абдаллах б. Ахмад б. Халаф б. Ахмад ал-‘Акрі ан-Нізві ал-‘Умані і Мухаммад б. Сулайман б. Мухаммад б. Бал‘араб б. ‘Абдаллах із бану Мухаммад б. Сулайман ал-‘Акрі ан-Нізві ал-‘Умані, що переконливо свідчить про оманське походження протографа. Виготовлення нашого списку завершено 1332/1914 р. (зазначено рік за християнським літочисленням) без купюр протографа (*харф бі-харф*). Імена переписувача і замовника в колофоні не згадані.

Аркуши рукопису мають розмір 17х25 см. Формат рамки, утвореної текстом – 12х20 см. Ширина верхнього і нижнього поля – 2,5 см. Ширина зовнішнього поля – 3 см, внутрішнього – 2 см. На сторінці – по 23 рядки. Сторінки рукопису пронумеровані. Остання з них має номер 697. Пагінація східна. Номери сторінок розміщені у верхньому правому куті парної сторінки і верхньому лівому куті непарної і взяті в круглі дужки. На кожній парній сторінці розміщено *хафізи*. На полях збережено східну посторінкову пагінацію протографа. Останній номер сторінки протографа – 582. Аркуши складено в *курраси*, але не зшиті. Папір звичайний. Текст виконано чорним і червоним чорнилом. Червоним чорнилом виписано прескрипти до частин тексту, деякі пунктуаційні знаки у вигляді неправильних овалів, виділені коранічні цитати. Почерк – акуратний *наسخ*. Рукопис оправи не має.

Найдавніша подія, що згадується на сторінках рукопису, датується 960/1552 р. [там само, 695]. Таким чином, імовірним часом формування збірки *ас-Сійар ал-‘уманіййа* можна вважати період від кінця X/XVI ст. до дати, зазначеної в колофоні протографа нашого списку, – *сафар* 1131/січень 1718 р.

Текст рукопису складається з 43 творів, сюжетно не пов’язаних між собою. Більшість із них – *сіри* відомих ібадитських учених, головно оманців, написані в різні часи. Якщо довіряти прескриптам *сір*, що містяться у збірці, то найраніші серед них (за виключенням послання пророка Мухаммада хадремаутцям, яким починається рукопис, і *сір* із сумнівним авторством Ібн Ібада – епоніма ібадитів, особи напівлегендарної) – це твори

Абу 'Убайди Мусліма б. Абу Каріми (II/VIII ст.), Ва'іла б. Аййуба (друга половина II/VIII ст.), Муніра б. ан-Наййіра ал-Джа'лані (кінець II/початок IX ст.), Махбуба б. ар-Рахіла (перша половина III/IX ст.), Хашіма б. Гайлана (початок III/IX ст.), котрі вважаються засновниками ібадизму. Найпізніша із *сір*, авторство яких можна встановити за прескриптами до них (у прескриптах до деяких *сір* ім'я автора не згадується), належить Ахмаду б. 'Абдаллаху б. Мусі (пом. 557/1162 р.). Таким чином, *сіри*, представлені в рукопису, належать видатним діячам ібадизму і були написані впродовж періоду від другої половини II ст. х. до середини VI ст. х., тобто від кінця VIII ст. н. е. до другої половини XII ст. н. е.

Текст, що має прескрипт *Сифат насаб ал-'улама' ва маутіхім ва булданіхім ва-л-а'імма*, міститься на сс. 663 (із сьомого рядка) – 690 (до восьмого рядка) рукопису і починається традиційною *мукаддімою*. На початку вступу укладач збірки славословить на честь Аллаха і пророка Мухаммада, а потім згадує свого головного інформатора – якогось “побратима”. Перелік чеснот аноніма займає 15 рядків тексту. Очевидно автор збірки не знався зі своїм джерелом особисто, а лише ознайомився з його повідомленнями “про імена людей знання, їхні *кун'ї*, краї та селища”. Взявши за основу дані цього аноніма, укладач *ас-Сійар ал-'уманійя* доповнив їх власними роз'ясненнями “із того, що знайшов розсіяним по різних книгах, оскільки не знайшов це зведеним разом у будь-якій одній книзі” [*ас-Сійар ал-'уманійя*, 664].

Перше повідомлення містить два вислови Джабіра б. Зайда¹, ідейного вихователя ібадитів, про 'Абдаллаха б. ал-'Аббаса, у котрих Ібн 'Аббаса подано неперевершеним і надійним знавцем мусульманської традиції:

Перший із 'алімів, від яких наші сподвижники прийняли свою віру, – 'Абдаллах б. ал-'Аббас. Саме про нього, стоячи на його могилі, Джабір б. Зайд – хай змилується над ним Аллах – сказав: «Той, хто [тут] похований, – кращій з цієї громади та її раббані. Так що сьогодні поховано раббані цієї громади», – тобто її 'аліма. Абу аш-Ша'са' Джабір б. Зайд сказав: «Я підійшов до сімдесяти мужів із людей Бадр² і запам'ятав серед них лише одне Море», – тобто Ібн 'Аббаса. Є [відомості], що наприкінці свого життя Ібн 'Аббас став сліпий.

Відомості про самого Джабіра б. Зайда більш конкретні:

¹ Абу аш-Ша'са' Джабір б. Зайд (помер 93 або 103 / 711–712 або 721–722 рр.) – в ібадитській традиції – духовний фундатор руху, який перейняв релігійні знання від Ібн 'Аббаса, 'А'іші, 'Абдаллаха б. 'Умара і сімдесяти асхабів із тих, хто був при Бадрі. Є підстави вважати, що роль Джабіра у становленні ібадизму значно перебільшена пізнішою ібадитською традицією [Wilkinson 1982, 134–135].

² Сімдесят мужів із людей Бадр – біла колодязів Бадр, неподалік від Медини, у рамадані 2 р. х. / у березні 624 р. н. е. мусульманське військо вперше завдало значної поразки язичникам. Оскільки перемога мусульман тлумачилася як результат божого благовоління – їм у цьому бою, буцімто, допомагали ангели, – учасники бою сприймалися носіями особливої благодаті і сокровенного знання, отриманого безпосередньо від пророка Мухаммада.

Є [відомості], що Абу аш-Ша'са' Джабір б. Зайд із селища Фірк, що між Манахом і Нізвою в Омані, – Аллах краще знає, чи правда це. Він [із] ал-йахмад, нащадок 'амр б. ал-йахмад. Він муфтії басрійців. Зі слів Джабіра б. Зайда: «Ім не дозволено міркувати про те, що відомо у Божій книзі». Він помер у сто третьому році від [дня] хіджри і, коли хворів, говорив: «Мені хочеться побачитися з ал-Хасаном ал-Басрі¹». Він (ал-Хасан) прийшов до нього вночі таємно. Джабір помер у цьому році під час халіфату Йазіда б. 'Абд ал-Маліка б. Марвана. Є [відомості], що Джабір б. Зайд був сліпий на одне око, – Бог краще знає.

Повідомлення про 'Абд ар-Рахмана б. Рустама, засновника ібадитської династії Рустамідів, практично зводиться до згадування його імені. Дещо більш інформативні повідомлення про Абу Білала ал-Мірдаса б. Худайра, 'Урву б. Худайра², Думама б. ас-Са'іба, Абу Мавлуда Хаджіба, 'Абдаллаха б. Йах'ю Таліб ал-Хакка і його сподвижників Абу Хамзу ал-Мухтара і Балджа б. 'Укбу³.

Далі вміщено розповідь про ібадитську делегацію до халіфа 'Умара II, що передається з посиланням на учасників місії – наводяться слова одно-

¹ Ал-Хасан ал-Басрі – видатний богослов, проповідник, *кади* Басри за халіфа 'Умара II. Ціла низка релігійно-політичних течій в ісламі в якійсь мірі апелюють до ал-Хасана ал-Басрі. Не стали виключенням і ібадити – як бачимо, ібадитське джерело форсує зв'язок між ал-Хасаном і Джабіром б. Зайдом: зазначається, що ал-Хасан ал-Басрі нібито прийшов проститися з Джабіром перед смертю останнього. Разом із тим, “[учення] Джабіра було для певного кола людей, а ал-Хасана – для широкого загалу”, – тобто ал-Хасан ал-Басрі, на думку ібадитських ідеологів, не був пов'язаний із певною релігійною доктриною або політичною партією. Фігура ал-Хасана ал-Басрі і його теоретичний спадок приваблювали ібадитів тому, що, як і пізніші ібадитські ідеологи, ал-Хасан дотримувався поміркованої позиції у визначенні статусу мусульманина, котрий скоїв тяжкий гріх, уважаючи його лицеміром (*мунафік*). Підхід ал-Хасана ал-Басрі у вирішенні цього важливого політичного питання, з одного боку суперечив поглядам крайніх хариджитів, котрі вважали мусульман-грішників язичниками (*мушрікун*), а з іншого – мурджітській концепції «відкладеного судження», згідно з якою мусульмани-грішники залишаються повноправними членами громади мусульман до дня Страшного суду.

² 'Урва б. Худайр – очолив опозицію 'Алі при Сиффіні і першим проголосив *тахкім* [ал-Мас'уді, 591–592]. Близько 59/678–679 рр. загинув у бою проти 'Убайдаллаха б. Зйіада.

Абу Білал ал-Мірдаб б. Худайр – брат 'Урви, 61/680–681 рр. виступив на чолі 40 хариджитів в Іраку. Погляди ал-Мірдаса були поміркованішими за братові. Більшість хариджитів Ібн ал-Азрака, які пішли з ним від Ібн аз-Зубайра до Басри, дотримувалися поглядів ал-Мірдаса [ат-Табарі, 567]. Пізніше декотрі з них відмовилися виступити з Ібн ал-Азраком до Ахвазу і залишилися в Басрі на чолі з Ібн Ібадом.

³ Абу Хамза ал-Мухтар б. 'Ауф – сподвижник 'Абдаллаха б. Йах'ї Таліб ал-Хакка – ібадитського *імама* у Хадрамауті і Ємені. Очолене ал-Мухтаром ібадитське військо зайняло Мекку і Медину (129–130 / 746–748 рр.). Балдж б. 'Укба – командував оманським контингентом у війську Абу Хамзи.

го з них, Абу ал-Хурра 'Алі б. Хусайна. Наведено диспут, що нібито стався між Абу ал-Хурром і умайядом 'Умаром II навколо причин загибелі халіфа 'Усмана. Вказується на позицію сина 'Умара – 'Абд ал-Маліка, який, начебто, підтримав у цьому спорі Абу ал-Хурра, поставившись до ібадитів із прихильністю. Наводиться повідомлення про похорон 'Абд ал-Маліка і участь у ньому ібадитів, які, в присутності батька 'Абд ал-Маліка, халіфа 'Умара II, власноруч омили тіло свого побратима. Це повідомлення сягає авторитетного Махбуба б. ар-Рахіла і через нього – сина одного з членів делегації, який передає зі слів свого батька:

Вони розповідали, що увійшли до 'Умара б. 'Абд ал-'Азіза, а в Абу ал-Хурра [трапився] приступ болю. Йому поклали шкіряну подушку, і він сперся на неї. 'Умар б. 'Абд ал-'Азіз завів розмову про 'Усмана б. 'Аффана і сказав: «'Усман був кращій за тих, хто його вбив». Абу ал-Хурр підвівся, відкинув подушку і сказав: «Ти виправдовуєш несправедливість небіжчика, а все ж вони були кращі за нього». Розмова між ними тривала, доки 'Умар б. 'Абд ал-'Азіз не погодився з ними щодо 'Усмана. Потім, як кажуть, вони йому сказали: «Мусульман ганьблять з мінбарів, так роз'ясни ж відкрито, що вони невинні і засуджені несправедливо. Роз'ясни з мінбарів, що їх виправдано». 'Умар б. 'Абд ал-'Азіз відповів: «Боюся, я не можу цього зробити». Тоді вони сказали: «Імамам справедливості годі бути у стані такиййі, адже мусульман убивають, розпинають, їм рублять руки і ноги, виколують їм очі, їх проклинають із мінбарів. Так покажи ж, що мусульман виправдано, і відкрито відійди від несправедливих. Тобі допоможе тільки це». Його син 'Абд ал-Малік б. 'Умар погодився з їхніми словами. Коли вони збиралися виходити від 'Умара б. 'Абд ал-'Азіза, Абу ал-Хурр – хай змилюється над ним Аллах – сказав: «Знай, ми йдемо, але не вважаємо тебе своїм товаришем». <...> 'Абд ал-Малік погодився з ними і прийняв те, до чого вони закликали його. Абу Суфйан Махбуб б. ар-Рахіл б. Сайф б. Хубайра ал-Кураші сказав: «Нам повідомив Мубарак б. Хаттат б. Катіб зі слів свого батька, як той сказав: «У той день, коли помер 'Абд ал-Малік б. 'Умар, ми були в нього. Нас покликав 'Умар і сказав: «Ходіть до свого товариша». І далі: «Ми прийшли, щоб омити його. Прийшов 'Умар, увійшов, йому поставили стілець, і він сів». І далі: «Коли ми розпочали омивання, зняли з 'Абд ал-Маліка одягу, 'Умар знепритомнів і впав. Його підняли. Хтось із супровідників сказав йому: «Повелителю віруючих, не варто тобі тут сидіти. Краще піди до людей, вони тебе розрадіть і скажуть, що 'Абд ал-Малік був найприязнішим до тебе».

І далі: «'Умар пішов, ми омили 'Абд ал-Маліка, завернули його у саван. Батько помолився над ним – хай змилюється над ним Аллах».

Нижче згадуються імена ібадитських діячів басрійського періоду, засновників ібадизму – Абу 'Убайди Мусліма б. Абу Каріми (ал-Кабіра), Абу Нуха Саліха б. Нуха, Хаджіба, Абу Суфрі 'Абд ал-Маліка б. Суфрі, Абу Аййуба Ва'іла б. Аййуба, Абу Суфйана Махбуба б ар-Рахіла. Уміщено два

хадіси про Халафа б. Зйада – про його зустріч з Абу ‘Убайдою Муслімом, а також про участь Халафа в *імамати* ібадита Джуланди б. Мас‘уда в Омані. Наводяться відомості про чотирьох ібадитів, які принесли “істинне знання” із Басри від ар-Рабі‘ б. Хабіба¹ до Оману, так званих *хамалат ал-‘ілм*, – про Абу-л-Мунзіра Башіра, Муніра б. ан-Наййіра, Мусу б. Абу Джабіра і Мухаммада б. ал-Му‘аллу. При цьому упорядник *Сифат насаб* наголошує, що в одному з його джерел цей перелік доповнений іменем Махбуба б. ар-Рахіла.

Значна частина тексту являє собою перелік імен ібадитських *‘алімів* із деякими відомостями про них. Здебільшого вказуються селища, звідки вони родом. Частина імен наводиться з *нісбами*, іноді зазначається назва твору, автором якого був той чи інший *‘алім*, подекуди згадано ступінь спорідненості між ібадитськими вченими різних поколінь (син, брат, батько), місце поховання *‘аліма*, називається мечеть, де він молився, його тілесна вада, непрямо визначається час, у якому жив учений, або ж просто подається правильне написання його імені. Переважна більшість *‘алімів*, які згадуються у цій частині тексту, судячи з їхніх *нісб*, походять з Оману.

Наступні повідомлення містять *існад* віри чотирьох ібадитських *‘алімів*, кожен із яких “перейняв віру” (*хамала дінаху*) від свого попередника. Серед тих, хто згадується, – автор *Байан аш-шар’* Мухаммад б. Ібрагім ал-Кінді і автор *Кітаб ал-мусаннаф* Абу Бакр Ахмад б. ‘Абдаллах ал-Кінді. Далі наводиться *хадіс* про Абу ‘Алі ал-Хасана, якого сягає *існад*. Практично дослівно, але з указанням назв творів, *існад* і *хадіс* дублюються у повідомленнях нижче за текстом твору. Відомості про Абу ‘Алі доповнені згадкою про те, що він був *каді імама* ал-Халіла б. Шазана.

Частина тексту містить повідомлення про пророка Мухаммада, “праведних” халіфів, ранніх ібадитських ідеологів (Джабіра б. Зайда, Сухара б. ал-‘Абда, Думама б. ас-Са‘іба, Абу Нуха ад-Даххана, Джа‘фара б. ас-Саммана, Абу ‘Убайду Мусліма, Хаджіба, ар-Рабі‘ б. Хабіба, Ва‘іла б. Ай-йуба) і видатних оманських *‘алімів*. Вони запозичені упорядником *Сифат насаб* із різних джерел – від Абу Джа‘фара Са‘іда б. ал-Хакама, Абу ‘Абдаллаха Мухаммада б. Махбуба, Махбуба б. ар-Рахіла, Абу Хашіма. Деякі з повідомлень наводяться без посилання на конкретне джерело і вводяться зворотами “ми дізналися...”, “відомо, що...”, “нам стало відомо...”.

Значний інтерес становить “Розділ відомостей про *існад* людей спасіння і про те, як вони передавали його один від одного” (*Фасл фі*

¹ Ар-Рабі‘ б. Хабіб ал-Фарахіді (помер 170 / 786–787 рр.) – наступник Абу ‘Убайди Мусліма на чолі общини басрійських ібадитів. Вважається видатним *мухаддісом* і знавцем ібадитського *‘ілму* [ас-Сійар ал-‘уманіййа, 672]. Ібадитське джерело вказує, що саме він підготував і відрядив групу ібадитських *да‘і* до Оману [ас-Сійар ал-‘уманіййа, 667].

ма'рифат існад ахл ал-фауз ва-та'алуміхім іййаху 'ан ба 'дихім ба 'дан), у якому наводиться безперервна лінія наступності оманських знавців ібадитської традиції. Укладач нашого тексту не згадує джерело, з якого запозичено *існад*. Час його укладання можна встановити приблизно за хронологічно останнім (за текстом – першим) іменем: Абу-л-Мунзір Салама б. Муслім ал-'Аутабі ас-Сухарі ал-'Умані – автор *Кітаб ад-дуйа*, діяв у VI/XII ст. Звідси, *існад* в його остаточному вигляді міг скластися у VI – на початку VII / XII – на початку XIII ст. Починаючи від ланки Абу 'Убайди Мусліма *існад* є хронологічно послідовним – кожне покоління передавачів традиції у ньому відстоїть від попереднього на 20–30 років. Таким чином, зв'язок між поколіннями реальний, а дані *існада* можна вважати доволі надійними. Через авторитетних передавачів (Ібн 'Аббас, 'А'іша, *асхаби*) *існад* сягає Аллаха, у чому виявляється претензія ібадитів на виключне володіння істинним релігійним знанням у його первісному, неперекрученому вигляді [про *Існад* докладно див.: Радівілов 1999].

Крім одного *хадіса* Джабіра б. Зайда про Ібн 'Аббаса, викладеного на початку твору, в *Існаді* наводяться ще два повідомлення, які підсилюють зв'язок Ібн 'Аббас–Джабір і, очевидно, запозичені упорядником нашого тексту з різних джерел:

Розповідали з його (Джабіра б. Зайда) слів – хай буде вдоволений ним Аллах, як він сказав: я зустрів сімдесят чоловік із числа вчених людей і запам'ятав серед них лише одне Море, тобто Ібн 'Аббаса – хай буде вдоволений ним Аллах.

Розповідають з його ж слів – хай буде вдоволений ним Аллах, як він сказав: я перейняв [знання] від сімдесяти мужів Бадру. Серед них і серед багатьох інших я запам'ятав лише одне Море, тобто Ібн 'Аббаса – хай буде вдоволений ним Аллах.

Незважаючи на те, що всі три повідомлення мають спільну фабулу, вони доволі суттєво різняться за змістом. Так, у третьому *хадісі* твердиться, що Джабір “перейняв знання від сімдесяти мужів Бадру”, тоді як у першому варіанті зв'язок Джабір – “люди Бадру” є менш категоричним – повідомляється, що Джабір лише “підійшов” до людей Бадру. У другому варіанті *хадіса* “люди Бадру” зовсім не згадуються – замість них фігурують “учені люди”. Різною є й оцінка фігури Ібн 'Аббаса – в першому *хадісі* він, як знавець релігійної традиції, переважає серед “людей Бадру”, у другому – серед “учених людей”, у третьому – серед людей Бадру “і багатьох інших”. Таким чином, *хадіс* у його третій редакції містить найвищу оцінку Джабіра б. Зайда й Ібн 'Аббаса з точки зору ступеня надійності їхнього релігійного знання.

Частина твору має підзаголовок “Дати правління *імамів* і дати смерті *'алімів*”. Здебільшого автор наводить точні дати, із зазначенням місяця і дня. Нижче ці ж відомості повторюються ще раз, вірогідно – за іншим джерелом, і, з незначними розбіжностями, дублюють попередні дані.

Серед повідомлень біографічного змісту без посилання на джерело наводяться відомості про збройні сутички, що сталися в Омані в 579 і 675 рр. х.; описання селевого потоку 251 р. х., який спустошив значну частину Оману; перелічуються селища Оману, які постраждали від селю найбільше. Ще нижче наводяться три повчальні оповіді: про “благочестиву людину”, Абу Са‘іда і *факіха* Абу-л-Хаварі.

Починаючи від 13 рядка с. 683 до 2 рядка с. 688 рукопису подано повідомлення, об’єднані під заголовком “Дата смерті Пророка – хай благословить його Аллах і врятує, потім – [дати смерті] його *асхабів* та їхніх наступників (*табі‘ун*)”. Серед іншого тут містяться відомості про Джабіра б. Зайда – повідомляється, що він помер 103 р. х.; ‘Умара б. ‘Абд ал-‘Азіза – подається *кунія* його матері, її *насаб* до ‘Умара б. ал-Хаттаба, дата смерті халіфа – 20 *раджаба* 151 р. х., вік, у якому він помер, – 39 років і декілька місяців, тривалість його *халіфату* – 2 роки і 5 місяців, місце його смерті і поховання – Дайр Сім‘ан; а також про сина ‘Умара II, ‘Абд ал-Маліка, – зазначено, що він помер під час *халіфату* свого батька. Значну увагу приділено ‘Ікрімі – *мавлі* Ібн ‘Аббаса, відомому суфритському *да‘і*. Нижче, з 2 рядка с. 688 до 9 рядка с. 689, міститься частина “Дати [смерті] обраних мусульманок (*мустафайат*)”, яка містить короткі відомості про жінок із дому пророка Мухаммада. Серед них – дружини Пророка: Хадіджа, ‘А’іша, Хафса бінт ‘Умар, Умм Салама (Хінд бінт Абу Умаййа), Умм Хабіба бінт Абу Суфйан, Зайнаб бінт Джахш, Джувайрійя бінт ал-Харіс, Сафійя бінт Хуйайй; доньки Пророка: Фатима, Зайнаб, Умм Кулсум; а також Умм Шарік (‘Азійя бінт Джабір), Фатима бінт Асад (мати ‘Алі б. Абу Таліба), Умм Айман (Барака – мамка Мухаммада). Деякі з цих імен у рукопису виписані неправильно.

Текст твору завершується відомостями про оманських *‘алімів* IX – початку X / XV – початку XVI ст. Ця частина виділена за допомогою лаконічного прескрипту: “Декотрі дати”.

Таким чином, твір *Сифат насаб ал-‘улама’ ва-маутіхім ва-булданіхім ва-л-а‘імма* складається з декількох частин, наведених у наступній послідовності: *мукаддіма* – імена ібадитських *‘алімів* та відомості про них – *існад* традиції ібадитів Оману – дати правління ібадитських *імамів* Оману – дати смерті ібадитських *‘алімів* Оману – дати смерті Мухаммада, *асхабів* і *табі‘ун* – дати смерті *мустафайат* – дати смерті ібадитських *‘алімів* Оману IX–X ст. х. – кінцівка. Наприкінці тексту наводиться ім’я Мухаммада б. ‘Абдаллаха б. Маддада ан-Нізві ал-‘Акрі, якому приписується авторство *Сифат насаб*. Але трохи вище за текстом твору (у розділі “Деякі дати”) подається низка відомостей про нього – ім’я, доповнене двома *нісбами* (ан-Нізві, ал-‘Акрі), дата смерті, місце смерті і місце поховання:

Шайх, ‘алім, ‘аллама і факіх Мухаммад б. ‘Абдаллах б. Маддад ан-Нізві ал-‘Акрі – хай змилується над ним Аллах – помер у джумада ахір

917 року хіджри у Фірку. Він похований у Масаджід ал-‘Ібада Нізві на захід від ал-Гантаку.

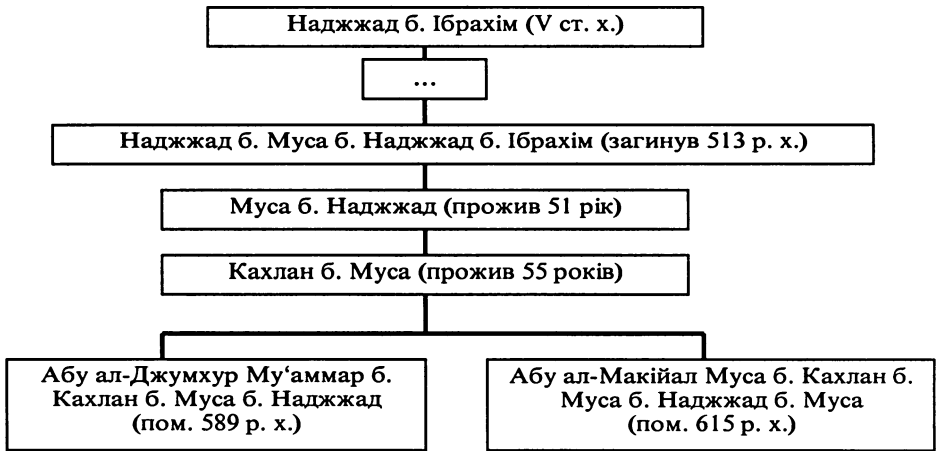
Отже, уважати Мухаммада б. ‘Абдаллаха ан-Нізві автором нашої редакції тексту не можна, проте вона може бути створена на основі його “Книги”, як зазначається наприкінці тексту. “Книга” Мухаммада б. ‘Абдаллаха ан-Нізві була написана не пізніше *джумада ахір* 917/серпня–вересня 1511 р. – дати смерті автора, а наша редакція цього твору могла виникнути у період від 917 до 1131 р. х. (1511–1718 рр. н. е.) – року переписки протографа рукопису 1082 II.

З огляду на те, що визначити межі тексту Мухаммада б. ‘Абдаллаха можна лише приблизно, приблизним буде і коло його джерел. У нашому тексті зустрічаються повідомлення з посиланнями на: Абу ‘Абдаллаха Мухаммада б. Махбуба б. ар-Рахіла (пом. 260 р. х.), Абу Зійада (можливо Абу Зійада ал-Ваддаха б. ‘Укбу – друга половина III ст. х.), Абу Суфйана Махбуба б. ар-Рахіла (початок III ст. х.), Абу-л-Му‘сіра (імовірно Абу-л-Мусіра ас-Салта б. Хаміса – кінець III ст. х.), Абу Джа‘фара Са‘іда б. ал-Хакама, Абу Хашіма, Йах’ю б. Абу Закарію, Мухаммада б. Талута.

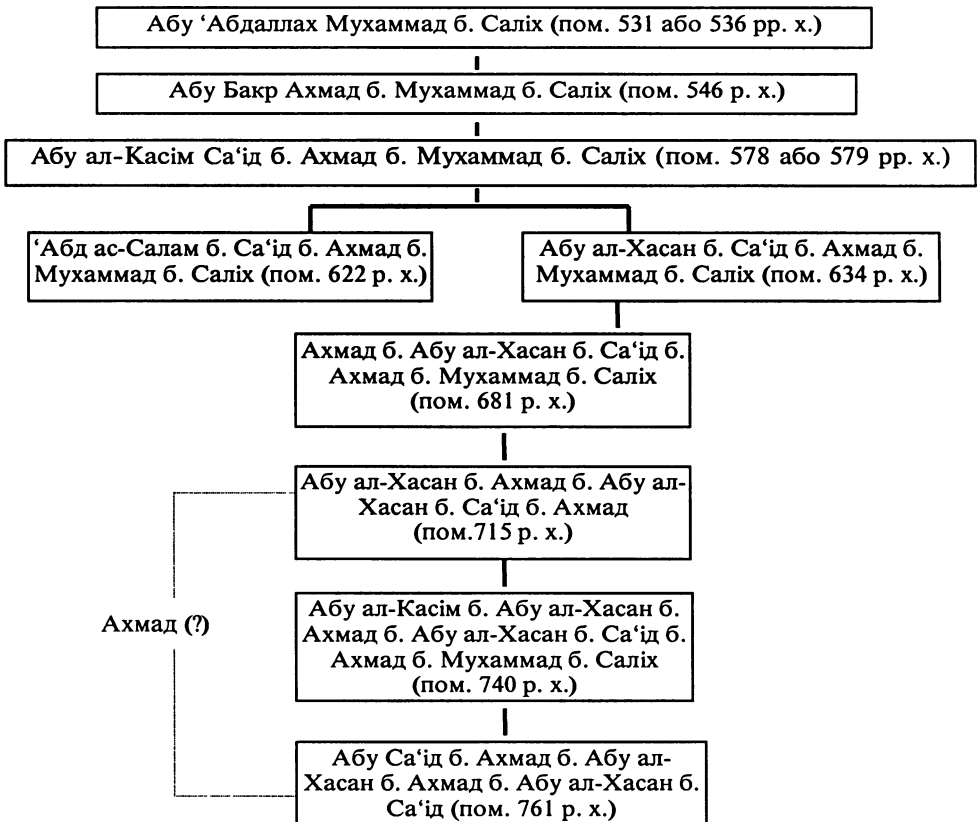
Головним із згаданих джерел був син Махбуба б. ар-Рахіла, Абу ‘Абдаллах Мухаммад – саме від нього походять важливі відомості про якість наступності релігійного знання серед перших, басрійських, ібадитів. Абу ‘Абдаллах повідомляє, що ар-Рабі‘ б. Хабіб переказував традицію безпосередньо зі слів Думама б. ас-Са‘іба, тоді як Думам переказував її зі слів самого Джабіра б. Зайда, а той – зі слів Ібн ‘Аббаса. За твердженням того ж таки Абу ‘Абдаллаха Мухаммада, Абу ‘Убайда Муслім отримав знання у передачі від Думама і Джабіра і, головню, – від Сухара б. ал-‘Абда. При цьому ар-Рабі‘, буцімто, знав Джабіра особисто, хоча й не був його учнем, а перейняв знання Джабіра б. Зайда опосередковано, через Думама і Абу ‘Убайду.

Доволі цінними є відомості про дати правління перших ібадитських *імамів* в Омані, а також повідомлення про дати смерті видатних ібадитських *‘алімів* Оману. Найраніші з тих, що зустрічаються в цій частині тексту, – дати смерті Джуланди б. Мас‘уда (133 р. х.), Башіра б. ал-Мунзіра (178 р. х.), Муси б. Абу Джабіра (181 р. х.), дата народження Муси б. ‘Алі (177 р. х.). Із найпізніших – дати смерті Са‘іда б. Ахмада ас-Сабйані (790 р. х.), Абу-л-Касіма б. Абу Ша‘іка (797 р. х.) і Султана б. ‘Аді (797 р. х.).

У тексті, іноді без видимого ладу, а подекуди – хронологічно послідовно, наводяться відомості про вчені династії оманських ібадитів. Дані цих повідомлень можна подати у наступному вигляді:

А також:

Таким чином, аналіз тексту “Опис походжень, [обставин] смерті, країв ‘алімів та імамів” свідчить про новизну і цінність матеріалів, що в ньому містяться. Повідомлення упорядника та його інформаторів подають важливі фактичні дані про походження, дати життя відомих ібадитських діячів, про якість наступності традиції в ібадитських громадах Басри та Оману. Декотрі дані сягають раннях і доволі авторитетних інформаторів (кінець II–III / кінець VIII–IX ст.), які мають безпосередній стосунок до формування ібадитської релігійно-політичної доктрини й становлення письмової традиції ібадитів. Матеріали *Сифат насаб* можуть стати у пригоді під час дослідження релігійно-політичних поглядів ібадитів, зокрема на етапі її становлення, соціально-політичної історії Оману і допоможуть повніше оцінити роль і місце ібадизму в історії ісламу і мусульманського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

- Ас-Сійар ал-‘уманіййа* – рукопис №1082 II *Тіджарат ал-‘улама’ ва-с-сійар ал-‘уманіййа* Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка.
- Abu Zakariya Yahya ibn Abi Bakr. Kitab siyar al-a’imma wa akhbarihim.* Texte etabli et annote par Isma’il al-‘Arabi. Alger, 1979.
- Ал-Мас‘уді* – Абу-л-Хасан ‘Алі б. ал-Хусайн б. ‘Алі ал-Мас‘уді. *Мурдж аз-захаб ва ма‘адін ал-джавхар.* Бі-тахкік Мухаммад Мухйї ад-Дін ‘Абд ал-Хамід. Фі джуз’айн. Ал-джуз’ ал-аввал. Ал-Кахіра, 1966–1967.
- Ат-Табарі* – Абу Джа‘фар Мухаммад б. Джарір ат-Табарі. *Таріх ар-русул ва-л-мулук.* Тахкік Мухаммад Абу-л-Фадл Ібрагім. Ал-джуз’ ал-хаміс. Ал-Кагіра, [S. a.].
- Козицький Андрій.* Львівські сходознавці першої третини ХХ століття // *Вісник Львівського університету.* Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. С. 389–410.
- Радівілов Д. А.* Існад традиції ібадитів Оману // *Східний світ.* № 8. Том 5. 1999. С. 76–84.
- Савченко А. В.* Коллекция ибадитских рукописей Научной библиотеки Львовского государственного университета им. И. Я. Франко. – Киев, 1989.
- Чураков М. В.* Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма. – Москва, 1990.
- Lewicki T.* Les historiens biographes et traditionnistes Ibādites-Wahbites de l’Afrique du Nord du VIII-e au XVI-e siècle // *Folia orientalia.* – Kraków, 1961. – Vol. 3, fasc. 1–2. P. 1–134.
- Wilkinson J. C.* The Early Development of the Ibadī Movement in Basra. *Studies on the First Century of Islamic Society.* Carbondale, 1982.

В.С. Рибалкін

СПЕЦИФІКА РЕЦЕПЦІ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КОРАНІЧНОГО ТЕКСТУ

У герменевничному універсумі східного ментального простору особливе місце займає Коран. Поставлений у центр мусульманського духовного світу, він моделює такий міфічно-метафоричний космос, що має всеохоплюючу структуру, і структура ця – не якийсь хаос чи безкінечні неупорядковані відлуння і збіги. В утвердженні сфери, яку можна назвати “літературною космологією”, Коран виступає кодом буття, кодом мистецтва і літератури зокрема. Якщо розглянути теорію критики як всеохоплюючу теорію, то це допоможе зрозуміти в ній роль коранічного тексту. Теорія жанрів, представлена Нортропом Фраєм (1912–1991) в “Анатомії критики” [Frye 1990], привела автора до Священної Книги, яка разом з секулярними аналогіями чи пародіями на неї є найбільш всеохоплюючою парадигмою з усіх, що можна докладно дослідити у межах літературної орбіти. І тоді стає зрозумілим, що перспектива подібних досліджень має починатися з сакральної книги і розвиватися в напрямі секулярної літератури. А оскільки Коран написано поетичною мовою, його також можна розглядати як особливий мікрокосм чи епітет єдності літературного досвіду Сходу. Донедавна Коран виключали з літературної дискусії, однак, це єдина книга, яка об’єднує більшість проблем літературної критики у єдиному фокусі [Frye 1992].

Одним із аспектів сакральності тексту Священного Корану є його риторична неповторність, винятковість і неперевершеність. Унікальна й ефективна риса коранічного стилю спричиняє серйозні проблеми і породжує основні складнощі в процесі його іншомовних перекладів. Ця обставина обумовлюється щонайменше двома причинами. *Перша*, це – структура і система самої мови, що вважається Божественною [Schuon 1998, 40–41]. Про це неодноразово і прямо заявляли дослідники, які вивчали специфіку арабського красномовства. Ця нездатність передати Божественну риторику іншомовними засобами змусила багатьох людей прийняти іслам разом із засвоєнням чужої мови – факт, який засвідчує велику силу Корану і красномовства, а також його Божественної чудової природи. Коран це – текст священний, Святе Письмо ісламу і всіх мусульман, це непо-

вторне слово Боже, величне не тільки за змістом, але й за формою та вишуканістю стилю. Відтак, спроби передати риторичні особливості його тексту і знайти відповідності в людських (мирських) мовах і культурах – чи то на фонетико-просодичному, чи на структурно-синтаксичному, чи на лексико-семантичному рівнях, – породжують майже непереборні труднощі і можуть бути приречені на провал.

Друга причина полягає в тому, що існує тісний зв'язок між коранічною риторикою й особливостями арабо-ісламського менталітету та культури, які можуть бути не в злагоді з мовою та культурою перекладу (*target language*). Попри це, Священний Коран недвозначно заявляє, що він призначений для всіх людей, незважаючи на велику розбіжність їх культур, звичаїв і традицій. Ці дві причини неодмінно приводять до наступних міркувань:

– Яким чином слід будувати текст перекладу, здатний балансувати поміж специфікою арабо-ісламської ідентичності та культури, з одного боку, й універсальними космічними вимірами коранічних повідомлень – з іншого?

– Чи потрібно всіяко намагатися зберегти риторичну й красномовство коранічного стилю в тексті перекладу? В яких межах цього можна досягти?

– Як можна і належить враховувати при перекладі надбаня мусульманських та європейських тлумачів коранічного тексту?

При дослідженні сакральних текстів не можна забувати про те, наскільки вони віддалені від нас у часі і просторі, про відмінності менталітету в різні епохи і, взагалі кажучи, про якісні нерівності різних фаз цивілізаційних циклів. У давнину – чи то в епоху ведійських ріші, чи в часи Мухаммада – мова, звісно, була не тою, що в наші дні; слова ще не були «затертими», вони містили в собі куди більше сенсу, ніж це може здатися нам нині; чимало очевидних для стародавнього читача речей у священних рядках замовчувалося (вони були самоочевидними з гіпертексту), тоді як тепер їх доводиться “привносити” в текст. Будь-який сакральний текст з усіма своїми суперечностями і темними місцями, що кидаються в очі, має щось схоже з мозаїкою, а іноді – навіть з криптограмою [Schuon 1998, 43], але достатньо зазирнути до традиційних, а значить, богонатхненних коментарів, щоб усвідомити, з якою метою було висунуто те чи інше твердження, в якому сенсі його треба розуміти і за допомогою яких натяків можна згрупувати розрізнені та суперечливі з першого погляду елементи тексту в єдине ціле. Такого роду коментарі ґрунтуються на усній традиції, що супроводжує Одкровення з самого початку, або виходять з того ж самого надприродного джерела, що й саме Одкровення; їх завдання, відтак, полягає не тільки в тому, щоб заповнити відсутні, але необхідні для розуміння фрагменти тексту й уточнити, в якому сенсі їх треба розуміти, але й пояснити його часом складну і заплутану символіку; коротше кажучи, коментарі становлять провіденціальну частину традиції, будучи

тими живими соками, які підтримують її існування в часі навіть у тому випадку, коли вони закріплюються в письмовому вигляді. “Чорнило вечних подібно крові мучеників” [Schuon 1998, 44], – сказав Пророк, вказуючи тим самим на ту величезну роль, яку в традиційному світі грають ортодоксальні коментарі.

Надприродний характер Священної Книги полягає не тільки в її доктринальному змісті, її психологічній та містичній достовірності, її перетворюючій магії, він проявляється також у її чисто зовнішній дієвості, в чуді її розповсюдження. Результати впливу Корану в просторі і в часі несумірні з тим суто літературним враженням, яке може справити на непідготовленого читача його буквальний текст. Як і будь-яке священне Писання, Коран є “закритою” книгою, яка “відкривається” лише з певної точки, з точки зору істини, що веде до порятунку. Разом із тим, віру, загальну для всього людства, на думку Карла Ясперса (1883–1969), не може дати жодна зі світових релігій – ні буддизм, ні християнство, ні іслам ні брахманізм, ні іудаїзм, позаяк вони часто є причинами розбрату. Тільки філософська віра може стати спільною для всіх людей.

Іслам в історичному плані є продуктом культури аравійської гілки семітських племен в період переходу до державного етапу буття етносу. Прасемітське першоджерело зумовило загальну для іудаїзму, християнства та ісламу міфологічну основу віросповідань. У своїй типології К. Ясперс включив іслам в число релігій Заходу. Справді, як не очевидні відмінності ісламу і християнства на рівнях віровчення і (особливо) релігійності, порівняно з релігіями Індії, Китаю, Японії іслам типологічно ближче до християнства. Саме тому загальноприйнятою для іудаїзму, християнства та ісламу стала назва “авраамічні” релігії, або вірування. Для їх послідовників біблійний патріарх Авраам, повіривши в єдиного Бога і уклавши з Ним союз (заповіт), став зразком віруючого. Євреї та араби виводять своє походження від синів Авраама – відповідно, до Ісака та Ізмаїла. Апостол Павло називає Авраама “батьком усіх віруючих”, виправданим Богом за віру задовго до дарування Закону. Відповідно до цього критерію, на думку апостола Павла, Бог виправдовує і всіх інших, включаючи язичників, які увірували в Ісуса Христа. У Корані Авраам (Ібрагім) є однією з головних фігур. Мусульмани шанують його як “друга Аллаха”, пророка і першого мусульманина, тому що він “віддав себе Богу”, що арабською мові метафорично означає прийняття ісламу. Авраамічні релігії також називаються релігіями Одкровення, тобто заснованими на тому, що Бог розкриває себе людям, повідомляючи свою волю і наказуючи їм дотримуватися певної поведінки.

У секулярному дискурсі першими серйозно перейняли авраамічну традицію романтики, почавши вивчати художньо-поетичні аспекти са-кральних текстів у їх відношенні до літератури. Особливо це помітно в англійській літературі, де лексикограф і поет Самюель Джонсон (1709–

1784) утвердив побудовані на цій основі канони критики. Активно у світовій гуманітарній науці Святе Письмо осмислював екзистенціалізм, у руслі якого сформувалася релігійна (християнська) екзистенц-філософія. Найпоказовішим її представником, який значну увагу приділив вивченню сакральних текстів як явища культури, був Карл Ясперс. Звичайно, основоположник найбільш ліберального і гуманістично орієнтованого варіанту екзистенц-філософії не міг обійти увагою духовну кризу, яку переживало тогочасне західне суспільство. Його хвилювала доля людини, вірніше – західноєвропейської людини. А “західноєвропейець” означає для Ясперса “християнин”. Він не уявляє собі освіченого віруючого без знання священного тексту; духовна цивілізація – це перш за все сакральні книги й античність [Типсіна 1990, 37]. Ясперс дуже високо оцінив значення Корану для мусульманської культури в цілому і для філософії зокрема. Історичні джерела мусульманського філософствування закорінені не лише в грецькому, а й в коранічному мисленні.

Осмислення й інтерпретація коранічного тексту дійсно було однією з основ усієї близькосхідної філософії аж до сьогодняшнього дня [Jaspers 1963, 32–33]. Коран – це депозит релігійного, міфологічного, історичного, екзистенційного досвіду тисячоліть [Jaspers 1963, 489]. Таким чином, у Корані знаходимо мотиви екзистенційної філософії; його особлива вага вбачається в тому, що він є берегинею екзистенційного досвіду, показує падіння, “крах” людини (невір’я), подолання цього краху і здійснення справжнього буття. Тому філософ повинен незаперечно звертатися до Корану. Якщо ж філософія, базується лише на розумі, то вона не висвітлює основ людського буття і перестає бути філософією [Типсіна 1990, 42]. Таке ж розуміння можна перенести і на сферу коранічної екзегетики. Не випадково сьогодні відчувається велике зацікавлення зв’язками екзегези священних текстів та секулярної літератури (Г.-Г. Гадамер, П. Рікер, В. Онґ). Літературних критиків кінця 20-го ст., що цікавились дослідженнями сакральних текстів, було дуже мало, а за останні роки їх стало набагато більше і ця кількість зростає. Усі сучасні дослідники сходяться на думці, що сьогодні літературна критика не може замикатись у собі, а повинна виходити за межі суміжних сфер дослідження, до яких у першу чергу належать міфокритика, теорія символів, семіотика, культурологія. Помітно збільшується число літературних критиків, які виходять за межі літературної сфери і розвивають свої зацікавлення у рамках інших словесних дисциплін. Дехто, зокрема Н. Фрай, є послідовниками Кеннета Бюрка (Kenneth Burke, 1897–1993), який став піонером у дослідженні “Риторики релігії” [Burke 1970]. З багатьох причин зростання інтересу до сакральних текстів слід виділити дві. *Перша* – літературна критика, прив’язана до гіпотетичності метафори, яка є твердженням тотожності, що залишається чисто вербальним, і водночас заперечує те, що стверджує. Коран розширює метафору до розуміння того, що можна назвати екзистенційною мета-

форою, дійсним ототожненням усвідомленого суб'єкта з чимось, що є об'єктивним в собі. Друга причина – подвійна перспектива, яку розгортає Коран: з однієї точки зору це повністю уніфікована цілість метафоричності й образності, з іншої – вона є абсолютно децентралізована. Іншими словами, вона постійно конструює і деконструює себе [Frye 1996, 84–85]. Є значно більше причин, чому коранічний текст викликає особливий інтерес літературознавців, мистецтвознавців, філософів. Разом із тим, існує низка причин, чому для дослідження Корану неприйнятні традиційні підходи до аналізу тексту, що робить його об'єктом окремої наукової дисципліни – коранічної герменевтики.

За час існування Коран здобув визнання не тільки як релігійна книга ісламу, а й як складний духовно-культурний феномен людства. Не зважаючи на його текстову природу, ніхто із світових літературознавців не вважає його художнім твором і не прирівнює до зразків літератури, беручи до уваги ряд особливостей не властивих літературним творам. Ця книга безперервно здійснює плідний вплив на світову літературу і при цьому ніхто не скаже, що Коран є літературним твором. Навіть Л.Толстой, який значно далі своїх сучасників зайшов в ототожненні релігії з творчою діяльністю людини, так Коран не називав. Можна висловитися в тому дусі, що, як і Біблія, Коран і тафсіри – це Великий Код Мистецтва [Frye 1982]. На нашу думку, вивчення Корану й коранічної екзегези є необхідним для багатьох гуманітаріїв, передусім для філологів, позаяк вивчення мусульманських сакральних текстів дає ширше розуміння соціальної функції слів, відкриває більший вербальний і комунікативний контекст, частиною якого є література, дає розуміння багатьох художніх образів і символів орієнтального мистецтва й менталітету загалом. Людина живе не так, як тварина в природі, а в оточенні міфологічного універсуму, системи уявлень і вірувань, розвинутих у процесі її екзистенційної діяльності. Більшість із них сприймається підсвідомо, а це означає, що наша уява може сприймати деякі елементи, представлені в мистецтві чи літературі без усвідомленого розуміння того, що ми сприймаємо. Практично все, що ми бачимо у цій структурі взаємозв'язків, є соціально обумовленим і культурологічно успадкованим. Окрім культурного, повинен бути і спільний психологічний спадок, в іншому випадку форми культури і уявлення поза межами наших власних традицій будуть незрозумілими для нас. Одна з практичних функцій критики, шляхом якої можна свідомо організовувати культурну традицію, – більше усвідомити своє міфологічне середовище. А Коран є безперечно найголовнішим елементом у східній імагінативній традиції, не залежно від того, вірять у нього, чи ні. Можливо, раніше й були якісь зрозумілі причини, але сьогодні нема жодного виправдання вченим, які обговорюють різні культурологічні проблеми, що беруть свій початок з коранічного тексту і великою мірою окреслені в ньому, і при цьому роблять вигляд, ніби Корану взагалі не існує. Не заперечуючи літературних достоїнств

Преславної Книги, напрошується висновок, що літературний підхід до Корану сам по собі не є неправомірним: жодна книга не може здійснювати такого надзвичайного літературного впливу, якщо їй не властиві літературні характеристики. Але Коран абсолютно очевидно є щось “більше”, ніж просто літературний твір, – і що би це “більше” не означало, навряд чи тут прийнятна кількісна метафора.

Чимало дослідників сходяться на думці, що коранічний текст у значній своїй частині послуговується поетичною мовою, тобто такою, яка властива художній поезії. Оскільки поетична мова дуже наближена до риторичної (у першу чергу за рахунок інтенсивного вживання мовних фігур), і Коран використовує цю поетичну мову, але при цьому не перетворюється на поему чи інший художній твір, то його стиль можна назвати риторичним. Основна риса літературних текстів – художність. Ніхто не може заперечити, що коранічному тексту притаманна ця риса. У жодній книзі, крім Біблії, немає такої палітри художніх засобів, як у Корані. Однак, традиційний погляд на Коран стверджує думку, що він є “художньою” правдою. Ця точка зору стосовно буквального значення припускає, що Коран є невидимим зв’язком між словами (які містять “істинні” картини історичних подій) та концептуальними доктринами. Сакральний текст є засобом “об’явлення” (оповіщення), і це “об’явлення” означає щось об’єктивне, що приховане за словами і відкривається безпосередньо читачеві. Святе Письмо – також “натхненна” книга, і це натхнення означає, що її провозвісник виконував функцію, так би мовити, святого трансмітера, який оповіщав під диктовку зовнішньої духовної сили [Frye 1996, 229].

За визначенням критики, якщо текст передбачає конкретні зовнішні паралелі до вербальної структури, то такий текст є не художнім, а описовим. Але Коран навіть на перший погляд дуже відрізняється від описового тексту. Прагматика тексту, орієнтованого на розкриття певних істин засобами вербальних структур, уникає мовних фігур, оскільки всі фігури наголошують на тому відцентровому аспекті слів, що належить або до сфери поезії, або до категорій риторики. А Коран наповнений експліцитними метафорами, різноманітними гіперболами, грою слів, практично усіма можливими художніми засобами, деякі з яких у лінгвістичних словниках розглядаються як граматичні невідповідності чи навіть логічні помилки. Але засоби граматики і логіки є достоїнствами поезії, у той час як ніхто не може назвати Коран цілковито поетичною структурою, хоча йому подеколи притаманні усі характеристики поезії (особливо в найдавніших сурах), які зараховуються до особливих засобів літературного впливу [Frye 1996, 231]. Тому ми вимушені погодитись із висновком про те, що коранічний текст не можна назвати ані художнім, ані нехудожнім. Він має літературне значення, але все ж ми не можемо робити з ним те, що ми робимо з Гомером чи Данте. У Корані ми маємо справу із значно складнішою теорією значення і істинності, ніж в інших книгах. Концентричний контекст Корану

розширюється до величини, що зазвичай називається “Священний Коран”, і навіть може виходити значно далі за ці межі, якщо ми не зупинимось на них. Але де б ми не зупинилися, єдність Корану як єдиного цілого – це концепція, яка підкреслюється для розуміння будь-якої його частини. У першу чергу, ця єдність, – не метонімічне утвердження доктрини, спрямоване на нашу віру: це є єдність наративу і образності, яку абсолютно правомірно можна назвати імпліцитною метафорою [Frye 1982, 62].

Художня природа літературного тексту також означається часово-просторовими категоріями, закладеними в нього. Хронотоп Корану є ще однією характеристикою, яка відрізняє його від творів літератури. Кожен акт уяви, кожна єдність екзистенції та осягнення, це часово-просторовий комплекс, але не час плюс простір, а час помножений на простір, так би мовити, в якому час і простір, якими вони є в нашому розумінні, зникають, як зникають водень і кисень, коли вони стають водою. Таке значення вкладає Блейк у поняття “вічний” (*eternal*) і “безмежний” (*infinite*). Вічність – це не безконечний час, а безмежність – це не безкрайній простір: це зовсім інші ментальні категорії, якими ми сприймаємо Божественний світ. Віртуальний світ, який візуалізується як світ незмінного порядку, символізується неваріативними математичними відношеннями, це не вічний світ, а духовний, в якому просто усунено категорію часу. І, для повного протиставлення, духовний світ візуалізується як незмінно триваючий світ абстрактного часу, позбавлений обмежуючих рамок чи лімітів екзистенції [Frye 1990, 46]. Звідси, розуміння часо-простору в літературі, навіть за умови вживання слів “вічність” і “безмежність”, не має нічого спільного з істинним розумінням цих категорій, яке активується рецепцією коранічного тексту.

Важливим є також погляд на Коран з точки зору рецепції у його співвіднесенні з мистецтвом. Сприйняття чи тим більше рефлексія, як правило, завжди спрямовані на *ego*. У осягненні Божого Слова, крім звичайних у нашому розумінні процесів сприйняття долучається усвідомлення Всевишнього як Творця: архетипове Слово Боже розглядає часово-просторовий світ як єдине творіння у вічності й безмежності, зіпсоване і відкуплене. Воно є візією Бога (суб’єктивною і генетивною: візією, яку Бог має в нас), візією сотворення, падіння, спокути й апокаліпсису. Коран – це найбільший витвір мистецтва, який осягає одночасно весь світовий досвід від сотворення до фінального видіння Райського Саду чи Пекельного Вогню, охоплює пророчі видіння, легенди, героїчні саги, символи, поезію і ораторське мистецтво. Завдяки сакральним текстам мусульманам вдалося зберегти імагінативну традицію, яку греки та інші народи пізніше трансформували лише в замасковану чи алегоричну форму [Frye 1990, 108].

У процесі читання чи рецитації тексту одна з основних функцій відводиться уяві. Під час читання художнього твору кульмінаційними з точки зору уяви є прочитання ключових епізодів чи особливо образних уривків.

Коран є особливим текстом, де роль уяви має більше значення не тільки під час читання тексту, а й після його завершення: фінал – видіння кінця часів і історії – є надзвичайно відкритим і сприймається як запрошення увійти в певний образ екзистенції. Тут мається на увазі, що реальність починає діяти в уяві читача, як тільки він завершує читати [Frye 1996, 235]. Окрім того, стосовно уяви у процесі читання Корану, ми можемо сказати, що це дещо відмінний тип уяви, оскільки література в осягненні процесів буття коливається у межах між сном і мрією, незрозумілим минулим і незнаним майбутнім, де центральними є категорії долі і випадку, в той час як коранічний текст підпорядкований Аллахові як Першопричині, що повністю визначає сенс, послідовність і передбачення/розуміння подій буття – від сотворення і невір'я до апокаліптичного кінця чи переходу в інший із світів. Отже, тут ми маємо справу з гіпотетично-творчим/розуміючо-творчим типами уяви і мислення.

Ще одна особливість коранічного тексту, на якій необхідно зупинитись детальніше – це полісемантична структура його значення. Починаючи від Августина, через Данте [1968, 387], в літературній критиці канонізувалася концепція “чотирьох сенсів”: буквального, алегоричного, морального й анагогічного [Еко 2001, 606]. Останній передбачає інтуїтивне осягнення Божественної ідеї через сприйняття краси самої поезії як мови також божественної, хоча і створеної розумом поета, земної людини. Твори художньої літератури не виходять за рамки перших трьох сенсів (за винятком, можливо, окремих текстів, таких як “Божественна комедія” Данте, де можна виявити й анагогічний сенс). Тому анагогічна критика зазвичай асоціюється з теологією чи релігійною доктриною і дуже рідко застосовується до власне літературних творів. Однак, “анагогічна точка зору в критиці веде до концепції існування літератури у її власному універсумі, яка вже є не коментарем життя чи реальності, а сама містить життя та реальність у системі вербальних взаємозв'язків” [Frye 1990, 122].

Анагогічне значення коранічного тексту вирізняє його з-поміж літературних творів. Літературі властивий міметичний (наслідувальний) спосіб осягнення дійсності, що базується на віддзеркалені явищ буття (природи). Але коли ми переходимо до анагогії, то природа стає не вмістилищем, а вмістом, і архетипні універсальні символи, такі як місто, гора, ручаї, сад, пошук, шлюб уже не бажані форми людської внутрішньої природи, а самі стають формами природи. Природа тепер стає внутрішнім елементом розуму безмежної людини. Це вже не реальність, а мисленнєві чи уявні межі бажання, яке є безмежним, вічним, і тому апокаліптичним¹. Усі види літератури зазнали глибокого впливу анагогічного значення Писання чи апокаліптичного об'явлення. У той час, коли зміст літератури полягає у “чистій

¹ Апокаліптизм у концепції Н. Фрая набуває сенсу надприродного об'явлення, Божественного пророцтва, трансцендентного осягнення буття: [Frye 1990, 119].

образності” чи імагінативності, Писання, будучи також релігійними документами, є поєднанням імагінативного та екзистенційного змістів.

Літературний світ, навіть якщо й можна його назвати літературним універсумом, це все-таки тільки художня реальність, а не окремий екзистенційний універсум. Апокаліпсис означає об’явлення, і коли мистецтво стає апокаліптичним, – воно об’являє. Але воно об’являє тільки у своїх власних термінах і у своїх власних формах: воно не описує і не відкриває окремого змісту об’явлення. Тільки коли поет чи критик переходить від архетипної до анагогічної фази, вони входять у фазу, в якій лише релігія, – чи щось, що у категоріях вічності може дорівнятись до релігії, – може осягнути зовнішню мету [Frye 1990, 125].

Отже, тут ми маємо справу з двома різними типами мислення: в літературі – імагінативне, художньо-образне мислення, у сакральних текстах – трансцендентне апокаліптичне мислення. Тому вивчення літератури спрямоване на розуміння художнього світу уяви у безмежній кількості проявів людської думки, пропущеної через творчий процес, що в результаті є хоч і творчою, можливо, дуже індивідуальною, але все-таки рефлексією реального світу. Сакральні тексти, хоч їх теж можна розглядати з точки зору їхньої художньо-образної природи, мають зовсім іншу природу, де образи чи художні фігури є лише зовнішнім оформленням внутрішньої структури апокаліптично-трансцендентного змісту, а тому їх вивчення повинно в першу чергу передбачати осягнення їх анагогічного значення. Звичайно, Коран настільки ж образний, як і будь-який інший літературний твір. Але на відміну від нього, ця образність повинна сприйматися як сокровенна і поглинатися у мовчазному слуханні, яке є випробуваною реакцією на Слово Боже [Frye 1996, 187].

У коранічному тексті слід розрізняти загальну досконалість Слова Божого і окрему досконалість укладеного в нього змісту, наприклад, досконалість, з яким розбирається питання про Аллаха і його епітети. Точно так само ми розрізняємо досконалість золота і досконалість прикрас, виготовлених із цього металу. Як витвір ювелірного мистецтва безпосереднім чином демонструє нам благородство золота, так і благородство того чи іншого рядка священного тексту розкриває нам саму благородну суть Корану, нероздільність Божого Слова, але не збільшує його нескінченну цінність; все це також співвідноситься з тією “Божественною магією”, з тією перетворюючою і часом чудотворною силою Божественного тексту, про яку вже згадувалось вище. Ця магія найтіснішим чином пов’язана з самою мовою Одкровенень, тобто з арабською, звідки виникає канонічна необґрунтованість і ритуальна недійсність перекладів. Священною можна вважати ту мову, якою говорив Бог, а для того, щоб Бог говорив нею, потрібно, щоб вона мала певні особливості, які вже не зустрічаються в пізніх мовах; нарешті, слід зрозуміти, що, починаючи з певної циклічної епохи і супроводжуючого її “згущення” духовної атмосфери, Бог перестає говорити,

принаймні вголос. Інакше кажучи, починаючи з певної епохи всі явища, що видають себе за нову релігію, виявляються помилковими; Середні віки були, *grosso modo*, тим останнім рубежем, за яким вже неможлива поява нових Одкровень [Schuon 1998, 47].

ЛІТЕРАТУРА

Burke Kenneth. The Rhetoric of Religion: Studies in Logology. – Berkeley: University of California Press, 1970.

Frye N. Anatomy of Criticism. – Princeton University Press, 1990.

Frye N. Fearful Symmetry. – Princeton University Press, 1990.

Frye N. Myth and Metaphor. – University Press of Virginia, 1996.

Frye N. The Great Code. The Bible and Literature. – New York – London: Harcourt Brace Jovanovich Publishers, 1982.

Frye N. Words with Power. Being a Second Study of the Bible and Literature. – First Harvest, 1992.

Jaspers K. Der philosophische Glaube angesichts der Offenbarung. – Munchen, 1963.

Schuon Frithjof. Understanding Islam / Revised and augmented translation [Comprendre l'islam] by F. Schuon with a foreword by A. Schimmel. – Bloomington, Indiana: World Wisdom, Inc., 1998.

Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. – СПб., 2001.

Данте. Малые произведения. – М., 1968.

Тупсина А.Н. Немецкий экзистенциализм и религия. – Л., 1990.

Эко У. Заметки на полях “Имени розы” // Эко У. Имя розы. – СПб.: Симпозиум, 2001.

О.О. Романова

ЕГИПТОЛОГІЧНІ СТУДІЇ МАРКА АНТОНОВИЧА

Юрій Миколайович Кочубей, якого всі ми вшановуємо в цьому збірнику, є не лише видатним дипломатом та корифеєм українського сходознавства, а і літописцем цієї галузі, який протягом багатьох років фіксував усі відомі публікації українських дослідників з усіх галузей сходознавства, що зрештою увінчалось надзвичайно цінним бібліографічним покажчиком. Крім того, багатьом своїм колегам Юрій Миколайович завжди допомагав і допомагає своїми порадами, матеріалами і інформацією щодо реконструкції невідомих сторінок українського сходознавства; для багатьох, в тому числі і для мене, він став натхненником їхньої зацікавленості щодо досліджень спадку наших попередників. Тому в цьому збірнику приношу маленьку розвідку про окремі невідомі раніше епізоди наукового шляху Марка Дмитровича Антоновича, якого можна назвати одним із засновників української египтології.

Постать Марка Дмитровича Антоновича (1916–2005), одного з фундаторів Української Вільної Академії Наук, і довгий час її очільника, відома більше як дослідника історії України. В цій статті головною метою буде спроба визначення ролі цієї постаті в становленні української египтології, в тій галузі, до якої його можна з повним правом приписати, виходячи з його освіти. Перші короткі нариси, що окреслюють основні моменти його життя та наукової діяльності вже з'явилися в декількох бібліографічних та енциклопедичних виданнях, як і перші спроби подати упорядковану бібліографію його творів [Енциклопедія сучасної України 2001, 583; Енциклопедія Історії України, 2003, 107; Романова 2003, 82–87; Марко Дмитрович Антонович 2005, 231–233; Романова 2011, 33–34; http://www.history.org.ua/?termin=Antonovych_Mar]. А детальне дослідження життєвого і творчого шляху цієї багатогранної особистості, може вилитись в монографію, та мабуть і не одну. Українське Історичне товариство має намір укласти повну бібліографію його творів та підготувати і видати повне зібрання його творів [Марко Дмитрович Антонович 2005, 233].

Складна доля Марка Антоновича відображає складну долю українського народу в ХХ столітті. Він народився в Києві (07.07.1916) [З династії 1993, 24–27] в славетній родині, яка на той час дала Україні декілька

блискучих культурних та громадських і політичних діячів. Його дід – Володимир Боніфатійович Антонович [Енциклопедія сучасної України 2001, 579–580; Енциклопедія історії України 2003, 105–106; http://www.history.org.ua/?termin=Antonovych_V] – засновник київської школи істориків [Енциклопедія історії України 2003, 108], видатний діяч української історичної науки та українського громадського та політичного життя другої половини XIX століття. Його батько – не менш відомий український історик та політичний діяч часів Центральної Ради, засновник академії мистецтв Дмитро Володимирович Антонович [Енциклопедія сучасної України 2001, 581–582; Енциклопедія історії України 2003, 106–107; http://www.history.org.ua/?termin=Antonovych_D; Марко Дмитрович Антонович 2005, 231]. Мати – Катерина Михайлівна Антонович (дівооче прізвище Серебрякова) – відомий художник-графік та мистецтвознавець [Енциклопедія сучасної України 2001, 582; Марко Дмитрович Антонович 2005, 231]. Народження і виховання в такій родині зобов'язувало. Окрім наукової діяльності все своє свідоме життя Марко Дмитрович Антонович вів активну суспільно-політичну та громадську діяльність, яка, як правило, відриває людину від занять наукою, а у випадку з Марком Дмитровичем, іноді могла навіть загрозувати його життю.

В 1923 М.Д. Антонович разом з родиною емігрував до Праги, де навчався в німецькій гімназії та народній школі. Про окремі спогади із періоду свого навчання у Празі, та про свої єгиптологічні студії і діяльність на цій ниві він писав у своїх листах до автора цієї статті. Оскільки особистий архів Марка Антоновича зараз вочевидь знаходиться у Монреалі, ці його листи виявилися цінним джерелом інформації як щодо окремих епізодів його життєвого шляху, так і щодо його наукової роботи в царині єгиптології. Написані вони були у 1998–2001 роках, вповдовж нашого з ним листування з проблеми пересилки з Канади до України його особистої єгиптологічної бібліотеки, яку він зібрав протягом багатьох років, і яку подарував Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України та власним коштом переправив з Монреалю до Києва. Зараз ці листи знаходяться у особистому архіві автора статті. Найкращим рішенням буде процитувати ці його спогади, щоб дати інформацію саме так, як сам Марко Антонович про це розповідав. Отже, коротко він виклав свою біографію у листі від 23 травня 1998 року:

“Про мене можна багато коротше: нар. 24 червня старого стилю, а за новим календарем це припадає на Івана, на Купала (7 липня 1916 р.). Мій батько був у Центральній Раді і після проголошення держави був міністром морських справ, засновником академії мистецтв, а нарешті послом УНР в Італії і на Україну вже не вертався, а мама з трьома дітьми виїхала до нього в Прагу в 1923 р. Мій батько хотів, щоб я вивчив якусь чужу мову і після мене в німецьку гімназію, а після іспиту зрілості я записався паралельно в український університет і на чеський університет Карла IV., де я почав вивчати єгиптологію у проф. Ф. Лекси (в УВУ я вивчав як головний предмет

стародавню історію (протоісторію і археологію) України. Докторат я писав на тему «Філіппійські Історії» Трога-Юстина і Скитія». В чеському університеті я студій кінчити не міг, бо прийшли (1939 р.) німці і дуже скоро Карлів університет закрили. У 1945 р. після того, як мене випустили з гестапівської тюрми я виїхав у Баварію, де прожив до 1950 р. Продовжував свої студії єгиптології в мюнхенському німецькому університеті (проф. Шарффа і його доцент д-р Шток). Але й тут не встиг закінчити, бо IPO нас вивозило за океан. Оскільки я вже був одружений і мав малу дитину, я не мав іншого вибору як їхати в *Ізворотний бік листа*/ Канаду. Працював на різних постах (був також пекарем) і нарешті перейшов на працю в український відділ канадського радіо. Приватно далі працював у єгиптології. В «Сучасності» за 1960 р. я помістив цілий ряд перекладів з староегипетської літератури. Це мало вийти окремим томом, але сталася якась революція і не скінчивши цієї антології, видавництво вирішило, що воно не буде займатися старим Єгиптом. Так ця Антологія лишилася торзом. Бракувало ще перекладу про красномовного селянина і 125 глава книги мертвих. Тоді б уже можна було видавати Антологію. Друкована була десь у першій половині 60-х рр. але після цього неуспіху я перейшов до історії України. Праці мої з єгиптології я ще продовжував (Скитія і Єгипет у античному письменстві та декілька подібних праць). Моя праця про приреченого принца так і не була друкована. Редактор голландського журналу хотів було надрукувати, а потім побоювся бурі протестів і так я перекочував у середині 1960-х рр. до історії України і друкувався досить багато в «Українському історичу».

Ось літопис мого сумного побутування в науці. Щодо ділянок єгиптології я займався передісторією (бачу що за останніх 30 років ця галузь неймовірно пішла вперед). Я вивчав розкопки Пітрі, відвідував його розкопки у Оксфорді. Перед тим я побував у Берлінському музеї і в Луврі, все ж таки Брітіш музеум найбагатша збірка! З цього Ви бачите, що я релігійною частиною єгипетської культури цікавився найменше. Звичайно зовсім не цікавитись я не міг бо ж релігія в стародавньому Єгипті охоплювала всі ділянки життя, але «прямою наводкою» я староегипетської релігії ніколи не вивчав і вона лишилась для мене побічною, хоч я і визнаю, що це несправедливо. Звичайно, що і моя література староегипетської релігії досить бідна».

Ця інформація підтверджується в листі від 30 квітня 1998 р., де він називає окремі прізвища єгиптологів, з якими був знайомий а також прізвища викладачів Українського вільного університету, у яких навчався:

“Звичайно, я студіював єгиптологію у чеського проф. Ф. Лекси, що був проф. єгиптології празького Карлового університету, однак німці восени 1939 р. зачинили учнів. І я зміг після цього продовжувати студії єгиптології в Мюнхені у проф. Шарффа. Звичайно з того часу, другої половини 1950-х років єгиптологія неймовірно пішла вперед. Я ще мав зносини до недавнього часу з проф. Бруннером також учнем Шарффа, але він минулого року помер і лишилась ще його вдова Бруннер-Траут, але також уже дуже старенька і хвора.

Я після 1960-х рр. перейшов на ділянку української історії, яку я студював у Празі в Українському вільному університеті у проф. С. Наріжного і Ф. Слюсаренка (протоісторія України). У цього останнього я і писав дисертацію на тему “Філіппійські історії Трога-Юстина і Скитія”. Закінчив ті студії 1942 р.”.

Крім египтологічної, М. Антонович здобув солідну наукову підготовку в галузі класичного антикознавства. Докторську дисертацію Марко Антонович присвятив темі, пов’язаній з Україною та античністю; вона мала назву “«Філіппійські історії» Трога Юстина і Скитія” (1942). Варто сказати, що окрім дисертації, тематика античності, Скитії та Єгипту були поєднані в його роботі “Скитія і Єгипет в античному письменстві” [Антонович, 1946], в якій синтезовано дослідження в галузі египтології, стародавньої історії України та антикознавства. Окрім мови стародавнього Єгипту, він знав латину і давньогрецьку, а також англійську, німецьку, російську, чеську, французьку та інші мови [Марко Дмитрович Антонович 2005, 232].

Марко Антонович отримав класичну египтологічну освіту в Європі, він навчався цього фаху в двох світових центрах цієї науки – в Карловому Університеті та в Мюнхені, хоча і не став академічним професором египтології. В 1936–1939 рр. Марко Дмитрович навчався у Карловому університеті у Празі на кафедрі египтології у славетного професора Франтішка Лекси, всесвітньо відомого египтолога, засновника чеської египтології. Сам Франтішек Лекса (1856–1960) спочатку мав інший фах – хоча в університеті він проходив як точні науки так і філологію, після його закінчення він став вчителем математики в середній школі. Він настільки захопився египтологією, що самотужки почав опановувати і ієрогліфічне письмо і необхідні знання з цієї галузі. Потім навчався у професора А. Ермана в Берліні, а і згодом у Вільгельма Шпігельберга в Страсбурзі [František Lexa 1989, 21–23]. З 1919 року став доцентом египтології в Карловому Університеті, спочатку без оплати, і змушений був продовжувати викладацьку діяльність як вчитель у гімназії [František Lexa 1989, 25]. Тоді египтологія в Карловому університеті тільки починалась, і саме Ф. Лекса доклав багато зусиль на дослідницькій ниві, він видав серію монографій чеською мовою, які ґрунтувались на перекладах давньоєгипетських літературних, релігійних, магічних текстів [František Lexa 1989, 178–192]. Він розгорнув також активну діяльність у організаційно-педагогічній сфері для створення египтологічної кафедри і факультету сходознавства цілому, египтологічного осередку, бібліотеки, проводив навчання майбутніх фахівців. З 1925 р. в Карловому Університеті почав функціонувати окремий египтологічний семінар а з 1927 Ф. Лекса став першим професором египтології в Чехословаччині [František Lexa 1989, 26]. В 30-х роках він уже мав цілу низку молодих дослідників, які видали свої роботи із египтології, зокрема Ярослав Черни (1898–1970), Збинець Жаба (1917–1971), Людміла Матієркова, та інші [František Lexa 1989, 27–30]. З Ярославом Черни та зі Збинецьком Жабою Марко Антонович

був знайомий, і підтримував контакти, зокрема про Я. Черни він говорив (Лист від 02.09.1998): “Ви правильно оцінюєте Черного. Я зокрема ціню його етимологічні статті і пропонував йому свого часу укласти етимологічний словник, але це вже була друга половина 1960-х рр. коли я розчарований тим, що сталося в «Сучасності» перестав займатися египтологією і припинив египтологічне листування. Було б нечесно забирати дорогоцінний час у фахівців! Я сам бачив його двічі, коли він приїздив до Праги і відвідував проф. Лексу. Тепер я не знаю, чи він ще живе”.

М.Д. Антонович згадував і Збінека Жабу, вони одночасно навчалися у професора Ф. Лекси, про що він вказував у листі від 02.09.1998 (дата на штемпелі конверта, в листі дата відсутня): “Півтретя року я був його єдиним учнем, хоча часом приходив молодий гімназист, про якого Лекса казав, що він буде студіювати в нього. Це був проф. Жаба, який тепер уже також на пенсії, якщо живе”.

Ця вказівка є дуже цікавою, оскільки складається враження, що займається египтологією Марко Антонович почав ще з гімназійних років, бо у листі згадується гімназист Збінек Жаба, який долучився до египтологічних студій у Ф. Лекси, і який пізніше став відомим професором египтології, і наступником свого вчителя на посаді директора Інституту египтології Карлового університету. В 1936–39 роках З. Жаба уже не мав бути гімназистом, він фактично ровесник самого Марка Антоновича. Професор Ф. Лекса відомий своїм демократизмом, він допускав на семінари всіх, хто цікавився египтологією. Сам М. Антонович зазначав, що його вчитель був чудовою людиною (лист від 02.09.1998: “Особисто це була прекрасна людина і я його дуже любив”), а серед ремарок зокрема, згадав, що давньоєгипетської мови Ф. Лекса навчав своїх студентів за граматику Гюнтера Редера (лист від 14 червня 1999 року: “Лекса мене муштрував за книжечкою Редера”). Йдеться про: Roeder Gunther. *Ägyptisch Praktische Einführung in die Hieroglyphen und die Ägyptische Sprache mit Lesestücken und Wörterbuch*. München, 1926. Варто зазначити, що примірник цієї книги М. Антонович передав в Інститут сходознавства, очевидно, саме той, за яким студіював цю давню мову сам.

В 1939 німецькі власті закрили Університет Карла IV. Оскільки окрім навчання, Марко Антонович активно займався громадсько-політичною діяльністю (він був членом ОУН(м)), як пише у своєму спогаді про нього Л. Винар, в 1941–1942 роках він як член цієї організації вів антифашистську діяльність на території окупованої України, в Киві та інших містах, за що в 1943 його заарештувало гестапо [Марко Дмитрович Антонович 2005, 231]. З 1944 по 1945 рік він перебував у концтаборі Терезієштатт. Як він сам вказував (лист від 27 вересня 2001 року), пробув в ув’язненні 14 місяців і 10 днів.

В 1945 р. після звільнення з концтабору, Марко Антонович переїхав до Мюнхена, де до 1949 продовжив свої студії з египтології в Університеті

Людвіга Максиміліана в Мюнхені у професора Александра Шарффа (1892–1950). Доктор А. Шарф очолював єгиптологічний семінар цього університету в 40-х роках ХХ ст. [<http://www.aegyptologie.uni-muenchen.de/institut/geschichte/index.html>], а допомагав йому доцент Ганс Шток, який згодом став наступником свого метра; обидва вони були згадані у фрагменті, цитованому вище. М. Антонович вирішив спеціалізуватися з протоісторії Єгипту, про що теж згадував в листі.

В процесі занять на єгиптологічному семінарі докладно вивчали роботи Вільяма Метью Фліндерса Пітрі (William Matthew Flinders Petrie) (1853–1842), засновника єгипетської археології, директора розкопок Фонду Дослідження Єгипту (Egypt Exploration Fund), та згодом професора єгиптології Університетського Коледжу Лондону. Методика ведення археологічних розкопок, яка була розроблена Ф. Пітрі понині залишається основою для археологів-єгиптологів. У уже цитованому уривку Марко Антонович згадував, що він відвідав Музей Пітрі в Оксфорді, який був і залишається провідною науковою установою, передовсім в галузі єгипетської передісторії, хоч і в інших галузях також. Свої відвідини Лондона і Оксфорда він підтверджує в листі від 02.09.1998 (дата на штемпелі конверта):

“У Лондоні побувати варто – дуже варто. Я свого часу був там тиждень, з того три дні в British Museum і один день у збірці Пітрі (Petrie) в Оксфорді. Його збірку я дуже добре пригадував з його творів, які ми на семінарі в Мюнхені дуже докладно вивчали”.

На семінарі також докладно вивчали публікації результатів розкопок некрополя в Гіза (переважно періоду Давнього Царства), які вели спільно Віденський університет та музей В. Пеліцойса в Гільдесгаймі, під керівництвом професора віденського університету Германа Юнкера (1877–1962), який з 1923 був директором новоствореного Інституту Єгиптології та Африканістики Віденського Університету. Результати цих розкопок публікувалися в 1929–1955, у дванадцяти томах під спільною назвою: *Junker H. Giza. Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza. Band I–XII. Wien–Leipzig, 1929–1955.* Про свої студії цих публікацій М. Антонович згадував в листі від 23 травня 1998 року: “Юнкера ми мали в семінарі. Я пригадую 6 томів. Може було й більше, але я прогриз лише шість”. Шостий том цього видання вийшов в 1943 р.

Але, на жаль, подальша робота в єгиптології вимагала часу і коштів, а бідному українському дослідникові потрібно було думати ще й про те, як прогостувати сім’ю в умовах повоєнної Німеччини. Тому родина Антоновичів переїхала до Канади в 1950 р. Але і тут довелось нелегко, М. Антонович змушений був працювати не за фахом, іноді навіть доводилось працювати в універмазі, чи на шоколадній фабриці, або пекарем. І все ж він не полишав планів займатися єгиптологією. Як він повідомив в іншому

листі, передбачалось, що він закінчить свої студії під керівництвом Рудольфа Антеса в США (Лист від 02.09.1998): “проф. Антес, у якого я свого часу хотів закінчувати офіційно єгиптологічні студії (він був тоді проф. якогось університету на сході США). На жаль з цього нічого не вийшло, бо я тоді вже був одружений і мав малу дитину і ніяких фінансових /С. 2 / засобів для утримування двох домів”.

Очевидно, що з Рудольфом Антесом (Rudolf Anthes) (1896–1985), Марко Антонович познайомився ще в Чехословаччині чи в Німеччині, це відомий німецький дослідник, який довгий час працював хранителем єгипетської колекції Берлінського музею, який 1950 року переїхав до США [Fischer 1985, 1–3], і на той час був професором Пенсільванського університету. Шкода, що життєві обставини завадили цим планам здійснитися.

Не зважаючи на проблеми, М. Антонович активно займається науковою діяльністю, він опублікував серію праць, присвячених дослідженню громадського руху в Україні в XIX та в першій половині XX століття, окремим його діячам та проблемам (32 статті та брошури), також він був редактором журналу “Розбудова держави” (1949–1954), і співредактором журналу “Український історик” (1964–), дійсним членом Української Вільної Академії Наук у США, з 1992 р. до 1997 Президентом цієї організації [Енциклопедія сучасної України 2001, 583; Енциклопедія Історії України, 2003, 107; Марко Дмитрович Антонович 2005, 231–233].

М. Антонович не полишив своїх занять єгиптологією, підтримував контакти з єгиптологами, зокрема, як вже зазначалось, він був знайомий з такими провідними дослідниками, як Я. Черни, З. Жаба, а також із Гельмутом Бруннером (1913–1997), регулярно цікавився новими працями, ідеями, концепціями, що виникали на ниві дослідження цивілізації у долині Нілу. З Г. Бруннером, також учнем А.Шарффа, пізніше професором Тюбінгенського університету та його дружиною Емою Бруннер-Траут (1911–2008), яка працювала науковим співробітником в музеї Археологічного Інституту Тюбінгенського університету, він підтримував зв'язок до кінця життя. Про це М.Антонович повідомляв в листі від 02.09.1998 наступне:

“Єдиний зв'язок я маю з проф. Бруннером, який свого часу вчився у Шарффа, але коли я починав свої студії в Мюнхені він уже був доцентом у Тюбінгені. Одружився він зі своєю колежанкою (чи колегинєю?) Траут, яка також займалася єгиптологією, але чомусь завзялася виправдовувати думку, що «оповідання» про приреченого принца» мало *happy end*. Це звичайно, неможливо, і я про це сказав її чоловікові. Коли він мене спитався які я маю докази, я відповів, що ми закінчення не знаємо, але автор його знав і не міг він у тому часі навіть думати про те, щоб якесь пророцтво (навіть лише «півбогів») могло не справдитися. Перші випадки ми маємо в IV–III стор. до нашої ери (спершу в грецькому, а набагато пізніше вже в римському письменстві). Слава Богу, вона на мене не розгнівалася, а ще й

показувала єгиптологічний відділ тьобінгенського музею, а він (проф. Бруннер) запрошував друкувати мої єгиптологічні речі в німецьких журналах. Я, звичайно, подякував за запрошення і жартома додав, що я не Голєніщев, який майже дожив до свого сторіччя і друкувався до смерті”.

Очевидно під впливом прикладу свого професора Ф. Лекси Марко Антонович задумав ідею перекладу низки найважливіших текстів Стародавнього Єгипту, насамперед літературних, на українську мову і видання їх у вигляді Антології. Як перший український учений в галузі єгиптології, він зіткнувся з проблемою, яка завжди постає перед першопрохідцями – для того, щоб писати українською мовою наукові роботи потрібно як розробити науковий апарат цією мовою, так і створити коло читачів, які б розуміли про що говориться. Вирішенням обох цих проблем мав слугувати задуманий ним великий проект публікації серії перекладів літературних творів Давнього Єгипту в провідному україномовному журналі, який виходив тоді на теренах Мюнхена – в “Сучасності”. М. Антонович виконував просвітницьку місію, яку змушений виконувати кожен дослідник, який започатковує нову галузь в науковому дослідженні – знайомити широкий загал з культурною спадщиною Давнього Єгипту. Це мала бути низка перекладів єгипетських творів різних літературних жанрів та різних епох, від поезії до історичної нарації і від релігійної літератури до епістолярії. Такий підхід давав змогу україномовному читачу винести загальні враження щодо жанрового розмаїття та сюжетного репертуару давньоєгипетської літератури. Всі ці переклади мали розміщуватись під рубрикою “З антології єгипетської літератури”. М. Антонович прекрасно розумів, що завдання, яке могла вирішити реалізація цього проекту, виходить далеко за рамки простого ознайомлення українського читача з літературою давньої цивілізації. Серія перекладів у супроводі наукових коментарів, була задумана не випадково, оскільки саме переклад не лише приводить до витворення наукового апарату, який повинен передавати наукові терміни, що перебувають у вжитку в європейському єгиптологічному просторі, та знаходити відповідники чи інтерпретувати явища, притаманні культурі Стародавнього Єгипту. Переклад автентичних текстів, вироблених в одному мовно-історично-культурному континуумі на мову іншого мовно-історично-культурного континууму, певною мірою допомагає транслювати культурні надбання однієї культури в іншу.

Варто сказати декілька слів про методику його роботи з текстами. При підготовці перекладу він збирав всі відомі на той час переклади та студії досліджуваного твору, кожен переклад подавався у супроводі короткої але змістовної передмови, в якій повідомлялись основні дані щодо джерела, історіографічний огляд найважливіших його перекладів. Коментарі також були укладені так, щоб пояснити найсуттєвіші моменти, терміни та характерні риси тексту а також щоб ознайомити читача з проблемами, що дискутувались в давньоєгипетській літературі, при цьому не переобтяжуючи

непідготовленого читача громіздким науковим апаратом та детальним дослідженням окремих аспектів проблематики, які цікаві та зрозумілі лише вузьким спеціалістам.

Варто зазначити, що за цією схемою були здійснені переклади літературних творів в антологіях М. Ліхтгайм [Lichtheim 1973–1980], та В. Сімсона [Simpson 1972], але вийшли вони за декілька років по публікації М. Антоновича. Перший його переклад був опублікований у 8 числі журналу “Сучасність”, це був переклад давньоєгипетської казки про приреченого принца: [Антонович, 1966. № 8 (68). С. 59–65]. Марко Дмитрович пояснював, чому його зацікавила саме ця казка: в ній розробляється проблема фатуму, долі людини. Зокрема, тут ставилось питання чи може людина уникнути долі. Кінець цієї казки втрачений, тому ми не знаємо, як ця проблема вирішувалась з точки зору єгиптян, що викликало і викликає серію спекуляцій з цього приводу. М. Антонович запропонував свій погляд на цю проблему, спираючись на аналіз подібних сюжетів, які розроблялись як в літературі єгипетській, так і в літературах інших стародавніх народів Близького Сходу та Європи. Саме на основі цього матеріалу, Антонович вважав, що, за переконаннями стародавніх народів, виходячи з факту існування уявлення про строге визначення богами долі людини, уникнути того, що було визначено, людина на могла, і фатум обов’язково наздоганяв людину, часто несподіваним чином. Відповідно, кінець казки про приреченого царевича повинен був мати несподівану сюжетну розв’язку, яка тим не менше, мала підтвердити саме переконання, що визначене богами повинно статися. До тематики цієї казки він звертався декілька разів, зокрема, ось що писав він про цю казку в уже цитованому фрагменті листа від 02.09.1998, де говорив про думку Емми Брунер-Траут, яка: “чомусь завзялася виправдовувати думку, що «оповідання» про приреченого принца» мало happy end. Це звичайно, неможливо, і я про це сказав її чоловікові. Коли він мене спитався які я маю докази, я відповів, що ми закінчення не знаємо, але автор його знав і не міг він у тому часі навіть думати про те, щоб якимось пророцтвом (навіть лише «півбогів») могло не справдитися. Перші випадки ми маємо в IV–III стор. до нашої ери (спершу в грецькому, а набагато пізніше вже в римському письменстві)”.

Він повертається до цієї ж тематики у Листі від 2 липня 1999 року: “У «казці» про приреченого принца я не йшов за німецькими єгиптологами, які вірять у “геппі енд”, бо в тих часах такого не могло бути. Раз якісь сили щось завбачали воно мусіло здійснитися”.

Детальному розгляду цієї проблеми він присвятив статтю, яка, на жаль, не була опублікована, Марко Антонович пояснював цю ситуацію так (Лист від 02.09.1998): “Моя праця про приреченого принца так і не була друкована. Редактор голландського журналу хотів було надрукувати, а потім побоявся бурі протестів і так я перекочував у середині 1960-х рр. до історії України і друкувався досить багато в “Українському історичному”.

На даний період я не маю інформації, наскільки вона підготовлена, і де перебуває її рукопис, очевидно, що текст був підготовлений німецькою чи англійською мовою.

В наступному номері “Сучасності” вийшов переклад ще одного вагомого зразка давньоєгипетської літератури, на цей раз це була філософська казка про двох братів: [Антонович 1966. № 9 (69). С. 47–57]. В цьому творі були поставлені не менш важливі проблеми: проблема існування справедливості, проблема людських взаємовідносин, добра та зла. Вибір цих творів для перекладу був не випадковий. Обидві ці казки демонструють нам, що в давньоєгипетській літературі ставились і дискутувались проблеми, які продовжують обговорюватись і в сучасній літературі.

Варто зазначити, що ця казка мала бути відомою українському читачеві і раніше, оскільки ще в 1896 році вийшов український переклад фрагментів праці В. Клоустона в перекладі А.Ю. Кримського, в якому серед інших було поміщено «казку про двох братів» [Клоустон 2009, 89–99]. Переклад робив Іван Франко із французького перекладу видатного французького єгиптолога Гастона Каміля Шарля Масперо (1846–1919) його першого видання монографії: “Le contes populaire de l’Egypte Ancienne” “Народні розповіді Стародавнього Єгипту” [Maspero 1889, 1–8], надзвичайно популярного в усьому світі видання, яке згодом перевидавалось декілька разів. Це чи не єдиний давньоєгипетський текст, перекладений на українську мову до перекладів Марка Антоновича, але перекладений із французького перекладу а не з оригіналу. Зазначимо, що першим науковим перекладом саме з давньоєгипетської на українську є короткі тексти перекладу С.В. Донічем написів на трьох гробничних конусах із Одеського Археологічного музею, зроблені в 30-х роках ХХ століття [Доніч 1930, 59–63; Романова 2004, 14].

В 12 числі цього журналу під рубрикою “З антології єгипетської літератури” вийшло відразу декілька різножанрових творів [Антонович, 1966. № 12 (76). С. 44–59]. Перш за все, Антонович здійснив переклад зразків питома єгипетського літературного жанру, який, схоже, не має аналогів в інших літературах, це листи, які писали живі люди своїм померлим родичам. Це окремі листи до мерців, такий вид єгипетської епістолярної спадщини, в якому живі писали листи до покійників. Було опубліковано також переклад шедевр класичної подієвої автобіографії періоду VI династії, який вважається перлиною літератури періоду Давнього Царства, автобіографію Уні. В свій час, здійснюючи переклад цього твору на українську мову, автор цієї статті звернулася до Марка Дмитровича з проханням роз’яснити незрозумілі місця, і отримала від нього лист, в якому було викладено його підходи до перекладу цього тексту. Зокрема, він наголошував на тому, що значна частина цього тексту написана не прозою, а поетичним розміром, і на цю обставину потрібно зважати при трактуванні цієї автобіографії (Лист від 02.09.1998): “До речі, напис вельможі УНІ – це

поезія (а про староегипетську поезію ми знаємо дотепер до болю мало). Там вертається “ляйтмотив” (по-Вашому лейтмотив). Оскільки це напис з його гробниці, це мав бути схвальний гімн”.

Поряд з тим, тут було вміщено дуже складний для розуміння та перекладу твір “Спір душі з тілом”, як його назвав М.Антонович, який часто називають ще Бесіда розчарованого зі своєю душею.

Надалі, в журналі “Сучасність” змінився редактор, який не був зацікавлений у продовженні публікації таких перекладів, і вони припинилися. Як зазначив Марко Антонович, окрім вже опублікованих, в майбутніх числах “Сучасності” планувалося помістити “Пісні арфіста”, “Красномовного селянина”, повість про потерпілого в корабельній катастрофі, (М. Антонович назвав його “оповіданням селянина, який пускався в плавання під час бурі”, і казав що його переклад не відрізняється значно від попередніх перекладів, лист від 02.09.1999), переклад 125-ї глави Книги мертвих, та переклад пригодницького роману Синухета, без якого, як він зазначав, кожна Антологія буде неповною. Про все це він писав у листах від 23.05.1998, від 02.09.1998.

Твори, які перекладені М.Антоновичем, легкими для перекладу назвати не можна, і той факт, що вони вийшли практично за один рік, при цьому, ці переклади є водночас високо фаховими та літературними, це характеристика, яка не завжди зустрічається при перекладах, ці обставини засвідчують блискуче володіння давньоєгипетською мовою.

Вважаю за потрібне подати бібліографію праць Марка Дмитровича Антоновича. Цей список був укладений основі таких видань, як Енциклопедія сучасної України. 2001, 583 та Енциклопедія Історії України, 2003, 107, з окремими доповненнями та уточненнями. При цьому варто зазначити, що його єгиптологічні статті не були внесені в перелік жодної із згаданих енциклопедій. Запропонована бібліографія не претендує на звання повної, підозрюю, що можна вишукати ще твори, які належать перу М.Д. Антоновича, хоча б тому, що він вказав у вже цитованому фрагменті з листа від 23 травня 1998 року, що окрім публікацій в „Сучасності” та його монографії “Скитія і Єгипет”, він мав ще твори на єгиптологічну тематику: “Праці мої з єгиптології я ще продовжував (Скитія і Єгипет у античному письменстві та декілька подібних праць)”. Тому створення повної бібліографії ще попереду.

Праці Марка Дмитровича Антоновича:

1. Воєнні видання // Назустріч, 1937. № 21.
2. Скитія і Єгипет в античному письменстві // Океанічний збірник. Кн. 2. Женева. 1946.
3. Чи були кіммерійці в Україні (до питання походження кіммерійців) // Чорноморський збірник. Кн. 7. 1946.

4. Українська національна революція в нашій поезії // Розбудова Держави. 1952. № 2–3, 4.
5. Нотатки про Свидницького // Розбудова Держави. 1957 № 20; 1958 № 21.
6. Історичні концепції А.П. Свидницького // Український історик, 1964. № 2–3.
7. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури // Сучасність. 1966. № 8 (68). С. 59–65.
8. Про двох братів. З антології єгипетської літератури // Сучасність. 1966. № 9 (69). С. 47–57.
9. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спир душі з тілом. З антології єгипетської літератури // Сучасність. – 1966. № 12 (76). С. 44–59.
10. Володимир Міяковський // Український історик, 1969. № 1–3.
11. П. Куліш в оцінці І. Нечуя-Левицького // Український історик, 1969. № 4.
12. П.О.Куліш і О.Я. Кониський. // Український історик, 1970. № 1–3.
13. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // Український історик, 1972. № 1–2.
14. Дві замітки до життєпису О.Я. Кониського // Український історик, 1971. № 1–2.
15. Завдання в галузі історії України ХІХ століття // Український історик, 1972. № 1–2.
16. О. Кониський і Шевченко. Мюнхен, 1972.
17. Нарис історії Центрального Союзу Українського Студентства (1922–1945) // “Український історик”, 1974. № 1–3, 4.
18. До взаємин М.С. Грушевського з С.О. Єфремовим // Український історик, 1975. № 1–2.
19. Українська Петербурзька Громада // Ювілейний збірник Української Вільної Академії Наук в Канаді. Вінніпег, 1976.
20. Нарис історії Центрального Союзу Українського студентства, 1921–1945. Мюнхен – Нью-Йорк – Торонто, 1976.
21. Коли постали громади? // Збірник на пошану проф. д-ра О. Оглоблина. Нью-Йорк, 1977.
22. М.П. Драгоманов і “Вільне слово” // Український історик, 1978. № 4.
23. До 15-річчя Українського Історичного Товариства: Декілька міркувань // Український історик, 1980. № 1–4.
24. Історія українофільства // Український історик, 1981. № 1–4.
25. В. Липинський і Д. Дорошенко // Український історик, 1982 № 3–4б; 1983 № 1.
26. “Киевская старина” (З приводу ювілеїв) // Український історик, 1983. № 2–4.
27. Нова праця про походження Руси: (декілька зауважень з приводу першого тому праці проф. д-ра О. Прицака...) // Український історик, 1983. № 2–4.

28. О. Кониський і М. Грушевський // Український історик, 1984. Т. 81–84.
29. Нова невдала концепція // Український історик, 1985. № 1–4.
30. Століття поселення українців у Канаді // “Український історик”, 1991. № 1–2.
31. Омелян Сенік і Микола Сціборський // Календар-альманах Нового шляху на 1991 р. Торонто, 1991.
32. Шевченко і громади // Слово і час, 1992. № 3.
33. 50-річчя Української Вільної Академії Наук // Український історик, 1995. № 1–4.
34. Декілька зауважень до Шевченкового вірша “Не нарікаю я на Бога” // Сучасність, 2000. № 5.

У підсумку хотілось зазначити, що попри те, що Марко Антонович не став академічним професором єгиптології, його внесок в українську єгиптологічну науку є вагомим. Варто зазначити, що не академічні звання і не посади визначають вклад науковця в науку, хоча деякий час М.Д. Антонович очолював Українську Вільну Академію Наук (1992–1997). Обставини не дозволили йому повною мірою реалізувати свій науковий потенціал в галузі саме єгиптології, опублікованих його праць на цьому терені не так уже й багато. Та виявляється, що і не кількістю опублікованих творів вимірюється вклад дослідника в науку. Найбільшим внеском М. Антоновича є його фахові переклади на українську мову літературних пам’яток Давнього Єгипту, які зроблені за найвищими вимогами, які ставились перед творами такого роду в світовій єгиптології на середину 60-х років ХХ століття, і саме їх фаховість є прикладом в тому, що при всіх негараздах буденного життя, які можуть спіткати дослідника, завжди потрібно прагнути проводити дослідження на рівні, який диктується розвитком сучасної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ПРАЦЬ

Неопубліковані:

Листи Марка Антоновича з особистого архіву О.О. Романової: від 30 квітня 1998 р.; від 23 травня 1998 року; від 02.09.1998 (дата на штемпелі конверта, в листі дата відсутня), від 14 червня 1999 року; від 2 липня 1999 р.; від 27 вересня 2001 року.

Публікації:

Антонович М. Про приреченого принца. З антології єгипетської літератури // *Сучасність*. 1966. № 8 (68). С. 59–65.

Антонович М. Про двох братів. З антології єгипетської літератури // *Сучасність*. 1966. № 9 (69). С. 47–57.

Антонович М. Скітія і Єгипет в античному письменстві // *Океанічний збірник*. Кн. 2. Женева. 1946.

Антонович М. Листи до мерців. Напис з гробниці Уні. Спір душі з тілом. З антології єгипетської літератури // **Сучасність**. – 1966. № 12 (76). С. 44–59.

Доніч С.В. Три єгипетські конуси Одеського Державного Історично-Археологічного Музею // **Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській Академії наук**. Ч. 4–5. Секція археологічна. Одеса, 1930. С. 59–63;

Енциклопедія Історії України. Том 1. А–Б. Київ, 2003. С. 107.

Енциклопедія сучасної України. Том 1. А. Київ, 2001. С. 583.

З династії славетних Антоновичів: Інтерв'ю М. Антоновича для “Старожитностей” // **Старожитності**. 1993. № 19–24. С. 24–27.

Клоустон В.А. **Народні казки та вигадки й їх вандрівки та переміни /переклад з англійської А. Кримського**. К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2009. С. 89–99.

Марко Дмитрович Антонович [некролог] // **Український історичний журнал**. 2005. № 2. Київ, С. 231–233.

Романова О.О. Антонович Марко Дмитрович // **Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліогр. слов. / упоряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк; редкол.: Матвеева Л.В. (голов. ред.) [та ін.]**. К.: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2011. С. 33–34.

Романова О.О. Історія розвитку єгиптологічних досліджень в Україні // **Східний світ**. 2003. № 4. С. 82–87.

Романова О.О. Проблема авторства рукопису V.1123 Інституту Рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського і наукова спадщина Сергія Володимировича Доніча // **Східний світ**. 2004. № 2. С. 12–23.

Fischer Henry G. Rudolf Anthes 1896–1985 // **Journal of the American Research Center in Egypt**. Vol. 22 (1985). P. 1–3.

František Lexa **zakladatel české egyptologie**. Praha, Universita Karlova, 1989.

Junker H. **Giza. Bericht über die von der Akademie der Wissenschaften in Wien auf gemeinsame Kosten mit Dr. Wilhelm Pelizaeus unternommenen Grabungen auf dem Friedhof des Alten Reiches bei den Pyramiden von Giza**. Band I–XII. Wien–Leipzig, 1929–1955.

Lichtheim M. **Ancient Egyptian Literature. A Book of Readings**. Vol. I–III.

Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1973–1980.

Maspero G. **Le contes populaire de l’Egypte Ancienne**. Traduits et commentés. Paris, 1889. P. 1 –8.

Roeder G. **Ägyptisch Praktische Einführung in die Heiroglyphen und die Ägyptische Sprache mit Lesestücken und Wörterbuch**. Munchen, 1926.

Simpson W.K. (ed.), Faulkner R.O., Wente E.F. **The Literature of Ancient Egypt: An Anthology of Stories, Instructions, and Poetry.** New Haven, 1972.

Електронні ресурси:

<http://www.aegyptologie.uni-muenchen.de/institut/geschichte/index.html>

http://www.history.org.ua/?termin=Antonovych_V

http://www.history.org.ua/?termin=Antonovych_D http://www.history.org.ua/?termin=Antonovych_Mar

Н.А. Тарасенко

БЕЛЫЕ ПАРИКИ И ГОЛОВНЫЕ УБОРЫ *ḥ3.t* В ЕГИПЕТСКОЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОСТИ НОВОГО ЦАРСТВА (проблема семантики)

В центре внимания настоящей статьи цветовая символика такой важной составляющей парадного мужского и женского костюма древних египтян как парик. Исследованию этого аксессуара посвящена немалая литература¹, однако, проблеме цвета париков должного внимания пока еще уделено не было. В данной статье мы рассмотрим изображения белых париков, а также типологически и семантически близких им “накидок” *ḥ3.t*, в египетском искусстве и сделаем попытку раскрыть их символику.

1. Волосы в древнеегипетской культуре. Как и в большинстве архаических и традиционных обществ, в Древнем Египте вокруг волос сложились особая сложная система представлений и символических образов². Не имея возможности сколько-нибудь подробно рассмотреть эту проблему, мы лишь в тезисной форме обозначим основные функции, которые играли волосы в египетской культуре.

1. *Религиозная функция.* Волосы и различные головные уборы играли важную роль в представлениях о сущности божеств, часто выступая их атрибутами. Так, считалось, что волосы Ра были из “истинного лазурита (ляпис лазури)” – *šnn.w=f m ḥsbd m3t* (Книга коровы, KV 17 (Сети I), 1)³. Подобная аллюзия возникает при описании рождения трёх царственных детей солнечного бога и *Rwd-dd.t* в сказке папируса Весткар “Царь Хуфу и чародеи”, которые появились в головных платках-*fn.t* (= *ḥ3.t*, накидка или т.н. “bag wig”) из того же “истинного лазурита” – *fn.t=f m ḥsbd m3t* (pWestcar X, 11, 18–19, 26), видимо, тождественных волосам Ра⁴. Эта же семантическая линия прослеживается в характерных париках, украшенных синим фаянсовым бисером, по своей форме повторяющих *fn.t*⁵, известных

¹ Общие сведения см.: Müller 1982, 988–990.

² См.: Müller 1977, 924; Naguib 1990, 7–26; Shaw, Nicholson 1995, 117–118; Green 1996, 28–40; Robins 1999, 55–69.

³ Hornung 1981, 1.

⁴ Eaton-Krauss 1977, 24, fn. 21.

⁵ Ibid., 32.

от амарнского периода (например, изображения на стеле Berlin 15000 (Семнехкаре и Меритатон?) (цв. ил. 1)¹ или на золотом троне Тутанхамона Cairo J.E. 62028 (цв. ил. 2)²). Особо тесная связь с волосами прослеживается у богинь Хатхор (ее эпитет *hnsky.t* – “прекрасноволосая”)³, Ренпет-Неферет и Исиды⁴. В Текстах пирамид богиня Хенсит (*Hnsj.t*) названа “париком (*3r.t*) Сопду” и охраняющей голову царя (Pug. §§ 456, 705)⁵. В связи с религиозной функцией следует указать и на хорошо известную традицию бритья волос египетскими жрецами⁶, упомянутую и Геродотом (*Herod., Hist., II, 36–37*), которую следует связывать с необходимостью соблюдения ритуальной чистоты⁷. Но отметим, что жрецы Иуимутефа и верховные жрецы Птаха Мемфисского в Новом царстве изображались с особыми прическами в виде “локна юности” (обычно, синего цвета)⁸.

2. *Магическая функция.* Египтянам, очевидно, была присуща вера в сверхъестественные свойства волос⁹, что было прямым следствием их природной регенерации (как и ногтей), обусловившего представление об их особой жизненной силе¹⁰. На изображениях “побивания” иноземцев, царь традиционно держит их именно за волосы, тем самым, магически лишая их этой силы (цв. ил. 3)¹¹. От Позднего периода сохранились упоминания “ритуала 4 шаров (*bnn.t*)” (т.н. *Ächtungsritual*), проводившегося на “праздник Бехдет” в Эдфу, во время которого магически уничтожались шары с волосами иноземных врагов страны¹². Существуют и археологические подтверждения существования этого ритуала (т.н. “hairballs”)¹³.

Волосы требовали особого внимания, ухода и защиты, что нередко являлось изобразительным сюжетом. Сохранились многочисленные магико-медицинские заклинания направленные против облысения и поседения¹⁴. В т.н. текстах “обоожествления частей тела” (*Gliederfergottung*) волосы

¹ Dodson, Hilton 2005, 155.

² Desroches-Noblecourt 1965, pl. VI.

³ Отметим, также особые обозначения, связанные с волосами, у служительниц культа Хатхор в Дендере: *hnsky.wt* – “С распущенными волосами” и *wprty.wt* – “С заплетенными волосами” (Naguib 1990, 13).

⁴ Ibid., 10, 12–13.

⁵ Barguet 1950, 1–7.

⁶ При этом, высокопоставленные представители жречества Нового царства в своих гробничных изображениях для отображения своего социального статуса показывали себя в богатых париках, а для акцентирования своих жреческих функций изображались бритым (Robins 1999, 62).

⁷ Robins 1999, 61.

⁸ Ibid., 62; Brown 2000, 185

⁹ См. напр.: Вертиенко 2010, 51, 57, 84; Ревуненкова 1992, 108–113.

¹⁰ Ср.: Гаген-Торн 1933, 76–88; Ревуненкова 1992, 109, 112.

¹¹ Egyptian Art 2000, pl. 18.7.

¹² Ritner 1993, 161, 210, fn. 971, 225; Muhlestein 2008, 2.

¹³ Crampton 1916, 128, pl. 16.

¹⁴ Напр.: pEbers 455, 458–460, 465, 468, 474. Ср.: Ritner 1993, 69–70.

ассоциируются с богом Нуном – бесконечной водной стихией (BD 42¹, Книга о благополучии имени, Книга дыхания)², а в 151-й главе Книги мертвых упоминается также “локон волос” (*hnsk.t*), отождествляемый с хтоническим божеством Птахом-Сокаром³. Волосы были частью магических ритуалов. Раскопки 1925 г. У. Блэкмана в Амарне выявили в домах горожан или рядом с ними небольшие глиняные шары, внутри которых были помещены волосы (“hairballs”). Часть шаров сохранила вдавленные отпечатки пальцев и прочерченные иероглифы или символы, другие были заштукатурены белой обмазкой. У. Блэкман связал эти находки с обрядом “первой стрижки”, сохранившемся в Египте и других странах Азии и Африки по сей день. Символическое значение этого обряда подразумевает два действия: 1. “отделение” ребенка от его прежней личности (= “обряд перехода”); 2. жертвоприношение волос, связывающее ребенка с божеством и имевшее выраженные апотропеические функции. Для того, чтобы обезопасить дитя от зловредной магии⁴, волосы после ритуальных действий “запечатывались” в глиняный шар и прятались в безопасном месте⁵. Очевидное магическое апотропеическое значение имеет и находка пряди волос царицы Тийи в гробнице Тутанхамона (№ 320а) (рис. 1)⁶, что вводит эти идеи в сферу египетской танатологии⁷.

3. *Связь с заупокойными представлениями.* Будучи тесно переплетенной с предыдущей функцией, эта связь отчетливо представлена в осирической мифологии и, прежде всего, в образах Исиды и Нефтиды. В 168-м изречении Текстов саркофагов связывание (досл. *ts* – “соединение”⁸) волос Исиды и Нефтиды выступает метафорой посмертной переправы умершего с восточного на западный берег реки (Нила): *ts šnj.t n 3št n šnj.t n Nb.t-ḥw.t* (СТ III, 28)⁹. В 17-й главе Книги мертвых сохранилось описание туманного мифа, связанного с определенными манипуляциями с волосами: (101) *ink 3š.t gm.n=k wi psh n=i šny=i r-hr=i thth r-wpt=i iwr.n=i m* (102) *3š.t bnn.n=i m Nb.t-ḥw.t 3š.t dr=s s3.wt=i Nb.t-ḥw.t bhñ=s hñn.w=i [...]* (107) *ir psh n=i šny=i n hr=i thth r3-wp.t=i wnn 3š.t* (108) *pw hr (š)št3 ḥc.n šin.n=s šny=s* – «(101) Я – Исида. Когда ты искал меня, я опустила волосы на свое лицо (в) беспорядке. Я зачат в (102) Исиде, я оплодотворен в Нефтиде.

¹ Massart 1959, 237; Тарасенко 2009, 225–229. Лишь единожды вместо Нуна названа (вероятно, по ошибке) богиня неба Нут (*pNht* pLondon BM EA 10471).

² Тарасенко 2006, 208.

³ Там же.

⁴ О различных магических действиях с волосами в Позднем Египте см.: Ritner 1993, 225, fn. 1044.

⁵ Arnst 2006, 10–19; ван Геннеп 2002, 152.

⁶ Она была вложена в подписанный именем царицы миниатюрный саркофажек (№ 320b), помещенный в ящичек (дл. 13,2 см, № 320d) (Картер 1959, Табл. 126; Reeves 2005, 169).

⁷ ван Геннеп 2002, 152; ср.: 76–88.

⁸ *Wb.*, V, 396ff.

⁹ Faulkner 1973, I, 145.

Исида устраняет мои путы, Нефтида прекращает мои страдания. [...] (107) ... Что касается “я опустил волосы на лицо свое в беспорядке” – это (было когда) Исида (108) скрывалась (и) тогда она опустила волосы свои¹. В 99-й главе Книги мертвых “локон волос” (*hnsk.t*) упоминается в контексте обряда мумифицирования: (12) *dd n=i rn(=i) in h3.t t hnsk.t mnj.t Inpw m k3. wt wt* (13) *rn=t* – «Скажи мне (моё) имя? – спрашивает (верповальный) канат – “Локон волос, прикрепленный Анубисом при проведении мумификации” (13) – имя твое» (*pNww pLondon BM EA 10477, BD 99b, 12–13*)².

Рис. 1

Рис. 2

Женщины (/ жрицы), выполнявшие роль Исиды и Нефтиды при “мистериях Осириса” (и, очевидно, при похоронной церемонии) должны были брить тело и одевать парики (*pLondon BM EA 10188 (pBremner-Rhind I), 1, 3–4* = “Призывания Исиды и Нефтиды”)³. На росписи новоегипетских гробниц нередки изображения явно гипертрофированных по своим размерам париков⁴. Парики были устойчивой частью погребального инвентаря⁵ (например, мужской парик т.н. “duplex-style”, *London BM EA 2560 (цв. ил. 4)*⁶ и ящик для парика *London BM EA 2561 (рис. 2)*⁷, Новое цар-

¹ Urk. V, Abs. 33, 86–87, 88–89; Rößler-Köhler 1979, 165–166. В этнографии известны примеры обряда распускания волос во время родов (Ревуненкова 1992, 111). Также и оплакивание покойного у египтян и других народов происходило с распущенными волосами (Там же; Werbrouck 1938).

² Budge 1898, 205; ср.: Naguib 1990, 17.

³ Faulkner 1933, 1. К сожалению, в этом месте лакуна, слово “парик” – восстановление (Idem. 1936, 121–140; Naguib 1990, 15; Ritner 1993, 249, fn. 1142). См. также: Кацейовский 1913, 148–149.

⁴ Robins 1999, 68.

⁵ Brown 2000, 181. Головные уборы *h3.t* появляются уже на “фризах предметов” саркофагов Среднего царства: *Cairo CG 28034, Berlin 45, New York MMA 12.183. Па (Eaton-Krauss 1977, 24).*

⁶ © Фото Британского Музея.

⁷ © Фото Нью-Йоркской публичной библиотеки № 825265.

ство, Дейр эль-Медина), а их производство в Западных Фивах превратилось в своеобразную индустрию¹. В Дейр эль-Бахри в 1974 г. была открыта мастерская по производству париков, функционировавшая на протяжении Среднего и Нового царств².

4. *Гендерная функция*. Волосы / парики играли ключевую роль в представлениях египтян о женской красоте и сексуальности³ (см. напр.: рLondon BM EA 10183 (p.d'Orbiney), V,1–V,2; рHarris 500, V,12–VI,2 и др.), что в искусстве прекрасно иллюстрируется рисунками в “Туринском эротическом папирусе” (рTorino 55001)⁴, пластикой туалетных ложечек или фигурок т.н. “конкубанок”⁵ и т.п. Эротическая функция, связанная с волосами, хорошо заметна в образе богини Хатхор⁶. Отметим, что, в отличие от мужчин (стригшихся коротко или бривших головы), женщины даже при использовании париков всегда носили длинные волосы⁷, уделяя уходу за ними большое внимание. К этой функции непосредственно примыкает *эстетическая* функция волос, отобразившаяся в достигшей небывалых высот в период Нового царства “моде” на прически, головные уборы, украшения и парики, исторически видоизменявших свои стили⁸.

5. *Статусная (или социально-идентифицирующая)* функция. Определенные виды причесок служили у египтян для возрастной дифференциации. Это, в частности, т.н. “локон юности” у детей, сбывавшийся по достижению совершеннолетия⁹ (один из “обрядов перехода” жизненного цикла). Этот локон представлен, в частности, в иконографии Хора, сына Исиды (*Hr-š3-šš.t*) и Горпократы (*Hr-p3-hrd*).

Как и в Европе XVIII века, значимым маркером высокого социального статуса и самоидентификации в Древнем Египте являлись парики¹⁰. Они не были элементом повседневной одежды, а частью служебного или парадного костюма¹¹, их одевали только по особым случаям: религиозные или государственные церемонии, встреча гостей, банкеты и т. п. Стили

¹ Brown 2000, 181.

² Laskowska-Kusztal 1976, 83–120. Технологический аспект см. также: Lucas 1930, 190–196; Лукас 1958, 77–81; Fletcher 2000, 495–504.

³ Derchain 1975, 55–74; Naguib 1990, 17–18; Robins 1999, 63–64. Мотив хорошо обыгран также в “Сказке о двух братьях” (p.d'Orbiney; Сказки 1979, 95–97).

⁴ Omlin 1973.

⁵ Томашевич 2009, 304–314.

⁶ Posener 1986, 111–117.

⁷ Robins 1999, 56. Единственным известным исключением является женская мумия Cairo CG 61072 с бритой головой (из тайника царских мумий в Дейр эль-Бахри, откр. 1881 г.) (Ibid., 64, fn. 41).

⁸ Напр.: Haynes 1977, 18–24; Robins 1999, 64ff.; Brown 2000, 181–189.

⁹ Robins 1999, 57–58. Описание аналогичного обряда, сохранившегося до XX в. для девочек рехамна в Марокко, см.: ван Геннеп 2002, 152.

¹⁰ Green 1996, 28–40; Robins 1999, 55–69.

¹¹ Müller 1982, 988.

париков внутри аристократической семьи также имели иерархическое значение, разделяя (у женщин) возрастные группы¹.

6. *Санитарно-гигиеническая* функция, прежде всего, связана с использованием париков, которые (в отличие от Европы XVIII века) спасали элиту общества от *Pediculus humanus capitis* или головных вшей – кровососущих насекомых-паразитов². Помимо этого парики служили защитой от солнца.

2. Терминология. Прежде чем обратиться непосредственно к изобразительным источникам, рассмотрим лексику для обозначения рассматриваемых понятий.

1. “Волосы” – *šnj / šntj*³; “локон волос” – *ḥnsk.t*⁴.

2. “Парик” – *3r.t*⁵, *bbwi.t*⁶, *šn nb3*⁷, *nbd*⁸,

3. “Белый” – *ḥq*⁹.

Какой-либо отдельный термин для обозначения *белых париков / волос* (седины¹⁰) нам не известен. Для терминов, связанных с обозначением волос и париков общим является детерминатив “волосы” (D 7)¹¹. Слово *3r.t* “парик” в Новом царстве пишется с детерминативом – который по своей форме соответствует головному убору *ḥ3.t / ʿfn.t*.

3. Головные уборы *ḥ3.t / ʿfn.t*. Как и парики, данный тип головных уборов известен с начала египетской династической истории¹². Получивший распространение в литературе для его обозначения термин *ḥ3.t* впервые

¹ Robins 1999, 64–69

² Fletcher 1994, 31–33; Brown 2000, 181.

³ *Wb.*, IV, 499, 518.

⁴ *Wb.*, III, 116. Ср. также: *gmḥ.t* (V, 171); *n3p* (II, 200).

⁵ *Wb.*, I, 11.

⁶ *Wb.*, I, 445.

⁷ *Wb.*, II, 243

⁸ *Wb.*, II, 246. Согласно Берлинскому словарю – “прическа” (см. также: *nbd.t* – “коса”) (ср. Сказки 1979, 88–89; 248, прим. 7; 249, прим. 14), значение “парик” было впервые предложено А. Гардинером (Gardiner 1932, 14 (5, 1–5, 2); ср.: Naguib 1990, 17, 18).

⁹ *Wb.*, III, 206–208. С детерминативом также имеет значение “серебро” (*Wb.*, III, 209). Подробнее о цветовой терминологии египтян см.: Quirke 2001, 186–192; Baines 2007, 240–262; О символике цвета в магических ритуалах: Pinch 2001, 182–185.

¹⁰ В рецептуре от поседения, например, говорится о “возвращении” волосам “черного цвета”; эквивалент слова “седина”, видимо, в силу табуированности (веры в магическую вредоносность написания / произнесения “опасного” слова для человека), не употребляется (pEbers № 459).

¹¹ Gardiner 1958, 450.

¹² М. Этон-Краусс и С. Колье относят появление *ḥ3.t* в царской иконографии к правлению Хуфу (IV дин.) (Eaton-Krauss 1977, 26; Collier 1996, 79). Однако, Р. Вилкинсон усматривает наиболее раннее изображение царского *ḥ3.t* на костяном ярылке царицы Дена из Абидоса (I дин.) (Wilkinson 1999, 159, fig. 6.1).

засвидетельствован только в Среднем царстве¹. Словоупотребление определяет его как царскую регалию (“das Kopftuch des Königs”)². Первоначально *h3.t* писалось с детерминативом $\overline{\text{T}}$ (S 28)³, но позднее используется знак \curvearrowright с *ureem*⁴. Более ранним, и шире использовавшимся было обозначение данного головного убора как *ʿfn.t*⁵. Это слово также писалось с определителем $\overline{\text{T}}$ (Pur. §§ 359–360, 712, 802–803, 1363–1367), но чаще использовался символ \curvearrowright ⁶.

Как разновидность парика головной убор *h3.t* / *ʿfn.t* определяли К. Элдрэд (“wig cover”)⁷ и Ж. Вандье (“la perruque en double bourse”)⁸. Подчеркнутое сходство в изображении париков и *h3.t* / *ʿfn.t* отметила также М. Эатон-Краусс⁹, собравшая сводку их скульптурных изображений у монархов от Старого царства до конца XVIII династии¹⁰. Мы уже отмечали тождество *h3.t* / *ʿfn.t* с синими (лазуритовыми) париками в Амарнский период, что находит определенные коннотации в тексте сказки папируса Весткар. Сближают парики с *h3.t* / *ʿfn.t* и одинаковые детерминативы. Существует мнение, что *h3.t* / *ʿfn.t* изготавливались из белой ткани, однако, единственным археологическим подтверждением этому является находка тканевого убора на голове мумии Тутанхамона¹¹, идентификация которого как *h3.t* / *ʿfn.t* довольно спорна.

Анализ изображений *h3.t* / *ʿfn.t* проведенный М. Эатон-Краусс привел ее к заключению, что они могли изображаться либо у богинь – прежде всего, Исида¹² и Нефтиды, имея в этом случае “a specific funerary reference”, либо же у царя¹³. В погребениях царей и цариц Нового царства сохранилось немало изображений Исида и Нефтиды в белых *h3.t* / *ʿfn.t*. В гробницах Рамсеса IV (KV 2)¹⁴, Сиптаха (KV 47)¹⁵ и Мернептаха (KV 8)¹⁶, белые накидки имеют Исида и Нефтида, показанные симметрично в солярной композиции, изображающей богов, воплощавших дневной путь солнца. У Сиптаха (KV 47), также, вырисована одна из сцен виньетки

¹ Eaton-Krauss 1977, 26.

² *Wb.*, III, 222. См. также: Collier 1996, 82.

³ Детерминатив в словах *hbs* “одевание” и *nms* “головной убор” (Gardiner 1958, 507).

⁴ *Wb.*, III, 222.

⁵ Eaton-Krauss 1977, 23–24; Collier 1996, 82–83.

⁶ *Wb.*, I, 183.

⁷ Aldred 1953, 48.

⁸ Vandier 1958, 302.

⁹ Eaton-Krauss 1977, 25, fn.28; 32.

¹⁰ *Ibid.*, 33–39 (37 памятников от времени Пепи II до Тутанхамона).

¹¹ Картер 1959, 164–165; Collier 1996, 79.

¹² Ее эпитетом было *nb.t ʿfn.t* (Eaton-Krauss 1977, 29).

¹³ *Ibid.*, 29.

¹⁴ Wilkinson 1994, 78, fig. 52.

¹⁵ По материалам Theban Mapping Project.

¹⁶ Hornung 1995, 115, Abb. 86.

151-й главы Книги мертвых с изображением Исиды и Нефтиды в *h3.t / fn.t* (цв. ил. 5)¹ (ср. ниже). Несколько изображений богинь в *h3.t / fn.t* вырисованы в гробнице жены Рамсеса II Нефертари (QV 66), в том числе, в знаменитой композиции с Ра-Осирисом (цв. ил. 6)².

Помимо статуарных и храмовых изображений, царская иконография *h3.t / fn.t* Нового царства широко представлена в гробничной росписи и предметах погребального инвентаря. Отметим деревянные царские статуи³ в *h3.t / fn.t* из гробниц Тутанхамона (Cairo J.E. 60707) и Рамсеса I (London BM EA 883)⁴, изображение Тутанхамона в этом уборе в его гробнице (KV 62) (цв. ил. 7)⁵, а также получившие распространение с правления Тутмоса IV *ушебти* в *h3.t / fn.t*⁶ (рис. 3)⁷.

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

В правление Аменхотепа III *h3.t / fn.t* становятся частью иконографии царицы⁸. При этом, с одной стороны, они взаимозаменяемы с парикам, а с

¹ © Фото Theban Mapping Project № 15611.

² Journey 2010, 22; Thausing, Goedicke 1971, fig. 41, 59 (Исида со знаком *sn* на символе *nbw*), 65 (Нефтида со знаком *sn* на символе *nbw*). В издании даны некорректные подписи к рисункам: Исида описана как Нефтида, а Нефтида – как Исида.

³ Обе статуи имели “двойников” в головных уборах *ntw* (по иконографии схожих с *h3.t / fn.t*): Cairo J.E. 60708 (Тутанхамон) и London BM EA 854 (Рамсес I) (Eaton-Krauss 1977, 25, fn. 34, 35).

⁴ Картер 1959, Табл. 8, 9; Eaton-Krauss 1977, 25, fn. 34; 39 (№ 37).

⁵ © Фото Theban Mapping Project № 14896.

⁶ Eaton-Krauss 1977, 25, fn. 35.

⁷ *Ушебти* Тутанхамона № 52 (Desroches-Noblecourt 1965, fig. 130).

⁸ Впервые головной убор *h3.t* встречается у Тийи (2 изображения и 1 скульптура) (Eaton-Krauss 1977, 31, 37 (№ 27, Berlin 21834)).

другой – нередко приобретают цвет лазурита с его характерным символизмом в солярной мифологии египтян (см. выше). Эти особенности, на наш взгляд, следует рассматривать в контексте особой роли царицы в религии Амарны, занявшей равнозначную с царем роль как служительницы культа и дитя солнечного бога Атона¹.

Традиционным цветом для иконографии *h3.t / ʿfn.t* был именно белый², что позволяет включить их изображения в наш обзор белых париков, поскольку проследить четкую иконографическую разницу между ними не всегда удастся, а в ряде случаев *h3.t / ʿfn.t* и парики взаимозаменяемы. Для Нового царства это, прежде всего виньетки 151-й главы Книги мертвых³ и изображения четырех богинь, охранительниц ящиков для каноп или саркофагов – Исиды, Нефтиды, Нейт и Серкет⁴. Иконография этой композиции восходит к позднему Среднему царству, когда на внешних сторонах торцевых стенок саркофагов (типов VI и XIII по Х. Виллемсу⁵) появляются рисунки Исиды и Нефтиды в белых головных уборах или париках (?) (рис. 4 (фр. Oxford Ashmolean Museum E.1953)⁶, рис. 5 (саркофаг *S3.t-ipi* (B5C), Cairo Museum, эль-Берше)⁷). Подобные изображения сохраняются и в Новом царстве (напр. саркофаг Тутмоса IV (KV 43) (цв. ил. 8)). В этой же связи приведем изображение деревянной модели из гробницы *Dhwty* в Лиште Среднего царства с фигурами, образующими ритуальную сцену перевозки мумии на судне, где женщины, выполняющие роль Исиды и Нефтиды, показаны, по всей вероятности, именно в белых париках (ММА, New York (цв. ил. 9)⁸). Одевали ли женщины, исполнявшие роль Исиды и Нефтиды во время погребального обряда, тканевые или волосяные белые головные уборы сказать достоверно, на основании одних лишь изобразительных источников, невозможно, а тексты на этот счет молчат.

4. Цвета париков. Традиционным и наиболее распространенным цветом для париков был черный. Но в изобразительности существуют и другие варианты. Мы уже отмечали синие парики, которые встречаются не только у царственных особ и отдельных категорий жрецов, но также и у частных лиц (напр.: Hermitage № 8735 (цв. ил. 10)⁹). На рисунках у различ-

¹ Большаков 1998, 10–13. С XIX династии египтяне возвращаются к традиционной иконографии, изображая царя в париках (Eaton-Krauss 1977, 32).

² Отметим в этой связи сопоставление *ʿfn.t* с *wrr.t* – белой короной Верхнего Египта (Urk., IV, 292–293).

³ Lüscher 1998, 318ff.

⁴ В иконографии Нейт и Серкет *h3.t / ʿfn.t* появляются только в сценах указанного типа (Eaton-Krauss 1977, 29).

⁵ Willems 1988, 166. См. также: Lüscher 1998, 103–107.

⁶ Grajetzki 2006, Taf. 7.

⁷ Willems 1988, 164, fig. 14.

⁸ Forman, Quirke 1996, 76, 77 (в издании допущена неточность в определении памятника как происходящего из погребения Мекетра).

⁹ Landa, Lapis 1974, Cat. № 40.

ных божеств нередко можно увидеть зеленые парики (напр.: рVonn BoS 3008 (цв. ил. 11)¹). В гробнице *Ḳn-Imn* TT 162 в Дра Абу эль-Нага (XVIII дин.) имеется рельеф с тремя фигурами² в разноцветных париках: темно-красном, темно-желтом и сером³. Схожим образом мужские парики разного цвета показаны у двух фигур на сцене поклонения Осирису в гробнице *P3-nb* TT 211 в Дейр эль-Медине (XIX дин.) (рис. 6)⁴. Обзор изображений париков белого цвета представлен ниже.

Рис. 6

5. Каталог. В приведенной сводке учтены только *изображения* белых париков и белых головных уборов типа *ḥ3.t* / *ʿfn.t* в росписи гробниц и папирусной графике частных лиц в Новом царстве и при XXI династии. Белые парики на стелах и скульптурных памятниках особ нецарского происхождения нам не известны⁵.

Схема описания: 1. данные об источнике; 2. датировка; 3. происхождение; 4. тип головного убора и сюжет.

1. Папирусная графика

Мужские головные уборы

1. *pJw13* pCairo CG 51189; J.E. 95839.

XVIII дин. (Аменхотеп III).

Западные Фивы (KV 46).

Виньетка к вступительному гимну Осирису и к 110-й главе Книги мертвых.

а) *Белый парик у Jw13* в сцене поклонения Осирису (рис. 7)⁶;

¹ Ägyptisches Museum 2004, 51 (a).

² PM, 21, 1, 275–276.

³ Brown 2000, 184.

⁴ Gaber 2002, 225, fig. 7.

⁵ Свод царских скульптур с *ḥ3.t* / *ʿfn.t* был издан М. Эатон-Краусс (Eaton-Krauss 1977). Для сокращения объема статьи, мы исключили из каталога некоторые изобразительные сцены, учтенные данной исследовательницей в ее работе.

⁶ Davies 1908, pl. I.

б) белый парик у стоящей фигуры *Jwiz* в сцене омовения, предваряющей рисунок 110-й главы (рис. 8)¹.

Рис. 7

Рис. 8

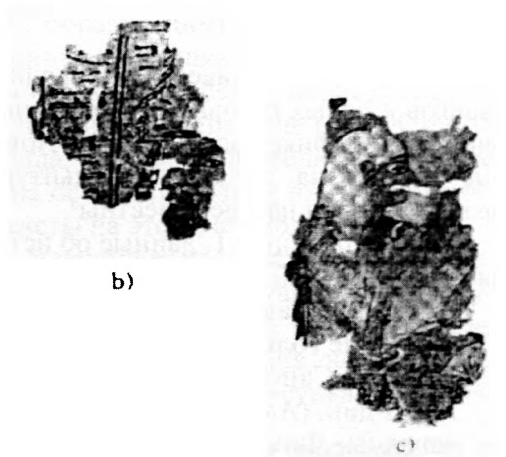

Рис. 9

2. pNht pLondon BM EA 10471.

Конец XVIII дин.

Западные Фивы.

Виньетка 1-й главы Книги мертвых (похоронная процессия).

Белые парики (или накидки *ḥ3.t / ʿfn.t*?) у 5 людей (жрецов?), волокущих два саркофага в сопровождении жрецов в масках Анубиса (цв. ил. 12)².

¹ Ibid., pl. XVIII; Munro 1994, I, Frontispiz.

² © Фото Британского Музея.

3. рNfr-shrw, раскопки DAI, р № 1001, фрагмент с.
XIX дин. (Рамсес II).

Эль-Хоха (ТТ 296).

Сцена адорации.

Белый парик у Nfr-shrw, сохранился небольшой фрагмент (рис. 9)¹.

4. р3nj рLondon BM EA 10470.

XIX дин. (Рамсес II).

Западные Фивы.

Виньетки 1-й и 30^B глав Книги мертвых.

а) *Белый парик* у одного из людей в погребальной процессии (цв. ил. 13)²;

б) *белый парик* у 3nj в сцене поклонения Осирису (цв. ил. 14)³.

5. рT3j-jw-ḥrj.t рLeiden T 3.

XXI дин.

Западные Фивы.

Виньетка 110-й главы Книги мертвых.

Белый парик (?) у одного из двух божеств в 1-м (верхнем) регистре справа (цв. ил. 15)⁴ (сцена 1/2 по Ю. Геселленсеттеру)⁵.

Женские головные уборы

6. рTnn3 рParis Louvre N. 3074.

XVIII дин. (Аменхотеп II).

Западные Фивы.

Виньетка 151-й главы Книги мертвых.

Белые накидки ḥ3.t / ʿfn.t у богинь Исиды и Нефтиды (рис. 10)⁶.

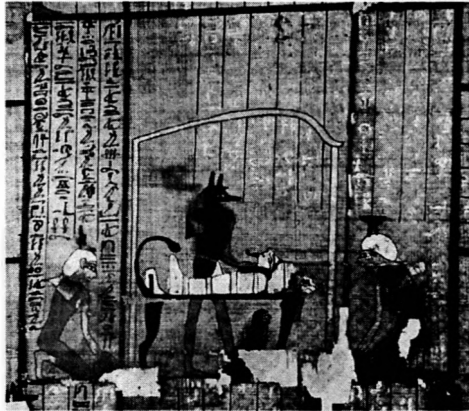

Рис. 10

¹ Feucht 1985, 157, Taf. XLVII.

² Faulkner 1998, pl. 1; Journey 2010, 86, fig. 5.

³ Faulkner 1998, pl. 3–4; James 2001, colour pl. 48, 2.

⁴ Heerma van Voss 1971, Taf. 11.

⁵ Gesellensetter 1997, 335, fig. 3.

⁶ Lüscher 1998, 318, Taf. 2.

7. рNb-*kd* рParis Louvre N. 3068+3113.
XVIII дин. (Тутмос IV – Аменхотеп III).
Западные Фивы.
Виньетка 151-й главы Книги мертвых.
Белые накидки *h3.t* / *ʿfn.t* у богинь Исиды и Нефтиды (рис. 11)¹.

Рис. 11

8. рNb-*kd* рParis Louvre N. 3068+3113.
XVIII дин. (Тутмос IV – Аменхотеп III).
Западные Фивы.
Виньетка 1-й главы Книги мертвых.
Белые накидки *h3.t* / *ʿfn.t* у женщин, исполняющих роль богинь Исиды и Нефтиды (цв. ил. 16)².
9. рKnn3 рLeiden T 2.
XIX дин.
Западные Фивы.
Виньетки 16-й и 151-й глав Книги мертвых.
а) Белые накидки *h3.t* / *ʿfn.t* у богинь Исиды и Нефтиды (BD 16) (цв. ил. 17)³;
б) белые накидки *h3.t* / *ʿfn.t* у богинь Исиды и Нефтиды (BD 151) (рис. 12)⁴.

Рис. 12

¹ Ibid., 319, Taf. 3.

² Forman, Quirke 1996, 122–123.

³ Селим 2005, 23.

⁴ Lüscher 1998, 324, Taf. 8.

10. *pSt3-nḥt* pNew York MMA 35.9.19.

XIX дин.

Западные Фивы.

Виньетка 168-й главы Книги мертвых.

Белые накидки ḥ3.t / ʿfn.t у богинь Исиды и Нефтиды (цв. ил. 18, 1–2)¹.

11. *pIni-ph=f-nḥt* pGeneva-Cologne С.

XXI дин.

Западные Фивы.

Виньетки 17-й главы Книги мертвых.

а) *Белые накидки ḥ3.t / ʿfn.t* у богинь Исиды и Нефтиды.

б) *белые парики* у двух божеств².

12. *pMw.t-ḥtp-ti* pLondon BM EA 10010 (pMurray).

XXI дин.

Западные Фивы.

Виньетка 151-й главы Книги мертвых.

Белые накидки ḥ3.t / ʿfn.t у богинь Исиды и Нефтиды (цв. ил. 19)³.

II. Роспись гробниц

Мужские головные уборы

1. *Nḥt* (ТТ 52)⁴.

XVIII дин.

Шейх Абд эль-Курна.

Белые головные накидки, сцена сельскохозяйственных работ (цв. ил. 20)⁵.

2. *MnA* (ТТ 69)⁶.

XVIII дин.

Шейх Абд эль-Курна.

Белые головные накидки, сцена сельскохозяйственных работ (цв. ил. 21)⁷.

3. *Sn-ndm* (ТТ 1)⁸.

XIX дин.

Дейр эль-Медина.

Сцена адорации Осирису и виньетка 151-й главы Книги мертвых.

¹ Forman, Quirke 1996, 112–113.

² Сцены не опубликованы: *Totenbuchprojekt Bonn, TM 134423, totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134423*.

³ Lüscher 1998, 326, Taf. 10; Taylor 2010, 29.

⁴ PM, 2I, 1, 99–102.

⁵ Shedid, Seidel 1991, 35, 37; Sibels 2000, pl. 7.10. На *Schmalwand* северной стены в верхней сцене подношения во втором регистре показаны 5 жрецов в белых париках или накидках (?) (Shedid, Seidel 1991, 74), однако, учитывая незаконченность росписи композиции, мы не можем уверенно утверждать, что цвет париков здесь действительно соответствует замыслу художника или перед нами основа для последующего нанесения краски.

⁶ PM, 2I, 1, 134–139.

⁷ Sibels 2000, pl. 7.9; Dodson, Ikram 2008, 115, fig. 106.

⁸ PM, 2I, 1, 1–5.

а) *Белый парик* (с “проседью”) у *Sn-ndm* в сцене поклонения Осирису (цв. ил. 23)¹;

б) *белые накидки* *ḥ3.t / ʕfn.t* у Исиды и Нефтиды (роспись саркофага *Hnšw* (сына *Sn-ndm*), Cairo J.E. 27302) (рис. 13)².

4. *P3-šdw* (ТТ 3)³.

XIX дин.

Дейр эль-Медина.

Сцена процессии.

Белый парик у одного из участников (первый в верхнем регистре) и три парика с “проседью” в среднем регистре (рис. 14)⁴.

Рис. 13

Рис. 14

5. *Trwj* (ТТ 217)⁵.

XIX дин. (Рамсес II).

Дейр эль-Медина.

Белая головная накидка в сцене рыбной ловли (цв. ил. 22)⁶.

6. *H^c-mtrj* (ТТ 220)⁷.

XIX дин.

Дейр эль-Медина.

Белые накидки *ḥ3.t / ʕfn.t* у Осириса и Исиды (цв. ил. 24)⁸.

¹ Ibid., 4; фото по: <http://www.osirisnet.net/tombes/artisans/sennedjem1>.

² Wilkinson 2003, 233.

³ PM, ²I, 1, 9–11.

⁴ Zivie 1979, pl. 23, 24; Богословская 1999, 133, рис. 1.

⁵ PM, ²I, 1, 315–317.

⁶ Hofmann 2004, Taf. XXI, Abb. 59; Матъе 1961, XIII.

⁷ PM, ²I, 1, 322.

⁸ Hofmann 2004, Taf. XIX, Abb. 54.

Рис. 15

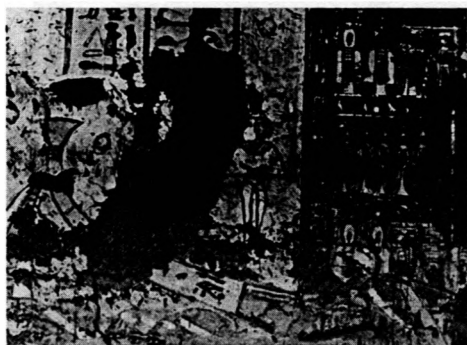

Рис. 16

Рис. 17

7. *Ḥrj* (ТТ 259)¹.

XIX дин.

Шейх Абд эль-Курна.

Сцена *Mundöffnungsritual* и сцена похоронной процессии (переправа).а) Белый парик у жреца-*sm*, читающего заклинания с папирусного свитка (рис. 15)²;б) белая накидка *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у богини Исиды (ее статуэтка?) (рис. 16)³.8. *Iry-nfr* (ТТ 290)⁴.

XIX дин.

Дейр эль-Медина.

Сцена подношения *m3ʿ.t* Птаху.Белые парики у *Iry-nfr* и его жены (рис. 17)⁵.¹ РМ, 21, 1, 342–343.² Feucht 2006, 79, Taf. VIIb (= Schott-Photo 5981).³ Ibid.⁴ РМ, 21, 1, 372–373.⁵ Teeter 1997, pl. 3; Богословская 1999, с. 135, рис. 3.

Женские головные уборы9. *Nb-Imn* (ТТ 17)¹.

XVIII дин.

Дра Абу эль-Нага.

Сцена похоронной процессии.

Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у женщин, исполняющих роль Исиды и Нефтиды, (доставка саркофага, верхний регистр) (рис. 18)².

Рис. 18

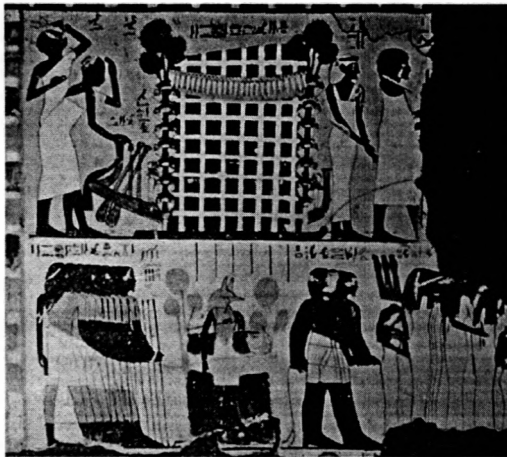

Рис. 19

10. *Hwy* (ТТ 54)³.

XVIII дин.

Шейх Абд эль-Курна.

Сцена похоронной процессии.

¹ РМ, ²1, 1, 29–31.² Werbrouck 1938, pl. III (верхний регистр, слева).³ РМ, ²1, 1, 104–105.

Белая накидка *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у женщины, исполняющей роль Исиды (доставка саркофага, верхний регистр) в погребении (рис. 19)¹.

11. *Mnn3* (ТТ 69)².

XVIII дин.

Дра Абу эль-Нага.

Сцена похоронной процессии (переправа).

Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у женщин, участниц процессии (рис. 20)³.

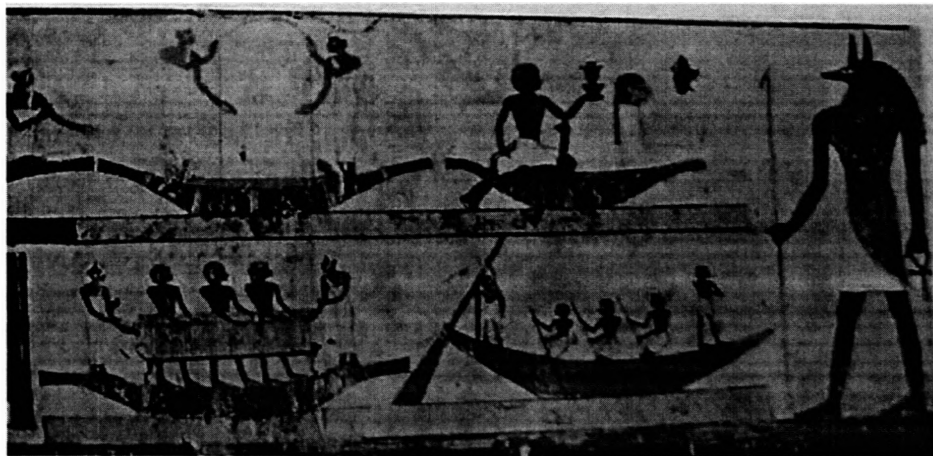

Рис. 20

12. *Sn-nfr* (ТТ 96)⁴.

XVIII дин. (Аменхотеп II).

Шейх Абд эль-Курна.

Виньетка 151-й главы Книги мертвых.

Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у Исиды и Нефтиды (цв. ил. 25)⁵.

13. ТТ 178 (имя владельца не сохранилось)⁶.

XVIII дин.

Эль-Хоха.

Сцена похоронной процессии.

Белая накидка *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у плакальщицы возле ладьи с саркофагом (рис. 21)⁷.

¹ Abdul-Qader Muhammed 1966, pl. 52; Werbrouck 1938, pl. VII (верхний рисунок).

² РМ, 21, 1, 134–139.

³ Werbrouck 1938, pl. V (нижний рисунок).

⁴ РМ, 21, 1, 197–203.

⁵ Hornung 1995, 60, Abb. 30.

⁶ РМ, 21, 1, 281.

⁷ Werbrouck 1938, 52; pl. VI. Возможно, *ḥ3.t* / *ʿfn.t* изображены здесь также и у женщин, исполняющих роль Исиды и Нефтиды на ладье. Качество нашей копии не позволяет сказать это с уверенностью.

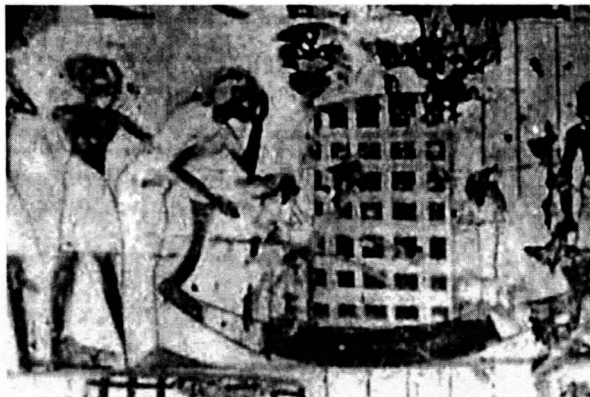

Рис. 21

Рис. 22

Рис. 23

14. *Mry-M3̄.t* (ТТ С.4)¹.

Два фрагмента стены гробницы с росписью: Florence № 1594² и *in situ*.

XIX дин.

Шейх Абд эль-Курна.

Сцены подношения заупокойной жертвы (?).

а) Белая накидка *ḥ3̄.t* / *ʿfn̄.t* у женщины, исполняющей роль Исиды (?) (рис. 22)³;

б) белая накидка *ḥ3̄.t* / *ʿfn̄.t* у женщины, исполняющей роль Исиды (возле фигуры надпись *ḏr̄.t* – “соколица”) (рис. 23)⁴.

¹ РМ, 21, 1, 457–458; Manniche 1988, 100–124.

² Werbrouck 1938, 86.

³ Ibid., pl. XIX; Manniche 1988, pl. 33, fig. 55.

⁴ Manniche 1988, pl. 42, fig. 62.

15. *Nfr-rnpt* (ТТ 178)¹.

XIX дин.

Эль-Хоха.

Сцены похоронной процессии.

а) Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у плакальщиц (цв. ил. 26)².б) белая накидка *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у женщины, исполняющей роль Нефтиды в сцене доставки саркофага (рис. 24)³.

Рис. 24

16. *Imn-nḥt* (ТТ 218)⁴.

XIX дин.

Дейр эль-Медина.

Сцена погребения (*Begräbnis*).Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у 6 девушек, сопровождающих жреца-*sm* (цв. ил. 27)⁵.17. *Imn-m-int* (ТТ 277)⁶.

XIX дин.

Курнет-Мураи;

Сцена похоронной процессии.

Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у плакальщиц (цв. ил. 28)⁷.18. *Nfr-sḥrw* (ТТ 296)⁸.

XIX дин.

Эль-Хоха.

16-я глава Книги мертвых.

Белые накидки *ḥ3.t* / *ʿfn.t* у Исиды и Нефтиды (цв. ил. 29)⁹.¹ РМ, 21, 1, 283–285.² Werbrouck 1938, 133, fig. 70.³ Ibid. pl. XXXI,⁴ РМ, 21, 1, 317–320.⁵ Hofmann 2004, Taf. XVII, Abb. 50.⁶ РМ, 21, 1, 353–355.⁷ Werbrouck 1938, 65, fig. 40.⁸ РМ, 21, 1, 377–379.⁹ Feucht 1985, Farbantaf. III.

Рис. 25

Рис. 26

19. *Nfr-rnpt* (ТТ 336)¹.

XIX дин.

Дейр эль-Медина.

а) Белый парик у *Hwy-nfr.t* (супруги *Nfr-rnpt*) перед Анубисом² (рис. 25)³.

б) белая накидка *h3.t* / *ʿfn.t* у богини Мерет (рис. 26)⁴.

Заключение. Объяснений семантики белых париков немного. По мнению Ш. Браун: “раскрашивание париков или волос в разные цвета было одним из методов разделения фигур”⁵, то есть являлось художественно-техническим приемом живописцев, но не отображением реальных цветов головных уборов⁶. И.В. Богословская также скептически относится к возможности “буквальной передачи реалий в гробничных изображениях” и усматривает в рисунках белых париков специальные “художественно-декоративные приемы”⁷, но полагает, что применялись они также и для выражения “возрастной приметы” – седины. При этом, исследовательница справедливо обращает внимание на рисунки париков с “проседью” (“средний возраст” персонажей?)⁸. Т.М. Дэвис, первым, насколько нам известно, акцентировавший внимание на белом цвете париков, считает,

¹ PM, 2I, 1, 404–405.

² Ibid., 405 (17).

³ Bruyère 1926, 96, fig. 64.

⁴ Ibid., 101, fig. 69.

⁵ Brown 2000, 184.

⁶ Вполне реальный двухцветный древнеегипетский парик см.: цв. ил. 4.

⁷ В случае сцены № II, 4 белым цветом парика “разбивался визуально однообразный ряд родственников”, а в случае со сценой № II, 8 “белый рисунок парика по желтому фону стен контрастировал с вязью черных иероглифов” (Богословская 1999, 136).

⁸ Там же, 141.

его вполне реальным показателем преклонного возраста изображенного человека (“showing that he is an old man”)¹, (что, в случае с *Jwi3 (№ I, 1)*, кстати, выглядит вполне правдоподобно), иными словами – показана седина. С этим мнением солидарна также И. Мунро (для сцен *№ I, 1, а-б*)². Такая трактовка действительно может оказаться правильной для ряда памятников, но вряд ли применима ко всем комплексу рассматриваемых изображений. М.А. Чегодаев высказал мысль, что белый цвет парика должен был “символизировать чистоту почившего”³. Подобный путь объяснения образа белых париков через символику цвета нам представляется наиболее многообещающим. В целом же, в науке сложилось три направления в интерпретации сцен с белыми париками: 1) особый художественный прием; 2) отображение реального возраста людей; 3) сакральный символизм. По нашему мнению, истина лежит посередине, то есть, как и в случае с символикой волос в мировоззрении египтян, в семантике белых париков имело место взаимопроникновение различных знаковых полей.

В культуре Древнего Египта белый цвет был тесно связан с концептом света⁴ и символизировал ритуальную и сакральную чистоту⁵ – например, при совершении ритуалов жрецы одевали “белые сандалии” (*šsp ḥd.tj*)⁶. Очевидно, эквивалентом этого действия жрецов и было одевание женщинами белых головных уборов при совершении ритуалов. В “Поучении Мерикаре” “ежемесячное очищение” и “обувание белых сандалий” (*w^cbt 3bd šsp ḥd.tj*) (рHermitage № 1116 A verso, 64) выступают как однотипные действия (очищение – облачение в белое)⁷. Однако, как и в других обществах древности и многих современных странах Ближнего Востока, белый мог выступать и цветом траура⁸. Кроме того, белый (серебряный), как цвет седины, вызывает еще один ассоциативный ряд, связанный с понятием мудрости⁹. Через ассоциацию с серебром, белый цвет также был включен в систему лунарных представлений¹⁰.

Тематически, белые парики (/ белые накидки) нами отмечены в таких случаях:

1) на сценах, имеющих отношение к загробной жизни и у умерших людей (всего чаще, в сценах поклонения божествам) (7 сцен)¹¹;

¹ Davies 1908, 8; Idem. 1907, XXI, § 111.

² Munro 1994, I, 87.

³ Чегодаев 2004, 87.

⁴ См.: Большаков 2001, 92 и сл.

⁵ Wilkinson 1994, 109.

⁶ Демидчик 2005, 213, прим. 94.

⁷ Наблюдение М.И. Соколовой.

⁸ Голан 1993, 172.

⁹ Naguib 1990, 10.

¹⁰ Wilkinson 1994, 109. Характерно, что и волосы также были частью лунарной мифологии (Pyr. § 521a).

¹¹ *№№ I, 1a; I, 1b; I, 3; I, 4b; II, 3a; II, 8a; II, 19a.*

2) у божеств, но в первую очередь, у Исиды и Нефтиды (один раз также и у Осириса (*№ II, б*)) (14 сцен)¹;

3) на композициях, связанных с похоронным ритуалом: у жрецов, участников похоронной процессии, плакальщиц и девушек, исполнявших роль Исиды и Нефтиды (16 сцен)²;

4) белые накидки встречаются в сценах повседневной жизни (3 сцены)³.

По гендерным характеристикам выявлены следующие закономерности:

– белые парики встречаются и у мужчин, и у женщин;

– накидки *h3.t / ʕfn.t* в сценах из гробниц частных лиц – женский атрибут, они никогда не встречаются у мужчин нецарского происхождения⁴;

– белые накидки, которые используют мужчины при сельскохозяйственных работах, имеют чисто утилитарное значение и явно не обладают сакральным статусом накидок *h3.t / ʕfn.t*, хотя и близки им по иконографии.

Можно сделать вывод о полисемантности образа белого парика / накидки в зависимости от изображаемой ситуации: седина (1), божественная или ритуальная чистота (2, 3), цвет траура (2, 3), повседневное применение (4). Следует предположить и возможность реального использования белых париков / накидок (с большей вероятностью), например, при некоторых обрядах, но подобные парики до сих пор не известны египетской археологии.

¹ *№№ I, 5; I, 6; I, 7; I, 9a; I, 9б; I, 10; I, 11a, I, 11б; I, 12; II, 3б; II, 6; II, 12; II, 18; II, 19б.*

² *№№ I, 2; I, 4a; I, 8; II, 4; II, 7a; II, 7б; II, 9; II, 10; II, 11; II, 13; II, 14a; II, 14б; II, 15a; II, 15б; II, 16; II, 17.*

³ *№№ II, 1; II, 2; II, 5.* Возможно, схожие головные накидки представлены на виньетке 110-й главы Книги мертвых в *pInh-jj* рLondon BM EA 10472 (XX дин.) (Journey 2010, 258 (№ 132)).

⁴ Единственным исключением можно назвать головные уборы мужских персонажей в сцене *№ I, 2* (*pNht* рLondon BM EA 10471) иконография которых позволяет трактовать их как *h3.t / ʕfn.t* (?).

ИЛЛЮСТРАЦИИ

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

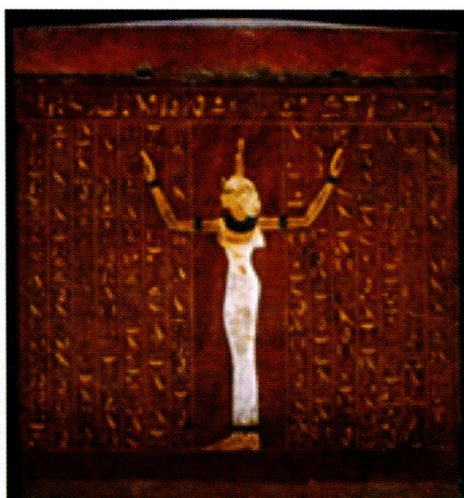

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 10

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Рис. 16

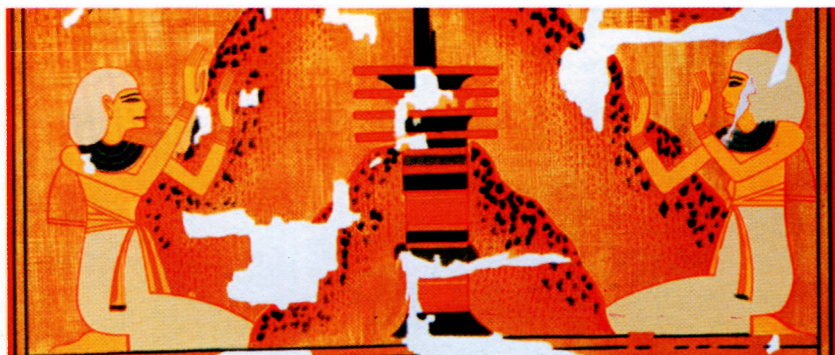

Рис. 17

1

Рис. 18

2

Рис. 19

Рис. 20

Рис. 21

Рис. 22

Рис. 23

Рис. 24

Рис. 25

Рис. 26

Рис. 27

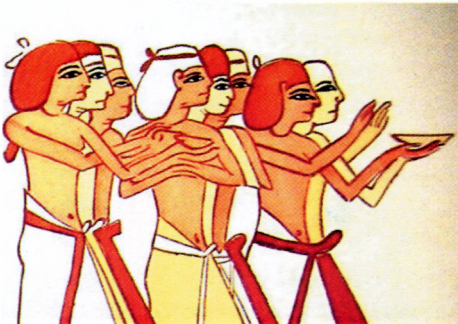

Рис. 28

Рис. 29

СОКРАЩЕНИЯ

- СЭ – Советская этнография. М.
 ТГЭ – Труды государственного Эрмитажа. СПб.
 ASAE – Annales du Service des Antiquités de l'Égypte. Le Caire.
 BD – Book of the Dead / Книга мертвых.
 BIFAO – Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.
 CT – *de Buck A.* The Egyptian Coffin Texts. Vol. I–VII. Chicago, 1935–1961.
 FIFAO – Fouilles de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.
 GOF – Göttinger Orientforschung. Göttingen – Wiesbaden.
 JARCE – Journal of the American Research Center in Egypt. Boston – Cairo.
 JEA – Journal of Egyptian Archaeology. London.
 JSSEA – Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities. Toronto.
 LÄ – Lexikon der Ägyptologie / W. Helck, E. Otto (Begr.); W. Helck, W. Westendorf (Hrsg.). Wiesbaden, 1975–1986. Bd. I–VI
 MEOL – Mededeelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” gevestigd te Leiden. Leiden.
 MIFAO – Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale. Le Caire.
 OBO – Orbis Biblicus et Orientales. Freiburg – Göttingen.
 Pyr. – *Sethe K.* Die altägyptischen Pyramidentexte. Bd. I–III. Hildesheim, 1960.
 SAK – Studien zum altägyptischen Kultur. Hamburg.
 SAOC – Studies in Ancient Oriental Civilization. Chicago.
 SAT – Studien zum altägyptischen Totenbuch. Wiesbaden.
 Urk. IV – *Helck W.* Urkunden der 18. Dynastie. H. 17–22. B., 1955–1961.
 Urk. V – *Grapow H.* Religiöse Urkunden nebst deutschen Vebersetzung. Ausgewählte Texte des Totenbuches. Leipzig, 1917.
 Wb. – *Erman A., Grapow H.* Wörterbuch der ägyptischen Sprache. Bd. I–V. B., 1955.

ЛИТЕРАТУРА

- Богословская И.В.* 1999: Одежда мастеров поселка в Дейр эль Медина // Древний Египет: язык – сознание – культура. По материалам египтологической конференции 12–13 марта 1998 г. М., 130–141.
Большаков А.О. 2001: Человек и его Двойник. Изобразительность и мировоззрение в Египте Старого царства. СПб.
Большаков А.О. 1998: Эхнатон и Нефертити: мировой порядок – дело семейное // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. (14.II.1908 – 15.X.1998). СПб., 10–13.

- Вертієнко Г.В.* 2010: Концепт смерті в іраномовних номадів: дис. ... канд. іст. н. К.
- Гаген-Торн Н.И.* 1933: Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // СЭ. 5–6, 76–88.
- ван Геннеп А.* 2002: Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М.
- Голан А.* 1993: Миф и символ. М.
- Демидчик А.Е.* 2005: Безымянная пирамида. Государственная доктрина древнеегипетской Гераклеопольской монархии. СПб.
- Картер Г.* 1959: Гробница Тутанхамона. М.
- Кацеёвский А.* 1913: Иератическая часть Берлинского папируса 3008. Призывания Исиды и Нефтиды // Записки Классического Отделения Императорского Археологического Общества, 7. СПб.
- Лукас А.* 1958: Материалы и ремесленные производства Древнего Египта. М.
- Матье М.Э.* 1961: Искусство Древнего Египта. М. – Л.
- Ревуненкова Е.В.* 1992: Представления о волосах (опыт сравнительно-типологического анализа) // Фольклор и этнографическая действительность. СПб., 108–113.
- Сказки* 1979: Сказки и повести Древнего Египта / И.Г. Лившиц (пер.). Л.
- Селим Р.* 2005: Египетская Книга Мертвых. Современный перевод с комментариями. М.
- Тарасенко Н.А.* 2006: Об одном способе древнеегипетской теогонии // Вісник київського славістичного університету. 27, 199–218.
- Тарасенко Н.А.* 2009: Древнеегипетская мифология в изобразительной традиции Книги Мертвых (виньетки глав 16, 17 и 42 в Новом царстве – Третьем переходном периоде). К.
- Томашевич О.В.* 2009: Das Ewigweibliche // Петербургские египтологические чтения 2007–2008. Памяти Олега Дмитриевича Берлева. К 75-летию со дня рождения (ТГЭ, 45). СПб.
- Чегодаев М.А.* 2004: Папирусная графика Древнего Египта. М.
- Abdul-Qader Muhammed M.* 1966: The Development of the Funerary Beliefs and Practices displayed in the Private Tombs of the New Kingdom at Thebes. Cairo.
- Ägyptisches Museum, 2004: Ägyptisches Museum. Bonner Sammlung von Aegyptiaca. Bonn.
- Aldred C.* 1953: The Statue Head of a Tuthmoside Monarch // JEA. 39, 48–49.
- Arnst C.-B.* 2006: Nilschlammfälle mit Haaren: Zum Opfer des ersten Haarschnitts // ZÄS. 133, 10–19.
- Baines J.* 2007: Colour terminology and colour classification: ancient Egyptian colour terminology and polychromy // Baines J. Visual and Written Culture in Ancient Egypt. Oxford, 240–262.
- Barguet P.* 1950: La déesse Khensout // BIFAO. 49, 1–7.

Brown S. 2000: Hairstyles and Hair Ornaments // *Egyptian Art. Principles and Themes in Wall Scenes* / L. Donovan, K. McCorquodale (eds.) (Prism Archaeological Series, 6). Cairo, 181–190.

Bruyère B. 1926: Rapport sur les fouilles de Deir el Médineh (1924–1925) (FIFAO, III / 3). Le Caire.

Budge E.A.W. 1898: *The Book of the Dead: the Chapters of Coming Forth by Day*, 1. L.

Collier S. 1996: *The Crowns of Pharaoh: their Development and Significance in Ancient Egyptian Kinship*. Dissertation... for the degree Doctor of Philosophy in Near Eastern Languages and Cultures. Los Angeles.

Crompton W.M. 1916: Two Clay Balls in the Manchester Museum // *JEA*. 3, 128.

Davies Th.M. 1908: *The Funeral Papyrus of Iouiya*. L.

Davies Th.M. 1907: *The Tomb of Iouiya and Touiyou*. L.

Derchain Ph. 1975: *La perruque et le cristal* // *SAK*. 2, 55–74.

Desroches-Noblecourt Ch. 1965: *Tutankhamen: Life and Death of Pharaoh*. L.

Dodson A., Hilton D. 2005: *The Complete Royal Families of Ancient Egypt*. Cairo.

Dodson A., Ikram S. 2008: *The Tomb in Ancient Egypt. Royal and Private Sepulchers from the Early Dynastic Period to the Romans*. Cairo.

Eaton-Krauss M. 1977: *The khat headdress to the end of the Amarna Period* // *SAK*. 5, 21–39.

Egyptian Art 2000: Egyptian Art. Principles and Themes in Wall Scenes / L. Donovan, K. McCorquodale (eds.) (Prism Archaeological Series, 6). Cairo.

Faulkner R.O. 1933: *The Papyrus Bremner-Rhind* (British Museum No. 10188) (*Bibliotheca Aegyptiaca*, III). Bruxelles.

Faulkner R.O. 1936: *The Bremner-Rhind Papyrus: I. A. The Songs of Isis and Nephthys* // *JEA*. 22, 121–140.

Faulkner R.O. 1973: *The Ancient Egyptian Coffin Texts*, 1–3. Warminster.

Faulkner R.O. 1998: *The Egyptian Book of the Dead. The Book of Going Forth by Day* / O.Jr. Goelet, C.A.R. Andrews (eds.). Cairo.

Feucht E. 1985: *Das Grab des Nefersecheru (TT 296) (Theben, 2)*. Mainz am Rhein.

Feucht E. 2006: *Das Gräber des Nedjemger (TT 138) und des Hori (TT 259) (Theben 15)*. Mainz am Rhein.

Fletcher J. 1994: *A Tale of Hair, Wigs and Lice* // *Egyptian Archaeology*. 5, 31–33.

Fletcher J. 2000: *Hair* // *Ancient Egyptian materials and technology* / P.T. Nicholson, I. Shaw (eds.). Cambridge, 495–504.

Forman W. Quirke St. 1996: *Hieroglyphs and the Afterlife in Ancient Egypt*. L.

Gaber H. 2002: *Différence thématiques dans la décoration des tombes thébaines polychromes et monochromes de Deir al-Médina* // *BIFAO*. 102, 211–230.

- Gardiner A.H.* 1932: Late-Egyptian Stories (Bibliotheca Aegyptiaca, 1). Bruxelles.
- Gesellensetter J.S.* 1997: Das Sechet-Iaru. Untersuchungen zur Vignette des Kapitels 110 im Ägyptischen Totenbuch (Dissertation). Würzburg.
- Grajetzki W.* 2006: Another early source for the Book of the Dead: The Second Intermediate Period Burial D 25 at Abydos // SAK. 34, 1–12.
- Green L.* 1996: Seeing Through Ancient Egyptian Clothes: Garments & Hairstyles as Indicators of Social Status in Old, Middle and New Kingdom Egypt // KMT; A Modern Journal of Ancient Egypt. 6, 28–40, 76–77.
- Haynes J.* 1977: The Development of Women's Hairstyles in Dynasty Eighteen // JSSEA. 8, 18–24.
- Heerma van Voss M.* 1971: Zwischen Grab und Paradise. 30 Faksimile-Reproduktionen nach dem Totenbuchpapyrus T 3 aus Leiden. Basel.
- Hofmann E.* 2004: Bilder im Wandel. Die Kunst der Ramessidischen Privatgräber (Theben, 17). Mainz am Rhein.
- Hornung E.* 1982: Der ägyptische Mythos von der Himmelskuh. Eine Ätiologie des Unvollkommenen (OBO, 46). Freiburg – Göttingen.
- Hornung E.* 1995: Tal der Könige. Die Ruhestätte der Pharaonen. Zürich – München.
- James T.G.H.* 2001: Vignettes in the papyrus of Ani // Colour and Painting in Ancient Egypt / W.V. Davies (ed.). L., 141–144.
- Journey 2010:* Journey through the Afterlife. Ancient Egyptian Book of the Dead / J. Taylor (ed.) L.
- Landa N., Lapis L.* 1974: Egyptian antiquities in the Hermitage. Leningrad.
- Laskowska-Kusztal E.* 1978: Un atelier de perruquier à Deir el-Bahri // Travaux de Centre d'Archéologie Méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences, 20. Études et Travaux 10, 83–120.
- Lucas A.* 1930: Ancient Egyptian Wigs // ASAE. 30, 190–196.
- Lüscher B.* 1998: Untersuchungen zu Totenbuch Spruch 151 (SAT, 2). Wiesbaden.
- Manniche L.* 1988: Lost Tombs. A Study of certain Eighteenth Dynasty Monuments in the Theban Necropolis. L. – N.Y.
- Massart A.* 1959: A propos des «Listes» dans les textes égyptiens funéraires et magiques // Studia Biblica et Orientalia 3, 227–246.
- Muhlestein K.* 2008: Execration Ritual // UCLA. Encyclopedia of Egyptology / J. Dieleman, W. Wendrich (eds.). Los Angeles (<http://escholarship.org/uc/item/3f6268zf>).
- Müller C.* 1977: Haar // LÄ. II, 924.
- Müller C.* 1982: Perücke // LÄ. IV, 988–990.
- Munro I.* 1994: Die Totenbuch-Handschriften der 18. Dynastie im Ägyptischen Museum Cairo (ÄA, 54), I–II. Wiesbaden, 1994.
- Naguib S.-A.* 1990: Hair in Ancient Egypt // Acta Orientalia. 51, 7–26.

Omlin J.A. 1973: Der Papyrus 55001 und seine satirisch–erotischer Zeichnungen und Inschriften (Catalogo del Museo Egizio di Torino. Ser. 1: Monumenti e Testi; III). Torino.

Pinch G. 2001: Red things: the symbolism of colour in magic // Colour and Painting in Ancient Egypt / W.V. Davies (ed.). L., 182–185.

Posener G. 1986: La légende de la tresse d'Hathor // Egyptological Studies in Honor of Richard A. Parker / L. Lesko (ed.). Hanover – L.

Quirke St. 2001: Colour vocabularies in Ancient Egyptian // Colour and Painting in Ancient Egypt / W.V. Davies (ed.). L., 186–192.

Reeves N. 2005: The Complete Tutankhamun. The King. The Tomb. The Royal Treasure. Cairo.

Ritner R.K. 1993: Mechanism of Ancient Egyptian Magical Practice (SAOC, 54). Chicago.

Robins R. 1999: Hair and Construction of Identity in Ancient Egypt // JARCE. 36, 55–69.

Rößler-Köhler U. 1979: Kapitel 17 des ägyptischen Totenbuches. Untersuchungen zur Textgeschichte und Funktionen eines Textes der altägyptischen Totenliteratur (GOF, IV, 10). Wiesbaden.

Shaw I., Nicholson P. 1995: The British Museum Dictionary of Ancient Egypt. L.

Shedid A.G., Seidel M. 1991: Das Grab des Nacht. Kunst und Geschichte eines Beamtengrabes der 18. Dynastie in Theben-West. Mainz-am-Rhein.

Sibels R. 2000: Agricultural Scenes // Egyptian Art. Principles and Themes in Wall Scenes. Cairo, 55–71.

Taylor J. 2010: Spells for Eternity. The Ancient Egyptian Book of the Dead. L.

Teeter E. 1997: The Presentation of Maat. Ritual and Legitimacy in Ancient Egypt (SAOC, 57). Chicago.

Thausing G., Goedicke H. 1971: Nofretari. A Documentation of her Tomb and its Decoration / Eine Dokumentation der Wandgemälde ihres Grabes. Graz.

Vandier J. 1958: Manuel d'Archéologie égyptienne. III: Les Grandes Époques: la Statuaire. P.

Werbrouck M. 1938: Les Pleureuses dans l'Égypte Ancienne. Bruxelles.

Wilkinson R.H. 1999: Early Dynastic Egypt. L. – N.Y.

Wilkinson R.H. 1994: Symbol and Magic in Egyptian Art L.

Wilkinson R.H. 2003: The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt. L.

Willems H. 1988: Chest of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins (MEOL, 25). Leiden.

Zivie A.-P. 1979: La Tombe de Pached à Deir el-Médineh [№ 3] (MIFAO, 99). Le Caire.

Ф.Г. Туранли

ДЖЕРЕЛЬНІ МАТЕРІАЛИ ТЮРКСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ПРО КОЗАЦЬКО-КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

З-поміж численних тюркських свідчень з історії козацької України заслуговують окремого розгляду ті, що містять відомості про обставини формування політичного та військового союзу Війська Запорізького з Кримським ханством. У них говориться, що “після завершення громадянської війни та сходження на трон Московського царства Міхаїла [Фьодоровіча] Романова діяльність запорозьких козаків обмежувалася нападами на південні плацдарми територіальних володінь Османської імперії”¹. Далі підкреслюється, що під час правління гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного діяльність запорозького козацтва була повністю спрямована проти тюрків, що спричинило козацько-тюркські війни і призвело до посилення ролі українського козацтва². Це знайшло підтвердження низкою серйозних нападів під командуванням П.Сагайдачного. Перший з них був проти ердельських³ магнатів, другий похід був здійснений до Килбуруна у 1612 році⁴. У зв’язку з цим нападом козаків, тюрки направили свою флотилію до турецької фортеці Очаків, яку атакували козацькі морські сили, захопивши 6 (шість) тюркських вантажних кораблів та декілька козацьких чайок⁵.

За даними тюрксько-османських джерел⁶ найпотужнішим морським походом українських козаків був синопський, здійснений у серпні 1614 року. Саме після цієї події тюркські літописці XVII ст., зокрема Катіб Челебі та Мустафа Наїма вказали на особливе значення козацького фактора на Чорному морі⁶. Автори зазначали, що турецьке місто Синоп захопили запорозькі козаки, а його населення було страчене, дітей взяли у полон, саме місто підпалили. Згадується також і про те, що козаки повернулися додому з великою здобиччю⁷. У зв’язку з цією подією оборонець Дунайського регіону та Чорного моря Ібрагім-паша отримав наказ встановити контроль за переходами через Дніпро, щоб затримати супротивника; коли козаки повертались додому, на своєму шляху вони зіткнулися з татарським військом, і між ними стався запеклий бій, в якому козаки зазнали поразки, втратили здобич і намагалися врятувати хоча б своє життя. Козаки, яким

вдалося втекти, були схоплені воїнами Ібрагіма-паші та відповідним чином покарані, а 20 полонених за вказівкою паші 5 жовтня 1614 року доставили до Стамбула⁸.

Ці поодинокі відомості тюрксько-османських джерел дозволяють стверджувати про суттєве посилення військової діяльності українських козаків на морі і, як наслідок, активізацію козацького руху, особливо в районі лиману Очаків-Килбурун⁹, який мав стратегічне значення для здійснення морських походів до кримських та південних берегів Чорного моря¹⁰. У цьому зв'язку вартий уваги й інший факт. Весною 1615 року козацька флотилія з 80 чайок здійснила похід до м. Стамбула, в результаті якого було сплюндровано передмістя, а навколишні околиці спалені. Султан¹¹ віддав наказ перешкодити наступу цієї козацької флотилії, але наступ уже відбувся. Турецька флотилія слідкувала за флотилією козаків аж до гирла Дунаю, де й відбувся запеклий морський бій, що завершився поразкою турків, а командувач турецькою флотилією потрапив у полон до козаків¹².

Обмірковуючи причини козацько-тюркотатарського зближення, не можна оминати ще один факт, який фігурує в османських джерелах. 29 квітня 1621 року турецька армія під командуванням самого султана Османа II¹³ вирушила в похід для участі в Хотинській війні, яка теж закінчилася поразкою для Туреччини. Це призвело до того, що в різних областях імперії почали вибухати повстання, зокрема у Стамбулі. До того ж, саме тоді розпочалася ірансько-турецька війна¹⁴.

Зазначимо, що повстання перекинулись і на Кримське ханство, що разом з іншими чинниками спонукало владу до пошуків політичного союзу із Запорозькими козаками. Треба враховувати, що однією з причин масових повстань татар була несправедлива страта хана Мегмеда Гірая II¹⁵, якого не врятував навіть його статус. У відповідь сини страченого хана Са'дет і Мурад Гіраї організували повстання населення в Кримському ханстві на знак протесту проти дій Високої Порти. Намагання ханських царевичів виявилися невдалими, отож зазнавши поразки вони почали налаштовувати зв'язки з українським козаками та ногайськими татарами¹⁶, що були у підпорядкуванні московського царя¹⁷ і разом з донськими козаками забезпечували підтримку кавказькій політиці Москви¹⁸. В такий спосіб сини хана¹⁹ намагалися шляхом пошуку союзу із запорозькими та донськими козаками перешкодити цій політиці. Започаткований у цих умовах козацько-кримськотатарський політичний союз дістав подальше зміцнення під час правління онука Мегмеда Гірая II¹⁹ – Мегмеда Гірая III²⁰.

Джерела засвідчують, що Кримське ханство в часи правління султана Ахмеда I²¹ брало активну участь у війні з Австрією та Іраном. За виявлення героїзму у вказаній війні хан Газі Гірай²² був удостоєний звання "Şâhib-üs Seyf"²³, а рід його, відповідним чином, отримав певні привілеї, зокре-

ма недоторканість. Коли хан Ахмед I²⁴ помер, представники його родини (ширіни, мансури, сюдживіти) оголосили його сина Токтамиша Гірая²⁵ кримським ханом. Але в султанському палаці було прийнято інше рішення – ханом був призначений брат Газі Гірая²⁶ – Селамет Гірай I²⁷, а нащадки хана Газі Гірая²⁸, Мехмед Гірай III²⁹ та Шагін Гірай, були призначені відповідно на посади калгая³⁰ та нураддіна³¹.

Новий етап у розвитку військової співпраці та політичного союзу Кримського ханства із Військом Запорозьким припадає на період 1623–1624 рр., коли він досяг свого найвищого рівня. Свідченням цього стало здійснення Військом Запорозьким 14 червня 1623 року нападу на південні береги Чорного моря, а 28 червня були здійснені напади на кримські береги під османським володінням. На початку липня 1623 року козаки здійснили морський похід до турецького міста Трабзона і зруйнували це місто, а потім підійшли зовсім близько до Стамбула³².

Важливо відзначити, що в той час, коли загострилась суперечка між ханським і османським урядами, активізувалась діяльність керманіча ногайських татар³³ Кантемира, в результаті якої: 1) намітилось зменшення кількості нападів запорозьких козаків на територію Богданської країни³⁴; 2) проявилась в якості альтернативної сили супротив харизматичних лідерів Кримського ханства активність Мехмеда Гірая III³⁵ та Шагіна Гірая³⁶, яких не задовольняла позиція Високої Порти щодо призначення правителів Кримського ханства; 3) за відвагу в Хотинській війні³⁷ Кантемир був призначений оборонцем Дніпровського регіону, що позначилось негативно на взаєминах між кримськими татарами та запорозькими козаками.

До цього варто додати, що битва, яка відбулася між військами Шагіна Гірая та Кантемира на березі Дунаю, завершилася програшем царевича. Незважаючи на цю поразку, Шагін Гірай продовжував спільно з козаками здійснювати військові напади, зокрема на Кафу, під час перебування там Кантемира, але не зміг досягти успіху.

Офіційні документи османського уряду засвідчують, що такий перебіг подій суперечив його політичним принципам, зокрема правовим нормам статусу Кримського ханства, встановленого ще за часів правління султана Мехмеда Фатіха / Здобувача³⁸. Тому османський уряд спробував розв'язати цю проблему, звільнивши з посади Мехмеда Гірая III³⁹ (брата Шагіна Гірая) та призначивши на ханський трон Джанібека Гірая.⁴⁰ Після цього обидва брати, намагаючись посилити опір діяльності османського уряду, стали шукати можливостей для налагодження політичного союзу татар з українськими козаками. Новопризначений правитель⁴¹ Кримського ханства не зміг протистояти тиску з боку Шагіна Гірая, підсиленого підтримкою з боку запорозьких козаків, а тому османському урядові довелося визнати владу хана Мегмеда Гірая III⁴², який відкрито виступив за підтримку зазначеного вище союзу, що тривав до 1628 року. Відтепер, коли

союзники спромоглися встановити спільний контроль над Кримським ханством, зокрема після того як козаки вкотре вступили в Кафу, було введено так званий “козацький податок”, який став тяжким соціальним тягарем для населення⁴³.

На основі аналізу тюркських джерел стає очевидним, що внаслідок посилення політичного союзу між козаками та татарами морські походи козаків стали частішими та інтенсивнішими. Наприклад, у 1623 році Стамбул вкотре зазнав нападу козацької флотилії, а у червні 1624 року козаки на 150 (сто п'ятдесят) чайках знову атакували південні береги Чорного моря, дійшли аж до укріплень на Босфорській протоці і зруйнували та спалили багато торговельних об'єктів. Зазначимо, що в ті часи військова потуга запорозьких козаків була добре відома у Стамбулі. Як зауважує сучасний турецький історик Юджель Озтюрк⁴⁴, наступний морський похід на 300 (триста) чайках, у кількості 5 (п'ять) тис. козаків, був здійснений 1625 року під командуванням Олексія Сафрана, який сплюндрував побережжя від м. Трабзона до м. Сіноп, але в результаті запеклої битви з турецькою флотилією козацькі морські сили зазнали поразки та повернулись. Ці відомості турецьких джерел відзначаються і українськими істориками⁴⁵. У цей період Військо Запорозьке справді відзначалося достатньо потужною військовою міццю для ведення морських битв, доказом цього є те, що південні береги (тобто турецькі володіння) Чорного моря від Трабзона до Синопа часто потерпали від атак козацьких флотилій, причому з руйнівними наслідками для відповідних міст.

В результаті організованої в 1625 році контратаки турецьких військово-морських сил під командуванням Реджепа-паші козацька флотилія зазнала поразки⁴⁵. Однак, незважаючи на неуспіх, козацькі флотилії не припиняли морські походи і в наступні роки. Це спонукало османський уряд доручити керівникові Дніпровської оборони Муртазу-паші та командувачу турецьким флотом Хасану-паші посилити оборону і шукати нових союзників.

Як свідчать джерела⁴⁶, 9 вересня 1630 року між Османською державою та Річчю Посполитою був укладений договір, що складався з 7 статей. Його головним предметом було розв'язання “козацького питання”, тобто встановлення контролю над важливими об'єктами, штабами запорозьких козаків у районі Дніпра і, зокрема, на його островах, в тому числі на Хортиці. Передбачалося призначення гетьмана запорозьких козаків польською стороною⁴⁷. За умовами цього договору мало відбутися звільнення з польського полону калгая Іслама Гірая⁴⁸ та припинення нападів на Річ Посполиту з боку кримських і ногайських⁴⁹ татар⁵⁰.

Розгляд джерельних свідчень про козацько-кримськотатарський військовий союз дає підстави для висновку про те, що, незважаючи на певну фрагментарність відомостей, вони проливають світло, з одного боку, на підвищення ролі Війська Запорізького на південних землях України та

Чорноморському побережжі, а з другого боку, про те, що Османська держава була змушена рахуватися з козацькою присутністю в цьому регіоні. Встановленню козацько-кримськотатарського політичного союзу сприяла й боротьба за трон, зокрема, суперечки між ханським і османським урядами. Спільний контроль над Кримським ханством і встановлення “козацького податку”, пошук османським урядом шляхів вирішення посталої проблеми, пов’язаної з морськими нападами козаків, і ногайсько-татарський фактор у розв’язанні цього питання свідчать про невпинне зростання ролі українського козацтва у першій половині XVII ст.

Суттєву джерельну цінність для повнішого осягнення проблеми, пов’язаної з політичним союзом між запорозькими козаками та кримськими татарами, який супроводжувався зростанням напруженості в стосунках між Бахчисараєм та Стамбулом, тривалими козацькими морськими війнами з Османською імперією у 1614–1628 рр., із спорудженням оборонних об’єктів Високою Портою мають інші документи Османського архіву. Зокрема, це “Наказ⁵¹ суддям Слістре⁵², Нігболу⁵³, Відня⁵⁴”, написаний 6 червня 1627 року, в якому повідомляється про те, що планується будівництво фортеці в районі “Доган Кечіді” (“Doğan Keçidi”) на Дніпрі. Для надання допомоги в цьому будівництві були відряджені армія та посадовці області Слістре⁵⁵, Нігболу⁵⁶, Відня⁵⁷. Відповідний наказ був надісланий суддям з метою забезпечення організованої передислокації війська до місця його призначення.

В іншому документі⁵⁸, що називається “Наказ судді Аккерману”⁵⁹ (дата написання цього документа – 6 червня 1627 р.), говориться, що Дніпровський головнокомандувач⁶⁰ підготував чимало будівельних матеріалів з дерева для будівництва фортеці в районі Татрбунари⁶¹. Але у зв’язку із звільненням з посади, яку він займав, ці матеріали були відправлені до фортеці Аккерману⁶². Коли про це стало відомо, з Центру⁶³ був надісланий наказ судді Аккерману та посадовцю, відповідальному за доставку, переправити вказані матеріали до Дніпра для ремонту фортеці “Оз’ю”⁶⁴.

Заслугують уваги відомості, зафіксовані в “Наказі Дніпровському головнокомандуючому Ібрагіму-паші”⁶⁵ (дата написання цього документа не вказана⁶⁶). Його текст (фрагмент: факсиміле оригіналу, транскрипція, адаптований текст сучасною турецькою мовою додаються) засвідчує, що “У зв’язку з укладанням союзу⁶⁷ між кримськими татарами та запорозькими козаками османський уряд застосовував нагальні заходи, спрямовані на здійснення походу проти цього союзу. В цьому контексті підготовка та забезпечення ремонтних робіт у фортеці “Оз’ю”⁶⁸ були одними з найважливіших заходів. З Центру⁶⁹ був надісланий наказ Дніпровському головнокомандувачу Ібрагім-бею⁷⁰ про те, що він повинен був перебувати у стані постійної готовності та, коли прибуде візир Хасан-паша з своєю флотилією, об’єднатися з ним”.

ФАКСИМІЛЕ ОРИГІНАЛУ ТЕКСТА

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ТЕКСТУ

1 – Özü Beylerbeyisi olup Silistre Sancağı'na mutasarrıf olan İbrâhim dâme ikbâlehûya hüküm ki,

Avn – ı Melik – i müte'âl ile bu sâl – i ferhunde – fâlde Özü Kal'ası'nun kusûr kalan yirleri itmâma

2 – irişdürülüp istihkâm ve ol semtlere kemâl – i intizâm virmek aksâ – yı murâd – ı hümâyûnum olmağla küllî asker tedâriki mühimmât – ı umûrdan olmağın, Rikâb – ı Hümâyûnum'la eşmeğe mahsûs olan

3 – gediklülerden ve mütekâ'id ihtiyârlardan mâ'adâ livâ – ı mezbûrda ze'âmet ve tîmârı olan Dergâh – ı Mu'allâm müteferrikaları ve çavuşları ve Di- van – ı Hümâyûnum ve Defter – i Hâkânî

4 – kâtipleri ve müteferrika ve çavuş zâdeleri ve kâtib şâkirdleri ve alaybe- yi ve umûmen zü'emâ ve erbâb – ı timâr cümle hıdmet – i mezbûreye me'mûr olmağın, cümlesin vakt ü zamânî ile

5 – yanuna cem' idüp Donanma – yı Hümâyûnum'a kapudânım olup hıd- met – i mezbûreye me'mûr olan asker halkına serasker ü serdâr ta'yin olunan düstûr – ı mükerrem, müşîr – i mufahham,

6 – nizâmü'l-âlem vezîrüm Hasan Paşa edâmallâhü te'âlâ iclâlehû varınca yarar u müsellah âdemlerünle Özü'de hâzır u mevcûd olup hıdmetde bulunman bâbında hatt – ı hümâyûn – ı

7 – sa 'âdet – makrûnumla fermân – ı şerîfüm sâdır olmuştur. Buyurdum ki,...

АДАПТАЦІЯ ТЕКСТУ СУЧАСНОЮ ТУРЕЦЬКОЮ МОВОЮ

- 1 – Özü Beylerbeyisi olup Silistre Sancağı'na mutasarrıf olan talihi parlak İbrâhim'e hüküm ki,
 Sonsuz Tanrı'nın izni ile bu uğurlu senede Özü Kalesi'nin eksik kalan yerleri
- 2 – tamamlanıp sağlam [laştırılması] ve o semtlere eksiksiz bir düzen verilmesi en büyük arzumdur. Çok asker toplanması en önemli iştir. Yüce katımla birlikte sefere çıkan
- 3 – yedeklerden ve emekliye çıkmış ihtiyârlardan başka livâ – ı mezbûrda ze'âmet ve tîmârı olan Dergâh – ı Mu'allâm müteferrikaları ve çavuşları ve Divan – ı Hümâyunum ve Defter – i Hâkânî
- 4 – kâtipleri ve müteferrika ve çavuş oğulları ve kâtib çırakları ve alaybeyi ve genel olarak zeamet ve tîmârlı bütün adı geçen hizmet sahiplerine memur oldun. Hepsini zamanında
- 5 – yanına toplayarak Yüce Donanmam'ın kapdanı ol. Bahsedilen hizmete görevlendirilen asker halkına serasker ve serdâr olarak atanan kılavuzu kanun olan, yüksek mareşal,
- 6 – dünya nizamı [nın kollayıcısı], vezirim Hasan Paşa (Allah gücünü daim kılsın), varınca yararlı ve silahlı adamlarınla Özü'de hâzır olup hizmette bulunman hakkında,
- 7 – mutluluk kaynağı hatt –ı hümâyûnun ile yüce emrim gerçekleşmiştir. Buyurdum ki,...

Доречними виявилися відомості з “Наказу⁷¹ судьям міст Кафи⁷², Судак⁷³, Тамані⁷⁴” від 30 червня 1628 р., в якому говориться про те, що “Незважаючи на своє офіційне звільнення із займаних ними посад Мехмед і Шагін Гіраїв⁷⁵, два брати, не визнали такого рішення⁷⁶, а тому обрали для себе шлях боротьби проти Османської держави, яка ухвалила як своє остаточне рішення повністю позбутися цих братів-повстанців. З цією метою було направлено морську флотилію під командуванням Хасана-паші. З центрального османського штабу управління були надіслані накази відповідним регіональним представникам, щоб ті забезпечували дотримання народом Криму політичного курсу Високої Порти”⁷⁷.

Підсумовуючи розгляд архівних та інших свідчень щодо козацько-кримськотатарського союзу, можна констатувати зростаючу роль козацького війська в обороні південних кордонів України, з потугою якого були змушена рахуватися центральна влада Османської держави і ухвалити ряд рішень, спрямованих на захист своїх інтересів. Серед цих заходів можна виокремити мобілізацію та передислокацію сухопутної армії з балканських країн до місця її призначення – Південної України; спрямування до Дніпра додаткових морських військових сил; спорудження нових укріплень оборонного значення. У цьому зв'язку важливе геополітичне значення мало формування політичного союзу між запорозькими козаками та кримськими татарами, який був спрямований проти політики Османської імперії.

ПРИМІТКИ

¹ Наказ Дніпровському головнокомандуючому Ібрагіму-паші. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 65 / [80]; Наказ судді Аккерману. Дата написання документу: 6 червня 1627 року. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 4 / [5]; Наказ суддям міст Кафи, Судака, Тамані. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 101 / [119]; Наказ до суддів Слістре, Нірболу, Відня. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 2 / [3].

² *Öztürk, Yücel. Özüden Tunaya: Kozaklar* (укр. м. “Козаки: від Дніпра до Дунаю”). – 1. – İstanbul, 2004 “Yeditepe Yayınevi”. – 1. Baskı. – S. 341–342. – 488 s. +1 (мапа).

³ Erdel (т. м.) – західна територія сучасної Румунії, також частина території Угорського королівства.

⁴ Kılburun (т. м.): це словосполучення складається з двох слів: “kıl”, що означає “волосся”, та “burun” – “ніс”; назва фортеці (споруджено тюрками у XV ст.), яка розташувалась у кінці півострова “у вигляді довгого гострого носа, схожого на волосся” (укр. м. “Кинбурнська коса”); північно-західна частина Кинбурнського півострова, що між Дніпро-Бугським лиманом і Чорним морем.

⁵ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 342.

⁶ Див.: прим. 1.

⁷ Ibidem. – S. 343.

⁸ Ibidem. – S. 342.

⁹ Щодо цього перебігу подій, пов’язаних з морським походом на м. Синоп та його наслідками, див.: *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 343–344.

¹⁰ Див.: прим. 4.

¹¹ Йдеться про султана Агмеда I (роки правління: 1603–1617).

¹² *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 347.

¹³ Роки правління: 1618–1622.

¹⁴ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 367.

¹⁵ Роки правління: 1577–1584.

¹⁶ Ногайці, ногайські татари – ця назва частини татар походить від імені одного з авторитетних правителів часів Золотої орди (1270–1299) – Ногая Бея. Називались відповідні татари ногайцями через те, що мешкали вони в області, населення якої складалось з тюркських етносів кипчацького походження і підпо-

рядкувалось вищезазначеному правителю. Вони були представниками семи гілок вказаного етносу: 1) ширін; 2) арин; 3) кипчак; 4) аргун; 5) алчин; 6) катай і 7) мангут. Ці етноси відомі в історії під назвою “єдісан” (т. м. Yedisán – це слово означає у прямому перекладі “Єдність або схожість семи”, тобто мається на увазі спільність семи вказаних етносів). Перші чотири роди на чолі з ширінським, переселились у XV–XVI ст. на чи “верхню” територію Криму (очевидно, йдеться про Кримське ханство – Ф.Т.), решта ж вела кочовий спосіб життя в долині Нижнього Іділя (т. м. Aşağı İdil – йдеться про річку Дон). Велика кількість ногайців мешкають в східній частині басейну р. Волги. Східні ногайці відомі головним чином під назвою “мангути”, яка вживається як синонім для позначення “ногайців”. Також є ногайці, що проживають на Кавказі (налічується 75 тис.), в Криму та в Добруджі. У 1557–1558 рр. ногайський народ поділявся на дві групи: 1) Малий ногайський народ (т. м. “Küçük Nogay ulusu”), який підпорядкувався кримському володареві; 2) Великий ногайський народ (т. м. “Büyük Nogay ulusu”) – це велика частина ногайського населення, що мешкало у східній частині басейна р. Ідиль. Від середини XVII ст. вони перестали існувати як окремий народ (*Bozkurt, Fuat. Türklerin Dili* (Мова тюрків). – 2. bsk. – Ankara: Kültür Bakanlığı (Міністерство культури), 2002. – С. 579–580. – 744 s.)

¹⁷ Йдеться про царя Міхаїла Фьодоровіча Романова (роки правління: 1613–1645).

¹⁸ Див.: прим. 17.

¹⁹ Див.: прим. 15.

²⁰ Роки правління: 1622/ 1623–1628.

²¹ Роки правління: 1603–1617.

²² Роки правління: 1596–1607, 2-ге правління.

²³ Sâhib-üs Seyf (осм. м.) – це словосполучення у перекладі українською мовою означає “володар меча” та є особливим титулом, що надавався за героїзм, проявлений у боях.

²⁴ Див.: прим. 22.

²⁵ Роки правління: 1607/1608–1609.

²⁶ Див.: прим. 22.

²⁷ Роки правління: 1698–1610.

²⁸ Див.: прим. 22.

²⁹ Див.: прим. 20.

³⁰ Кожний кримський хан призначав собі калгая, тобто заступника. Кипчацько-тюркською мовою قالدغاي “к а л г а й” (к. м.) означає “залишитися”. Перед військовим походом хан залишав у Криму замість себе калгая. За даними кримських історичних джерел термін “к а л г а й” уперше з’явився під час правління хана Менглі Гірая. Хан мав брати участь у поході разом з османською армією. Беї [командири] звернулись до нього з запитанням: “Кого ж залишиш ти замість себе?” Він відповів кипчацько-тюркською мовою: “Мій син Мегмед Гірай буде к а л г а є м” – “Oğlum Mehmed Giray Kalgay” (к. м.). Також див.: Öztürk, Y. – Op.cit. – S. 368–369.

³¹ Кровний спадкоємець, що головує у малих місцевих судах, а також очолює в походах малі військові корпуси. Також див.: Öztürk, Y. – Op.cit. – S. 368–369.

³² Öztürk, Y. – Op.cit. – S. 376–377.

³³ Див.: прим. 16.

³⁴ Сучасна Молдова.

³⁵ Див.: прим. 20.

³⁶ Див.: прим. 31.

³⁷ Див.: прим. 13.

³⁸ Роки правління: 1451–1481, 2-ге правління.

³⁹ Див.: прим. 20.

⁴⁰ Роки правління: 1610–1623; 1627/1628–1635, 2-ге правління.

⁴¹ Див.: прим. 40.

⁴² Див.: прим. 20.

⁴³ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 380–383.

⁴⁴ *Ibidem.* – S. 384–409.

⁴⁵ *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків / Пер. рос. І.І. Сварника; Художники Є.Е. Дацюка, В.М. Дозорець. – Львів: Світ, 1991. У трьох томах. – Т. II. – С. 125–138. – 392 с.: іл. – Біблігр. В підрядк. Приміт.; *Крип'якевич І.* Історія України / Відп. редактори *Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович.* – Львів: Світ, 1990. – С.166–167. – 520 с.

⁴⁶ *Kołodziejczyk Dariusz.* Ottoman-Polish Diplomatie Relations (15th-18th Century). – Leiden-Boston-Köln “BRILL”, 2000. – P. 135–136.

⁴⁷ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 396.

⁴⁸ Йдеться про хана Іслама Гірая III (роки правління: 1644–1654).

⁴⁹ Див.: прим. 16.

⁵⁰ *Öztürk, Y.* – Op.cit. – S. 396–397.

⁵¹ Наказ суддям Слістре, Нігболу, Відня. BODA – *Vaşbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi* / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “*Mühimme Defteri*” (MD), факсиміле, LXXXIII, 2 / [3].

⁵² Йдеться про область/край Османської імперії на Балканах (місто на території сучасної Румунії).

⁵³ Йдеться про область/край Османської імперії на Балканах (місто на території сучасної Болгарії).

⁵⁴ Див. прим. 52.

⁵⁵ Див. прим. 54.

⁵⁶ Див. прим. 53.

⁵⁷ Див. прим. 55.

⁵⁸ Наказ судді Аккерману. Дата написання документу: 6 червня 1627 року. BODA – *Vaşbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi* / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “*Mühimme Defteri*” (MD), факсиміле, LXXXIII, 4 / [5].

⁵⁹ Назва (т. м. Bucak, рум. м. Bugeac), південної частини Бессарабії, яка включає в себе області Ізмаїл, Кагуль, Джетаті Алба (Аккерман) та Тігхіну/Тягині (Бендери). Ці землі, розташовані між річкою Дунаєм, Чорним морем та річкою Дністром, умовно тягнуться аж до річки Пруту. Після того як у XV та XVI століттях Буджак було відокремлено від Богдана, його приєднали до Османської імперії, і до XIX століття він залишався під владою османів. А татари, що мешкали в зазначеному регіоні, називались “буджацькими татарами” (т.м. Bucak Tatarları).

Див.: İslam Ansiklopedisi (Ісламська енциклопедія). Вусак (Буджак). – Eskişehir (Türkiye), 1997. – Cilt II. – S. 742–747.

⁶⁰ Йдеться про Мехмеда-пашу. У 1620-х роках згаданим посадовцем був Іскендер-паша *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı*. *Osmanlı Tarihi* (Османська історія). – Ankara, “Türk Tarih Kurumu Basımevi” / Видавництво Інституту тюркської історії, 1995. – III. Cilt, I. Kısım, 5 Baskı. (II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Antlaşmasına Kadar – Від часу початку правління Селіма II до Карловицького договору (1699 р.). – S. 129. – 652 s.+ 17 levha (малюнків).

⁶¹ Місто (районний центр) в Одеській області України.

⁶² Див.: прим. 59.

⁶³ Очевидно, йдеться про султанський палац Топкапи в Стамбулі.

⁶⁴ Özü (т. м.), йдеться про фортецю Очаків.

⁶⁵ Наказ Дніпровському головнокомандуючому Ібрагіму-паші. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 65 / [80].

⁶⁶ Дата написання цього документа не вказана, але ми можемо припустити, що згаданий документ був написаний літом 1627 р. Він зберігається разом з документами, датованими від 1628 р., коли Ібрагім-паша був звільнений з посади, яку він обіймав.

⁶⁷ На початку XVII ст.

⁶⁸ Özü (т. м.), йдеться про Очаків.

⁶⁹ Очевидно, йдеться про султанський палац Топкапи в Стамбулі.

⁷⁰ Див.: прим. 65.

⁷¹ Наказ суддям міст Кафи, Судака, Тамані. BODA – Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivi / Кабінет Міністрів (Туреччини), Османський державний архів. Управління архівами документів османського періоду. Книга реєстрації архівних документів османського періоду, фонд “Книга важливих записів” / “Mühimme Defteri” (MD), факсиміле, LXXXIII, 101 / [119].

⁷² Місто-фортеця в Криму.

⁷³ Див.: прим. 72.

⁷⁴ Місто-фортеця на Таманському півострові (акваторія Керченської протоки).

⁷⁵ Це були спадкоємці ханського трону, яких не задовольняла позиція Високої Порти щодо призначення правителів Кримського ханства.

⁷⁶ Рішення Високої Порти.

⁷⁷ Див.: прим. 71.

Д.П. Урсу, Э.Х. Сейдаметов

КРЫМСКОТАТАРСКАЯ ДИАСПОРА В ДОБРУДЖЕ: ФОРМИРОВАНИЕ, СОЦИАЛЬНАЯ И КУЛЬТУРНАЯ ЭВОЛЮЦИЯ

История возникновения и функционирования диаспоры крымских татар в различных уголках мира является новой и малоисследованной темой для отечественной историографии. Тем не менее, в последнее время данная проблематика становится все более популярной среди исследователей. Причин этому несколько: открытие доступа ко многим архивным фондам (доступ, к которым, как известно, в советское время был запрещен); появление плеяды исследователей, свободных от идеологических стереотипов предшествующей эпох; возвращение крымских татар на родину; налаживание и активизация связей между материнским этносом и диаспорой и т.д. Данная тема получила фрагментарное освещение в работах таких ученых, как Э. Кангиева, Г. Бекирова, Э. Сейдаметов. По ней были защищены две кандидатские диссертации (Э. Сейдаметов, Э. Кангиева). Если на территории нашего государства история крымскотатарской диаспоры изучается сравнительно недавно, то за рубежом, она стала объектом пристального внимания ученых уже давно. В качестве примера можно привести имена таких известных, в научных кругах, исследователей как Х. Иналджик, К. Карпат, Х. Кырымлы, Б. Вильямс и др.

Целью настоящего труда является попытка осветить краткую историю крымскотатарской диаспоры на территории Добруджи, раскрыть вопросы образования диаспоры, социальной и культурной эволюции, взаимодействия с материнским этносом. Хронологически в работе описываются этапы формирования диаспоры крымских татар в османский (1428–1878 гг. – когда Добруджа находилась под господством Османской империи) и румынский периоды (1878–1940 гг. – с момента получения независимости Румынии в 1878 году и до соглашения 1940 г., по которому Румыния уступала Болгарии Южную Добруджу). Кроме этого в статье освещается краткая история расселения различных тюркских племен, в том числе и татар на территории Добруджи в доосманский период.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что на протяжении нескольких столетий Добруджа являлась одним из основных центров миграций

различных тюркских народов, в том числе и крымских татар. Остановимся на характеристики региона, его географических, этимологических, исторических особенностях.

Добруджа – историческая область на крайнем северо-востоке Балканского полуострова, расположенная между нижнем течением Дуная и побережьем Черного моря. С 1940 г. по настоящее время разделена между двумя государствами. Северная и центральная часть Добруджи принадлежит Румынии (площадь 22,3 тыс. кв. км.) и составляет уезды (жудецы) Констанца и Тулча. Основными городами являются Констанца, Тулча, Меджидия и Мангалия. Южная часть Добруджи входит в состав Болгарии (площадь 14,5 тыс. кв. км.), состоит из административных районов – Добрич и Силистра. Главными городами являются Добрич и Силистра.

Существует несколько мнений касательно этимологии названия “Добруджа”. Как утверждает румынский ученый Р. Ш. Вергатти, до XIV в. географического термина Добруджа не существовало. Центральная и северная часть территории между Нижнем Дунаем, Черным морем и линией, соединяющей города Силистра и Мангалия в византийских источниках назывались Паристион или Парадунавон. В славянских летописях этот край звался Подунавье, а в арабских – Алоуалак. Южнее располагалась область Каварна, где в 1354–1386 гг. правил легендарный куманский царь (деспот) Добротич (Добротица)¹. При этом современный историк ссылается на авторитетное мнение Х. Иналджика, который доказал, что лишь с установлением власти османов название Добруджа совершило ономастическую экспансию на север и захватило всю область правобережья Дуная вплоть до его впадения в Черное море². Точка зрения, согласно которой Добруджа была названа в честь царя Добротича, является наиболее популярной в научных кругах. Известно, что в те времена у турок было распространено давать названия территориям по именам их ранних правителей. К примеру, близлежащая Молдавия называлась Богдан Ифлак, в честь одного из ее правителей, Богдана I.

Предпринимались и другие попытки раскрыть этимологию значения термина “Добруджа”. Например, французский историк и журналист А. Убичини считал, что термин “Добруджа” славянского происхождения и означает “хорошие земли”. А румынский исследователь XIX в. И.А. Назареттин, предполагал, что название сочетает в себе слова славянского и тюркского происхождения, таким образом определял этимологию слова как “хоро-

¹ Государство, которым он правил, выделилось из состава Второго Болгарского царства. Основателем и первым правителем был Балик (старший брат или, по другим источникам, отец Добротича), а его преемником Добротич.

² Vergatti R.S. Dobrogea, mojarul popoarelor și al religilor în veacul al XIV-lea // Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală / Coord. V. Coman. – Constanța. 2008. – P. 65–66.

ший угол” (слав. – “добро” + тюрк. “буджак”)¹. Однако указанные выше гипотезы не получили широкого распространения.

В течение последних двух с половиной тысячелетий Добруджа являлась контактной зоной, где встречались различные племена, народы и цивилизации. В глубокой древности ее населяли дако-гетские племена, далекие предки современных румын, затем скифы. В 7–6 вв. до н.э. на побережье Добруджи греческими колонистами из Милета было основано ряд поселений, ведших активную торговую деятельность с метрополией. Самой известной колонией являлся Томис, на месте нынешней Констанцы. В начале II в. регион был захвачен римлянами, ее территория была включена в состав провинции Нижняя Мезия, а позже выделена в отдельную провинцию Малая Скифия². После ухода римлян борьба за владения Добруджи велась Византией с различными народами тюркского происхождения. В течение более тысячи лет в Добрудже вначале эпизодически, в виде волн степных кочевников, а затем на постоянной основе, занимаясь скотоводством и земледелием, проживали тюрки. Близкородственные народы сменяли друг друга, но тюркское присутствие на этой земле носило непрерывный характер. В многотомном издании, “Из истории Добруджи” румынские авторы небезосновательно утверждают со ссылкой на византийские источники, что так называемые поздние скифы в Нижнем Подунавье на самом деле были народами тюркского происхождения. Они здесь проживали с VI и до XIII вв. и сегодня известны под названием гуннов, аваров, булгар, печенегов, половцев (куманов), узов и татар³. Этот вывод подтверждают и болгарские авторы в сборнике этнокультурных исследований, вышедшем на французском языке под редакцией известного ученого академика Д. Ангелова. Правда, они весьма сильно преувеличивали роль тюркского племени булгар (протобулгар) и славян в хозяйственном и культурном освоении региона⁴. Многочисленные племена и народы, проживающие на территории Балкан, были в орбите мощного культурного влияния Византии, многие из них приняли христианство.

Предводитель булгар Аспарух в ходе столкновений с хазарами и другими кочевыми народами переселился со своим племенем (40 тыс. чел.) в междуречье рек Дуная, Днестра и Прута (предположительно, в 670-е гг.). Там он заключил союзные отношения с местными славянскими племенами и в 681 г. основал Болгарское государство, известное как Первое Болгарское

¹ Nazarettean I.A. Notițe istorice și geografice asupra provinciei Dobrogea. – Tulcea, 1882–63 p.

² Pippidi D.M., Bercin D. Goți și greci la Dunarea de jos (Din istoria Dobrogei, vol. 1). – Buc., 1965. – P. 71–72.

³ Barnea I., Stefanescu S. Bizantul, Români și Bulgari la Dunarea de jos (Din istoria Dobrogei, vol. 3). – Buc., 1971. – P. 144.

⁴ Dobrudza: Etudes ethnoculturelles. Recueil d’artides / Red. D. Angelov. – Sofia, 1987. – P. 11–12, 218–219.

царство. Спустя два века, в 865 г., при царе Борисе Болгария официально принимает христианство, а правители государства, вместо ханского, начинают носить титул князя, а затем царя. В 1048 году на территорию Добруджи проникают и оседают тюркоязычные печенеги, в XI в. – огузы, а в XII в. – куманы. Частично эти племена также принимают христианство¹. По мнению многих исследователей: В.В. Мошкова, Атанас Манова, Н.А. Баскакова, Н.К. Дмитриева, М. Чакира, Д.Н. Танасоглу, Л.А. Покровской, М.Н. Губоглу, З.В. Тоган, А. Нимет Курат, И. Кафесоглу и др. – потомками этих народов являются гагаузы².

В XI в. на землях Северо-Западного Причерноморья устанавливается гегемония половцев (куманов, кыпчаков)³. По словам исследователя Халиля Иналджика, кыпчаки играли очень важную политическую и этническую роль в истории Добруджи, вплоть до прихода османов⁴. Кыпчакский элемент в Добрудже увеличился после монгольских завоеваний Дешт-и Кыпчакской степи, когда тысячи тюркских кочевников бежали от непобедимой монгольской армии Бату хана, основавшего в середине XIII века самое мощное в Евразии тюркское государство – Золотая Орда. Именно в годы его существования все тюркские племена и народы получили родовое название татар, так как они консолидировались вокруг единого языка и мусульманской религии. Основатель империи, хан Батый еще при жизни передал в правление западные земли от Днепра до устья Дуная и далее на юг, включая Добруджу, своему внуку Ногаю. Он управлял этой обширной областью более сорока лет (1259–1299). Вполне естественно, находившиеся под его властью татары Причерноморья, Северного Крыма и Добруджи стали известны как ногайские татары, или просто ногайцы. В самом конце XIV в., как повествует хроника османского историка Ибрагима Печеви, после поражения золотоордынского хана Тохтамыша от войск Тимура в Добруджу проникла новая волна татар⁵. Кроме татар, в Добруджу в 1263–1264 гг. под руководством Сары Салтука переселились несколько десятков тысяч туркмен из Анатолии, основавших города Бальчик, Вама, Исакача, а также 40 поселений в районе г. Бабадаг. Если верить преданию, именно суфийским лидером Сары Салтуком, впервые на территорию Добруджи были принесены идеи ислама, представлявшие собой синтез элементов

¹ Yazıcı N. İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi. – Ankara, 1992. – S. 65–66; Aksu A. Romanya Müslüman Türklerinin Dünü Bugünü / Tarihi Gelişimi içerisinde Siyasî, Kültürel ve Eğitim Açısından. – Köstenceç, 2003. – 251 s.

² Каранфил Г. Лексика гагаузского языка [Электронный ресурс] // Режим доступа: www.turansam.org/gagavuzca_leksikolojisi.pdf

³ Об империи куманов (половцев) имеется многочисленная литература. Краткий обзор см.: Osman S. Prezenta cumană în spațiul nord-dunărean // Moștenirea istorică a tătarilor. Vol. 1. / Coordonatori T. Gemil, N. Pienaru. – Bic., 2010. – P. 79–106.

⁴ Inalcik H. “Dobrudja” // The encyclopedia of Islam. Ed. Bernard Lewis et. al. Leiden. E.J. Brill. – 1965. – P. 611–612.

⁵ Gonța A. Români și Hoarde de Aur 1241–1502. – Iași, 2010. – P. 95, 170.

христианства, язычества и суфизма¹. После его смерти, анатолийские туркменские племена продолжили оседать в Добруджи. Одним из тюркских лидеров, обосновавшихся на этой территории, был упомянутый выше Добротич, в честь которого, предположительно, и была названа Добруджа².

В условиях ослабления центральной власти в Золотой Орде в середине XV в. возникает самостоятельное Крымское ханство, которое в союзе с Москвией и Молдовой начинает борьбу против гегемонии в Северном Причерноморье Литвы и ее союзницы Золотой Орды. Наконец, в 1502 г. в решающей битве на р. Самаре, притоке Буга, объединенное войско татар и молдаван разгромило золотоордынцев. Эта победа привела к тому, что следующие 250 лет степные районы Причерноморья перешли под власть Крымского ханства³. Что касается Добруджи, то она примерно в это же время вошла в состав Османской империи. Спустя сто лет она стала частью Силистринско-Очаковского Эялета⁴, раскинувшего на огромных пространствах от низовьев Днепра до северных отрогов Балканских гор⁵.

Установление турецкого господства над землями Добруджи приводит к дальнейшей колонизации анатолийскими тюрками и степными татарами территории Добруджи. Особенно этот процесс активизировался при султанах Баязиде I Молниеносном (1389–1403) и Мехмете I (1413–1421). В статье под названием “Турки и татары Румынии” Фридрих де Янг упоминает о заселении Добруджи татарами из Крыма и Буджака в 1593 и 1595 гг.⁶ По словам Х. Иналджика, в османское время, эта территория была центром, где хорошо чувствовали себя выходцы из туркменских племен, гази и еретических дервишей⁷.

Весь османский период, вплоть до 1878 г., как считает известный историк Т. Джемил, большинство населения Добруджи, Буджака и Эди-

¹ Williams B.G. A Homeland Lost. Migration, The Diaspora and the Forging of Crimean Tatar National Identity: A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements of the degree of Doctor of Philosophy (History). – Madison, 1999. – P. 323.

² Inalcik H. Op. cit. – P. 611–612; Добруджанское княжество [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Добруджанское_княжество.

³ Gonça A. Op. cit. – P. 194.

⁴ Эялет (тур. eyalet, от араб. ийяла – управление) – крупнейшая адм.-терр. единица в Османской империи в кон. 16 в. – 60-х гг. 19 в. Во главе Э. стоял бей-лербей. В нач. 17 в. в Османской империи было 32 Э. В 1864 система Э. была реорганизована, в 1866 заменена системой вилайетов. См.: Эялет [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.sinocidal.com/index.php/term>

⁵ Серета А. Силистренско-Очаковский эялет през XVIII – нач. на XIX в. – София, 2009. – С. 68–71.

⁶ Fredrick de Jong. The Turks and Tatars of Romania // Revue d'Etudes Turques. – 1986. – № 18. – P. 167.

⁷ Inalcik H. The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600. – London: Weidenfeld and Nicolson. – 1973. – P. 188.

сана состояло из татар¹. Это утверждение требует уточнения. По мере перехода степных районов Причерноморья под власть России, хозяева этих мест – ногайские татары – планомерно и часто с применением воинской силы вытеснялись на восток, на Кубань и далее в прикаспийские полупустыни. Первая депортация ногайских татар с территорий Буджака и Эдисана была предпринята русской армией во время русско-турецкой войны 1768–1774 гг. Тогда многие ногайские семьи были насильственно переселены на Северный Кавказ. Часть из них позже вернулась на прежнее место жительства, некоторые поселились в Северном Крыму, другие же мигрировали на территорию Османской империи. Окончательно “ногайский вопрос” был решен в 1807 г. Тогда под эскортом войск с артиллерией более 7 тыс. ногайских татар были выселены из Буджака и расселены в южные губернии Малороссии. В Таврической губернии, около г. Мелитополя, поселены 4 тыс. ногайцев, остальные дисперсно разбросаны по районам Херсонской и Екатеринославской губерний. С заключением Бухарестского мира этим несчастным людям было разрешено переехать в Турцию: одни уехали в Анатолию, а большая часть – в Добруджу².

В конце XVIII века на эти земли начинается переселение крымских татар. Интересно отметить, как эти известные исторические события отложились и были переосмыслены в народных преданиях. В конце 1960-х годов румынский этнограф Л. Марку записал в Добрудже от стариков-татар рассказ о том, что их предки пришли из-за Дуная и по происхождению были казанцами, у большинства рассказчиков предки были ногайскими татарами, эмигрировавшими из Крыма в середине XIX в.³ Очевидно, народная память сохранила и вместе с тем – смешала некоторые реальные исторические события.

Относительно давности пребывания тюрко-татар на Нижнем Дунае и в Добрудже Т. Джемиль утверждает, что они здесь находились практически непрерывно в течение более тысячи лет. Ученый солидаризируется с мнением известного итальянского тюрколога Дж. Косутто о том, что тюрко-татары в Румынии должны считаться коренным населением, по крайней мере, в Добрудже⁴.

Говоря об интенсивности татарских миграций на территорию Добруджи, следует отметить, что этот процесс активизируется после аннексии в 1783 г. Крыма Российской империей. Именно это событие стало отправной

¹ Gemil T. Populatia turco-tătară pe teritoriul României // *Mostenirea istorica.* – P. 21.

² Кабузан В.Н. Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья. Кишинев, 1974. – С. 22–24; Bezviconi G. Contribuții la istoria relațiilor ruso-române. – Buc., 1962. – P. 156.

³ Marcu L. The Tatar Patriarchal Community in the Dobruja and its Disintegration // *Revue des études Sud-Est Europeennes.* – 1967. – № 3/4. – P. 509.

⁴ *Moștenirea istorică a tătarilor.* Vol. 1 / Coordonatori Tasin Gemil, Nagy Pienaru. – Buc.: Lumina, 2010. – P. 21.

точкой массовых эмиграций крымских татар в Османскую империю, продолжавшихся на протяжении российского периода истории Крыма 1783–1917 гг.

Анализ миграционного движения позволяет сделать вывод о том, что переселение крымских татар на территорию Османской империи носило волнообразный характер. Исследователями выявлена эмиграционная активность в 1783–1800, 1804–1805, 1807, 1812, 1823, 1828–1829, 1853–1862, 1874, 1893, 1901–1902, 1905 гг. Среди них наиболее масштабными являлись эмиграции 1783–1800 и 1853–1862 гг. В ходе первой волны массового исхода Крым покинуло по разным данным около 300 тыс. крымских татар (П. Сумароков, В. Кондараки, К. Ханацкий и др.). В результате второй (только по официальным данным) – 192,4 тыс.¹ Описывая массовый исход, вызванный последствиями Крымской войны, Кондараки В.Х., пишет, что из общего числа крымских татар, выехавших из Тавриды в Османскую империю, прибыло не более двух третей, остальные были “погребены в пучинах Чёрного моря”². По оценкам турецкого исследователя А. Сайдама в результате голода, трудностей, инфекционных заболеваний на территории Османской империи погибло 1/3 иммигрантов из числа кавказских народов³ и крымских татар⁴. Из вышеприведенного видно, что масштабы эмиграций приобретали порой катастрофический характер. Согласно историку К. Карпату, в 1783–1918 гг. Крым покинуло примерно 1 мил. 800 тыс. человек⁵. Уже к концу XIX в. удельный вес крымских татар на полуострове упал, и из большинства составил меньшинство. К 1897 году крымских татар насчитывалось 186,212 тыс., что составляло 36 % от общей численности жителей Крыма (523,662 тыс.)⁶.

Возникает вопрос, какие же причины спровоцировали массовое и практически непрекращающееся переселение целого народа со своей

¹ Кабузан В.М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII–XX вв. – М.: Наука, 1998. – С. 124–125.

² Кондараки В.Х. Эмиграция крымских татар // Универсальное описание Крыма. – Николаев: Типография В.М. Краевского. – 1873. – Ч. 13.

³ Следует отметить, что наряду с крымскими татарами в общий эмиграционный поток с территории Российской империи были включены и кавказские народы (адыгейцы, черкесы, чеченцы и т.д.). Победа России в Кавказской войне (1817–1864 гг.) и присоединение Северного Кавказа привела к массовому переселению кавказских народов. По некоторым источникам только в 1864 году, в результате колонизации Кавказа, отсюда эмигрировало около 500 тыс. человек.

⁴ Saydam A. Kırım ve Kafkas Göçleri (1856–1876). – Ankara : Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997. – S. 207.

⁵ Karpat K. Ottoman Population: 1830–1914. Demographic and Social Characteristics. – Madison, 1985. – P. 66.

⁶ Куртиев Р. Восточная война и крымские татары // Амет Озенбашлы – видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы (Материалы международной научной конференции). – Симферополь, 1999. – С. 110.

исторической родины. Классифицируя и обобщая основные причины эмиграции крымских татар в 1783–1917 гг., можно выделить следующие: политические (аннексия Крыма Российской империей и проводимая ею колонизаторская политика, репрессии и ссылки “непокорных”, русско-турецкие войны, первая мировая война, революции 1905, 1917 гг. и т.д.); религиозно-национальные (хиджрет (переселение) на земли единой Османской империи, ограничение религиозных свобод (как, например, введение всеобщей воинской повинности в 1874 г., запрет совершать паломничество в Мекку), попытки христианизации, сокращение вакуфных земель, беззаконие и произвол со стороны чиновников и казачьих патрулей (особенно в военное время); социально-экономические (введение чуждых правовых, социально-экономических порядков, высокие налоги и подати (оброк), обезземеливание, конфискация скота у степняков-скотоводов, разорение крестьянских татарских хозяйств, особенно, в годы многочисленных войн и т.д.). Из приведенного можно сделать вывод, что главная причина эмиграции крымских татар заключалась в проводимой Россией этнодемографической политике.

Как было сказано выше, интенсивность татарских миграций в Добруджу ускорилась с падением Крымского ханства в 1783 году. Согласно данным Б. Вильямса, в этот период выходцами из Крыма там было образовано около 300 деревень¹. Крупным административным центром, куда заселялись крымские татары, был г. Руцук, являвшийся частью турецкого пашалыка на Дунае. Поселения татар в этом районе были настолько многочисленными, что Добруджа стала известной на Балканах как Маленькая Татария. Увеличению удельного веса татарско-ногайского населения в регионе также способствовала эмиграция ногайцев с территории Буджака, который согласно Бухарестскому мирному договору 1812 г. между Российской и Османской империями переходил России. После русской аннексии Буджака ногаи становятся доминирующим населением в Добрудже. Однако в результате последующих русско-турецких войн, сопровождавшихся военными вторжениями, разбоем, грабежами казаков и русских регулярных войск турецких и татарских деревень Добруджи, численность последних значительно уменьшается. Исследователи наблюдают массовый отток турецко-татарского населения на территорию безопасной Анатолии. Румынские источники утверждают, что после войны 1828–1829 гг. Добруджа превратилась в опустевший район с населением около 40 тыс. человек².

Татары, которые обосновались в Добрудже до великого исхода, вызванного Крымской войной 1853–56 гг., были известны под названием *Kabai* (с араб. племя)³. Согласно балканскому антропологу начала XX в.

¹ Williams B. G. Op. cit. – P. 325.

² Ibid. – P. 329–330.

³ Karpat K. Osmanlıdan günümüze etnik yapılanma ve göçler. – İstanbul: Timaş yayınları, 2010. – S. 203–204.

Эжену Питтару, термин *Kabail* первоначально относился к ногаям, которые мигрировали в регион из Буджака¹.

Обосновавшись в Добрудже, они сформировали кабаильский татарский эскадрон, который входил в элитные отряды армии султана Селима III – Низам-и Джедид (Новый порядок). Эта кавалерия сыграла ключевую роль в борьбе султана Махмуда II против Мухаммеда Али Египетского (который был пашой и хедивом, т.е. наместником и вице-королем Египта), принимала участие в подавлении восстаний в Боснии и Герцеговине, Курдистане, в арабских провинциях и на Карпатах, также воевала на стороне османов во время Крымской войны. Татарский эскадрон служил в таких районах, как Хиджаз (западное побережье Аравии), отдаленных от родины на более чем 4 тыс. км.² Добруджанский татарин Кара Хусейн, был назначен султаном Махмудом II ответственным за уничтожение янычарского корпуса, известного своей жестокостью, склонностью к мятежам и восстаниям, способствующим разложению государственного аппарата Османской империи³. Приказ был выполнен, в ходе битвы на площади Et Meydan (Мясная площадь) янычары были повержены, после чего угрозы с их стороны прекратились. В знак благодарности турецкий султан назначил Кара Хусейна на должность генерал-губернатора Болгарии.

Нужно отметить, что помимо военных должностей, татары занимали посты и должности в самых различных сферах Османской империи. В своих работах крымский ученый Нариман Абдульваап пишет о том, что крымские татары играли весьма значительную роль в общественно-политической и культурной жизни Османской империи, занимая весьма высокие посты в государственных управленческих структурах, а также приобретая широкую известность в сферах науки, литературы и искусства. Так крымские татары присутствовали, прежде всего, среди членов Диван-ы хумаюн – Верховного совещательного совета при султани (сочетавшего функции государственного совета и высшего судебного органа), а также в составе других властных структур. В разное время они занимали высокопоставленные должности: садразама – великого везира (глава султанского правительства), нишанджи (хранитель султанской печати и сводов султанских законоположений), кадыаскеров Анатолии и Румелии (выполнял функции верховного судьи), дефтердаров (казначей), реис-уль-куттаб (или реис-эфенди – один из заместителей садразама, управлявший концелярией порты, глава внешнеполитического ведомства), глав различных финансовых ведомств, губернаторов (бейлербеев, вали) различных провинций (эялетов) и областей (санджаков) Османской империи, послов

¹ Pittard E. Les Peuples de Balkans. Reserches Anthropologiques. Paris; Editions Leroux. 1920. – P. 305; Williams B. G. Op cit. – P. 325.

² Karpat K. Op. cit. – S. 203–204.

³ Кожин П. Янычары [Электронный ресурс] / П. Кожин // Режим доступа: www.km.ru

и т.д. Были представлены крымские татары и на руководящих постах различных дворцовых служб.

Они занимали различные должности в системе османского мусульманского духовенства: такие как: шейх-уль-ислам (глава всех османских ученых-улемов, обладавший высшим авторитетом в вопросах богословия и религиозного права), муфтиев (духовное лицо, обладавшее правом выносить решения – фетвы по религиозно-юридическим вопросам), мудеррисов (преподавателей османских медресе) и т.д.

Крымские татары внесли весомый вклад в историю развития османской науки: математики, химии, военного дела, медицины, истории, мусульманских наук; искусства – каллиграфии, музыки, часового мастерства; литературы и журналистики¹.

Возвращаясь к вопросу эмиграции крымских татар на территорию Добруджи, отметим, что очередная волна масштабного переселения проходила в годы и после Крымской войны 1853–1856 гг. О разрушительных последствиях войны для Крыма и его населения говорилось выше. По данным исследователей более 30 тыс. крымских татар эмигрировавших из Российской империи в годы Крымской войны, были расселены османскими властями на территории Добруджи. Согласно К. Карпату к концу войны численность увеличилась на 30 тыс. человек². Б. Уильямс утверждает, что общая численность татарского населения в Добруджи в этот период достигла примерно 40 %. Многие города этого региона стали преимущественно татарскими; количество татарского населения в городе Хирсова составляло 15 %, в Константе – 54 %, в Меджидие – 65 % и в Мангалии (в южной части Добруджи) – 76 процентов. Несмотря на приведенные выше статистические данные, следует сказать, что в конце 1950-х – начале 1960-х гг. наблюдались сильные демографические потери среди новоприбывших крымчан в результате болезней, главным образом малярии³.

Татарам-мигрантам Добруджи существенную поддержку оказал тот факт, что в районе уже проживали соотечественники. Некоторая часть татар поселилась в пашалыках (районах) Видин и Ниш (Болгария), в долинах Марица и Тунья (Македония) до самой Восточной Фракии (нынешняя европейская Турция и соседние греческие земли), где издавна на землях Янболу и Субасикой располагались резиденции династии Гиреев. Наличие в регионе таких названий деревень, как Татар Пазарчик, Татар Бунар,

¹ Абдульваап Н. Крымские татары в общественно-политической и культурной жизни Османской империи // Научный бюллетень. – 2003. – № 3. – С. 5–8; Абдульваап Н. Мусульманские ученые Крыма XIV–XIX вв. // Qasevet. – 2011. – № 38. – С. 44–48.

² Kemal Karpat. Op. cit. no. 34. – P. 13.

³ Râşnovceanu I. Aspecte privind minoritățile etnice și religioase din Dobrogea interbelică // Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală / Coord. V. Coman. – Constanța, 2008. – P. 259.

Татар Дерё, Татар Кой (Константиново), а также Татарлы, свидетельствует о присутствии здесь крымских татар¹.

Сегодня достаточно дискуссионным является вопрос об отношении султанского правительства к процессу иммиграции на территорию империи мусульман Крыма. Эта тема по-разному интерпретируется в татарско-османских и российско-советских источниках. Согласно историческим данным, полученным от османской диаспоры, отмечается гостеприимный прием татар-переселенцев на земли Османской империи. С другой стороны, советские и некоторые российские источники часто заявляют о недостаточном гостеприимстве фанатично настроенных эмигрантов, мигрировавших, не смотря на благожелательную политику России, на враждебную территорию Османской империи. Так Искендер Акчура в своей работе отмечает, что “Братская Турция была образцом гостеприимства для эмигрантов. Она являлась источником не только моральной поддержки, а также образцом культурной и образовательной активности; примером политического суверенитета и независимости перед лицом неистового и воинствующего империализма России”². Представитель диаспоры Ахмет Эрен в своей книге “Переселение и вопросы эмиграции в Турции периода Танзимата” говорит о том, что все города и деревни Румелии и Анатолии оказали содействие в прибытии татар и, что власти не жалели усилий помогая единоверцам мусульманам в обустройстве на территории Османской империи³. Кондераки В.Х. и Маркевич А.М. говорят о сложившейся ситуации иначе, что в Турции эмигрантам из Крыма не было оказано “предполагаемого приема”, что многие столкнулись с безразличием, презрением, вымогательством и притеснением и, как следствие, многие были вынуждены вернуться обратно на родину⁴.

Для того, чтобы более объективно представить картину заселения крымскими татарами территории османских провинций и отношение к этому процессу султанского правительства подробнее остановимся на вопросе миграционной политики Османской империи, рассмотрим деятельность структур и организаций, принимавших участие в расселении и оказании помощи мигрантам. Следует также отметить, что данная проблема является недостаточно исследованной в отечественной и зарубежной литературе и нуждается в комплексном изучении.

¹ Williams B. G. Op. cit. – P. 337.

² Akchura I. Genocide Behind the Iron Curtain. A Short History of Repressions by the Soviet Government Aimed at the Extermination of Pious Moslems of the Crimea. – New York, 1963. – P. 26.

³ Eren A. Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri Tanzimat Devri. – İstanbul, 1966. – P. 68–69.

⁴ Кондараки В.Х. Указ. соч. – Ч. 13; Маркевич А.И. Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму // Известия АН СССР. – 1928. – № 4. – С. 375–405.

Подробное освещение этот вопрос получил в труде турецкого исследователя А. Сайдама¹. По данным ученого, в конце XVIII – пер. половине XIX в. в годы правления Селима III (1761–1808) и Махмуда II (1784–1839) на территории империи отсутствовали какие-либо специальные организации, занимающиеся вопросами расселения беженцев. Этим занимались административные органы, которые, следуя распоряжениям из центра, расселяли вновь прибывших.

Султан Махмуд II распорядился реформировать прежние законы о поселении, в том числе и расселении беженцев. Однако, в большинстве случаев ответственность по этому вопросу возлагалась на органы местного самоуправления, которые зачастую не справлялись с поставленной перед ними задачей.

В период Танзимата (1839 – н. 1870-х гг.) на проблему поселения беженцев, взглянули по-новому. К примеру, проблему размещения венгров, прибывших в Турцию в 1849 г., решала специально созданная для этого комиссия. Кроме этого, подобного рода вопросами занимались специальные управления при министерстве внутренних дел.

После окончания Крымской войны самой высшей инстанцией, отвечавшей за расселение беженцев на территории Османской империи, являлось министерство торговли (Ticaret Nezâreti). В это же время, а именно 1854 году, начал формироваться муниципалитет г. Стамбула (Şehremâneti), который совместно с министерством торговли, решал проблемы переселенцев.

Основными задачами муниципалитета, официально созданного 16 августа 1854 г. было: приобретение и обеспечение необходимой продукцией городское население, установление и утверждение цен на тот или иной товар, строение дорог и тротуаров, контроль за работой по уборке мусора и за торговцами, сбор налогов и пошлин и т.д. В области миграционных дел, муниципалитет должен был оказывать помощь бедным переселенцам: в оплате транспортного судна, в предоставлении временного жилья, в выделении жалования, обеспечении едой, одеждой, домашней утварью, дровами и углём на зиму, а также заботиться об отправлении людей в Анатолию и Румелию².

В некоторых городах империи, как например, в Стамбуле, вопросами переселенцев занималась и полиция, которая не только участвовала в решении проблем беженцев, совместно с другими учреждениями, но и выделяла определенные денежные средства из бюджета для удовлетворения их потребностей. Кроме этого в период миграционной активности в вилайетах³ создавались специальные временные комиссии; туда отсылались

¹ Saydam A. Op. cit. – 235 s.

² Ibid. – S. 102.

³ Вилайет (Элайет) – самая крупная территориальная единица в Османской империи.

различного рода служащие, назначенные правительством для решения организационных вопросов, связанных с расселением мигрантов. Уполномоченные правительством чиновники занимались исследованием земель, пригодных для расселения, плодородности почв, а также экономического благосостояния переселенцев. После чего, составлялись подробные отчеты со схемами и картами, на основе, которых правительство принимало те или иные решения.

В состав временных комиссий по решению проблем беженцев входили различного уровня чиновники, знать и представители из числа переселенцев. Так, в вилайете Силистрия (куда входили современные государства – Болгария, Румыния, Молдавия и Украина) по приглашению вали (губернатора вилайета) Саид Паши была создана временная комиссия, в состав которой вошли мухафыз (хранитель, комендант) Варны¹, каймакан (начальник каза²) Силистры, местная знать, проживающая в казах близ Добруджи и татары-старожилы.

В связи с резким увеличением количества мигрантов (в 1859 г.), а также по причине загруженности Муниципалитета, Великое Собрание (Meclisi-i Vâlâ) принимает решение о создании новой организации, курирующей процесс иммиграции и организованного расселения. 5 января 1860 г. была создана Комиссия по делам переселенцев. Она была ответственна за размещение прибывающих в Стамбул переселенцев, их расселение на новые места, за распределение полученной от государства и населения помощи среди новопоселенцев и т.д. Помимо этого, комиссия вела необходимый учет пребывающего населения, ведала финансовыми вопросами, связанными с расходами на мангал, дрова, уголь, одежду, продукты питания, орудия труда, транспорт, заработную плату.

Для работы в Комиссии были назначены служащие и секретари из различных канцелярий Османской империи, которые в зависимости от должностей получали различные надбавки к заработной плате. В марте 1861 года общая сумма их заработных плат составляла 12150 курушей.

С целью успешного ведения дел по поселению переселенцев в некоторые вилайеты были назначены специальные служащие. К примеру, в июле 1860 года столкнувшись с проблемой поселения мигрантов в районе Варна, из центра был затребован специальный служащий. В тех же районах, где находилось большое число переселенцев, местные власти создавали свои учреждения и назначали туда для работы служащих. Во всех городах, куда пребывали переселенцы, находился специальный уполномоченный по делам переселенцев, а в основных центрах, а именно, в Трабзоне и в Стамбуле, работала Комиссия по делам переселенцев.

В целом, говоря о работе Комиссии, следует отметить, что, несмотря на усилия Порты, дела связанные с переселением не решались должным

¹ Saydam A. Op. cit. – S.103.

² Каз – административная единица, соответствующая уезду, району.

образом и быстротой. В различных регионах были недочёты в работе, переселенцы, находящиеся в затруднительном положении жаловались в Стамбул, многие возвращались обратно на родину.

К концу 1865 г. интенсивность иммиграций на территорию Османской империи спадает, а 2/3 всех переселенцев уже были расселены, это, в свою очередь, отразилось на снижении до минимума работы Комиссии. В целях экономии бюджетных средств, расходуемых государством на нужды переселенцев и на заработные платы служащим, а также использования здания Комиссии в военных целях, 27 ноября 1965 г. правительство вынесло решение об ее упразднении. Полномочия Комиссии были разделены между полицией и одним из отделов Великого Собрания (Меджлиса). Однако вскоре после приостановления работы Комиссии, начали возникать проблемы с переселенцами, которые еще не успели расселиться, по тем или иным причинам, вынужденными поменять место жительства, а также продолжающими мигрировать на территорию империи. В этой связи, правительством было принято решение продолжить работу Комиссии, но уже с минимальным штатом. В 1867 г. по причине очередной волны переселения различных народов Кавказа (чеченцев, абхазцев и др.), а также решения проблем остальных переселенцев, прибывших ранее, было принято решение временно увеличить персонал Комиссии. В 1875 году Комиссия функционирует на базе Министерства Юстиций (Rabıye Nezâreti), и наконец, в 1878 г. из-за обострения ситуации с беженцами, вновь обретает самостоятельность.

Нужно отметить, что как до основания Комиссии по делам переселенцев, так и после, большое количество учреждений (медицинские, морские, полицейские и др.) Османской Империи было задействовано в процессе расселения мигрантов.

Подводя итог к вопросу заселению крымскими татарами территории Османской империи и миграционной политике султанских властей, отметим следующее: в зависимости от исторических обстоятельств прибытия на земли Османской империи, мигранты из числа крымских татар были по-разному встречены государством. Оказывая поддержку единоверцам в осуществлении хиджры (переселения) на земли мусульманского халифата, государство одновременно планировало решить ряд задач, а именно: заселение пустующих, граничащих с вражескими странами земель, повышение демографической ситуации, что в будущем способствовало бы увеличению рабочей силы, налогоплательщиков, а также преданных султанату солдат (примером является кабаильский татарский гарнизон). Аналогичной, в какой-то степени, была миграционная политика Российской империи по отношению к славянским народам (грекам, болгарам, сербам и т.д.), мигрировавшим из Турции в Россию. Переселенцы наделялись льготами, долгосрочными кредитами, освобождались сроком на несколько лет от выплаты налогов, воинской службы и т.д.

Для оказания помощи мухаджирам¹ из Крыма и других регионов Российской империи создавались специальные структуры и организации, которые, не всегда в одинаковой мере оказывали помощь нуждающимся. В период многочисленных войн, в которых принимала участие Османская империя, массовых волн иммиграций, государство было фактически не в состоянии оказывать эффективную помощь переселенцам. Это в свою очередь способствовало увеличению уровня социальной напряженности, преступности и других негативных явлений для государства.

На сегодняшний день остается открытым вопрос о количестве мигрантов, переселившихся на территорию османской Румелии и Анатолии. Настоящий вопрос слабо освещен османскими источниками, которые являются недостаточно точными и разнообразными по сравнению со статистическими данными российского государства этого периода. Проблема заключается также и в сложности дифференциации мухаджиров по национальному признаку, так как все население империи делилось по конфессиональному признаку. Соответственно татары, черкесы, боснийцы, чеченцы и другие народы, прибывающие на территорию Османской империи, рассматривались, прежде всего, как приверженцы ислама. Таким образом, мало усилий было приложено для записи этнической принадлежности прибывающих переселенцев, а также изучения их специфических особенностей².

Следующий период истории крымскотатарской диаспоры Добруджи связан с образованием румынского государства. Как известно, процесс оформления Румынии в качестве вассального государства Османской империи пришелся на 1858–1861/62 гг. и заключался в объединении Дунайских княжеств (Молдавии и Валахии). Накануне русско-турецкой войны 1877–78 гг. Румыния провозглашает независимость (9 мая 1877 г.). За свое участие в этой войне она приобретает Добруджу³.

Судьба Добруджи после поражения Османской империи в войне 1877–1878 гг. решила прелиминарным мирным договором⁴, подписанном в Сан-Стефано 19 февраля (3 марта) 1878 г. Хотя впоследствии, на Берлин-

¹ Махаджирство (мухаджирство) – массовое и целенаправленное переселение мусульман в мусульманскую страну из немусульманских стран, где мусульмане являются меньшинством или чаще всего им становятся в результате военных действий (например, аннексия мусульманской территории христианским государством) и не желают мириться с положением религиозного меньшинства [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Мухаджирство>.

² Williams B. G. Op. cit. – P. 314–316.

³ Румыния [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Румыния>

⁴ Сан-Стефанский мирный договор [Электронный ресурс] // Режим доступа: Электронная библиотека исторического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова: <http://www.hist.msu.ru/EP/Etext/FOREIGN/stefano.htm>

ском конгрессе, многие статьи этого документа, носившего предварительный характер, были изменены, вопрос о Добрудже был решен окончательно именно здесь. Провинция была разделена на две части: южная, меньшая передавалась Болгарскому княжеству, а северная, занимавшая 2/3 территории – Румынии, которая участвовала в антитурецкой войне, оказав России большую помощь. Разграничительная линия была описана весьма кратко и туманно; детали должна была установить позже совместная русско-румынско-болгарская комиссия. В документе об этом говорилось следующее: “Граница покинет морской берег близ Мангалии, направится по южным пределам Тульчинского санджака и примкнет к Дунаю выше Рассова”¹. Таким образом, город Мангалия на черноморском берегу отходил к Румынии, а город Силистра на Дунае – к Болгарии; болгарская Добруджа на карте приобрела геометрическую фигуру четырехугольника. В румынской литературе эта территория так и называлась “Кадрилатер” (“Четырехугольник”).

Раздел Добруджи не был столь прост, как это может показаться из нашего пояснения. Ему предшествовали дипломатические переговоры между Россией и Румынией, на которых была согласована довольно сложная комбинация. Дело в том, что по первоначальному варианту северная часть Добруджи должна была отойти к ...России. Об этом свидетельствует XIX статья договора в Сан-Стефано, в которой приведены подсчеты военной контрибуции (в тексте “вознаграждение за войну”), которая должна была уплатить России побежденная Турция. Сумма была немалой: 1,4 млрд. рублей. Однако далее в документе говорится, что он будет уменьшена на 100 млн. руб. за счет передачи России городов Карса, Ардагана и Батуми на Кавказе и северной части Добруджи. В статье сказано: “Заменив уплату следующими территориальными уступками: Тульчинский санджак, т.е. уезды (казы) Килии, Сулины, Махмудие, Исакчи, Тульчи, Мачина, Бабадага, Гирсова, Кюстенджи и Меджидие”. Указанные земли Россия согласилась “променять на отчужденные от нее трактатом 1856 [в пользу Румынии] часть Бессарабии”². Таким образом, Румыния передавала России придунайский Буджак (уезды Измаильский и Аккерманский), а взамен получила северную и центральную части Добруджи.

Следует заметить, что обмен “русской” части Добруджи на Южную Бессарабию (Буджак) происходил под сильнейшим нажимом царской дипломатии. Румынское правительство не хотело отдавать территорию Буджака, считав ее исконной землей Молдавского княжества; общественное мнение страны требовало за участие в войне против Турции вернуть всю Бессарабию, отнятую в 1812 г. силой оружия. На Берлинском конгрессе премьер-министр Румынии И. Брэтиану заявил, что в Добрудже проживают

¹ Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877–78–79 гг. / Под ред. Н.Р. Овсяного. Вып. 1. – СПб., 1903. – С. 157.

² Там же. – С. 163–165.

болгары (о том, что там вековечно жили татары, он забыл) и что он не желает ее присоединения. Об этом впоследствии писал известный болгарский журналист, присутствующий на конгрессе¹. Достоверность этих слов подтверждает и современный французский специалист по истории Румынии К. Дюранден².

Как бы там ни было, в этом вопросе великие державы пошли навстречу России и решили разделить Добруджу, отдав северную и центральную части Румынии, а южную Болгарии. Одновременно в южной Бессарабии (Измаильский, Болградский и Аккерманские уезды) румынская администрация была заменена русской и, таким образом, граница прошла по реке Прут до его впадения в Дунай. Эти земли, где еще в начале века вольно обитали ногайские татары, теперь плотно была заселена пришельцами – немецкими и болгарскими колонистами. Окончательное изгнание ногайцев из Буджака, как сказано выше, произошло еще во время оккупации Бессарабии русскими войсками в 1807 г.

8 ноября 1878 г. князь Карл I обратился с прокламацией к населению Добруджи и к частям румынской армии, там расположенным. Примечательны некоторые положения этого документа, которыми затем румынская администрация будет руководствоваться в своей практической деятельности. Вот некоторые из них: “Жители Добруджи! Великие европейские державы Берлинским договором соединили вашу страну с Румынией. Мы не переступаем ваши границы как завоеватели... С этого дня Добруджа стала частью Румынии. Самые святые и самые дорогие ценности человечества – жизнь, честь и собственность – отныне находятся под защитой нашей конституции, которой завидуют многие народы”.

Далее князь, ставший вскоре (1881 г.) королем, провозглашает равенство всех наций и религий перед законом, обещает мусульманам сохранение их обычаев, сохранение традиций и защиту религий: “Мусульмане! Румынское правосудие не признает национальных или религиозных отличий, перед ним все равны. Ваша религия, религиозные устои будут всячески защищены наравне с христианами. Ваши религиозные и семейные дела будут решать муфтии и судьи, избранные из вашей среды и по вашим законам. Поэтому вы все, христиане и мусульмане, примите с доверием установление румынской власти в этой провинции”.

Обращаясь к солдатам румынской армии, Карл I призвал их относиться к местному мусульманскому населению с пониманием и уважением. “Пусть вся Европа признает, – заканчивал он прокламацию, – что вы принесли сюда уважение к закону и европейскую цивилизацию”.

¹ Drandar A. G. La Bulgarie sous le prince Ferdinand 1887–1908. – Bruxelles, 1909. – P. 296.

² Durandin C. Une Moldavie en trois dimensions: roumaine, russophone, moldave // Pontes: Review of South East European Studies. – 2009. – № 3–4. – P. 37–38.

Две недели спустя после этого обращения князь подписал декрет “Об организации управления Добруджей”. В 30 статьях этого документа подробно регламентировалась административная деятельность новых властей. Провинция была разделена на три уезда – Констанца, Тулча, Новая Силистра (последний был скоро ликвидирован), а уезды поделены на волости. Во главе уезда стоял назначенный из центра префект; мэры городов и сельские старосты избирались местным населением на основе имущественного ценза. Однако первые мэры и члены городских советов были назначены префектами в конце 1878 года. В Констанце, например, членами совета стали два мусульманина, румын (он стал мэром), болгарин и еврей. Следует обратить внимание на многонациональный состав местного самоуправления и на то, что румынские источники долгое время не различали турок и татар, объединяя их общим религиозным понятием “мусульмане”.

После того, как в апреле 1879 г. провинцию покинули последние подразделения русских войск, были проведены выборы сельских старост. В местностях, где преобладало население тюркского происхождения, ими стали турки и татары. Так, в волости Констанца старостами были избраны 27 мусульман, 4 румына и 1 болгарин, а в волости Мангалия – 45 мусульман и 3 румын¹.

Теперь вернемся к вопросу о судьбе татар Добруджи в условиях уже независимой Румынии. О том, как воспринял народ сложившиеся исторические реалии, прокламации и преобразования румынских властей иллюстрируют имеющиеся статистические данные.

Демографическая статистика этого периода весьма противоречива из-за неточности подсчета, когда зачастую татары и турки объединялись по религиозному признаку в графу “мусульмане”; а также в связи с мобильностью населения, особенно турок². Кроме того, имела место нечеткая самоидентификация татар, признававших себя турками из-за более высокого общественного статуса бывшей имперской нации, близости языков и одинаковой религии. Эти наблюдения подтверждаются следующими цифрами: по турецким данным, в 1860 г. в Добрудже проживали 60 тыс. татар и 120–140 тыс. турок. Румынская перепись 1899 г., проведенная только в двух северных уездах, говорит только о 42 тыс. мусульман³.

¹ Adăniloie N., Lungu G. Instalarea administrației românești în Dobrogea după Războiul de Independență // Studii și articole de istorie. – 1977. – № 35/36. – P. 169; Tușa E. Representarea culturii politice în mentalul colectiv al tătarilor din Dobrogea // Din istoria tătarilor. Vol. 1. – P. 115–117.

² Din istoria tătarilor. Contribuții istoriografice. Vol. 1 / Coordonatori Marian Cojoc, Erol Menadil. – Constanța: Editura NewLine, 2010. – P. 35.

³ Râșnoveanu I. Aspecte privind minoritățile etnice și religioase din Dobrogea interbelică // Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală / Coord. V. Coman. – Constanța, 2008. – P. 259.

Более точную демографическую динамику приводит в своей монографии А. Илие; причем, только по татарам с указанием их удельного веса в общем составе румынской части Добруджи (см. таблицу)¹.

Год	1880	1885	1890	1895	1900
Число душ	29,476	34,325	29,540	27,685	28,475
Удельный вес в %	21	20	15,5	11,7	10,9

Приведя эти данные, румынский историк добавляет, что между 1878 и 1900 годами из Добруджи в Турции выехали примерно 90-100 тыс. мусульман, среди них немало татар. Схожую демографическую статистику дает Б. Вильямс. По мнению американского ученого 80–100 тыс. мигрировавших в этот период переселенцев составляли татары. К 1880 г. в румынской части провинции осталось только 30 тыс. татар и 20 тыс. турок. К 1900 г. численность первых сократилась до 28 тыс. в то время, как румын, которых прежде здесь было совсем немного, выросло до 120 тыс. человек. Эта тенденция продолжалась вплоть до балканских войн: в 1904 году, когда Добруджа была уже разделена на два уезда, в уезде Константа было зафиксировано 21867 татар, а в уезде Тулча – 1953 (по данным газеты “Farul”, 18.04.1904). Таким образом, всего насчитывалось 23820 чел². В 1911 г. здесь осталось примерно 25 тыс. татар и 10 тыс. турок. Такое же уменьшение татарского населения происходило и в южной, болгарской Добрудже: с 15 тыс. в 1881 г. до 11,5 тыс. в 1910 г. Они удерживались в основном, в сельской местности, возле городов Пазарчик и Балчик³.

Эмиграция была обусловлена рядом факторов. Перечислим их, не вдаваясь в подробности. Еще во время войны 1877–1878 гг., спасаясь от грабежей и бесчинств казаков, начинается массовое бегство из Добруджи мусульман, татар и турок. Их эмиграция в Анатолию и турецкую Румелию (территорию на Балканах, оставшуюся под властью османов) продолжается и после передачи Добруджи Румынии и Болгарии. В 1883 г. Румыния ввела всеобщую воинскую повинность. Это вызвало волну переселения, прежде всего мусульман призывного возраста. Молодые мусульмане, опасаясь нарушить законы ислама, служа в христианской армии, где они подвергались дискриминации, вынуждены были уходить в мусульманские земли Османской империи. Кроме этого, румынские санитарные врачи стали проводить обязательную вакцинацию детей без достаточной подготовительной работы по убеждению родителей в необходимости этой меры. Молодые татары и турки уезжали на территорию Османской империи на

¹ Ilie A. Valea Kara-su în perioada secolelor XIV–XIX. Monografie istorică. – Medgidia, 2008. – P. 169.

² Din istoria tatărilor. Contribuții istoriografice. Vol. 1 / Coordonatori Marian Cojoc, Erol Menadil. – Constanța: Editura NewLine, 2010. – P. 58.

³ Williams B. G. Op. cit. – P. 431–432.

учебу и зачастую домой уже не возвращались. Злоупотребления местной администрации по отношению к религиозному меньшинству, катастрофические последствия засухи и неурожая 1899 г., также способствовали активизации эмиграционного движения. Действовал и ряд психологических моментов, в частности, чувство политической и профессиональной фрустрации, действия турецко-исламской пропаганды и др. Однако главная причина эмиграции турко-татар заключалась в изменении режима землепользования, принятии 1880–1885 гг., серии земельных законов, которые привели к обезземеливанию мусульманского населения¹. Таким образом, можно сделать вывод, что юридически мусульмане имели равные права с гражданами христианского вероисповедания, фактически они нередко подвергались дискриминации в политическом, социальном и культурном отношении.

В болгарской части Добруджи, как утверждает американский историк, дискриминация и денационализация турок и татар приняли еще большие масштабы, чем в румынской. Государство выделяло значительные средства на “болгаризацию” земельной собственности, т.е. на выкуп у мусульман земли для передачи ее болгарским колонистам. Нередко дело доходило и до прямой конфискации земель у прежних владельцев при отсутствии у них соответствующих документов². Неудивительно, поэтому, что когда в результате II Балканской войны Южная Добруджа в 1913 г. перешла к Румынии, татары приветствовали воссоединение двух частей провинции, бывшей в течение многих столетий их второй родиной.

Анализ миграционного движения татар Добруджи к XIX – нач. XX вв., позволяет провести аналогию с характером переселения соотечественников, мигрирующих из Крыма на территорию Османской империи в ее новых границах. Изучение документов Государственного архива АРК (ГААРК)³ иллюстрирует нам схожую картину эмиграции. Также как и в Румынии, после публикации приказа о всеобщей воинской повинности 1 января 1874 года Крым охватывает волна эмиграции крымских татар призывного возраста. Сложное экономическое положение крымских татар, обезземеливание, рост арендной платы за землю, слухи о создании противомусульманской лиги, всеобщая воинская повинность стали толчком к эмиграции 1893, 1901–1902 гг. Канцелярия Таврического губернатора изобилует делами, в которых отображен весь комплекс проблем, вызвавших очередные волны переселения⁴.

¹ Ilie A. Op. cit. – P. 183.

² Williams B. G. Op. cit. – P. 451.

³ Сейдаметов Э.Х. Эмиграция крымских татар в XIX – нач. XX вв. // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 68. – Лл. 30–33; ГААРК. – Ф. 26. – Оп. 2. – Д. 3407. – Лл. 6, 19, 22, 31–35, 81–87, 96–119, 171, 190, 262, 271, 293, 325, 34, 38, 361; ГААРК. – Ф. 26. – Оп. 3. – Д. 194. – Лл. 16, 37, 42–57, 1, 3–4, 6–9.

⁴ ГААРК. – Ф. 26. – Оп. 2. – Д. 3407. – Лл. 6, 79; Там же. – Оп. 3. – Д. 194. – Лл. 7; Там же. – Оп. 2. – Д. 3407. – Лл. 57; Там же. – Д. 3407. – Лл. 293.

Из вышеприведенного видно, что эмиграционные процессы, происшедшие на территории Румынии, Болгарии и Российской империи имели много общего, отличие заключалось лишь в масштабах переселения.

Балканские войны 1912–13 гг. открыли новую страницу в истории Добруджи. В 1912 году разгорелась Первая Балканская война главной причиной которой стало стремление балканских государств (Сербии, Черногории, Греции, Болгарии) включить в свой состав крупные европейские владения ослабевающей Османской империи. Итогом войны стало передача практически всех турецких владений Европы в пользу стран Балканского союза. Территориальные разногласия, возникшие между союзниками при разделе османского наследия породили Вторую Балканскую Войну, между Болгарией, с одной стороны, и Сербией, Грецией, Румынией, Черногорией и Турцией, с другой. Болгария потерпела поражение. Согласно Бухарестскому мирному договору, подписанному 10 сентября 1913 г., к Румынии отошла болгарская южная Добруджа с городами Туртукай и Балчик.

Вскоре после окончания Балканских войн Румыния оказалась втянутой в Первую мировую войну. Вначале Румыния придерживалась нейтралитета, только 28 августа 1916 года вступает в войну на стороне Антанты. Однако очень скоро ее войска были фактически разбиты, а государство – окружено войсками Центральных держав. 9 декабря 1917 года Правительство Румынии было вынуждено заключить перемирие, а затем 7 мая 1918 года – сепаратный Бухарестский мирный договор. Он предусматривал возвращение Южной Добруджи Болгарии (с некоторыми изменениями в пользу последней), а над Северной Добруджей устанавливался condominium Центральных держав. Договор не был ратифицирован королем Румынии и после поражения Четвертого союза в войне был аннулирован¹. В самом конце 1918 года, когда стало очевидным поражение Центральных держав, Румыния вновь вступает в войну, обеспечив себе тем самым большие территориальные выгоды. По окончании войны ей удается включить в состав государства Трансильванию, Буковину и Бессарабию.

Период 1920-х годов для объединенной Добруджи был временем трудным как в политическом, так и в экономическом отношении. После двух лет болгаро-немецкой оккупации край с окончанием мировой войны вернулся под суверенитет Румынии. Однако стабильности и спокойствия его населению это не принесло. Здесь встретились два экстремистских движения – правое и левое, которые более десяти лет совместно, а иногда – и враждую между собой вели партизанскую войну против властей.

Правый экстремизм – ирредентизм, поддержанный негласно болгарским правительством, требовал не только возвращения южной части, но и передачи всей Добруджи Болгарии, изгнание отсюда как румын, так и мусульман (татар, турок). Боевые отряды, четы, ирредентистов совершали

¹ Изменение границ Румынии [Электронный ресурс] // Режим доступа: [http://cucslowiki.org/wiki/Изменение границ Румынии](http://cucslowiki.org/wiki/Изменение_границ_Румынии)

бандитские налеты на органы власти, грабили и разоряли местное население.

Левый экстремизм, был представлен сторонниками Коммунистического Интернационала, которые получали постоянную помощь из СССР кадрами, оружием и деньгами. Кремлевские экспортеры “мировой революции”, в противовес азам марксистско-ленинской теории, считавшей промышленный пролетариат ведущей революционной силой и отрицавшей категорически “экспорт революции”, вдруг решили, что именно отсталая аграрная Добруджа (вместе с соседней Бессарабией) является ключом к освобождению трудящихся всего мира. Главным вдохновителем и организатором революционной бури на Балканах стал Х. Раковский, по происхождению добруджанский болгарин, с 1913 г. – румынский гражданин и международный авантюрист по призванию. Его штаб-квартира сначала располагалась в Одессе, затем в Киеве, наконец, в Харькове. Здесь он стал главой правительства Советской Украины.

Большой интерес с этой точки зрения представляют найденные в секретном архиве Одесского губисполкома документы об активной деятельности советских спецслужб по засылке в Добруджу диверсантов и оружия для проведения революционных акций. На заседании представителей балканских коммунистических групп в марте 1920 г. выступил болгарский коммунист Петров (псевдоним). Он побывал в Москве и Харькове и привез оттуда указание руководителя Южного бюро Коминтерна Раковского о создании в Одессе Федерации балканских коммунистических групп. Кроме того, предлагалось организовать здесь транспортное бюро для перевозки литературы, партийных работников и прочего. Заседание балканских конспираторов началось с громогласного, в сущности антимарксистского заявления о том, что “для дальнейшего хода Всемирной Революции” особое значение приобретают события в Добрудже и Бессарабии. Отмечалось, что в Одессе еще в апреле прошлого года по инициативе Раковского был создан Добруджанский революционный комитет. Однако превратности гражданской войны не позволили ему развернуться.

Теперь, после окончательного установления советской власти, он возобновил свою деятельность. Первое, что он сделал, так это представил местным властям смету на финансирование срочных расходов сумме 500 тыс. рублей, в том числе 200 тыс. – для заграничной работы и 150 тыс. – на содержание трех парусно-моторных судов с экипажем в 12 человек¹. Ясно, для чего ревкому нужны были эти плавсредства. Несколько позже члены Добруджанского ревкома приняли развернутый план работы, состоявший из семи пунктов. Самый главный из них требовал: “Вести самую энергичную революционную пропаганду на местах и в нужный момент поднять восстание в Бессарабии и Добрудже, как первые

¹ Государственный архив Одесской области (далее – ГАОО). – Ф. Р-99. – Оп. 1. – Д. 8 а. – Л. 1–2.

аванпосты мировой контрреволюции, а также и других балканских государствах под лозунгом “Вся власть Советам!”¹.

Задачу “разжечь огонь мировой революции” на Балканах Раковский конкретизировал следующим образом: “создавать геты (партизанские отряды), а также диверсионные военно-подрывные группы”². В более общем плане Коминтерн в 1920-х годах ставил такие цели: расчленение Румынии и Болгарии и создание независимых советских республик Бессарабии, Добруджи и Македонии. Что касается конкретно Добруджи, то ближайшее требование коммунистов автономия как первый шаг к независимости. “На худой конец – вернуть южную часть Болгарии. Конечная цель – создание Балканской Социалистической Федеративной Советской республики”³.

Большой фактический материал о событиях в Добрудже в эти годы содержится в работе болгарского автора И. Георгиева, где подробно рассказано о деятельности созданной коммунистами Добруджанской революционной организации (сокращенно ДРО). Эта подрывная сила под эгидой Коминтерна имела поддержку не только болгарской, но и румынской компартии. Во главе последней долгое время пребывали болгары по происхождению – Б. Стефанов, Г. Кроснев, П. Нейчев, а их соотечественники Г. Димитров и В. Коларов – находились на руководящих постах в Коминтерне.

Румынские власти вели постоянную борьбу по замирению края и его очищению от террористов. В 1923 г. военный суд в Констанце приговорил 72 болгарских ирредентистов к большим срокам заключения⁴. Одесса как транзит для экспорта революционеров в Добруджу упоминается в 1924 г. Тогда губком партии получил указание из Москвы подготовиться к скорой “[...] концентрации большого числа политэмигрантов” для “[...] направления из на работу за границу”⁵. Спустя несколько лет румынская полиция арестовала в Констанце ЦК ДРО и сообщила в прессу, что “раскрыта большая ирредентистско-коммунистическая шпионская организация”. Вскоре репрессии против ДРО были приняты и в Болгарии, и ее деятельность пошла на спад.

Таким образом, в 1920-х годах население Добруджи, прежде всего мусульманское, тяжело страдало от политической нестабильности. Такое положение не способствовало экономическому развитию края, сильно пострадавшего во время недавней войны. Кроме того, ситуация усугублялась постоянным присутствием больших воинских контингентов, усилением

¹ Там же. – Л. 92.

² Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции в документах центральных российских архивов: В 2 ч. / Отв. Ред. Р.П. Гришина. – М., 2000. – С. 17–19.

³ Там же. – Ч. 2. – С. 384–385.

⁴ Георгиев И. Добруджа в борбата за свобода 1913–1940: Спомени и бележки за Добруджанското революционно движение. – София, 1962. – С. 102–105, 251.

⁵ ГАОО. – Ф. П. – З. – Оп. 1. – Д. 884. – Л. 562.

полицейского произвола. Больше всего от этих неурядиц страдало мирное, трудолюбивое татарское крестьянство, проявлявшее лояльность к законным властям. В источниках не отмечен ни один случай участия мусульман в экстремистском движении. Неблагополучное положение в крае вновь, как и прежде, толкало их на эмиграцию. На этот раз горячие призывы вернуться на историческую родину и начать новую жизнь “без царя и помещиков” раздавались из рядов патриотической организации “Милли Фирка”, которую поддержала часть крымских национал-коммунистов. Остановимся на малоизученном вопросе о реэмиграции татар Добруджи более подробно.

Впервые идея реэмиграции соотечественников из диаспоры была сформулирована, по воспоминаниям А.С. Айвазова, еще в 1917 г. руководителями национально-освободительного движения с целью увеличить их численность в Крыму до 600 тыс. и тем самым изменить их удельный вес в составе населения. Предполагалось переселить 200 тыс. человек из российских губерний; 70 тыс. из Румынии и 35 тыс. из Польши и Литвы¹. Эти слова звучат не очень убедительно, потому что написаны в тюремной камере, а также потому, что цифры выглядят совершенно фантастические. Тем не менее, сама мысль о необходимости исправить вековую несправедливость и вернуть на историческую родину всех изгнанных сынов Крыма продолжала свой ход. Ее подхватили, конкретизировали и попытались осуществить лидеры партии “Милли Фирка”, поверивших в большевистский лозунг об освобождении всех угнетенных классов и народов. В обвинительном заключении по делу этой организации, составленном 7 декабря 1928 г., сказано: “С установлением власти большевиков и привлечением татар к советскому строительству требование о выделении земли для реэмигрантов из Турции и Румынии становится одним из главных”².

Впрочем, вопрос о Турции вскоре отпал, главным образом, из-за противодействия кемалистов. Отпало предложение и о переселении татар из внутренних районов России, Литвы, Польши. Страной исхода осталась одна Румыния, хотя в качестве “привеска” иногда упоминалась и Болгария. Вопрос активно обсуждался на всекрымских беспартийных совещаниях 1921 и 1922 годов, на заседании татарского бюро обкома партии. После долгой и настойчивой борьбы национал-коммунистов и миллифирковцев удалось убедить, как казалось и партийно-советское руководство Крымской автономной республики. Так, в конце 1924 г. при подготовке плана работы обкома партии было предусмотрено обсудить вопрос “О реэмиграции татар из Румынии в Крым”. Для этого необходимо было изучить фактический материал и заготовить решения по восьми параметрам.

¹ Последняя рукопись Сабри Айвазова. Дело партии “Милли Фирка”. Из серии “Рассекреченная память”. Крымский выпуск, т. 1 / составитель А.В. Валякин, Р.И. Хаяли. – Симферополь, 2009. – С. 45.

² Там же. – С. 162–163.

В частности, количество предполагаемых реэмигрантов, сколько им понадобится земли, план расселения, сколько требуется финансовых средств для реэмиграции и за чей счет¹.

Постепенно вопрос перешел в практическую плоскость. В январе 1925 г. на заседании президиума ЦИК Советов Крыма. С докладом о реэмиграции из Румынии и Болгарии выступил нарком юстиции Р. Ногаев. Состоящее из семи пунктов решения предлагает: “Возбудить перед ЦИК СССР ходатайство о разрешении выезда в Крым татар-эмигрантов из Болгарии и Румынии в первую очередь 20 тыс. душ [...]. Удовлетворить полностью из имеющегося в Крыму запасного фонда в первую очередь реэмигрантов-татар, забронировав за ними необходимое количество земли для первой партии в количестве 100 тыс. десятин [...]. Просить у ВЦИК долгосрочный кредит в 1,3 млн. для оказания материальной помощи реэмигрантам на первоначальное их обустройство и обзаведение необходимым инвентарем”. Наконец, было решено просить союзные ведомства обеспечить бесплатную перевозку реэмигрантов и их имущества из портов Румынии и Болгарии². Предусматривалось, что реэмигранты смогут селиться не только в степных районах, но и на ЮБК, для чего секретариат обкома 14 февраля 1925 года принял специальное постановление: “Ввиду острого недостатка земельного фонда на ЮБК от переселения воздержаться за исключением реэмигрантов из Румынии татар”³. Этот краткий, но многозначительный документ требует пояснений. В нем не названы те силы или лица, которые заявляли, что от переселения на ЮБК следует воздержаться. Сегодня мы имеем достаточно источников, чтобы раскрыть скобки и назвать поименно тех, которые стремились блокировать реэмиграцию крымских татар. К этому времени в центральных органах власти сформировалось своеобразное “еврейское лобби” выдвинувшее идею переселения в Крым “трудящихся евреев” из перенаселенных местечек западных областей и их превращение в сельскохозяйственных пролетариев. Не менее важной, чем социально-политическая, была вторая цель “еврейского проекта” – похоронить реэмиграцию. Главным идеологом начавшейся компании стал уроженец Симферополя Ю. Ларин (М.З. Лурье), пропагандист троцкистской теории форсированного строительства социализма, сверхцентрализации руководства экономикой и ликвидации ленинской “новой экономической политики”. Его пособниками и сообщниками были не менее одиозные фигуры: Я. Яковлев (Энштейн), ненавидимый миллионами крестьян-тружеников, теоретик насильственной коллективизации, вскоре ставший наркомом земледелия СССР, Г. Ягода – фактический руководитель всемогущей полиции ГПУ. В Политбюро ЦК эту группировку поддерживали Троцкий, Зиновьев, Каменев. Им противостоял председа-

¹ ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Д. 320. – Л. 261.

² ГААРК. – Ф. Р. – 663. – Оп. 1 – Д. 1921. – Л. 99.

³ ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Д. 378. – Л. 13.

тель Совнаркома Рыков, нарком земледелия РСФСР, в состав которой вошла и Крымская АССР, А.П. Смирнов; Сталин, по всей вероятности, колебался.

После немалой закулисной борьбы в верхах первая группа победила: уже 22 июня 1925 года президиум ВЦИК принял решение о передаче “Комитету по земельному устройству трудящихся евреев” (Комзет) почти 32 тыс. десятин земли, “удобной для заселения евреями из других частей СССР”. Однако ЦИК Крыма, по ходатайству Совнаркома автономной республики, обсуждать этот вопрос отказался, фактически не подчинившись центральной власти¹. Обкомовская газета на крымскотатарском языке “Ени Дюнья” сделала попытку апеллировать к “святому” имени Ленина, поместив статью в которой реэмиграция представлялась благодеянием советской власти: “Татарские беженцы (в Румынии и Болгарии – У. С.) думают одно: или вернуться в Крым, или погибнуть [...]”. Они надеются, что ученики отца угнетенных всего мира Ленина обратят на них внимание и пойдут на встречу их чаяниям². Комфракция ЦИК Крыма, во главе которого стоял Вели Ибрагимов, решила “[...] доказать в центре невозможность переселения евреев” из-за отсутствия “свободной земли”³. Сам Ибрагимов в газете “Красный Крым” заявил прямо: “евреи переселяются в Крым за счет коренного населения”⁴. Вскоре на крымском съезде Озет (Общество землеустройства еврейских трудящихся) на него с открытыми нападками обрушился главный лоббист проводимой компании Ю. Ларин, за что был вскоре наказан Центральной контрольной комиссией партии⁵. Еще раньше Крымский обком партии утвердил устав “Общества по реэмиграции и расселению крымских татар Коч-ярдым”, который фактически оказался соперником и антиподом ларинского “комзета”⁶.

Последствия этого противостояния стали самыми драматическими с начала 1928 года; когда Сталин решил форсировать коллективизацию сельского хозяйства и физически уничтожить оппозицию в национальных республиках. Вели Ибрагимов был арестован и после пародии на суд расстрелян (9 мая 1925 г.), сторонники реэмиграции репрессированы, а сама она была объявлена “происками контрреволюционеров” и “антисемитов”; на многие десятилетия о ней было запрещено даже вспоминать. Движение за реэмиграцию крымских татар с территории Румынии на историческую родину – в Крым, является ярким примером, иллюстрирующим мощную генетическую связь между диаспорой и материнским этносом, проявляющую себя на протяжении столетий и до настоящего времени.

¹ ГААРК. – Ф. Р-663. – Оп. 1 – Д. 368. – Л. 107.

² ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Д. 382. – Л. 219.

³ Там же. – Д. 462. – Л. 326.

⁴ Там же. – Д. 616. – Л. 24.

⁵ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф. 17. – Оп. 113. – Д. 606. – Л. 136.

⁶ ГААРК. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Д. 382. – Л. 93; Д. 378. – Л. 163.

Теперь остановимся на краткой демографической статистике региона в этот период. После Первой мировой войны в Добрудже насчитывалось 172 тыс. мусульман, причем в северных уездах Констанца и Тулча их было менее 34 тыс., а в южных Калиакра и Дуростор – около 130 тыс.¹

В сборнике статей “Добруджа – модель мультиэтнического и мультикультурного сожительства” приведены и другие данные, более точные, не только по лишь религиозному признаку, но и по национальному. В этой статье приведены официальные цифры переписи населения Румынии, произведенной в 1930 г. по каждому уезду. Вот эти данные: в уезде Констанца проживало 15,6 тыс. татар, в уезде Калиакра (главный город – Силистра) – 4,5 тыс., в уезде Дуростор – 2 тыс. и в уезде Тулча – менее 400 чел., всего 22,5 тыс., в то время как турок насчитывалось 155 тыс. Многократное увеличение турецкого населения может показаться фантастикой, если не вспомнить, что условия Бухарестского мира 1913 г. после поражения Болгарии во II Балканской войне к Румынии перешла южная часть Добруджи. Эта территория была населена преимущественно турками (всего 130 тыс.)². Правда, в 1940 г. Южная Добруджа вернулась в состав Болгарии. Поэтому 1956 г. показывает вновь резкое уменьшение численности тюрко-мусульманского населения в Румынии; татар насчитывалось 20718 чел., а турок – только 13909 чел.³

Описание функционирования крымскотатарской диаспоры на территории Добруджи было бы неполным без знания хозяйственной и культурной жизни народа (в XIX – первой пол. XX вв.). Переселение татар из Крыма (несколькими волнами) и Буджака сопровождалось хозяйственным освоением новых территорий, строительством сел и городов, дорог, развитием ремесла и торговли. Еще в средние века путешественники по Добрудже отмечали коневодство как основное занятие татар. Они здесь вывели новую породу “добруджанцев”, соединявших достоинства монгольских и арабских лошадей. В других местах провинции главным занятием было овцеводство. Природные богатства благоприятствовали этой отрасли. Татары акклиматизировали ангорскую пуховую козу, меринских и курдючных овец; разводили они также буйволов, верблюдов и быков, которые являлись главной тягловой силой. Кроме того, они – прежде всего овцы – давали шерсть на экспорт, а шкуры обрабатывались в местных ремесленных центрах.

К середине XIX в. Добруджа стала главным на Балканах центром отгонного скотоводства – богатые пастбища привлекали сюда пастухов из

¹ Râșnoveanu I. Op. cit. P. 259.

² Gheorghe L.D., Dumitrascu G. Scriitori turco-tătari de expresie românească. Un fel de a pune problema // Dobrogea – model de conviețuire multietnică și multiculturală / Coord. V. Coman. – Constanța, 2008. – P. 340.

³ Din istoria tatărilor. Contribuții istoriografice. Vol. 1 / Coordonatori Marian Cojoc, Erol Menadil. – Constanța: Editura NewLine, 2010. – P. 251.

Трансильвании, бывшей тогда в составе Австро-Венгрии, из Валахии и Молдовы. Из Трансильвании пастухи-моканы перегоняли сюда осенью многочисленные стада овец. Известно, что в середине XIX в. на зимних пастбищах Добруджи насчитывалось до одного миллиона овец. Со временем их стало меньше, так как часть отар стали перегонять в степные районы Крыма. Моканы нередко вступали в брак с мусульманским населением Добруджи и оставались здесь на постоянное место жительства. Они селились в городах Меджидие, Хыршова и Констанца, покупали большие земельные участки, так как земля была дешевой из-за эмиграции татар и турок. Новые землевладельцы имели стада по 5-6 тыс. овец и по 2 тыс. крупного рогатого скота. Работниками у них нередко были безземельные татары, имевшие репутацию отличных овцеводов. Высококачественная шерсть шла на экспорт в Турцию, Россию, Австро-Венгрию и Францию¹.

Во второй половине XIX в., когда были распаханы многие тысячи гектаров плодородных земель, выращивание зерновых культур на экспорт стало более выгодным занятием, чем традиционное животноводство. Эта тенденция стала ведущей еще и прежние века. Х. Иналджик в своей широко известной работе “Османская империя: Классический период” справедливо отмечает: “Справжньою житницею Стамбула стала Добруджа, ця нічийна земля середньовіччя, і там виникло сотні поселень, а в портах було споруджено державні зернові склади”².

Надо учитывать, что продукты и изделия местного производства не только шли в столицу империи; ими активно торговали на рынках Добруджи. Издавна большую славу приобрела ярмарка под названием Панаир в селении Карасу (Меджидие). После Крымской войны немецкий натуралист Вютцер посетил провинцию и побывал на этой ярмарке. Он отметил, что здесь собралось до 10 тыс. торговцев со всех концов Османской империи: из Смирны, Адрианополя и других городов. Среди них были представители разных наций – евреи, греки, армяне, арумыны (македонские румыны) и, разумеется, турки и татары. Еще больший размах приобрела торговля после строительства железной дороги от Дуная до Констанцы в 1860 г., которая соединила речной порт Чернавода с морским. Очевидец, побывавший на ярмарке, отмечал, что сюда привезли ром из Америки, ткани и вина из Франции, муку отличного качества из Одессы. “Татары, – пишет он, – больше всего продавали скот – коней, овец, коз, крупный рогатый скот, а также шерсть и кожи”³.

Что же касается хозяйственного развития Добруджи в 1913–1940 гг., отметим, что некоторые представления об этом дает впервые вводимый в

¹ История Румынии / Коорд. И.А. Поп, И. Болован. – М.: Весь мир, 2005. – С. 447–448; Ilie A. Op. cit. – P. 41–42.

² Иналджик Г. Османська імперія: Класична доба 1300–1600 / Пер. О. Галенка. – К., 1998. – С. 157.

³ Ilie A. Op. cit. – P. 131–139.

научный оборот источник, описавший жизнь сельчан 1920-х гг. в южной части уезда Констанца на границе с Болгарией. Сельский врач дает информацию о различных аспектах санитарного, хозяйственного и бытового состояния своей округи, в которую входили 11 деревень, причем кроме румын здесь жили татары и турки (в небольшом количестве). Их материальное положение было лучше, чем в других местах Добруджи. Некоторые семьи, в том числе татарские, владели участками земли до 60 га, отарами овец в 3–4 тыс. голов, тягловым скотом и необходимым сельскохозяйственным инвентарем¹.

Из сказанного видно, что татары Добруджи являлись прекрасными скотоводами, земледельцами и торговцами, превратившими область в цветущий оазис.

Постепенно в Добрудже наряду с сельским хозяйством и торговлей развивается промышленность, раньше всего пищевая строительная, горнодобывающая. Что касается последней, то в крае издавна добывали камень, главным образом гранит для покрытия дорог. Возле Мачина существовало до десятка крупных карьеров, дававших материал отличного качества на экспорт. Этим гранитом покрывались улицы в таких городах как Бухарест, Киев, Одесса, Марсель².

Экономическое развитие края ускорилось после доведения железнодорожной ветки до столицы и открытия сквозного движения по линии Бухарест – Констанца. Это стало возможным после строительства мостового комплекса Чернавода-Фетешть в 1890–1895 гг. Он на то время считался самым протяженным в Европе и состоял из двух мостов: одного – через Дунай длиной 750 м, другого – через рукав реки длиной в 420 м. Его строительство, длившееся пять лет обошлось в 35 млн. лей; современники отмечают, что в строительстве активно участвовали и татары³.

Несколько позже здесь, в Чернаводе, был построен нефтеперерабатывающий завод “Колумбия”, производивший 10 тыс. вагонов горючесмазочных материалов в год. Сырье к нему поступало по нефтепроводу Байкой-Чернавода, вскоре продолженного до Констанцы (общая длина более 300 км) Румыния, таким образом, стала первой и единственной страной в Европе (за исключением России) с развитой нефтедобывающей и нефтеперерабатывающей промышленностью⁴.

Ранее говорилось о том, что еще во времена Османской империи турецкими властями поощрялась колонизация территории Добруджи, куда в отдельные периоды переселяли не только турок и татар, но также и другие

¹ Pop A. Aspects de la quotidienne dans le departement de Constantza (1925): temoignages inedits // Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală / Coord. V. Coman. – Constanța, 2008. – P. 190–192.

² Dobrogea – model de conviețuire multiethnică și multiculturală / Coord. V. Coman. – Constanța, 2008. – P. 259.

³ Ilie A. Op. cit. – P. 38–39.

⁴ Ibidem. – P. 88.

народы – русских, болгар, немцев и т.д.¹ Их расселяли в уже существующих поселениях, либо основывали новые. Так, к примеру, для решения вопросов, связанных с приемом и размещением крымских переселенцев, султан Абдул Меджид издал декрет от 2 сентября 1856 года, по которому начиналось строительство города на месте селения Карасу. Согласно султанскому указу, предполагалось в короткие сроки построить жилье и социально-религиозную инфраструктуру (административные здания, водопровод, рынок, мечети) для расселения 50 тыс. татар из Крыма. Однако недостаточное финансирование и направление части эмигрантов в Анатолию не оправдали надежд. Спустя десять лет число домовладельцев-иммигрантов в Меджидие едва превышало 2 тыс. или всего около 10 тыс. душ переселенцев².

Большой ущерб городу нанесла война 1877–1878 гг. В докладе румынского генштаба министру иностранных дел говорилось, что после войны “Меджидие являет собой не более, чем куча руин”. Скоро, однако, уже при новых властях, город возродился: к 1880 г. были построены новые лавки, торговые склады, возобновились ярмарки (проводились дважды в год), вновь заработал еженедельный базар. Главные товары местного производства были зерно, скот, лошади, шерсть, одежда и др. К концу века в городе функционировали 6 мечетей, из них одна – на государственном содержании. При самой большой, носившей имя султана Абдул Меджида (она и сегодня существует) – открылась кораническая школа.

В муниципальном совете большинство составляли татары, а на посту мэра города до конца XIX века пребывали Зекерия Заит, Абдул Керим и Кемал Аджи Амет. Именно они сделали многое для того, чтобы превратить город в процветающий торговый и культурный очаг крымских татар в Добрудже. Нельзя, однако, умолчать и о том, что Меджидия сильно пострадала во время немецко-болгарской оккупации в 1916–1918 гг.³

По данным Г. Акмоллы и С. Омер всего в Добрудже было 51 населенных пункта, жителями которых являлись крымские татары. Села имели крымскотатарские названия. Примером является коммуна Альбешть, расположенная в южной части Добруджи, включающая 6 населенных пунктов. Все села прежде носили татарские названия (Акбаш, Сарагиол, Кадыкой, Кобиши, Делуруж, Кераджи). Теперь татар мало, названия романизованы. Так, к примеру, в селе Акбаш – прежде жили только татары, теперь их осталось 8 семей⁴.

¹ История Румынии. Указ. соч. – С. 447.

² Karpat K. Urbanismul ottoman: emigrația din Crimeea spre Dobrogea și întemeierea orașului Medgidia // Tătarii în istorie și în lume / Coord. Tahsin Gemil. – București, 2003. – P. 210.

³ Coman V. Unele considerații privind turco-tătarii din Medgidia la sfârșitul secolului al XIX-lea // Din istoria tătarilor. Vol. 1. – P. 18–25.

⁴ Akmolla G, Omer Ş. Monografia comunei Albești. – Constanța: NewLine, 2007. – P. 6, 8.

Вместе с постройкой дома иммигранты из Крыма возводили в каждом селе три жизненных символа: колодец, мечеть и школу¹. Духовности, нравственности и образованию уделялось немалое внимание.

Так как, о развитии образования, культуры, науки крымскотатарской диаспоры в османскую эпоху речь велась выше, подробнее остановимся на румынском периоде. В 21-ой статье “закона об организации Добруджи”, от 09.03.1880 г. говорилось: “В г. Бабадаг будет основана мусульманская семинария для подготовки настоятелей мечетей с преподаванием им основ права согласно мусульманской религии. Школа будет находиться на государственном содержании”.

Вместе с тем румынские власти способствуют открытию школ в разных городах и селах. Уже в январе 1879 г. торжественно открылась мусульманская школа в Констанце. Еще раньше подобная школа заработала в Мангалии. Вскоре двери открыли школы в селах Топрансар, Османфакы, Гелинджик, Азаплар, Османча. Рядом с румынами детей обучали и учителя тюркских национальностей. В 1904 г. в уезде Констанца насчитывалось 75 начальных школ, в т.ч. 5 городских (в Констанце, Меджидие, Чернаводе, Хыршове), в которых обучалось 2,5 тыс. детей при 79 учителях. В 1886 г. открылась неполная средняя школа, которая состояла из подготовительного класса, 4 классов начального образования и 3 гимназических. Преподавание шло на турецком языке. Изучались также румынский, арабский и персидский языки. Обучение было бесплатным, за счет муниципалитета. Учебники тоже были бесплатными, привезенными из Турции. Некоторые преподаватели тоже оттуда. В 1907 г. подобная школа открылась в Меджидие, она была названа в честь бывшего мэра Кемаль Эфенди. Кроме того, в трех городах – Констанце, Тульче и Меджидие функционировали турецкие гимназии. Преподавательский состав содержался за счет бюджета. В 1909 г. директором гимназии в Констанце был поэт Мехмет Ниязи².

В 1891 году в Бабадаге была основана педагогическая семинария (духовно-педагогическое училище), задачей которой являлась подготовка духовенства и преподавателей для конфессиональных школ. В 1901 году, в связи с сокращением учащихся из-за эмиграции турок и татар – перенесена в Меджидие, ставшую отныне духовным центром мусульманской общины в Добрудже. Семинария имела 8 классов. Уставом школы продолжительность срока обучения регламентировалась 8 годами. Директором был румын, но его заместителем по учебной части всегда оставался мусульманин. Кроме школьного здания были также общежитие и мечеть, где шли практические занятия. В 1907 г. при семинарии был открыт интернат на 70 ребят,

¹ Ibid. – P. 10.

² Georgehe L. D. Aspecte privind afirmarea intelectuală a turcilor și tătarilor din Dobrugea, în perioada 1878–1914 // Din istoria tătarilor. Vol 1. – Constanța, 2010. – P. 37–40.

куда приезжали учиться со всех концов Добруджи. Общие предметы в училище велись на румынском языке, а такие как Коран, история религии, церковная музыка и османская история – на турецком и арабском. Семинария обеспечивала высокий уровень подготовки выпускников, ее ставили как образец и в Турции. Она стала кузницей подготовки татарско-турецкой интеллигенции Добруджи. Это, в свою очередь говорит о высокой квалификации учителей семинарии, среди которых можно отметить следующих: Хашим Вели, Али Ходжи Мустафа, Энан Яхья и Демирджан Эфенди. Школу в 1913 г. посетил король Карл I, который наградил директора и ряд учителей медалью “За доблестный труд”. В том же году в стамбульской газете “Икдам”, профессор тамошнего университета Али Кемал напечатал статью, в которой отмечал отличную подготовку выпускников училища. Историки отмечают постоянное внимание государства к работе семинарии: трижды принимались специальные декреты на сей счет (1904, 1925, 1928 гг.)¹.

Главными организаторами учебного заведения являлись – общественный деятель, доктор Ибрагим Темо и татарский поэт Ниязи.

Темо (1865–1945), по происхождению албанец, в 1903 г. вернулся в Добруджу из Парижа с дипломом врача. Основал в Хыршове школу, затем переведен в Констанцу. В течение 15 лет (1908–1923) преподавал в семинарии. Был избран в сенат – верховную палату румынского парламента. Добился открытия школ для девочек и стипендий в вузы для мусульман из 4 уездов.

В конце XIX в. доктор Темо создал в Добрудже филиал революционно-реформаторской организации младотурков “Единение и Прогресс”. Наибольшие ячейки были в Меджидии и Констанце. Задача – просвещение народа, пропаганда революционных идей. Среди ведущих деятелей: татарин Али Риза Кырымзаде, бывший офицер османской армии, Кемаль Аджи Амет, мэр Меджидии, а также муфтий Хусейн Авни Шевки и Махмут Челеби, позже избранный в румынский парламент.

Ниязи (1878–1931) – выпускник Стамбульского педагогического института. После 2 коротких пребываний в Крыму вернулся в Констанцу. В 1906–1916 гг. преподавал в школе для татар турецкий язык и литературу, историю Османской империи и религиоведение. С 1910 г. директор этой школы, а в 1916 г. – перешел в семинарию. В 1909 г. Ниязи издавал газету “Добруджа Садаси”, затем еженедельник “Тесвик” (9.06.1910 – 16.03.1911). С февраля 1914 по 15.08.1916 г. в Меджидии дважды в неделю выходил “Ишык” (всего вышло 70 номеров). Редактором вначале был Темо, затем Ниязи.

Ниязи входил в созданный Темо филиал революционно-реформаторской организации младотурков “Единение и Прогресс”. В 1909 г. он

¹ Ilie A. Op. cit. – P. 69–70; Râşnovanu Op. cit. – P. 260; Georghel D. Op. cit. – P. 41–44.

создал в Констанце “Всеобщий союз за просвещение народа” с филиалами в Меджидии и Хыршове. Всего было около 250 членов, их орган – газета “Добруджа Седаси”. Спустя 2 года он же создал “Ассоциацию выпускников семинарии в Меджидие”¹.

Подводя итоги к статье можно сделать следующие выводы: на протяжении столетий основным местом расселения крымских татар на территории современной Румынии являлась Добруджа. Заселение Добруджи татарами началось в эпоху Золотой орды, активизировалось в османский период, особенно после аннексии Крыма Российской империей и проводимой ею этнодемографической политики.

Рассеивание крымских татар в странах черноморского бассейна имело противоречивые последствия: для Крыма и его коренного народа являлось трагедией, поскольку привело к деппопуляции и резкому уменьшению удельного веса татар в структуре всего населения Крыма, которое пополнялось за счет переселенцев. Кроме того – оказало негативное последствие на экономическое, хозяйственное, культурное развитие региона, так как страна лишилась трудолюбивого населения. С другой стороны, те области, куда переселялись крымские татары, в том числе Добруджа, получили дополнительный импульс к ускорению хозяйственного, культурного и прочего развития. Следует также обратить внимание на обратное воздействие новой среды обитания на обычаи, нравы и хозяйственный уклад переселенцев; не только они сменили природу, но и природа меняла их. Однако, несмотря на новые качества, крымские татары сумели сохранить чувство единства с родиной, с Крымом – символическая и реальная связь с которым не рвалась, она выдержала вековое испытание. “Ешил ада” оставался в душах переселенцев далекой и прекрасной Родиной.

¹ Georghel. D. Op. cit. – P. 45–53.

Е.Г. Циганкова

ОРІЄНТАЛІСТИКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ НАУКИ

Як відомо, теоретичні засади історії науки були сформульовані В.І. Вернадським і ним же з'ясоване її місце і роль в системі знань. Головним методом історико-наукового дослідження він називає комплексний метод, який передбачає вивчення предмета з точки зору сутності самого предмета, а також з точки зору історичної. Цей метод потребує використання широкого діапазону фактичного матеріалу, що включається в дослідження. Співставлення фактів з різних галузей знання підказує нові шляхи рішення поставлених завдань і призводить до отримання принципово нових результатів, а іноді відкриває нові напрями досліджень. Вчений відводив історії науки особливе місце в системі знань, виробив вимоги до історико-наукового твору, визначив особливості різних жанрів. Він вказував, що історія науки є засобом аналізу еволюції наукових уявлень людства про світобудову і тим самим містить в собі потенціал прогнозування подальшого розвитку науки. Він писав: “Изучение многочисленных и разнообразных фактов сюда относящихся, крупных и малых, очевидно может дать нам общие черты, можно выяснитъ причины и условия, при которых происходит регрессивная переработка научного мышления и научного мировоззрения... этим путем мы можем подходить к выяснению законов научного мышления”¹.

Вернадський будував теорію на матеріалі природничих і точних наук і адресував її науковцям відповідних галузей; проблеми сходознавства не входили в коло його інтересів – він розглядав науку як цілісне явище. Це означає, що вивчення Сходу і східної науки також потребують застосування історико-наукових методів.

Ця думка була втілена у власній творчості сучасником і однодумцем першого президента УАН Д.О. Граве – математиком зі світовим ім'ям, одним з засновників УАН, фундатором і керівником великої алгебраїчної школи. Граве виходив з того, що в основі математики або механіки лежать завдання, які в давнині ставила перед людством життєва практика. З часом вони ускладнювалися і ставали певними теоретичними положеннями.

¹ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981. – С. 75.

Отже, вивчаючи нагальну проблему сучасної йому науки, він намагався відшукати її витoki в працях вчених стародавнього і Середньовічного Сходу. Розглядаючи те чи інше питання, він з'ясовував його місце в загальній схемі розвитку проблеми і простежував послідовність відкриттів, характеризував авторів – творців теорії і тим самим з'ясовував внутрішню структуру її розвитку. В процесі досліджень він довів, що математика середньовічного Сходу, яка згідно з розхожою думкою нібито була лише інтерпретатором грецької, не відповідає дійсності, і що арабська математика і механіка багато у чому зробили свій внесок в науку.

Через півстоліття цю думку ще раз підтвердила Г.П. Матвієвська: “Еще в начале XIX в. сведения, которыми располагали историки науки, были предельно скудны и обрывочны, в результате чего сложился объективно неверный взгляд на роль ученых стран ислама в развитии точных наук: зачастую ее сводили только к сохранению и передаче в Европу достижений древнегреческой и индийской математики. Успехи арабистики в XIX в. вызвали постановку вопроса об изучении восточных рукописей астрономического и математического содержания”¹.

Пошуками витоків проблем сучасної йому математики пояснюється багаторічний інтерес Д.О. Граве до арабської науки, свідоцтва якого зберігалися в його творах, як виданих, так і тих, що досі лишаються в архівних фондах. Він отримав ґрунтовну класичну освіту, володів багатьма мовами, зокрема латиною, грецькою, давньоєврейською і ретельно вивчав арабську, щоб в оригіналах читати середньовічні арабські рукописи. Вже у 1921 р. він звернувся до спільного зібрання УАН з пропозицією створити “Комісію для перекладів і коментування праць арабських математиків і астрономів”. Він писав: “Всем известно, что арабский народ внес после греков яркую страничку в историю математики и астрономии, но к глубокому сожалению из-за недостаточного знания арабского языка среди ученых Европы малая часть рукописей, хранящихся в различных музеях, зарегистрирована, но еще меньшая переведена на европейские языки. Большинство из этих переводов весьма плохи и извращают мысль оригинала. А причина этому, что переводчики не специалисты в области математики. Комиссия, которую я предлагаю, ставит себе благородную цель вызвать к жизни те сокровища математической науки, которые лежат под спудом”².

На жаль, скрутні політичні і економічні обставини в країні не дозволили втілити в життя цей задум, хоч він знайшов підтримку академіків.

Інтерес до історичних аспектів математики проявився в багатьох його працях, зокрема, у складених ним начерках про життя і творчість відомих

¹ Матвиевская Г.П. Учение о числе на средневековом Востоке. – Ташкент, 1967. – С. 76.

² Граве Д.А. До спільного зібрання академіків. Прот. № 85 Спільного засідання УАН 15 лютого 1921 р. // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 25197. – Арк. 2.

вчених для енциклопедичного словника Ф.А. Брокгауза і І.А. Єфрона, в “Енциклопедії математики” (К., 1912), присвяченій начерку сучасного йому її стану, вміщено багато історичних екскурсів, зокрема викладення рівнянь у радикалах починає з найстарішого рішення в єгипетській книзі Амеса (1700 р. д.н.е.) і доводить, що рівняння другого ступеню вирішувались грецькими і арабськими математиками, третього і четвертого у XVI ст. – італійськими вченими Ферро, Тартілья, Кардано та ін., і простежує далі аж до XIX ст. акцентує на ступень просування вперед до нових результатів.

Пошуками витоків багатьох проблем сучасної математики пояснюється довготривалий і глибокий інтерес до арабської науки. Хоча комісію, про яку йшлося вище, створити не вдалося, було запропоновано для перегляду відомих астрономічних таблиць “Зидж” створити групу з Т.Г. Кезми, А.Ю. Кримського, Ізраїльсона, А.М. Кагана. Тим часом вчений сам вивчав арабську мову, складав для себе словник, досліджував сучасну арабську математику¹, зокрема інтерпретацію засобу вичислення наближеного значення коріння x у рівнянні $f(x)=0$, відомого як “правило *regula falsi*”. Ця задача звернула на себе його увагу тому, що засіб відшукування правильних чисел за допомогою довільно обраних, відомим був ще в давнині, а в Європу прийшов від арабів².

В “Исторических заметках” він стверджує, що передумови теорії ірраціональних чисел Дедекінда мали місце вже у Евкліда, що “правило *regula falsi*” було відомо ще в середньовіччя. У арабів воно мало назву “арифметика двох помилок”³. Також відмічає, що відома задача про 15 мусульман і 15 християн і мнемонічний вислів її рішення були відомі арабам, тобто суттєво раніше, ніж прийнято зазвичай вважати.

Є підстави думати, що Д.О. Граве опрацюював окремий твір про математику старих часів⁴. Рукопис, що зберігається в особистому фонді вченого, відноситься до 1933 р. і є своєрідним збірником стародавніх задач і присвячений пошукам їх подальшого розвитку у працях послідовників аж до сучасності.

Цикл праць Граве присвятив питанням історії механіки, в яких знов таки приділяв увагу проблемі походження теоретичних задач з практики, а історико-науковий метод послуговував йому для з’ясування внутрішньої логіки розвитку науки. Його “Основной курс механики”⁵ (рукопис датується

¹ ІР НБУВ. – Ф. XX. – Спр. 91.

² Граве Д.А. Правило *regula falsi* в сучасних арабських підручниках арифметики // Там само. – Ф. XX. – Спр. 32046. – Арк. 1–2.

³ Граве Д.А. *Historische Bemerkungen* // Зап. фіз.-мат. відділу ВУАН. – Т. 1. – Вип. 4. – К., 1925. – С. 6–7.

⁴ Граве Д.А. Арифметика древних // ІР НБУВ. – Ф. XX. – Спр. 61. – Арк. 1–80.

⁵ Граве Д.А. *Основной курс механики*. Кн. 1. Основы общей механики // Там само. – Ф. XX. – Спр. 3. – Арк. 1–160.

ся 1921 р.) вміщує величезний історико-науковий матеріал. Значне місце відведено тим розбіжностям, які виникають із співставлення результатів, що одержані математичним шляхом, і тою картиною, яка існує в практичній діяльності. Необхідність подолання розбіжностей і наближення до дійсної природи явищ і є наближенням до дійсної природи явищ – такий є історичний шлях розвитку науки.

В процесі історичних пошуків, – відмічає автор, – досить часто відкриття, зроблені одним вченим, забуваються, а потім знов повторюються іншими. Звідси походить ще один аспект досліджень – створення “пам’яті науки” – особливої ланки в системі знань, необхідної для пришвидшення наукового процесу.

Загальні положення про комплексність наукового дослідження рівною мірою відносяться і до орієнтальних студій, навіть в такій, здавалося б, статичній галузі як історія Стародавнього Сходу. У другій половині XIX ст. світова біблієстика опинилася в центрі уваги вчених у зв’язку з тим, що успіхи археології, розшифрування клинописного ієрографічного письма поставили під сумнів багато добре відомих фактів з Старого та Нового заповітів, які давно вже набули значення непорушних догматів. Все це потребувало ретельного вивчення, осмислення і пояснень. Не стояла остронь тих процесів і Київська духовна академія, яка протягом свого існування була осередком богословського знання і просвіти південного регіону країни.

Невід’ємною частиною бібліології є історія стародавнього Сходу, а протягом століть єдиним або майже єдиним першоджерелом її вивчення лишалася Біблія, тексти якої були канонічними. Співставлення їх з археологічним матеріалом викликало безліч запитань і нарешті переросло в окремий науковий напрям. “Развалины Вавилона, Сирии, Палестины, Египта стали разрешать загадки культурно-базовых особенностей не только умерших, но и живых. В частности, и в нашем отечестве, оказавшемся благодаря духовному братству с Византией в духовном родстве, с Древним Востоком, стали понимать, что и наша культура не чужда культуре Древнего Востока”¹. Східна імперія поєднала в собі багату культурну спадщину різних народів і передавала їх долі. Ось чому ті ж самі літературні пам’ятники часто зустрічаються в слов’янському, коптському, ефіопському, вірменському, сирійському варіантах. Вивчення Сходу у КДА значно поживалося після організації при ній Церковно-археологічного товариства у 1872 р., завданням якого було збирання і зберігання пам’яток церковної старовини, а також наукова розробка церковної історії та археології. Деяко пізніше до учбових програм вітчизняних духовних академій було введено предмет церковної археології.

Друга половина XIX і початок XX століть були епохою великих наукових відкриттів, що торкалися Стародавнього Сходу, і швидкого накопи-

¹ Введенский Д. Древний Восток (К вопросу об изучении его истории) // Богословский вестник. – 1916. – № 7–8. – С. 468–469.

чення історичного матеріалу. Людству відкрилися світові великі монархії давніх часів – Ассирія, Вавилон, Елам, Персія, країна Хетів, Урарту. Значно змінилися і вимоги до історичних досліджень. Археологічні розкопки на руїнах старовинних міст Месопотамії і Ніневії відкрили безліч пам'ятників і письмових джерел, на основі яких виникла нова наука “ассирология”, яка змушувала переглянути сталі уявлення про історію Стародавнього Сходу. З одного боку низка біблійних фактів підтвердилася, проте інші викликали запитання. Деякі дослідники почали вважати клинописне письмо єдиним достовірним джерелом і заперечували Біблію, однак скоро з'ясувалося, що й клинописні джерела потребують перевірки.

У 1896 р. в “Трудах КДА” з'явилася праця М.М. Дроздова¹, присвячена цьому дискусійному питанню. Водночас інший професор КДА С.А. Песоцький видав низку невеликих за обсягом монографій, кожна з яких присвячено окремим темам: про історичний характер Моїсеева сказання про створення світу, про свідчення асиро-вавилонських клинописних джерел про створення світу, про початок Вавилону і ін. Автор проаналізував текст знайденої у Ніневійській бібліотеці царя Ашурбаніпала асиро-вавилонської легенди про створення світу, гріхопадіння, потоп, вавилонське стовпотворіння і порівнював їх з Біблією. Інше дослідження здійснив Н. Глубоковський, який співставив хронологічні свідчення Біблії з даними науки². Він накреслив хронологічні таблиці, в яких подав датування з єврейського тексту, самарянського П'ятикнижжя і грецького перекладу LXX і виявив таким чином суттєві розбіжності. Автор порівняв і зі свідченнями асирійських розкопок і, нарешті, з астрономічним хронографом Птолемея і дійшов до висновку, що таким чином деякі факти історії Ізраїлю можливо датувати з високою точністю.

Таким чином на рубежі століть у КДА виникла наукова школа, яка поєднувала вивчення Біблії з урахуванням досягнень археології, що дозволяло зовсім інакше побудувати уявлення про історію стародавнього Сходу. Визнаними лідерами цієї школи був учень І.О. Олесницького доктор богослов'я В.П. Рибинський та його учень В.Ф. Іваницький.

Рибинський мав свою точку зору на проблему і вважав, що Біблія не боїться протистояння з наукою, оскільки не торкається питань наукових і не має на меті розкривати тайни природи, не дає ніякої політичної або соціально-економічної теорії, ...“священники учат нас познанию Бога, Его отношению к нам и наших к Нему обязанностей”³. Серед численних праць Рибинського головною є велике монографічне дослідження “Сама-

¹ Дроздов М.Н. К вопросу о соглашениях библейских свидетельств с данными ассириологии // Труды КДА. – 1896. – Август. – Кн. VIII. – С. 490–533.

² Глубоковский Н. Хронология Ветхого и Нового Завета // Там само. – 1910. – Июнь. – С. 239–270; Июль-август. – С. 375–408.

³ Рыбинский В.П. О Библии // Труды КДА. – 1903. – Т. 1. – С. 376.

ряне”¹ – фактично, перший у вітчизняній літературі твір про етнос, який він визначив як “народность, образовавшуюся в VIII–VI в. до Р.Х. на территории разрушенного ассирийцами израильского десятиколенного царства”². Ця праця за всебічністю та глибиною є класичним зразком історично-наукового підходу до вивчення проблеми: проаналізовано витoki виникнення релігійної спільності, особливості вірувань, порівняно самарян і караїмів, простежено їхню історію аж до кінця XIX ст., наведено зразки самарянської писемності і стан наукових уявлень.

Самарянські праці наукового характеру створювались у період розквіту арабської культури. У XIII ст. існував інтерес до медицини, астрономії, філософії, філології. Декілька праць було написано у Дамаску: коментар Садаки ібн Мунгажи до афоризмів Гіппократа, його ж “Заметки про медицину”, в яких описано симптоми різних хвороб, подано трактат про назви простих цілющих засобів; самаряни створили словники самарсько-єврейської і арабської мови, а також граматики. Дослідження Рибинського і нині є цінним джерелом для вивчення історії Стародавнього Сходу.

Учнем і послідовником Рибинського був В.Ф. Іваницький. Він не лише продовжив традицію свого наставника а й розробив власний метод дослідження. На його думку, “задача истории состоит не в том только, чтобы изобразить известное явление, но чтобы и понять его, т.е. прежде всего объяснить его происхождение, показать условия его возникновения”³.

Подібну думку висловлював і Вернадський, який писав, що “развитие научной мысли находится в теснейшей и неразрывной связи с народным бытом и общественными установлениями – ее развитие идет в сложной гуще исторической жизни, и лишь долгим усилием научной работы и исторического творчества могут быть в хаосе прошлого отысканы основания, которые поддерживают современные научные построения, те корни, которые дадут ростки в будущем развитии научных исканий”⁴. Хоча слова ці мають безпосереднє відношення до природничих наук, вони справедливі до будь-якого історико-наукового дослідження.

В. Іваницький заявив про себе виходом фундаментальної монографії “Филон Александрийский”⁵, яка одразу поставила його на один щабель з видатними діячами європейської науки. Автору довелося провести вели-

¹ Рыбинский В.П. Самаряне. Обзор источников для изучения самарянства. История и религия самарян. – К., 1913. – XXVI+550+30+IV с.

² Там само. – С. 130.

³ Иваницкий В. О происхождении иудейского эллинизма Александрии // Труды КДА. – 1912. – Февраль. – Т. 1. – С. 253–269.

⁴ Вернадский В.И. Очерки по истории естествознания в России в XVIII столетии // Вернадский В.И. Труды по истории науки в России. – М.: Наука, 1988. – С. 63.

⁵ Иваницкий В. Филон Александрийский. Жизнь и обзор литературной деятельности. – К., 1911. – VIII+605 с.

чезну пошукову роботу, щоб спираючись на уривки відомостей відтворити хронологію його життя, зібрати та встановити автентичність його творів. Український вчений розглянув іудейські елементи світогляду Філона і піддав аналізу таке складне явище світової культури як іудейський еллінізм. В наступних творах “Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантина и их значение для науки Ветхого Завета”¹, “К вопросу о рехавитах”², “Письмо Аристее к Филократу”³ автор широко використовував комплексний метод досліджень, аналізуючи лінгвістичні, палеографічні особливості, існуючу літературу, відомості з історії, побуту та ін., що дало йому можливість довести автентичність документів або виявити їх підробку.

Плідність історико-наукового аналізу доведена часом. Так сучасний видатний тель-авівський історик Ш. Занд, використовуючи комплексний метод, пише: “...пребывание вне пределов специфической среды исследования и балансирование на разделяющих такие сферы границах иногда способствуют появлению нестандартного взгляда на вещи и позволяют обнаружить неожиданные связи между ними. Зачастую именно размышление “извне”, а не “изнутри” может обогатить историческую мысль, невзирая на все слабости, связанные с недостатком специализации и необычайно высокой степенью спекулятивности”⁴.

Склалося так, що перші спеціально спрямовані і підтримані на державному рівні історико-наукові дослідження розпочалися в Україні в повоєнні роки в галузях точних технічних і природничих наук. Вони мали на меті пошуки і встановлення вітчизняних пріоритетів і не мали жодного відношення до Сходу. В 70-х рр. у Києві з’явилась школа О.М. Боголюбова, знов-таки в галузі математики і механіки. Вона також не працювала у східному векторі, але виробила свої власні принципи добору і оперування фактичним матеріалом.

Розробка історико-наукової проблематики має значення лише тою мірою, в якій оснований на фактичному матеріалі. Вернадський з цього приводу писав: “Историк науки, как и всякий историк, имеет дело с процессом, совершавшемся во времени, и имеет задачей изучение только тех фактов и явлений, влияние которых уже проявилось. Он имеет дело с совершившимся процессом, а не с текущим явлением, в котором ни последствие, ни причина не вплелись в неуловимые для нашего взгляда формы”⁵. І далі:

¹ Иваницкий В.Ф. Иудейско-арамейские папирусы с острова Элефантина и их значение для науки Ветхого Завета // Труды КДА. – 1914. – Ноябрь-декабрь; окр. вид. – К., 1914. – 95 с.

² Иваницкий В.Ф. К вопросу о рехавитах // Там само. – 1915. – Май. – С. 39–69; окр. вид. – К., 1915. – 31 с.

³ Иваницкий В.Ф. Письмо Аристее к Филократу // Там само. – 1916. – Июль-август. – С. 153–198; Сентябрь-октябрь. – С. 1–37.

⁴ Зонд Шломо. Кто и как изобрел еврейский народ. – М.: Эксмо, 2011. – С. 64.

⁵ Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. М.: Наука, 1981. – С. 33–34.

розуміння науки як процесу обов'язково потребує пошуків витоків і коріння нового досягнення “ібо только при этом условия возможно понять новое: в старине всегда новизна слышится”¹. Отже, дослідження має спиратися на факти, які підводять до відомого результату; факти, відібрані за принципом їх значення для наступного розвитку, поєднуються в системі, що розглядаються з точки зору діалектики їх зв'язків.

Якщо не враховувати короткий відтинок часу з 1926 по 1933 рр., надто короткий, щоб залишити по себе фундаментальні історико-наукові твори² сходознавство в Україні як окремий науковий напрям фактично постало одночасно з набуттям нею статусу незалежної держави у 1991 р. Створений того ж року академічний інститут (Інститут сходознавства ім. А.Ю Кримського НАНУ) поставив за мету цілеспрямоване вивчення проблем Сходу. Україна стала суб'єктом міжнародного життя, долучилась до глобальних світових процесів. Чітко вимальовується Східний вектор зовнішньої політики. Тим самим зростає і актуальність історико-наукових досліджень проблем Сходу. “Географічна близькість, залежність від зовнішніх джерел постачання енергоносіїв, велика транзитна цінність, потреба в залученні іноземних інвестицій, наявність значної мусульманської громади, а також суттєвий потенціал України як впливової регіональної держави об'єктивно робить Схід зоною інтересів України, тобто сучасне сходознавство виконує важливу функцію в процесі державотворення і державної політики”³.

Основними напрямами досліджень орієнталістів сучасної України є історія, політологія, проблеми глобалізації і протистояння світовому тероризму, а також філологія, лінгвістика, культурні зв'язки, етнографія тощо. Важливе місце займають також питання розвитку і історії сходознавства в Україні.

В силу складності і неоднозначності історії нашої держави лишається багато питань щодо самого змісту поняття “сходознавство в Україні”, оскільки протягом століть вивчення Сходу не відокремлювалося від історичних досліджень в Росії взагалі і не існувало професії “сходознавець”, хоча об'єктивно поступово складався певний масив знань про Схід. Вивчення цього процесу тільки розпочинається і розпочинається з питання – ким були засновники української орієнталістики.

Отже, нагальним завданням стає створення корпусу наукових біографій; в наші часи зростає увага до особи, біоісторіографія стає однією з пріоритетних гілок сучасної історичної науки, однак сучасність вимагає

¹ Там само. – С. 256.

² Виключенням були монографії В. Левитського “Очерки истории хозяйственного быта народов древнего Востока” (Х., 1926), Б. Курца “Русско-китайские сношения в XVI–XVII столетиях” (Х., 1929) та ін.

³ Циганкова Е.Г., Кочубей Ю.М., Василюк О.Д. Передмова // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. словник. – К., 2011. – С. 24.

комплексного підходу до створення наукової біографії, ретельного вивчення системи діалектичних зв'язків, в яку треба включати умови зовнішнього середовища, тобто характер суспільного укладу, організацію наукової освіти, стан науки. Як писав Вернадський: “Развитие научной мысли находится в теснейшей и неразрывной связи с народным бытом и общественными установлениями – ее развитие идет в сложной гуще исторической жизни, и лишь долгим усилением научной работы и исторического творчества могут бить в хаосе пришлого отысканы основания, которые поддерживают современные научные построения, те корни, которые дадут ростки в будущем развитии научных мнений”¹. Ці слова Вернадського мають пряме відношення до істориків-сходознавців України: адже різні повороти в становищі самої держави в різні історичні періоди диктують необхідність ретельно розбиратися в проблемах внутрішнього і зовнішнього її положення.

На сьогодні пошук імен вчених і написання їх наукових біографій є важливим завданням співробітників Інституту, і дещо вже зроблено.

Дослідження історії вітчизняної орієнталістики через призму біографій дає автору більше свободи в композиції та інтерпретації матеріалу, робить його жвавішим і доступнішим читачеві. Водночас створення біографічної книги – важка і ретельна праця, для якої потрібне терпіння, вміння орієнтуватися у великому масиві науково-довідкової літератури, архівних джерел тощо, добре володіти технікою архівних пошуків і введення у науковий обіг невідомих нових матеріалів.

З точки зору “присутності” Сходу серед регіонів нашої країни перше місце займає Крим. Він і є епіцентром сходознавчих досліджень, він завжди притягував багатьох науковців з моменту приєднання до Російської імперії у 1783 р. Сходознавчими розробками, пов'язаними з вивченням кримських етносів, займалися як окремі дослідники, так і академічні установи, інститути, кафедри. І хоча в наші часи вже створено численні праці, існує значна література, однак тема не є вичерпаною і поповнюється новими дослідженнями.

Серед них звертає на себе увагу унікальна за масштабом багатотомна праця А.А. Непомнящего “Подвижники кримведения”, другий том якої присвячений саме сходознавству.² Автор пропонує читачеві дослідження, хронологічні рамки якого охоплюють період від часу приєднання Криму до Російської імперії до 30-х рр. ХХ ст. В роботі використовувались архівні матеріали, листування окремих осіб, щоденники і інші документи. Отже праця є синтезом широкого корпусу оприлюднених праць і тих, що зали-

¹ Вернадский В.И. Очерки по истории естествознания в России в XVIII столетии // Вернадский В.И. Труды по истории науки в России. – М.: Наука, 1988. – С. 63.

² Непомнящий А.А. Подвижники кримведения. Т. 2: Taurica Orientalia. – Симферополь, 2008. – 600 с. (Библиография кримведения. Вып. 12).

шилися у рукописах. Перед сучасниками розгортається галерея портретів кримознавців, характеристики їх діяльності і їх праць. Крім маститих вчених з світовою славою як А.Ю Кримський, В.А. Гордлевський, Г.Ю. Крачковський, О.М. Самойлович та ін. тут є відомості про забутих або невідомих – Ф.Ф Лашкова, І.О. Олесницького, Є.Ю. Спаську, П.А. Фалева і ін. Перед читачем розгортається широка панорама плінного процесу накопичення знань від свідчень перших пілігримів, яким був наприклад В.Ф. Зуев, до створення кримознавчих товариств, Ученої Архівної комісії під керівництвом А. Маркевича і кримознавчих комісій 30-х рр. ХХ ст., що залишилися не втіленими в життя. В книзі вміщені унікальні ілюстративні і архівні матеріали. В цілому виразно показані якісні зміни у вимогах до історичного твору: тепер він базується на поглибленому фаховому вивченні питань історії, мови побуту, фольклору і ін.

В історії нашої країни – не тільки УРСР, але й усіх республік, – був час, який досі не вивчений, хоча написано про нього багато, – а саме період сталінських репресій. Над з'ясуванням причин, логіки і сенсу кривавого терору тих років дискутують письменники, історики, політики, філософи. Для дослідників цей період означає надзвичайну складність задачі. Основні документи знаходяться в архівах спецслужб, які відкриті, але частково, а часто недоступні, люди знищені, їх твори забуті. Тільки вивчаючи проблему комплексно, можливо дійти якогось реального знання.

В сферу кримознавства входить діяльність науковців самого кримськотатарського народу: проблема потребує вивчення не тільки зовні, але й “з середини”. Прикладом такого біографічного дослідження є монографія, присвячена поету-класику кримськотатарської літератури, відомому вченому-тюркологу і громадському діячеві Бекіру Чобан-заде¹. Він належав до такого часу, коли тоталітарна політизація і ідеологізація інтелектуального життя, як інструмент державної політики, нищили найменші прояви вільної думки, фізично усували творчу інтелігенцію і її твори. Тому сучасний історик науки змушений використовувати комплексний метод, про що мова йшла вище, а саме, враховувати загальний духовний клімат, особливості епохи, оточення, без чого створення наукової біографії неможливо.

Ситуацію влучно окреслив автор книги. Він писав: “Бекир Чобан-заде как по объективным причинам – отсутствие документальных источников, недоступность архивных материалов, многолетнее замалчивание в научной литературе, так и по субъективным соображениям... постепенно превратился в легендарную личность, одну из главных фигур национальной мифологии. Ныне это, образно говоря, знакомый незнакомец – его имя на устах у всех, поэзию знают младшие школьники, стихи печатает массовая пресса, переводят и перепечатывают литературные и научные труды, но

¹ Урсу Д.П. Бекир Чобан-заде. Жизнь. Судьба. Эпоха. – Симферополь: Крым-учпедгиз, 2004. – 276 с. с илл.

его подлинная жизнь изобилует лакунами, датировка событий противоречива, авторы, пишущие о нем, вновь и вновь повторяют старые ошибки, добавляя к ним новые домыслы”¹.

Щоб написати правдиву біографію і показати життєвий шлях, у науковий розгляд введено характеристику епохи, висвітлено події і процеси, що проходили в тих країнах, де він мешкав – в Росії, Туреччині, Угорщині, Криму, Азербайджані. Він був свідком, а іноді і учасником революцій, світової і громадянських війн, масового насилля, становлення більшовицької форми тоталітаризму, деградації людської моралі. Уявити масштаби особистості і її внесок в науку, культуру, освіту можливо лише добре усвідомивши життєві обставини, тобто потрібна широка історична панорама епохи, в якій довелося жити такій неординарній людині, як це відмічено рецензентом, – оскільки “історична доля кримськотатарських татар є ще маловідомою в світі, в тому числі й в Україні”².

Автор розпочинає дослідження з огляду джерел як друкованих, так і рукописних, і тут одразу виявляє численні розбіжності як хронологічні, так і фактичні. Історико-науковий комплексний метод не дозволяє розглядати проблему умовно кажучи “на площині”, а потребує брати до уваги клімат зовнішнього середовища, а також враховувати джерело інформації і на основі відповідного аналізу зробити висновки. Бекір Чобан-заде був незвичайною особистістю і його життєвий шлях також був незвичайним: поет і письменник, вчений-мовознавець, університетський професор, видатний діяч партії Міллі Фірка і державних органів освіти, послідовник ідеї латинізації алфавітів тюркських мов на теренах республік СРСР, він жив в обставинах революційної нестабільності. Бекір походив з бідної родини кримських татар, завдяки здібностям лінгвіста і таланту поета, отримав блискучу освіту. Біограф розповідає про освітянську систему в Криму, в Туреччині, Будапешті, розгортання праці громадського діяча на тлі страшного голодомору в Криму у 1922–23 рр. і його просвітницьку і викладацьку діяльність в Криму і в Азербайджані, боротьбу з тенденціями націоналізму і асиміляції. Окремий інтерес становить авторський аналіз цюкування, що поступово посилювалося починаючи від кремлівських настанов і до кривавої бойні 1937 р., що закінчилася загибеллю вченого. Цікаві авторські думки щодо феномена Сталіна і його репресивної діяльності, основані на документальних свідоцтвах.

Серед імен видатних діячів української орієнталістики несправедливо майже забутих і лише сьогодні повернутих суспільству є В.М. Зуммер³. Його ім’я у 20-ті і на початку 30-х рр. було добре відомо у колах інтелігенції:

¹ Там само. – С. 7.

² Кочубей Ю.М. Трагедія людини, трагедія народу // Східний світ. – 2005. – № 3. – С. 128.

³ Кочубей Ю.М., Циганкова Е.Г. Орієнтальне мистецтвознавство в Україні в 20–30 рр. ХХ ст. В.М. Зуммер (1885–1970). – К., 2005. – 313 с.

мистецтвознавець, археолог, знавець і дослідник архітектурних пам'яток Азербайджану, Середньої Азії, Криму, один з засновників орієнтальної мистецтвознавчої школи, пов'язаної з іменами Ф. Шміта, Д. Гордеева, що мала цілу плеяду послідовників – молодих ентузіастів; школи, якій належить значний внесок у дослідження ужиткового мистецтва. Ними відкриті та вперше вивчені численні пам'ятки, на основі порівняльного аналізу зроблені важливі висновки щодо відмінностей пам'яток за походженням від кочових тюркських народів до тих, що залишили по собі осілі іранці. Життя Зуммера та його колег і учнів також неможливо досліджувати у відриві від політичних подій, зокрема розгрому українського сходознавства, які на багато років визначили не тільки долю вченого, але і занепад цілого наукового напрямку. У розгляд включено відомості про стан культурного розвитку азійських республік Радянського Союзу, втрати радянської, інтелігенції і інтелектуального доробку і згубну роль політизації і ідеологізації в питаннях науки, культури, художньої творчості.

Щоб сучасники могли краще зрозуміти і відчувати взаємовпливи політичних, культурних факторів на долю талановитої особистості в книзі представлено бібліографію робіт Зуммера, а також тексти опублікованих праць, розкиданих свого часу по багатьох виданнях, які майже недоступні сучасникам; знайомство з ними показує, що вони не втратили своєї наукової цінності, особливо, якщо брати до уваги те, що багато з досліджених ним пам'яток пізніше були знищені за розпорядженнями радянських ідеологів або високопосадовців.

Чобан-заде і Зуммер були різні і в чомусь схожі: талановиті організатори, творчо обдаровані, вони не змогли реалізувати себе повною мірою; належали до різних народів, різних спеціальностей, вони мали у своїй долі багато спільного – вони належали до одного часу!

Ще одним прикладом нереалізованих можливостей талановитої людини є доля відомого українського вченого і громадського діяча В.В. Дубровського¹. За словами автора, Ю.М. Кочубея, метою книги, що видана Інститутом сходознавства ім. А.Ю. Кримського в серії “Наукова спадщина сходознавців” “є зібрати і оприлюднити досі невідомі або маловідомі праці українських орієнталістів, котрі і досі не втратили свого наукового значення, а крім того доповнити прогалини в історії українського сходознавства”². Як заявлено, книга містить крім біографічної статті ще й повні тексти його сходознавчих творів без купюр українською і турецькою мовою, що особливо важливе, оскільки пересічному читачеві вони майже недосяжні.

Син священника, Василь Дубровський був істориком за освітою і сходознавцем за покликанням. Він належав до тієї когорти молодих ентузіастів-вчених, вихованців Харківської науково-дослідної кафедри

¹ Кочубей Ю.М. В.В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – 543 с.

² Там само. – С. 3.

Інституту української культури (керівник Д.І. Багалій), для яких вивчення історії України було невід'ємно пов'язане з вивченням Сходу. До них належали також А. Ковалевський, М. Горбань, К. Штепа і ін. З моменту заснування ВУНАС у 1926 р. діяльність групи стала надзвичайно активною, зокрема, це стосується Дубровського, який виявив себе в багатьох публікаціях досвідченим фахівцем, схильним до узагальнень і постановки наукових проблем, брав участь в обох Українських з'їздах сходознавців (1927 і 1929 рр.). Головну увагу він приділяв вивченню українсько-турецьких історичних взаємин, опікувався збереженням пам'яток історії і культури, ретельно вивчав турецьку мову, перекладав з турецької і навіть писав художні твори, був автором концептуальних положень методики опрацювання документів в архівах України і Туреччини, коли виникла реальна можливість, хоча пізніше вона виявилася примарною. Край активній праці був покладений у 1930 р., коли ВУНАС було закрито, а остаточно сходознавство як науковий напрям припинило існування в Україні у 1933 р.

Всі історики, яким доводилось працювати з архівними документами, звертають увагу на те, що політичні репресії протягом всього періоду існування радянської влади, змінювали свій вектор. Якщо в перші післяреволюційні роки вістря було спрямовано на осіб дворянського походження, або учасників "буржуазних" партійних організацій, або за класовою приналежністю, то наприкінці 30-х розпочато було похід на інтелігенцію. Зокрема, 1933 р. покладений початок полювання на творчу інтелігенцію під гаслами боротьби з буржуазним націоналізмом. В Україні були заарештовані активні діячі ВУНАС Дубровський, Горбань, Зуммер і багато інших. А. Ковалевському вдалося поїхати до Ленінграду і влаштуватися на роботу до Азіатського музею, але і тут він був заарештований на вимогу НКВС України. Але було б невірно вважати ці дії суто українським явищем. Як це було показано вище, в ті ж роки і за тими ж гаслами цькували в Азербайджані Бекіра Чобан-заде! І не має принципової різниці, що для Бекіра життя завершилося розстрілом, для Зуммера заборонаю мешкати в Україні і майже до кінця років не було сталого місця роботи, а для Дубровського – долею політичного емігранта, чие ім'я і твори лишалися під заборонаю.

Важливо зрозуміти, що відбувався довготривалий процес, керований з одного центру, що знаходився у Кремлі, підтвердженням чого, є маловідомий документ. Під час січневого пленуму ЦК ВКП(б) йшлося про численні факти кривдження рядових партійців з боку кар'єристів у лавах партії, які під виглядом виконання рішень березневого пленуму 1937 р. провадили невиправдані репресії, а насправді завдавали тим партії велику шкоду. Сталін, який вже не вперше перекладав відповідальність за наслідки своїх же директив на плечі виконавців, висловив думку, що вороги під виглядом ідеологічної боротьби навмисно знищують кадри спеціалістів. Пленум вимагав викриття тих комуністів, що провадили шкідницьку політику у кадровому питанні. Через декілька днів вже під час пленуму ЦК КП(б)У

М.С. Хрущов повторив цю думку, а на запитання когось з присутніх, як проводити облпартактив за рішеннями січневого пленуму, відповів так: “Перед отъездом я советовался с тов. Ждановым и в ЦК ВКП(б) с тов. Сталиным. Получил такое разъяснение (я спрашиваю в данном случае о Москве) не проводить активов; ни Москва, ни Ленинград проводят не будут ни областных, ни городских, ни районных активов. Нужно по первичным организациям обсудить этот вопрос и взяться за исправление ошибок и срочно разобрать апелляции. Нужно разъяснить решение партийным организациям и членам партии, исправить ошибки там, где они были”¹. Вказівки одразу ж перетворилися в дії, зокрема, академічні протоколи тих часів аж рясніють від переглянутих справ. Однак треба пам’ятати, що списки “ворогів народу” свого часу, готувалися у партійних організаціях, і подумати, чи багато з них захотіли виправляти свої помилки, тим більше, що, коли йшлося про людей відомих, активних, таких, що мали власну думку, то їх доля вирішувалася після узгоджень з верховною владою. У будь-якому разі на долі героїв нашої розвідки ці рішення не вплинули.

До речі, В.М. Зуммер, засуджений у 1933 як “буржуазний націоналіст”, у 1949, коли він працював у Середньоазіатському університеті (Ташкент), і не маючи дозволу повернутися в Україну, був звинувачений у космополітизмі і звільнений з роботи вже як “безродний космополіт” у зв’язку з відомими постановами партії і уряду.

В статті не йдеться про історію науки як окремий науковий напрям; увагу читача зосереджено на застосуванні комплексного методу в процесі вивчення проблем сходознавства, зокрема біографій діячів, про яких в силу особливостей розвитку України так замало відомо сучасникам. У розгляд включено лише декілька новіших робіт, а політична складова аналізу дозволяє зрозуміти, яку роль відігравав тоталітаризм в інтелектуальному житті держави. Тема однак не вичерпується вивченням сходознавства часів культу особи. Адже існували видатні вчені, які працювали в Україні в до-революційні часи, про яких відомо мало або недостатньо. Вони також за-слуговують на пам’ять нащадків і повернення в науковий обіг своїх праць.

У поле зору сходознавців певною мірою входить і візантологія – адже А.Ю. Кримський писав: “Візантія (побіч Сходу) є так само те джерело, звідки розпочинається великий потік нашої національної культури [...] бо це – царина культури найближча для неї, найбільше з нею споріднена і перейнята нею в історичну спадщину”². Отже візантинознавство (т. зв. Комісія

¹ Стенограмма пленума ЦК КП(б)У 27 янв. 1938 р. // ЦДАХО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 569. – С. 97. Цит. за: Елла Циганкова. Члени-засновники Національної Академії наук. Збірка нарисів. – К., 1998. – 375 с.

² Із пояснювальної записки Д.І. Багалія, А.Ю. Кримського, Г.Г. Павлуцького, Є.К. Тимченка до Комісії для вироблення законопроекту про організацію Історично-філологічного відділу УАН // Історія Академії наук України. 1918–1923. – К., 1993. – С. 124.

по виучуванню візантійського письменства та впливу його на Україні – скорочено Візантологічна) було започатковано і розвивалося у складі сходознавчих кафедр як обов’язкова допоміжна дисципліна українознавства, а згодом перетворилася на відгалуження близькосхідних студій.

“Візантія була не просто Другим Римом, останнім уламком античності, зберігачем і передавачем її спадщини, але суспільством і державою високої, своєрідної і оригінальної культури, в якій греко-елліністичні і римські традиції злилися воедино з кращими досягненнями близькосхідних народів, породили особливі, неповторні ритми розвитку, дали імпульси, якими довгий час жив світ”¹. В українських університетах працювали вчені, яким належить значний внесок у вивченні Візантії, але не всі вони добре відомі сучасним спеціалістам, а це ставить перед істориками науки завдання донести до широкого читача їх імена, ввести до наукового обігу їх твори і гідно представити суспільству досягнення української науки. До таких вчених належить Юліан Кулаковський – член-кореспондент Російської академії наук, професор університету св. Володимира, видатний історик античності, археолог, візантолог, автор численних праць з історії Римської імперії, Криму, Візантії, створених ним на основі першоджерел. Невизнаний радянською владою з ярликом “буржуазний вчений”, він майже невідомий сучасникам.

Повернути в науку його ім’я, встановити перебіг подій його життєвого шляху та віддати належне його науковій творчості – таке завдання поставили перед собою одразу два дослідники: історик архітектури, філолог та візантолог, дійсний член Української академії архітектури А.О. Пучков² та історик науки, доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України, професор Л.В. Матвеева³. Результатом їхніх зусиль став вихід двох історико-наукових монографічних творів. Присвячені одній темі і виконані на основі величезного за обсягом і невідомого архівного матеріалу, зокрема, епістолярії, вони однак несхожі між собою, що в свою чергу, свідчить про те, що однакові сюжети, однакові матеріали, однакові, нарешті, реалії життя не можуть завадити прояві авторської індивідуальності.

Про себе Пучков написав, що “преимущественное место в нашей работе по-прежнему занимает *биография на фоне эпохи*”⁴ і визнає, що не є достатньо компетентний при розгляді фахових тем, роблячи огляд головних

¹ Сорочан С., Войтович Л. Передмова // Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лільо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана та Л.В. Войтовича. – Львів, 2011. – С. 11.

² Пучков А.А. Юлиан Кулаковский и его время. Из истории антиковедения и византистики в России. Изд. 2-е, перераб., испр. и доп. – С.-Петербург: Алетей, 2004. – 475 с. (Сер. Византийская библиотека. Исследования). Изд. 1. – К., 2000.

³ Матвеева Л.В. Юлиан Кулаковский. – К.: Стило, 2002. – 484 с. с илл.

⁴ Пучков А.А. Там само. – С. 135.

робіт Кулаковського з історії давнього Риму, археології, історії Криму, і нарешті, історії Візантії. І тому ретельно аналізує відгуки сучасників, рецензії, звертає увагу на ступінь вивчення проблеми у існуючій літературі. Всі ці матеріали, а також епістолярія, яка друкується вперше, змальовують постать вченого, відданого науці, а разом з тим і університетське життя на зламі століть, і життя інтелігентної Росії у передвоєнні і передреволюційні роки, і тривожні спалахи у зовнішній політиці. Всебічно відданий науці, він негативно сприймав посилення політичних рухів студентства і справедливо вважав, що те, для чого університет створений і існує на дотації держави, знаходиться принципово поза політичною сферою і не повинний підмінювати собою те, на що природно зовсім не розрахований¹. Як характеризує свого героя автор, “Кулаковский был ярким (и одним из главных) представителей Киевской школы классической филологии... содеянное Кулаковским выдвигает его в первые ряды русских ученых-гуманитариев XIX–XX вв. Доказательство тому, современный интерес к его исследованиям, активное обращение его работ в современном научном пространстве, бойкое переиздание главнейших из них”².

Л.В. Матвеева у своєму дослідженні акцентує на викладенні змісту кожного твору вченого, тому що, як вона пише в передмові, в умовах відсутності архівів “автору приходилось восстанавливать образ ученого, максимально используя его работы, что оказалось очень непростым делом. Отношение Ю. Кулаковского к древней истории, филологии, истории Византии можно было определить лишь в процессе тщательного изучения его трудов. Все это привело к частому цитированию”³... Часте цитування відіграло дуже позитивну роль з огляду на те, що праці київського професора, зокрема, монументальна “История Византии” досі не перевидавалася в Україні і тому є малодоступною читачеві і маловідомою, а ще і потребує читача з більш високою професійною підготовкою ніж надає сучасна вища школа.

Ретельний огляд праць Юліана Андрійовича за хронологією їх виходу друком, будь то наукові рецензії на твори іноземної літератури, бібліографічні праці, роздуми про причини руйнації Римської імперії і роль християнства, філософії, культури, інші сюжети історії Древнього Риму, чи то дослідження Криму, археологічні експедиції тощо – всі ці праці послугували фундаментом для створення головної багатотомної “Історії Візантії”. Вже на початку служіння науці молодий вчений ставив питання “о практическом значении древней истории, о том, что она открывает путь к познанию современности... История древнего Рима представлялась Ю. Кулаковским как начало подлинной истории человечества. Однако он хорошо сознавал, что познать историю, как науку невозможно, замкнувшись в

¹ Там само. – С. 250.

² Там само. – С.135.

³ Матвеева Л.В. Там само. – С. 4.

узкие рамки одной исторической темы”¹. Звідси і цикл епіграфіки, і робіт про аланів, і археологічні знахідки в Керченських катакомбах тощо, дозволили автору розкрити багато таємниць візантійської історії.

Представлені читачеві в статті декілька біографічних робіт про українських вчених-орієнталістів далеко не єдині; вже існує і низка інших монографій, багато біографічних досліджень, виконаних згідно вимогам історії науки, які друкує ж. “Східний світ”, що характеризує застосування комплексного методу, т. зв. “метода оточення”, тобто занурення героя дослідження в гущину навколишнього життя, використання значної кількості документальних джерел, існуючої фахової літератури і їх аналіз. Від автора очікується добре володіння матеріалом і не аби яка ерудиція, що автоматично робить виконання завдання складним і трудомістким.

Історія науки не вичерпується лише жанром біографії, як це вже було показано на початку статті, і в цьому відношенні розкриває перед дослідником величезний простір тем і сюжетів: немає ще поглиблених “історій” таких окремих сходознавчих напрямів як арабістика, тюркологія, японістика індіаністика і т. ін., немає узагальнюючої історії української орієнталістики.

Першою спробою окреслити і структурувати тривалий процес її розвитку став нещодавно виданий біобібліографічний словник “Сходознавство і візантологія в Україні в іменах”². Цією книгою редколегія пропонує майбутнім дослідникам свого роду фактологічну канву для вивчення поступового перетворення суто описової науки, замкненої на себе в учбових закладах окраїн імперії, на повноцінну наукову дисципліну, що має як теоретичну, так і практичну цінність, а також надає певне уявлення про стан і діапазон зацікавлень українських сходознавців сьогодення.

¹ Матвеева Л.В. Там само. – С. 80.

² Циганкова Е.Г., Кочубей Ю.М., Василюк О.Д. Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. словник. – К., 2011. – 260 с.

Review: Ю.М. Кочубей *Україна і схід. Культурні взаємозв'язки України з народами близького і середнього сходу 1917–1992. Підручний бібліографічний покажчик*. Київ 1998 Національна Академія Наук України ISBN 966-02-0728-X

- Reviewed by Zbigniew Landowski, IO UW, February 21, 2006

Zbigniew Landowski

**A Bibliography of Multicultural Scientific Literature
related to Ukraine**

The author of this paper entitled “Ukraine and East”, well-known Ukrainian Orientalist and Arabist, prof. Yuriy M. Kochubey from Ukrainian Academy of Science, wrote this kind of a guidebook to show the interrelation between Ukraine and the Oriental cultures. It is the first and pioneering work focused on this issue – till today there is no consolidated bibliographical index of this vast and interesting literature. It is a great privilege to be familiarized with that publication containing classified materials about the literature which are roughly unknown to most of the West-European readers. The end result of writing such an elaborate work confirmed that prof. Y.M. Kochubey’s scientific interest is to investigate the cultural relations between the Orient and East-Europe, particularly Ukraine. The work is set at the times of 1917–1992 in chronological order (a few seminal documents that go beyond 1992 are included).

The bibliography is a comprehensive and well-organised exploration of fundamental historical information which lends a fresh perspective to the subject, including classic texts; current scientific trends of the last years of the the XX century, as well as different theoretical assumptions, political outlooks, etc.; the acceptable approaches to the subject (philosophical, historical, etc.); researches carried out during the last 80 years. This guide surveys the main trends in the development of orientalist researches which refer to Ukraine, and sets out some of the major problems in this field. *Україна і схід* presents a new, complex and structural approach to the study of intercultural relation between Near, Central East and East-Europe in a form of a bibliography, arranged chronologically (and/or alphabetically by author).

The work makes up a logical structure and is divided into well-formed paragraphs with a discernible main problem. Numerous publications, such as

translations of the classical Ukrainian literature into oriental languages, and translations of the classical Eastern literature into Ukrainian, presented by prof. Kochubey in separate items are only known by a small group of specialists. The paper is split into 37 sections, included Preface and Indices of Names (pp. 218–223), and introduces wide-scale reference materials in this field.

In the Introduction the author clarifies his essential concepts, and also the technical and terminological means which are used in the paper (with the list of abbreviations – p. 4). Here also gives us brief information about the political situation in Ukraine in this period (1917–1992) and is to enable the reader to understand what are the major goals of this work. After the introduction, there are as follows: a presentation sorted by themes and lists of related resources.

The first section which opens with *General Works*, is followed by a list of periodic publications dedicated to the subject matter. The second section entitled *Oriental Studies*, is further divided into four paragraphs which includes papers on this problem (history, development, etc.) in Ukraine that happened in the years from 1917 to 1991. Next section presents main scientists of that time and the documents published in the same period. In this particular part, the author attracts our attention to the person of A.Y. Krymskiy and the works he has written during his life. Section Five, entitled *Intercultural relations*, contains monographies and articles, that has its continuations in the next parts. The logical order of this presentation (split into two main pieces: Ukraine-Orient and Orient-Ukraine) reflects what researches were published in the same periods. There are very interesting datas accessible in the section describing the influence of the literary materials of the East over the past of Ukraine, especially – at the early stage of their history (includes the memoirs of the travellers and merchants from Orient). The substantial part of this index is concentrated on the study of these influences in the period of the XV–VIII centuries, including publications, most of which describe the historical connections between the countries and nations from Central East and Ukraine, and also Turkey and Ukraine. This refers mainly, but not solely, to the works on the Tatars (for example *Crimean*), including the documents about this nation in Ukraine and the neighbouring countries. Some sections fit in the lists of the translations of fiction, historic documents, religious publications, etc. There is a special segment which documents the relation between churches and religions in this area. Very detailed are these parts which illustrate cultural achievements (principally in the literature) of the XX century.

The work of prof. Kochubey includes over 3 thousands bibliographical records (primary and secondary sources) categorised according to nearly 36 topics (subject and/or author), and texts by many authors. The most of them is in Russian and Ukrainian languages, but there are also many (over one hundred) publications in Polish.

Such entries were used in compiling this multicultural bibliography: books, conference papers, journal and research articles, reviews, historic documents, appearances in periodicals and anthologies, biographies, miscellaneous religious texts, text collections, criticisms, essays, periodicals, dissertations, manuscripts, collected editions, letters and various others funds covering backgrounds of related materials, from the Middle Ages to (near) present. They may also meet with some sort of reaction and criticism (in historical and political context).

Sources used in this paper are a collection of the major and key works, rather than an elaborate listing of all publications on the topics related to the problem; encyclopedic entries are not included. This extensive, but selected database offers a good variety of multicultural books at the reader's disposal, and like all the other traditional bibliographies by definition goes backward when compile what has come before. Basically, the paper promotes the new perspective of how to analyse the works of the East-Europe orientalists, especially from Ukraine and it is the most useful tool for today's researchers specialized in this field. By no means exhaustive, the bibliography can offer very wide samples of publications representing a few cultures and peoples of our world. Terminology and transcriptions of *Україна і схід* are traditional, particularly in accordance with Russian and Ukrainian standards.

In my humble opinion, this kind of work needs to be presented also in a new form of entries – this publication does not include Electronic-only item. Certainly, some of this kind of datas and their listings are ephemeral and not permanently available, but there are many internet and electronic resources which are not so short-lasting (for example in Library of Congress of USA).

Therefore, although this study is based on a rich, wide and diverse collection of texts, it does not aspire to be a “complete” guide, full bibliography on this subject – as the author declared in the Preface, this is only the “first step” towards a new research. *Україна і схід* is plentiful and painstaking, but not complete, classified subject index of books and articles published in this field. Extremely wide range of this panoramic portrait of intercultural relation is well demonstrated in this profound and comprehensive study. The general conclusion is clear – this work opens a new perspective on future scientific, cross-cultural researches and will be a useful guide for historians, orientalists, and all who are interested in cultural background of the relation between Near East (and Central East) and Ukraine. This is an excellent work for its extensive background documentation of related source materials during the last (above) hundred years.

Publication Information: *Landowski, Zbigniew. (2006). [Review of the book Україна і схід].*

Наукове видання

Схід і діалог цивілізацій

До ювілею Ю.М. Кочубея

Збірник наукових статей

Комп'ютерний набір:
А.М. Амірова, О.М. Каращук

Оригінал-макет
Я.Є. Ленго

Обкладинка та підготовка фотографій до друку
О.М. Литвин

Підписано до друку 12.06.12. Формат 70x100/16.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 35,32. Наклад 300 прим. Зам № 212.

Надруковано у друкарні ПП Мошак М.І.
32343, Хмельницька обл., Кам'янець-Подільський р-н,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua

